

SERIA
ISTORIE

VLAD GEORGESCU

ISTORIA ROMÂNILOR

De la origini pînă în zilele noastre

Ediția a IV-a și notă asupra ediției
de
STELIAN NEAGOE

HUMANITAS

Notă asupra ediției

Editura Humanitas a tipărit în anul 1992 *Istoria românilor. De la origini până în zilele noastre*, de Vlad Georgescu, după ediția a II-a apărută în anul 1984 sub egida Academiei Româno-Americane de Științe și Arte. Cum era de așteptat, originala sinteză de istorie națională a fost foarte bine primită de publicul larg cititor din România, tirajul ediției fiind de mult epuizat. Prin urmare, Editura Humanitas a hotărât să tipărească o nouă ediție. Această a IV-a ediție urmează de fapt textul integral al ediției a III-a din 1992, întregit însă cu *notele bibliografice* structurate între timp de autor pe capitole. Notele respective le-am preluat din ediția Vlad Georgescu, *The Romanians. A History* — apărută în S.U.A. în anul 1991 — cu acordul prealabil al editorului, domnul profesor Matei Călinescu, și prin bunăvoința domnului Vladimir Tismăneanu, cărora le aducem și pe această cale mulțumirile noastre. Doar capitolul al VI-lea nu beneficiază de note bibliografice, întrucât Vlad Georgescu n-a mai avut răgazul necesar să le rostuiască și să le indice trimerile în pagini; regretabila neîmplinire este suplinită întrucâtva prin sursele însemnate în *Eseul bibliografic* existent la finele cărții. Cu trecerea timpului, materia cuprinsă în ultima parte a compendiului a devenit ea însăși istorie, așa încât ne-am permis și noi (precum domnul profesor Călinescu) să marcăm acest segment drept capitolul al VII-lea — singurul, de altfel, prevăzut cu note bibliografice și în ediția noastră anterioară.

Tot în ediția semnată de domnul profesor Matei Călinescu am aflat două nuanțări importante, operate de Vlad Georgescu atunci când revizua textul pentru versiunea în limba engleză, nuanțări pe care am găsit de cuviință să le facem cunoscute și cititorilor acestei ediții. La pagina 206 din ediția de față există următoarea frază: „După

© American-Romanian Academy of Arts and Sciences, 1989

© Humanitas, 1995, pentru prezenta ediție

ISBN 973-28-0548-X

1834, a început valul emigrării evreiești în Moldova, o colonizare încurajată de autorități mai ales între 1834 și 1849 și care a făcut ca la 1916 populația evreiască să reprezinte 2,9% (230 000 de suflete) din totalul populației Vechiului Regat. „În ediția americană, la pagina 188, paragraful respectiv este conceput astfel: „După 1834 a început valul emigrării evreiești în Moldova, o colonizare încurajată de autorități mai ales între 1834 și 1849. În 1899 existau 269 015 evrei în regat, reprezentând 4,5% din totalul populației. (În interval de treisprezece ani, din cauza emigrărilor, populația evreiască a scăzut la 3,3% [239 967])”. Tot astfel, la pagina 243 din ediția noastră, autorul are o trimitere în subsolul paginii, unde completează bibliografia temei în discuție. În ediția americană, la pagina 221, există și alte precizări ale lui Vlad Georgescu; acel paragraf îl traducem în cele de mai jos (inclusiv notele bibliografice la care se fac trimiterile): „Istoricii români marxiști n-au recunoscut niciodată că holocaustul a atins și România și că după izbucnirea războiului a avut loc, în iunie 1941, la Iași, primul mare pogrom¹. Evreii ruși și basarabeni au fost printre victimele unor execuții sumare când România a pus stăpânire pe Basarabia și a ocupat Transnistria — teritoriu care a dobândit o proastă reputație pentru că a primit, începând cu iunie 1942, aproximativ 150 000 de evrei deportați în condiții inumane². Mulți evrei din Basarabia și Bucovina au fost afectați, deși în Vechiul Regat aproape toți evreii au supraviețuit. [...] În timpul războiului, liceele evreiești au rămas deschise în orașele mari, iar în București un teatru (Barașeum) și o orchestră au continuat să func-

ționeze. [...] La sfârșitul războiului, înregistrările oficiale arătau existența a 355 972 evrei în România.”³

Cum spuneam, *Istoria...* lui Vlad Georgescu este receptată cum se cuvine atât de specialiști cât și de toate categoriile de cititori din țara noastră. Această sinteză vine de fapt pe un loc completamente gol. Ne lipsesc compendiile de istorie națională atât de nece-

3. Stabilirea numărului exact al victimelor constituie o sarcină dificilă. Cifrele variază de la autor la autor. W. Filderman considera că 209 214 evrei erau dați dispăruți la sfârșitul războiului: 15 000 în Vechiul Regat și sudul Transilvaniei, 103 919 în Basarabia, nordul Bucovinei și regiunea Herța și 90 295 în nordul Transilvaniei ocupat de unguri. (Cf. S. Mamulă și W. Filderman, *Regional Development of the Jewish Population in Romania*, (F. Failli, Roma, 1957, pp. 4-12.)

M. Carp, un alt lider al comunității evreiești din România în timpul războiului, dă niște cifre mai mari: 385 170 morți, din care 263 900 erau din România și 121 270 din nordul Transilvaniei. Carp crede că 592 418 evrei trăiau în România și nordul Transilvaniei în 1941, o cifră cu mult peste cele stabilite după referendumul efectuat de România și Ungaria. Astfel, numărul supraviețuitorilor ar fi de numai 207 248 (Carp, *Cartea neagră*, 1, pp. 18-20). Această cifră este contrazisă de Șafran, rabin șef al României din 1940 până în 1947, care estimează numărul supraviețuitorilor la 370 000. Vezi A. Șafran, *Resisting the Storm. Romania, 1940-1947 (Memoirs)* (Yad Vashem, Ierusalim, 1987), p. 177. Vago menționează o cifră de până la 126 125 omorâți în nordul Transilvaniei, din 151 125 înregistrați în 1941. Cf. B. Vago, „The Distribution of the Jews of Transylvania”, în R.L. Braham, ed., *Hungarian-Jewish Studies* (World Federation of Hungarian Jews, New York, 1966), 1, pp. 181, 211. Braham crede că ungurii au deportat 164 052 evrei, majoritatea la Auschwitz, unde au fost omorâți cei mai mulți. Vezi R.L. Braham, *Genocide and Retribution. The Holocaust in Hungarian Ruled Northern Transylvania* (Kluwer-Nijhoff, Boston, 1983), pp. 10, 223. După Filderman și după fostul rabin șef al Clujului (Kolozsvár), numărul supraviețuitorilor poate să fi fost mai mare. Filderman menționează existența a aproximativ 100 000 de evrei români în Uniunea Sovietică, în anul 1947, majoritatea basarabeni care, aparent, s-au refugiat din fața înaintării armatelor germană și română în 1941. M. Carmilly-Weinberger menționează că până la 80 000 de evrei din nordul Transilvaniei și Europa centrală au fugit prin România, între 1941 și 1944, în drum spre Palestina. Cf. M. Carmilly-Weinberger, *Memorial Volume for the Jews of Cluj / Kolozsvár* (New York, 1970), p. 293. Cît privește numărul evreilor din România în aprilie 1941, vezi *Bevölkerungszählung in Rumänien, 1941*, p. 22. În ceea ce privește numărul evreilor în 1945, vezi Mamulă și Filderman, *Jewish Population*, p. 4.

1. A. Kereșki și M. Covaci, *Zile înstingerate la Iași, 28-30 iunie 1941* (Ed. Politică, București, 1978), p. 105. Istoricii români oficiali au furnizat cifre variind între 3 233 și „peste 8 000”. G. Zaharia, „Quelques données concernant la terreur fasciste en Roumanie, 1940-1944”, în I. Popescu-Pupuri, ed., *La Roumanie pendant la Deuxième Guerre Mondiale* (București, 1969), pp. 37 și urm.

2. Conform unui raport oficial din mai 1943 al Ministerului de Interne, 110 033 evrei din Basarabia, Bucovina, Dorohoi și Herța au fost „evacuați” în Transnistria începând cu anul 1941; 50 741 erau încă acolo la 1 septembrie 1943. Carp, *Cartea neagră*, 3, pp. 447-450, 457. W. Filderman, președintele Federației comunităților evreiești, a stabilit cifra deportaților ca fiind 136 000, iar cea a morților 60 000. M. Gilbert, *Auschwitz and the Allies* (Rinehart and Wilson, New York, Holt, 1981, p.114).

sare pentru atestarea devenirii și dăinuirii națiunii române în concertul popoarelor lumii. Singularele observații critice făcute ediției din 1992 au vizat mai cu seamă chestiuni de statistici (greu, dacă nu imposibil, de pus întru totul de acord), eventuale controverse care de această dată (în ediția a IV-a) sînt tranșate chiar de autor, prin notele bibliografice anexate lucrării ce o prezentăm. În rest, vom reaminti că este vorba de o carte de autor — cu tot ce incumbă un așa imens travaliu științific — un reușit tratat de istorie a românilor, benefic culturii noastre istorice și stimulator pentru temerarii de azi și de mâine în ale scrierii unor astfel de sinteze echilibrate și cinstite.

STELIAN NEAGOE

VLAD GEORGESCU (1937—1988)

Vlad Georgescu s-a născut în București, la 20 octombrie 1937, într-o familie de boieri ce dăduse vieții politice românești personalități de seamă: este astfel suficient să amintim că un bunic din partea tatălui, generalul I. Georgescu, fusese aghiotant al regelui Carol I, iar un bunic din partea mamei, E.M. Porumbaru, proeminent membru al Partidului Liberal, fusese ministru de externe în anii 1914–1917 și apoi președinte al Senatului — Camera Superioară a Parlamentului în România dinaintea dictaturilor. Vlad a urmat cursurile Liceului Sf. Sava (în anii '50 — rebotezat de guvernul comunist după numele marelui istoric pașoptist Nicolae Bălcescu, cu care strălucitul elev de atunci avea să se întâlnească peste ani într-un straniu destin: căci amîndoi, istorici și patrioți, Bălcescu și Georgescu, aveau să sfîrșească prea devreme și printre străini...). Pasionat încă de pe băncile școlii de istoria românilor, s-a prezentat la concursul de admitere la Facultatea de Istorie a Universității din București și a reușit să devină student al acestei facultăți (în pofida greutăților pe care cei ce veneau, ca el, din familii cu „trecut politic“ le aveau de înfruntat la intrarea în învățămîntul superior). În anii '50, Facultatea de Istorie — ca și alte facultăți ale Universității din București — mai număra încă printre profesori nume mari, rămase din alte timpuri, ca Ion Nestor, D.M. Pippide ori D. Tudor, alături, desigur, de mediocri aliniați ori de simpli funcționari de partid. Remarcat și apreciat de profesori mari, al căror prestigiu nu putea fi pus în discuție, protejat și promovat profesional de aceștia, Vlad Georgescu, ca atîția alți colegi de generație, a avut un început de carieră promițător. Repartizat la terminarea studiilor ca cercetător la Muzeul Româno-Rus, condus de „Prințul Roșu“, Scarlat Callimachi, este transferat în 1963, cînd acest muzeu avea să fie desființat, tot ca cercetător, la Institutul de Studii Sud-Est Europene de sub direcția lui Mihai Berza (fostul adjunct al marelui istoric și om politic Gh. I. Brătianu la conducerea Institutului de Istorie Universală, desființat de regimul comunist în 1948). Este sigur că formația științifică a tînărului istoric avea să fie puternic influențată de aceste mari personalități. Peste ani, Vlad Georgescu avea să vorbească și despre rolul pe care l-a jucat în viața sa intelectuală întîlnirea cu filozoful și politicianul Ion Petrovici, eliberat de guvernul comunist din închisoare prin anii '60 și venerat de tinerii umaniști bucureșteni. Toate acestea dovedesc

că Vlad Georgescu a fost un cercetător format în cele mai bune tradiții ale gândirii științifice și politice românești.

Ca mulți din generația sa și cu formația sa, Vlad Georgescu — deși nu a fost niciodată membru al Partidului Comunist și nici nu a avut convingeri comuniste — și-a pus cu toată sinceritatea capacitatea și munca în slujba patriei sale, devenită comunistă împotriva voinței poporului ei, după război. Și mulți ani, România a folosit serviciile profesionale ale acestui intelectual de elită, și uneori l-a și răsplătit pe autor pentru excelența performanței sale profesionale. Astfel, Vlad Georgescu a putut publica în România pînă prin 1973, a fost lăsat să-și susțină un strălucit doctorat, a conferențiat fără restricție în țara sa. Nu a fost împiedicat să răspundă invitațiilor unor prestigioase universități occidentale de a preda ca profesor invitat, cum s-a întimplat în 1967, cînd a funcționat un an ca profesor de istorie a sud-estului european la celebra Universitate a Californiei din Los Angeles (U.C.L.A.); a fost trimis în 1972-1973 la Universitatea Columbia din New York, ca profesor la catedra „Nicolae Iorga”, înființată de statul român; în sfîrșit, Academia R. S. România i-a decernat un premiu important pentru opera sa istorică într-o vreme în care venerabila instituție mai păstra încă ceva din tradiționalul său prestigiu, cu totul năruit astăzi. Nu este deci nici o exagerare în a conchide că, la începutul anilor '70, Vlad Georgescu se impusese ca o valoare de prim rang a științei istorice din România, iar prestigiul său profesional depășise hotarele țării. De altfel, o serie de istorici străini — mai ales din Statele Unite — au beneficiat de sfaturile și îndrumările sale în cercetările pe care le întreprindeau în acea vreme în legătură cu problemele românești, în România sau în țara lor. Volumul său *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750-1831* avea să deschidă seria de prestigioase monografii închinată Europei de sud-est publicate de *East-European Quarterly* (Boulder) și difuzate de faimoasa Columbia University Press; iar culegerile de documente editate de Vlad Georgescu privind memoriile și proiectele de reformă în Principatele Române (1769-1848) deveniseră de mult texte de referință pentru orice cercetător al Epocii Luminilor în Europa de sud-est.

Carierea științifică a istoricului Vlad Georgescu nu a urmat însă calea pe care s-au înscris alte cariere din România de astăzi. Motivele sînt numeroase și țin probabil atît de schimbarea României după anii '70, cît și de datele personale ale evoluției cărțurului. Într-adevăr, cariera istoricului Vlad Georgescu se desfășurase, să spunem, normal în perioada anilor '60 — epocă ce justifica un oarecare optimism. România își afirmase, chiar cu o anume ostentație, independența față de Moscova; după ani de falsificări, istoria națională se rescria cu oarecare obiectivitate și profesionalitate; deținuții politici fuseseră, în covârșitoare majoritate, eliberați și domnea o atmosferă de oarecare reconciliere națională în numele rezistenței împotriva presiunii sovietice. După ani de izolare știința și cultura se deschideau spre Occidentul de care istoria ne rupsesse

împotriva voinței noastre și se vorbea de „liberalizare”, „pluralism cultural” și „reformă economică”, într-un limbaj ce nu se deosebea prea mult de cel promovat astăzi de cei ce susțin „glasnost”-ul și „perestroika”.

Toate aceste tendințe aveau însă să fie modificate dramatic la începutul anilor '70, din motive pe care analiștii politici le discută încă în contradicțoriu, dar cu rezultate asupra cărora s-a instalat o tristă unanimitate. România s-a îndepărtat din nou de Occident și și-a folosit autonomia față de Moscova spre a promova un stalinism șovin și xenofob, de inspirație maoistă. Cultul ridicol dar sufocant al liderului și familiei sale este pus în umbră poate numai de bizarele realități (desigur neeuropene) ale Coreii de Nord. O epocă de lipsuri materiale, nemaifătelnite în Europa în timp de pace, dovedește falimentul unei politici economice ce asigură astăzi României rolul de neînviat de țară cu cel mai scăzut nivel de trai al vechiului continent (poate cu excepția Albaniei). Știința, cultura și arta, în loc de liberalizare și progres prin promovarea valorilor autentice, s-au găsit din nou sub controlul steril al ideologiei și sub puterea... absolută a unei inepte și corupte birocrății de partid. Nu era vorba de „stagnare” ca în U.R.S.S., ci de un evident REGRES prin care avea să treacă România începînd din anii '70 — iată ceea ce Vlad Georgescu a înțeles, poate înaintea altora din generația sa. Și dragostea pentru țara sa, aceeași dragoste care i-a justificat tăcerea de „tovarăș de drum” al regimului comunist din anii '60, îi cerea acum să rupă această tăcere și să-și spună răspicat cuvîntul. Și și l-a spus, făcîndu-și în acest fel ceea ce el numea mai tîrziu „datoria”. A părăsit voluntar o carieră strălucită și, desigur, știind ce-l așteaptă, a ales „calea disidenței”, criticînd deschis politica conducerii Partidului Comunist Român și cerînd reforme. Ca mulți alți disidenți din anii '70, Vlad Georgescu nu-și făcea iluzii asupra rezultatelor imediate ale acțiunii sale. „Față de statul absolutist eu am avut numai arma cuvîntului rostit [...]” scria marele istoric în 1978, adăugînd: „... am rămas cel puțin cu sufletul împăcat, cu mulțumirea că fapta inutilă acum ar fi putut rodi mîine [...], cred în formula lui Fichte, care spunea că «trebuie să te comporți ca și cum de tine și de fapta ta ar depinde destinul poporului tău»”. La scrisori deschise și texte critice se adaugă și militantism politic: Vlad Georgescu propune înființarea unui grup independent, „Mișcarea pentru sprijinirea democrației”, îi redactează un program și, în perspectiva Conferinței post-Helsinki de la Madrid, din 1980, privind drepturile omului, încearcă să înființeze grupul „Madrid 80”.

„Disidența” lui Vlad Georgescu a creat probabil multe probleme conducerii comuniste de la București. Nici una dintre „etichetele” pe care poliția comunistă — desigur nu numai în România — le atașa celor ce se opuneau puterii totalitare sperînd ca în felul acesta să-i defăimeze în fața concetățenilor lor și a opiniei publice internaționale nu se potrivea acestui caz de excepție. Putea fi oare numit „oportunist marginal și fără valoare profesională, în căutare de ieftină publicitate”, un cărturar premiat de Academia statului comunist? Se putea

vorbi oare de „lipsă de patriotism“ la un cercetător ce-și făcuse din studiul trecutului neamului său rațiunea întregii sale vieți? Se putea oare insinua că istoricul dorea numai să emigreze spre a avea o viață mai bună — când călătorise atât de mult și refuzase atâtea tentante oferte de stabilire în Occident? Răspunsurile negative sînt evidente. Vlad Georgescu devenea astfel un periculos precedent și un posibil exemplu de urmat pentru alți intelectuali de elită. Trebuia deci obligat să tacă ori să plece. Persecuțiile și presiunile nu l-au convins însă să renunțe la ceea ce el numea „împlinirea datoriei“. Vlad Georgescu nu a dat înapoi și nici nu a făcut cerere de emigrare așa cum nu o dată i s-a sugerat. Arestat în martie 1977, reținut peste două luni, amenințat cu un proces de înaltă trădare, este eliberat numai în urma protestelor opiniei publice internaționale. Persecuțiile se întesc. Cu un an mai târziu, răspunzînd unei invitații a prestigiosului centru Woodrow Willson al Institutului Smithsonian din Washington D.C., primește încuviințarea de a pleca împreună cu familia în Statele Unite pentru un an, dar va rămîne în Occident, ca refugiat politic, aproape zece ani, pînă la sfîrșitul vieții.

În exil, Vlad Georgescu își continuă activitatea de cercetător al trecutului românesc și de militant pentru cauza mult încercatului nostru popor. Ca istoric scrie sinteza *Istoria românilor. De la origini pînă în zilele noastre* (1984) și publică *Istoria ideilor politice românești* (1369-1868), lucrare premiată de Academia Româno-Americană, al cărei membru a fost. Volumul *Politică și istorie* (1981) cuprinde textele sale politice disidente, elaborate în anii grei ai persecuțiilor din România. Numit director al Departamentului românesc al postului de radio american „Europa Liberă“, rămîne deosebit de activ în emigrație, ridicîndu-și adesea glasul în sprijinul poporului român suferind în demnitate.

O boală necruțătoare avea însă să-l răpună în plină putere. A murit la 13 noiembrie 1988. Abia împlinise cincizeci și unu de ani.

MIHAI BOTEZ

Stanford, California,
octombrie 1989

Introducere

Unul din aspectele cele mai deprimante ale scrisului istoric contemporan este felul în care politica manipulează trecutul. Vechii noștri cronicari, reluînd o idee veche de cînd istoriografia, arătau că istoria ar trebui cunoscută pentru a sluji drept exemplu și călăuză viitorului. În istoriografia românească socialistă însă, termenii ecuației au fost inversați, trecutul, nu viitorul, a devenit imprevizibil; el este scris și rescris în funcție de nevoile politice ale clasei conducătoare, scara valorilor este continuu modificată, personajele și faptele istorice își schimbă mereu conturul, apar sau dispar din istorie, în funcție de criterii care nu au nimic de a face cu adevărul. Am simțit de aceea nevoia unei cărți simple, oneste, scurte și clare care să trateze istoria românilor obiectiv, într-o perspectivă lungă și în afara pasiunilor de moment.

Nu este, desigur, decît un punct de vedere, a cărui punere în pagină a început acum opt ani, pe vremea cînd mă aflam încă în țară. Altele îl vor completa sau poate chiar schimba; este un lucru aproape inevitabil, deoarece nimeni nu se poate pretinde depozitarul tuturor cunoștințelor și nici cunoscătorul adevărului ultim.

Ar fi cu neputință să numesc aici pe foarte numeroșii colegi de breaslă, din țară sau din afara ei, care m-au ajutat și îndemnat cu sfaturile și părerile lor critice. Pe cei dinții nu-i amintesc, pentru a nu le face situația și mai tristă; dintre cei de pe urmă, mulțumesc îndeosebi lui Vladimir Socor, Pavel Chihaia și Gelu Ionescu; secției de cercetare a Europei Libere îi datoresc lămurirea a numeroase întrebări, mai ales de statistică economică; Irina Moschuna-Sion a dactilografiat, corectat și editat cu curaj și grijă un manuscris lung, deseori greu de înțeles; în sfîrșit, Academiei Româno-Americane îi mulțumesc pentru interesul arătat cărții și pentru strădania depusă în vederea tipăririi ei.

I

ANTICHITATEA

1. ORIGINILE

Dacii. Pe pământul României de astăzi urmele viețuirii apar o dată cu începuturile istoriei, grupurile nomade de *Pithecantropus erectus* fiind probabil producătoarele uneltelor primitive de silex descoperite pe valea Oltului și în vestul Munteniei, într-o zonă prielnică viețuirii prin vânătoare și cules. Către 100 000 î. Cr., omul de Neanderthal, omul *paleoliticului mijlociu*, își manifesta prezența pe aproape întreg teritoriul de astăzi al României, în Moldova de nord, în Dobrogea, în sudul Transilvaniei, în Oltenia, adăpostit din pricina climatului rece mai ales în peșteri, știutor acum nu numai a păstra focul aprins de natură, dar și a-l produce și folosi pentru nevoile zilnice. Inventarul peșterilor îl arată mai mult culegător decât vânător, cu unelte și arme evoluat față de cele ale înaintașului său. Către 40 000 î. Cr., neanderthalienii cedează locul lui *homo sapiens fossilis*, moment care marchează începutul procesului de formare a raselor, locuitorii pământului românesc aparținând ramurii de Cro-Magnon.

Cromagnonii, ale căror unelte și arme se găsesc răspândite în chip destul de uniform atât în Transilvania cât și în Moldova și Țara Românească, foloseau deja unelte pentru producerea de unelte; ei au modificat vechea tehnică de cioplire introducând desprinderea lamelară, au descoperit vârful de săgeată, au generalizat răzuitoarele, dălțițele; variațiile climatului au dus spre sfârșitul paleoliticului superior la dispariția sau migrația spre nord a unor rase de animale — mamutul, leul de peșteră, rinocerul siberian, renul — vînatul împușcându-se, stabilizându-se în general la speciile cunoscute și astăzi: cerbul, căprioara, mistrețul, iepurele. În jur de 8 000 î. Cr. începe trecerea spre neolitic, eră cu climă mai caldă în cursul căreia *homo sapiens recens* generalizează folosirea arcului și a toporului

cu coadă, descoperă monoxila și domesticește ciinele, pregătind apariția, după 5 000 î. Cr., a epocii pietrei șlefuite.

Civilizația neolitică, bine atestată arheologic pe întregul teritoriu al României, se datorește unor populații noi, eterogene, de tip preponderent mediteranoid, venite din sud, cu componente protoeuropene de tip Cro-Magnon și brahicefale, apropiate de tipul anatolian. Ca și în restul continentului, ele au introdus șlefuirea, o nouă tehnică de prelucrare a pietrei, osului, cornului, care a permis și folosirea altor roci decât silexul; sedentari, locuind în așezări întărite alcătuite din colibe și bordeie, oamenii neoliticului au descoperit avantajele cultivării plantelor (cele mai vechi urme de agricultură primitivă datează din mileniul al VI-lea), au domesticit animalele (cornutele mari și mici, porcul, nu însă și calul), au inventat torsul, țesutul și olăria, îndeletniciri de natură a schimba radical condițiile existenței zilnice. Dintre toate civilizațiile neolitice, cea mai cunoscută este desigur cea numită Cucuteni, cuprinzând sud-estul Transilvaniei, nord-estul Moldovei și Munteniei, înfloritoare de la sfârșitul mileniului al IV-lea și pînă în jurul anilor 2 000. Mediocră în ceea ce privește gradul de perfecționare a uneltelor, cultura Cucuteni impresionează în schimb prin ceramica sa pictată, tricromă și prin mulțimea statuțelor antropomorfe, închinată cultului fecundității, descoperite în numeroasele sale așezări, dintre care unele se întind pe suprafețe de pînă la 6 hectare.

O dată cu începutul mileniului al II-lea, populațiile spațiului carpato-danubian încep să pășească în *epoca bronzului*. Etnic și lingvistic avem de a face cu o populație nouă, născută din amestecul vechilor triburi neolitice cu elemente nomade indo-europene, venite din stepele nord-pontice. Este îndeobște admis că acum se produce restructurarea etnică și lingvistică ce a dus la apariția populațiilor indo-europene pe teritoriul României, iar în cele din urmă la formarea triburilor trace.

Deși arama nativă era cunoscută și folosită încă din neolitic, minereurile de cupru din Transilvania, Oltenia, Dobrogea au putut fi puse în valoare numai după însușirea metalurgiei bronzului, împrumutată probabil din Orientul mesopotamian prin intermediul civilizației egeice. Crescători de vite, oamenii bronzului au neglijat, în general, agricultura, deși cunoșteau plugul primitiv de lemn, creînd o civilizație cu caracter preponderent păstoresc, mult diferită de

cea a populațiilor neolitice. Așezările lor, întinse, întărite, cu un bogat inventar arheologic compus din topoare de luptă și muncă, securi, pumnale, săbii, atestă un pronunțat caracter războinic, accentuat probabil și de apariția primelor uniuni tribale.

Epoca bronzului, mileniul cuprins între aproximativ 1800 și 800 î. Cr., a fost probabil perioada în care se poate vorbi de structurarea definitivă a populației trace pe teritoriul carpato-danubian, de separarea ei de ilirii cu care coexistase în cadrul vechiului trunchi indoeuropean. Desăvîrșirea acestui proces continuă și la începutul *primei epoci a fierului (Hallstatt)*, cînd, în secolul al VI-lea, putem vorbi de definitivă formare a triburilor istorice trace și de intrarea lor, consemnată de izvoarele literare, în scena istorică¹.

Primele unelte de fier descoperite pe teritoriul României datează din secolul al X-lea, tehnologia prelucrării minereului fiind adusă probabil din Anatolia și din Orientul Apropiat. În secolul al VII-lea apar pe țărmurile dobrogene și coloniștii greci, întemeietorii Histriei (657), Tomisului (sec. VII) și Calatisului (sec. VI), puternice centre economice menite a pune în valoare bogățiile teritoriilor din dreapta și stînga Dunării, loc de întîlnire a băștinașilor cu mai dezvoltata lume grecească. În secolul al VI-lea, băștinașii au de făcut față atît unor infiltrări ilirice din vest cît și expansiunii scite din est, cea dintîi mai redusă ca număr, cea de a doua ducînd parțial la instaurarea puterii scite asupra unei părți a tracilor nordici. Istoricii încă nu sînt de acord asupra caracterului scitic sau tracic al agatîrșilor, din centrul Transilvaniei, admițînd în schimb prezența sciților în Dobrogea, viitoarea Scythia Minor, de unde vor fi alungați de macedoneni abia în secolul al III-lea: este probabil că elemente scite au continuat să se mențină izolat pînă în secolul I î. Cr., cînd au sfîrșit prin a se pierde în masa getă.

Invaziile scite au avut ca primă urmare dislocarea parțială a băștinașilor din regiunile de cîmpie, împingerea lor spre zona subcarpatică, gruparea lor în jurul unor puternice așezări de piatră și pămînt — numai în Moldova au fost descoperite peste 20 de astfel de cetăți, avînd între 9 și 45 ha suprafață — adevărate reședințe aristocratice și locuri de refugiu pentru populația din regiune.

De la sfîrșitul secolului al VI-lea această populație are un nume, geții — romanii îi vor numi daci —, socotiți de Herodot „cei mai viteji și mai dreپți dintre traci”²; cea de a doua vîrstă a fierului îi

găsește în plin proces evolutiv, poate și sub influența celților, care aduc între altele o mai dezvoltată metalurgie a fierului, precum și roata olarului. Bazileii locali apar suficient de puternici pentru a provoca expediția lui Alexandru cel Mare la 335 — macedonenii găesc în cîmpia munteană o puternică cetate de pămînt și întinse lanuri de grâu — sau chiar pentru a-i înfrînge și captura urmașii, așa cum face Dromihete, primul rege get pomenit de izvoarele scrise. În anul 291, uniunea sa tribală a reușit să învingă falangele lui Lysimach, regele Macedoniei, să-l prindă pe rege și să stabilească apoi întinse legături economice cu lumea elenistică. Urmașii săi nu vor reuși însă să mențină unitatea acestei formațiuni statale, fărîmîtată în mici stăpîniri pînă către anul 80 î. Cr., cînd Burebista va întemeia un puternic stat daco-getic, cu centrul în Dacia propriu-zisă, dar întinzîndu-și stăpînirea asupra unui întins teritoriu, pînă în Boemia și Panonia spre apus, pînă la orașele grecești de la Pontul Euxin spre răsărit și sud. În prima parte a lungii sale domnii, Burebista și-a așezat centrul de greutate al puterii în cîmpia munteană, urmele capitalei sale, Argedava, există și astăzi pe râul Argeș, la cca 20 km de București; în cea de a doua parte, regele și-a mutat reședința în sudul Transilvaniei, ridicînd puternicul sistem de fortificații din Munții Orăștiei, pe care urmașii săi îl vor dezvolta și perfecționa. De aici a intrat probabil în contact cu Pompei (48 î. Cr.), încercînd să înjghebeze o coaliție împotriva lui Cezar, ale cărui legiuni amenințau Dobrogea și întreaga linie a Dunării.

După moartea lui Pompei, concentrările de trupe romane arătau limpede că noul stăpîn al Romei intenționa să atace Dacia, plan zădărnicit de asasinarea sa în martie 44; în același an murea și Burebista, asasinat de o aristocrație nemulțumită probabil de politica sa centralizatoare.

Întinsul regat nu a supraviețuit întemeietorului său, Cotyso, Coson, Dicomes, Rhos, Daphyx, Zyraxe domnind peste formațiuni statale mărunte despre care Strabo spune că nu puteau trimite în războaie mai mult de 40 000 de oșteni. Centrul politic al lumii daco-gete se mută acum definitiv în sudul Transilvaniei unde regii Deceneu, Comosicus, Scorilo, Duras continuă tradiția politică moștenită de la Burebista, pregătind epoca de mare și ultimă înflorire din vremea lui Decebal (86–106).

Dacia se afla deja de mai multă vreme în zona de influență politică și culturală a Romei. Republica atinsese Dunărea la Porțile de

Fier încă din vremea lui Burebista (74 î. Cr.) și-și întinsese stăpînirea asupra Pontului stîng, vremelnice între 72 î. Cr.–61 î. Cr., apoi definitiv în anul 46 î. Cr., cînd întreaga Dobrogea este alipită provinciei Moesia; conflictele daco-getilor cu noii stăpîni ai Balcanilor au devenit cronice în jurul întregului prim secol al erei noastre, invaziile dacice de jaf la sudul Dunării alternînd cu expedițiile de pedepsire romane la nordul fluviului, pînă cînd, sub împăratul Domițian, romanii hotărîsc lichidarea centrului politic din Munții Orăștiei, așa cum lichidaseră pe rînd formațiunile statale dace din Dobrogea și din cîmpia munteană.

Dacii se aflau acum sub conducerea lui Decebal, căruia bătrînul rege Duras îi trecuse frînele puterii în anul 87, conștient de nevoia așezării pe tron a unui rege tînăr, priceput atît în ale diplomației cît și în ale războiului; noul suveran, el însuși fiu de rege, se găsea în fruntea unui popor în plină ascensiune și înfloritoare civilizație. Multele dave vădesc existența unei populații numeroase și active, grupată în jurul acestor așezări cu caracter urban, ocupată cu meșteșugurile și comerțul, legată economic de lumea grecească și romană, ale cărei produse se găsesc din belșug în săpăturile arheologice, cumpărate și cu monedele pe care dacii, începînd din secolul al III-lea î. Cr., le băteau regulat, după modelul macedonean, thasian sau al dinarilor romani de argint. Politeiști, dacii au construit la Sarmizegetusa Regia o cetate pe măsura războinicilor clase de nobili (tarabostes), cu sanctuare închinare zeilor Zamolxes, Gebelezis, Bendis.

Inițial, conflictul cu romanii s-a desfășurat în favoarea dacilor, care pradă Moesia în 86 î. Cr. și înving în anul următor pe generalul Cornelius Fuscus, aventurat imprudent în lăuntru Daciei; în anul 88 î. Cr. Tettius Iulianus îl învinge însă pe Decebal, dar dacii obțin totuși de la împăratul Domițian condiții de pace foarte favorabile: în schimbul închinării, Decebal primea și stipendii anuale și meșteri care să-i întărească cetățile și mașini de război. Nu trebuie să mire de aceea corectitudinea cu care și-a respectat promisiunea de a nu mai ataca provinciile romane și de a supraveghea populațiile barbare vecine, oprindu-le de la acțiuni ostile Romei.

La adăpostul acestei avantajoase păci, regatul a continuat să se dezvolte economic și cultural, devenind un evident pericol potențial pentru imperiul al cărui client era. Aceasta explică și neîncetatele reproșuri aduse împăratului de Senat, cît și decizia luată de Traian

de a soluționa definitiv problema dacă. În vara anului 101 d. Cr., legiunile romane trec Dunărea ajungând la începutul iernii, după lupte grele, în fața Sarmizegetusei. Contraatacul daco-sarmatic din Dobrogea a pus pentru o clipă în cumpănă soarta războiului, dar victoria lui Traian la Adamclisi, comemorată ulterior printr-un uriaș monument triumfal păstrat pînă azi, a risipit ultimele îndoieli asupra soartei războiului; învinși, dacii acceptă condițiile unei păci dracnice — predarea materialului de război și a meșterilor romani dezertori, demantelarea cetăților, controlarea politicii externe, prezența unor garnizoane romane în țară — pe care nu le respectă însă, răscolindu-se în anul 105. Romanii trec din nou Dunărea, de astă dată pe podul de piatră construit de Apolodor la Drobeta-Turnu-Severin, atacînd Transilvania din trei părți, prin Banat, pe valea Oltului și dinspre Moldova, pe valea Oituzului. Părăsit de toți aliații săi „barbări“, Decebal rezistă eroic, întîrziind cu un an asediul capitalei sale, care cade totuși în vara anului 106. Ajuns din urmă pe cînd încerca să fugă pentru a continua rezistența în munți, regele se sinucide. Sarmizegetusa Regia este distrusă sistematic; la 11 august, izvoarele romane înșiră pentru prima oară Dacia între provinciile imperiului.

Sigiliul Romei. Această sugestivă formulă a lui Iorga exprimă lapidar raportul învinșilor cu învingătorii după cucerire, rolul de matrice jucat de romani, capacitatea lor de a imprima populației noii provincii modelul propriei lor civilizații, de a crea structuri care, oricît de mari vor fi modificările ulterioare, se vor menține pînă astăzi.

Traian a inclus în noua provincie Dacia: Oltenia, Banatul și Transilvania, alipind Muntenia și sudul Moldovei Moesiei; majoritatea Moldovei, Maramureșul, Crișana au rămas neocupate, sub stăpînirea dacilor liberi, care vor reveni și în cîmpia munteană după părăsirea ei de către Hadrian în 119. Sub domnia lui Septimiu Sever, frontiera Daciei a fost din nou mutată spre mijlocul Munteniei, construindu-se un limes de pămînt întărit cu castre, pe linia Turnu-Măgurele — Rucăr, frontieră menținută pînă în 245 cînd a fost din nou retrasă pe Olt. Înlauntrul acestor granițe, romanii au organizat mai întîi o singură provincie (106), apoi două (119), apoi trei (123–124), acordîndu-le o atenție ce vădea dorința de a face din această ultimă cucerire a imperiului un puternic și avansat bastion

al lumii romane în fața barbarilor ce amenințau imperiul dinspre nord și răsărit.

Istoricii au dat cifre foarte diferite în privința numărului populației Daciei romane, cifre care variază între 1 200 000 și 650 000; probabil că 500 000 este cifra cea mai rezonabilă, din care 10% a fost reprezentată de armată, pînă la trei legiuni, plus trupele auxiliare³, restul fiind coloniști aduși ex toto orbe Romano și desigur, dacii, fie cei rămași pe loc, după cucerire, fie dacii liberi, colonizați ulterior, de pildă pe vremea împăratului Commodus.

Imperiul a urmat o politică oficială și organizată de colonizare acordînd pămînt cetățenilor și chiar necetățenilor romani, întemeind orașe, aducînd grupuri întregi de lucrători specializați în exploatarea minelor de aur. Din numele păstrate în inscripțiile descoperite pînă în prezent, 74% sînt de tip italic; din divinitățile adorate, cele italice reprezintă 43,5%; cele orientale 21,3%, restul fiind de origine dacă sau tracă⁴; cu toate acestea, este probabil că elementul colonizator italic a fost redus, marea majoritate a noilor veniți fiind originari din regiunile învecinate, mai ales din Moesia, Tracia, Dalmatia, Panonia; numeroși au fost probabil și coloniștii din Orientul Apropiat, din Anatolia, Siria, Egipt. Caracterul eterogen al populației colonizatoare nu poate fi pus la îndoială, dar important în procesul romanizării nu a fost elementul biologic, ci factorul cultural. Indiferent de unde veneau, coloniștii reprezentau cultura și civilizația imperiului, aducînd cu ei cel mai puternic instrument de romanizare, limba latină.

Nimeni nu mai poate interpreta astăzi controversatul pasaj al lui Eutropius, redactat în secolul al IV-lea d. Cr., în care se arată că Dacia a fost *exhausta*, secătuită de locuitori, ca o dovadă a completei exterminări a dacilor. De altfel, Eutropius vorbește doar de bărbați, lăsînd la o parte femeile și copiii; și apoi, ce valoare ar fi avut în lumea sclavagistă o țară pustie, fără locuitori? De ce și-ar fi lichi-dat chiar romanii un atît de important izvor de avuție? Colonizarea, oricît de masivă, n-ar fi putut singură pune în valoare o țară atît de întinsă, nici n-ar fi putut face, în atît de scurtă vreme, din Dacia, o provincie atît de populată. Înflorirea economică și culturală a teritoriului cucerit nu se explică decît prin aderarea masei dace la noua stăpînire, asimilarea de către ea a tipului superior de civilizație pe care-l reprezentau cuceritorii.

Arheologia îi găsește de altfel pe daci la tot pasul, punând în evidență lumină și procesul de romanizare; inventarul așezărilor cercetate vădește persistența ceramicii de tip tradițional dacic, alături de vase de factură romană, dar cu elemente decorative locale; locuințele continuă în bună parte vechiul mod de a construi, uneltele de muncă își păstrează încă multă vreme tipologia din epoca independenței, ca și piesele de podoabă; cimitirele cercetate arată limpede continuitatea unei populații mult prea numeroase pentru a putea fi total nimicită sau alungată⁵. Dacii cucerii vor furniza de altfel imperiului numeroase trupe auxiliare, dintre care unele vor apăra în secolul al III-lea chiar și frontiera de est a Daciei.

Politica oficială proteguitoare, masivul influx de coloniști romani și încadrarea dacilor, atrași de o civilizație superioară, în procesul de romanizare, au transformat noua provincie, încă de la începuturile ei, într-o regiune înfloritoare economic, cu un ridicat nivel de civilizație și cultură. Bogățiile țării, priceput puse în valoare, au adus Romei însemnate venituri; cultivarea cerealelor, îndeosebi a grâului, a făcut din Dacia unul din principalele grânare ale imperiului; exploatarea minelor de aur din Munții Apuseni cu ajutorul coloniștilor iliri aduși din Dalmația a reprezentat o importantă sursă de venit pentru tezaurul imperial; minele de fier, argint, aramă, plumb, existente de altfel, ca și cele de aur, încă din vremea regilor daci, au fost și ele sistematic puse în valoare, alături de altă mare bogăție a Daciei, sarea; pentru facilitarea comerțului, la Sarmizegetusa se bătea monedă romană de bronz. Înflorirea economică a fost facilitată și de întinsa rețea de drumuri construite de romani.

Dacia a fost o provincie cu un ridicat grad de urbanizare; se cunosc nu mai puțin de 12 orașe din care 8 cu gradul suprem de *colonia*, aproape toate ridicate pe locul vechilor *dave* dacice, ale căror nume de altfel, cu o singură excepție, le-au și păstrat. Dintre toate orașele Daciei, cel mai însemnat a fost desigur Ulpia Traiana Sarmizegetusa, *colonia* întemeiată chiar de Traian la cca 40 de km de vechea capitală a lui Decebal, metropola politică și culturală a provinciei, împrejmuită cu ziduri puternice, bogate în palate și temple, fălindu-se cu un impunător amfiteatru. Populația orașului era probabil în jur de 20 000 de locuitori. Alături de Sarmizegetusa, izvoarele și cercetările de teren au pus în lumină înfloritoarea viață urbană de la Napoca (Cluj), Drobeta (Turnu-Severin), Potaissa

(Turda) — sediul legiunii a V-a Macedonica —, Apulum (Alba Iulia), sediul guvernatorului Daciei și al legiunii a XIII-a Gemina.

Viața politică a provinciei nu a fost lipsită încă de la început de frământări și primejdii, venite în primul rînd din partea dacilor liberi din nord și est care, în alianță cu vechii lor prieteni sarmații, atacau deseori provincia. Hadrian a făcut cu greu față unor asemenea atacuri în 117, cînd ele s-au agravat și datorită răscoalei dacilor din provincia supusă; luptele au continuat și sub Antoninus Pius (143, 157-158) și sub Marcus Aurelius. După domniile mai liniștite ale lui Commodus, Septimiu Sever și Caracalla, invaziile dacilor, îndeosebi ale carpilor aliați cu goții, pun la grea încercare pe împărații din perioada anarhiei militare, dintre care unii, pentru a-și celebra victoriile, își iau și titlul de Dacicus; și Aurelian (270-275) a primit acest titlu din partea Senatului, ca și pe cel de *restitutor patriae*. Cu toate acestea, provincia care se mai intitula pe monedele bătute la Apulum la 250 *Dacia Felix* a fost părăsită în 274-275 de armată și administrație, cu speranța că retragerea graniței pe Dunăre o va face mai ușor de apărat; au plecat cu armata cei bogați, orașenii, negustorii; au rămas pe loc, neavînd nici de ce, nici unde se duce, țărani, marea majoritate a populației daco-romane.

Formarea unui nou popor. Romanizarea Daciei, nașterea unei populații daco-romane reprezintă *prima etapă în lungul proces de formare a poporului român*; el nu s-a oprit însă la 275, continuînd pînă la începutul secolului al VI-lea, adică atît timp cît imperiul, puternic la Dunăre și în Dobrogea, și-a exercitat influența romanizatoare asupra teritoriului de la nordul fluviului, influență facilitată desigur și de permanenta circulație de oameni și de bunuri dintre cele două maluri; romanii și-au păstrat de altfel multă vreme capete de pod pe teritoriul dac, de la Dierna (Orșova) și pînă la Barboși în Moldova, construind chiar, în 328, un nou pod de piatră peste Dunăre, la Sucidava (Celei); prezența economică a imperiului este dovedită și de numeroasele monede emise de urmașii lui Aurelian, descoperite în Dacia. Constantin cel Mare pare de altfel să fi restaurat stăpînirea romană directă în jumătatea de sud a Olteniei și Munteniei, construind pentru apărare un val uriaș de pămînt, lung de peste 700 de km, de la Drobeta la Brăila, val care mai există și astăzi, avînd în unele locuri o adîncime de 2 m și o lățime totală de 30 m. Capetele de pod romane de pe malul nordic al Dunării nu au fost abandonate decît după domnia lui Iustinian.

Cercetările arheologice confirmă de altfel prezența populației daco-romane pe vechiul teritoriu al provinciei. La Sarmizegetusa, amfiteatrul și alte clădiri publice sînt folosite ca locuințe de o populație nevoiașă încă cel puțin un secol după părăsire; urme asemănătoare au fost identificate și la Napoca, Porolissum, Apulum, precum și în numeroase așezări de tip rural, ale căror cimitire vădesc un avansat proces de formare al populației noi, romanice, cu tradiții și obiceiuri amestecate, moștenite atât de la daci cît și de la romani. O astfel de așezare a fost săpată la Bratei (Mediaș), dînd la lumină cel mai mare cimitir cunoscut din Dacia, cca 500 de morminte din secolele IV-V și un bogat inventar compus din obiecte de sticlă și metal, monede, ceramică, fragmente de arme. Unelele și ceramica sînt de caracter dacic sau provincial roman, inventarul mormintelor este predominant dacic, ritualul de înmormintare este roman. Descoperiri asemănătoare au fost făcute și în alte regiuni ale Daciei⁶.

După 313, anul recunoașterii religiei creștine în tot imperiul, această populație trebuie să fi fost în mare măsură creștinată; spre deosebire de alte popoare, creștinismul daco-roman nu este un creștinism oficial, nu se impune prin misionari sau creștinare în masă; el este un creștinism popular, răspîdit spontan prin numeroasele comunități creștine existente de-a lungul Dunării. Obiecte creștine — geme sau opaițe cu semnul crucii, altare romane refolosite avînd săpate însemne creștine, fragmentul de candelabru cu inscripția *Ego Zenovius votum posui*, fragmentul de inscripție latină creștină de la Porolissum — au fost găsite în numeroase vechi centre romane. Originea latină a creștinismului român este atestată și de faptul că terminologia de bază, dumnezeu (*dominus deus*), biserică (*basilica*), cruce (*crux*), creștin (*christianus*), sfînt (*sanctus*), lege (*lex*), înger (*angellus*), a boteza (*baptizare*), este de origine latină.

Peste această populație daco-romană s-a întins, după retragerea romanilor, autoritatea diferitelor seminții migratoare care s-au succedat neînterupt asupra Europei de centru și sud-est timp de aproape un mileniu. Goții domină Dacia între 275 și 376, așezați îndeosebi în Moldova și cîmpia munteană, dar infiltrîndu-se după 300 și în Transilvania. Venirea hunilor îi determină să treacă Dunărea în Bizanț, urmele lor dispărînd cu totul după venirea acestei prime seminții de origine asiatică, care-și va stabili centrul politic în Pannonia, ținînd de acolo sub ascultare și Dacia. Hunii pun capăt în mod definitiv urmelor de viață urbană, împingînd populația spre zone

mai ferite; raritatea urmelor hunice pe teritoriul României indică probabil faptul că uniunea lor, chiar și în momentul maximei înfloriri, sub Attila, s-a mulțumit doar cu încasarea impozitelor de la cei pe care izvoarele îi numesc semnificativ carpodaci, fără a se așeza efectiv în fosta provincie romană. După destrămarea statului hunic (454) dominația asupra Daciei a fost preluată de gepizi, populație germanică ce jucase rolul principal în înfrîngerea fiilor lui Attila, avînd centrul puterii, ca și hunii, tot în Pannonia. Nici gepizii nu au lăsat prea multe urme pe teritoriul României, pînă la înfrîngerea și înlocuirea lor de către avari în 567; avarii vor domina timp de peste două secole întreaga Europă centrală și de răsărit, dînd puternice lovituri Imperiului bizantin a cărui graniță de nord o vor forța nu o dată, cel mai grav în 602 cînd atacul lor va deschide drum liber slavilor spre inima Balcanilor.

Slavii sînt atestați arheologic în Moldova și Muntenia de la începutul secolului al VI-lea, în Transilvania de la mijlocul celui următor, veniți din patria lor de origine, aflată între Vistula și Nistru: aliați cu avarii, ei s-au așezat pe teritoriul de astăzi al României sub oblăduirea acestora, aducînd în general o civilizație mai puțin evoluată decît cea a băștinașilor, meșteșuguri mai puțin dezvoltate, o ceramică mai primitivă, întrerupînd legăturile comerciale cu sudul Dunării, ruralizînd și mai accentuat viața întregii regiuni. În anul 602, profitînd de prăbușirea frontierei bizantine la Dunăre și de asasinarea împăratului Mauriciu, slavii se revarsă în imperiu stabilindu-se masiv și definitiv în Balcani, colonizînd întinse regiuni, pînă în sudul Greciei, întrerupînd, pentru prima dată de la cucerirea Daciei, contactele nord-dunărenilor cu imperiul. În același timp însă, dislocarea unei însemnate mase slave de la nord la sud a produs schimbări importante în echilibrul etniilor, micșorînd rolul elementului romanic în Balcani, dar întărind ponderea sa în Dacia. În nord, populația romanică va sfîrși prin a asimila masa slavă rămasă, în sud, slavii vor fi aceia care-i vor asimila pe băștinași, schimbînd cu totul aspectul etnic al unuia din cele mai romanizate provincii din întregul imperiu.

Începînd cu secolul al VI-lea intrăm deci în cea de a doua etapă a formării poporului român; impactul civilizator al imperiului încează, atît datorită interpunerii masei slave între el și protoromâni, cît și datorită transformărilor interne care-l vor transforma din imperiu roman în imperiu grecesc. Influențele romanizatoare nu s-au

putut exercita decît pînă la această dată, de acum înainte nu mai avem de a face cu un proces de romanizare, ci cu unul de menținere a ei și de asimilare a populațiilor slave așezate în mijlocul proto-românilor; deși ultimii slavi vor fi asimilați, românizați abia în secolul al XII-lea, putem socoti că începînd cu secolele IX–X se poate vorbi de un popor român definitiv constituit.

Motivații extraștiințifice au făcut ca încă din veacul al XVIII-lea problema formării poporului român să devină un subiect de aprigă controversă, cu implicații politice; învățați sași și maghiari, negînd cu totul continuitatea dacilor în Dacia romană și a daco-romanilor după părăsirea ei de către romani, au așezat vatra sa de formare la sudul Dunării⁷; istoricii bulgari, neputînd admite etnogeneza românilor pe teritoriul lor, i-au mutat spre Bosnia și Muntenegru, cît mai aproape de granița Albaniei, spre supărarea istoricilor sîrbi, care au socotit întotdeauna această zonă drept leagăn al poporului lor; prezența elementelor romanice a fost negată și în răsărit, istoricii ruși desprinzînd Moldova din trunchiul românesc și incluzînd-o în aria de preponderență slavă și ulterior de influență rusă⁸.

Cercetările arheologice din ultimele decenii⁹ au arătat că nu se mai poate vorbi în nici un caz de o singură vatră de formare a celui mai numeros popor sud-est european, indiferent de localizarea ei; poporul român este rezultatul unui îndelung proces de etnogeneză, început cu romanizarea dacilor, încheiat cu românizarea slavilor; el s-a desfășurat pe o întinsă arie geografică, atît la nordul cît și la sudul Dunării, unitar pînă la căderea frontierei imperiului (602), urmînd apoi direcții diferite; ramura nordică a evoluat spre ceea ce alcătuiește astăzi poporul român, în timp ce ramura sudică, împinsă de slavi spre vestul peninsulei Balcanice, a dat naștere aromânilor, vlahilor balcanici.

Îndelungat a fost și procesul de formare a limbii române, proces care a evoluat paralel cu cel de formare a noului popor. Genealogic, limba română este urmarea limbii latine populare vorbite pe teritoriul cuprins între provincia Dacia, Munții Balcani și Marea Neagră. În prima etapă, ea a înglobat elemente din idiomul tracic, vorbit de populația în curs de romanizare, idiom din care nu se cunosc astăzi mai mult de 70–80 de cuvinte, iar ulterior a suferit o puternică influență slavă, păstrîndu-și însă aproape neschimbată structura gramaticală latină. Impactul slav a fost important mai ales în lexic, cercetările recente socotind că între 16 și 20% din cuvintele fondului

lexical de bază sînt de origine slavă. Evoluția limbii latine populare spre protoromână, căreia îi aparține probabil expresia „torna, torna fratre” rostită de un soldat băstinaș din armata bizantină la 587, și apoi spre română a fost unitară pînă la invazia slavă, cînd dialectul daco-roman a început să se despartă de cele trei dialecte sud-dunărene, aromân, istroromân și meglenoromân. Este probabil că cele 4 dialecte și-au definitivat personalitatea în secolele IX–X, adică o dată cu desăvîrșirea formării poporului român și cu reîntrarea sa în atenția izvoarelor scrise¹⁰.

Această desăvîrșire a avut loc în condiții internaționale extrem de complicate, datorate în primul rînd necontenitei revărsări de populații migratoare asupra spațiului central și sud-est european. Dacă impactul primului țarat bulgar, înființat la 681, desființat de bizantini la 1018, a fost limitat, apariția ungurilor, la sfîrșitul secolului al IX-lea, și a cumanilor, în secolul al XII-lea, a produs schimbări de fond în echilibrul etnic și politic din zonă; un element important l-a constituit și revenirea bizantinilor la Dunăre și refacerea parțială a frontierei căzute la 602.

Bizantinii sînt de altfel cei dinții care se referă la români, în primul rînd la vlahii balcanici. Împăratul Constantin al VII-lea Porfirogenetul (913–959) îi numește *romani*, deosebindu-i de *romei*, adică de bizantini; Kedrenos, la sfîrșitul secolului al X-lea, le marchează prezența în anul 976 în Vlahia Mare, unde în 980 este menționată și o primă formațiune politică autonomă; în cea de a doua jumătate a veacului al XI-lea, cronicarul Kekaumenos amintește pentru prima dată de luptele lui Traian cu Decebal, afirmînd limpede că vlahii sînt urmașii vechilor coloniști; fără echivoc este și Kynnamos atunci cînd scrie, referindu-se la evenimentele din 1167, că vlahii, de această dată este vorba de cei nord-dunăreni, „sînt coloni veniți de demult din Italia”¹¹; despre aceiași vlahi nord-dunăreni vorbește și Nicetas Honiates referindu-se la evenimente petrecute în 1164.

Dar izvoarele bizantine nu sînt singurele care-i menționează pe români în această perioadă; o geografie armeană amintește de o țară *Balak* pentru secolele VIII–IX; varegii, atît de importanți în rosturile politice ale estului european, pomenesc în mai multe rînduri de *Blakumen*, *Blokumannland* (vlahii, țara vlahilor), în texte din secolul al XI-lea, avînd desigur în vedere pe românii din Moldova, cu

care se aflau în contact. Notarul anonim al regelui maghiar Béla (secolul al XII-lea) arată că, la așezarea lor în cîmpia Tisei și a Dunării, ungurii au găsit acolo „Slavi, Bulgari et Blachi ac pastores Romanorum”, informație reluată și de alte izvoare maghiare; cronică rusă atribuită lui Nestor știe și ea că noii veniți „începură să lupte cu valahii și cu slavii care locuiau aceste țări”; și *Cîntecul Nibelungilor* amintește un „Herzog Rāmunc uzer Vlachen lant”¹².

Ungurii se instalează în Panonia spre sfîrșitul secolului al IX-lea venind din stepa Niprului pe care sînt nevoiți s-o părăsescă gonîți din spate de pecenegi; drumul spre cîmpia Tisei pare să fi ocolit Transilvania pe la nord îndreptîndu-se apoi spre ea din apus, fapt care explică în bună parte numele dat provinciei, acela de *țara de dincolo de păduri* (Trans-silva); același procedeu îl vor folosi și în cazul Țării Românești, pe care o vor numi, odată ajunși la Munții Carpați, *țara de dincolo de munți* (Terra Transalpina). La venire, conform informațiilor transmise de *Gesta Hungarorum*¹³ redactată de Notarul Anonim spre sfîrșitul secolului al XII-lea, pe baza unei cronici mai vechi și a tradiției orale, ei s-au lovit de trei voievodate, acela al lui Menumorut în Crișana, al lui Glad în Banat și al lui Gelu în centrul Transilvaniei, avînd capitalele respectiv la Biharea (lîngă Oradea), la Morisena (Cenad) și la Dăbîca (în apropierea Clujului). Cercetările arheologice au localizat cu precizie aceste voievodate scoțînd la lumină numeroase așezări, 20 în țara lui Menumorut, 60 în cea a lui Glad, peste 40 în cea a lui Gelu, dintre care unele întărite cu însemnate fortificații, vădînd existența unei populații numeroase îndeletnicindu-se cu agricultura, creșterea vitelor, aflată în raporturi comerciale intense cu Țaratul bulgar, de care primele două atîrnau probabil și politic, și prin acesta cu lumea bizantină; există și unii istorici care consideră că în ciuda întinderii bulgarilor pînă la Tisa, Menumorut era vasalul împăratului de la Constantinopol, și nu al țarului de la Plisca.

Cele dintîi atacuri maghiare, conduse de Arpad însuși, s-au îndreptat împotriva voievodatelor din Crișana și Banat; cetatea de la Satu-Mare este ocupată după trei zile de lupte, iar capitala lui Menumorut după 13. Învinși, băștinașii au acceptat învoiala prin care fiica voievodului a luat în căsătorie pe fiul lui Arpad, principatul revenind astfel ungurilor pe cale matrimonială, după moartea lui Menumorut. Din Crișana, maghiarii s-au îndreptat împotriva Banatului învingînd o oaste alcătuită din „Cumani (de fapt pecenegi), Bulgari

atque Blachi” a lui Glad, cucerind și cele două cetăți de la Cuvîn (Keve) și Orșova; apoi, sub conducerea lui Tuhutum, unul din triburile maghiare a pătruns în Transilvania prin porțile Mezeșului, învingîndu-l pe Gelu, „dux Blacorum”, ucigîndu-l apoi într-o nouă bătălie, pe cînd voievodul încerca să se retragă la Dăbîca, „ad castrum suum”¹⁴.

Cu excepția statului lui Menumorut anexat de îndată, roadele incursiunilor din Banat și Transilvania par a fi fost repede pierdute, ungurii neavînd încă nici potențialul uman, nici capacitatea necesare organizării unor cuceriri atît de întinse, din Moravia și Croația pînă în Transilvania, unde urmele lor arheologice sînt, în orice caz, în veacul al X-lea, foarte puține numeroase. Băștinașii, români, slavi, elemente maghiare rămase de pe urma primului val, au continuat să viețuiască în cadrul vechilor voievodate amestecați și cu pecenegii veniți din stepa nord-pontică la sfîrșitul veacului al X-lea, numeroși mai ales în Moldova, Muntenia și sudul Transilvaniei, unde izvoarele amintesc de o pădure a pecenegilor și românilor (silva Blacorum et Bissenorum). Ofensiva maghiară nu va fi reluată decît după creștinare, cînd regele Ștefan cel Sfînt, luînd ca pretext refuzul voievodului transilvan Gyla de a se creștina, a ocupat țara, înlocuindu-l cu dregătorii săi (1003-1004). Gyla pare să fi fost de neam peceneg; izvoare bizantine vorbesc despre existența unui trib peceneg numit Gylas, iar una din „viețile” regelui sfînt menționează luptele purtate de acesta cu pecenegii în inima Transilvaniei. Cu toată această cucerire, organizarea efectivă a voievodatului ca parte a regatului maghiar nu va avea loc decît după expulzarea definitivă a pecenegilor din Transilvania și trecerea lor în Dobrogea (1085). Integrarea Banatului a mers în schimb mai repede, Ahtum, urmașul lui Glad, voievod de credință ortodoxă, cu capitala la Cenad, unde ființa și o minăstire întemeiată de călugări bizantini, fiind repede învins și înlăturat. În secolul al XII-lea, pentru a-și întări pozițiile în Transilvania, regele apostolic a colonizat la granițele ei sudice și răsăritene pe secui și pe sași, iar în prima jumătate a secolului al XIII-lea a așezat cavaleri teutoni în Țara Bîrsei și cavaleri ioaniți în Banat.

În tot acest răstimp, teritoriul viitoarelor principate ale Moldovei și Țării Românești fusese scena unor mari prefaceri economice și sociale. Cercetările de teren arată o rapidă înmulțire a așezărilor în secolele XII-XIII. Moldova, regiunea de cîmpie din dreapta Siretului, era locuită de *bîrladnici*, suficient de puternici pentru a ajuta Hali-

ciul împotriva Kievului (1159), în timp ce sudul aparținea *brodniciilor și bolohovenilor*; în Muntenia cele mai multe așezări se găsesc pe cursurile inferioare ale Buzăului, Argeșului precum și pe linia Dunării; în Oltenia ele se grupează cu precădere pe valea Jiului. Cercetările de teren infirmă prin aceste descoperiri o veche și frecvent invocată teorie care susținea retragerea populației la munte și părăsirea zonei de cîmpie. Dimpotrivă, pînă la invazia tătară din 1241, zonele cele mai dens populate se află la cîmpie, în lungul cursurilor de apă, zone puternic împădurite, care ofereau suficientă protecție în caz de primejdie¹⁵.

Spre mijlocul veacului al XIII-lea această numeroasă populație începe să se organizeze în voievodate dependente de Ungaria, dar vădînd de timpuriu tendințe de emancipare de sub tutela regatului apostolic. La 1247, conform diplomei acordate de Béla al IV-lea cavalerilor ioaniți, ființau pe teritoriul viitoarei Țări Românești 3 voievodate; Litovoi își avea centrul puterii în regiunea Tg. Jiului, hotarele cnezatului său cuprinzînd nordul Olteniei, cel al lui Farcaș în vestul Munteniei, cel al lui Seneslau, numit în diplomă „voievodul românilor“, în centrul și sudul ei.

Procesul de unificare a acestor formațiuni statale, grăbit probabil și de venirea de peste munți a unor elemente românești gonite de catolicizarea impusă de regii Ungariei la recomandarea papei, pare să fi pornit de la cnezatul lui Litovoi, pe care-l găsim în luptă cu ungurii la 1277 din pricina unor teritorii socotite de rege ca atîrînd de coroană, dar pentru care voievodul nu voia să plătească tribut; Litovoi este ucis în luptă, fratele său Barbat este prins și obligat nu numai să se răscumpere, dar și să recunoască suzeranitatea maghiară. Urmașul lui Barbat a fost probabil Tihomir, iar urmașul lui Tihomir, fiul său Basarab; acesta a lătit sistematic fruntariile statului său, atingînd spre sud Dunărea, spre răsărit sudul Moldovei, pînă spre Chilia; în 1323 oștile sale participă la luptele dintre bulgari și bizantini, iar în anii următori le aflăm în conflict cu tătarii, îndepărtați cu încetul de pe teritoriul țării; în 1327, papa Ioan al XXII-lea îi cere să sprijine activitatea unei misiuni dominicane; în 1330 îl aflăm din nou amestecat în conflictele dintre statele balcanice, tot de partea bulgarilor.

Basarab era încă vasalul regelui maghiar Carol-Robert, care-l numește „voievodul nostru“, dar nici creșterea puterii sale, nici politica externă activă pe care o ducea pe cont propriu în sud și în răsărit

nu puteau fi pe placul Ungariei. De aceea, în 1330, îndată după înfrîngerea bulgarilor și românilor de către sîrbi la Velbujd, luînd drept pretext ocuparea de către Basarab a unor teritorii socotite ca aparținînd coroanei, Carol-Robert pornește o expediție împotriva celui pe care-l numește în mai multe rînduri „răzvrătit“, „nesupus“, „necredincios“. După reocuparea Severinului și respingerea cererilor de pace ale voievodului, care se oferea să recunoască suveranitatea regelui și care promitea pe deasupra un tribut anual și o despăgubire specială de 7 000 de mărci de argint (74 kg aur), Carol-Robert pătrunde în Țara Românească, ajunge pînă la Argeș, dar este obligat să se retragă spre Transilvania fără a fi reușit să angajeze o luptă decisivă cu oastea românilor; surprinsă în munți, la Posada, pe drumul de întoarcere, oștirea maghiară este zdrobită de Basarab, regele însuși reușind să scape cu multă greutate prin fugă. Bătălia de la Posada a însemnat sfîrșitul suzeranității maghiare și apariția primului stat românesc independent.

Apariția celui de al doilea nu va întîrzia mult. După 1241, teritoriul Moldovei s-a aflat sub stăpînirea Hoardei de Aur, dar procesul de concentrare a puterii a urmat și aici același curs ca și în Țara Românească; deși izvoarele scrise sînt mai sărace în informații privind cnezatele premergătoare întemeierii decît în principatul vecin, ele menționează totuși un voievod român la 1247 — Olaha — și o populație războinică — blacii — în conflict cu rutenii din sudul Poloniei la 1277; blacii își aveau deci formațiunea politică undeva în nordul Moldovei, premergătoare poate „țării valahilor“ (Walachen Lant) amintită de Ottokar de Styria la 1307-1308. Spre sud, acolo unde papa Nicolae al III-lea hotăra să se reorganizeze în 1297 episcopia catolică a Milcoviei, izvoarele amintesc atît în 1281 cît și în 1299 de o altă „țară a valahilor“, țară aflată în rapid proces de feudalizare din moment ce „maiores terrae“, cum îi numește cancelaria papală la 1332, își permiteau să cotopească bunurile și pămînturile episcopiei. Conflictele băștinașilor cu catolicii sprijiniți de unguri par să fi fost destul de frecvente în toată această perioadă, „schismaticii“, deci românii ortodocși fiind deseori pomeniți în corespondența regilor apostolici cu scaunul papal.

La mijlocul secolului al XIV-lea, puterea Hoardei de Aur se afla în declin, iar ofensiva polonă și maghiară în plin progres; după campaniile victorioase din 1345 și 1352-1353, Ludovic de Anjou, urmașul lui Carol-Robert, a organizat în Moldova de nord o marcă

militară de graniță condusă de Dragoș, voievodul maramureșean ale cărui oști participaseră la campaniile împotriva tătarilor. Lui Dragoș i-a urmat fiul său Sas, apoi fiul acestuia Balc, Drăgoșeștii urmărind parcă să întemeieze o dinastie. Domniile le-au fost însă scurte, iar dinastia nu s-a menținut decât pînă la 1359, cînd căpeteniile locale, nemulțumite probabil de prezența ungarilor și a catolicilor, se răscoală împotriva ducilor români numiți de rege. Venit tot din Maramureș, al cărui voievod fusese înainte de a intra în conflict cu Ludovic și a se răscula împotriva ungarilor, Bogdan I îl înlătură pe Balc înscăunîndu-se ca domn independent al Moldovei; expedițiile regelui, care, spune cronica maghiară, „mai în fiecare an pornea război ...împotriva moldovenilor“, nu l-au putut aduce la ascultare¹⁶. Ca și Țara Românească, Moldova își făcea intrarea în rîndul statelor independente printr-un act de voință, impus cu sabia.

II

EVUL DE MIJLOC (sec. XIV — 1716)

2. SOCIETATEA

A existat un feudalism românesc? Istoriografia antebelică nici nu și-a pus această întrebare, cea postbelică, marxistă, a răspuns afirmativ. Fiind o orînduire socială și economică obiectivă și inevitabilă, feudalismul a existat deci și la români, așa cum a existat și la alte popoare est și sud-est europene. Argumentul este desigur discutabil; istoriografia oficială socotește cu prea multă certitudine drept feudală o societate ale cărei caracteristici esențiale sînt de multe ori destul de departe de modelul clasic al feudalismului. Pe de altă parte, plecînd de la aceste caracteristici, istoricii apuseni negă orice trăsătură feudală societăților neoccidentale. Dacă criteriul de definire al feudalismului este existența sau inexistența deplină în răsărit a modelului clasic franco-englez, atunci cu siguranță că nici Bizanțul, nici Rusia, nici Principatele nu aparțin lumii feudale. Este însă greșit să căutăm în Moldova și Țara Românească toate formele clasice ale feudalismului apusean și, negăsindu-le, să respingem cu totul existența unui feudalism românesc. Elementele feudale de netăgăduit au existat în principate, negeneralizate, deseori rămase la jumătatea evoluției, dar aparținînd totuși, ca tipologie, modelului feudal. Inițial, relația domn-boier s-a asemănat oarecum vasalității apusene; raporturile boier-țăran, deși s-au cristalizat tîrziu, au avut totuși un netăgăduit caracter feudal; stăpînirea pămîntului a urmat de asemenea regulile societății feudale. Toate aceste elemente ne fac să considerăm că societatea românească din veacurile XIV-XVIII a cunoscut numeroase elemente care îndreptățesc caracterizarea sa drept feudală. Un feudalism desigur diluat, periferic, conviețuind cu numeroase alte elemente de esență nefeudală, cum ar fi circulația monetară sau existența unei puteri centrale absolute, dar totuși feudalism. Pentru moment nu există alt termen care ar putea

defini mai corect structurile economice și sociale dominante ale secolului de mijloc¹.

Viața economică. În momentul întemeierii, Moldova avea probabil o populație de cca 400 000 de locuitori, Țara Românească de cca 500 000, iar Transilvania de cca 900 000. Sporul demografic, în creștere încă din secolul al X-lea, a continuat moderat pînă la sfîrșitul secolului al XV-lea, cînd a început să scadă în Principate datorită frecvențelor războaie, invazii, conflicte interne între pretendenții la tron sau între facțiunile boierești. La începutul secolului al XVI-lea, Țara Românească nu avea mai mult de 400 000 de suflete, iar la sfîrșitul său, cele trei mii de sate cunoscute indică, dacă socotim 20 de case de sat și 5 persoane de casă, o populație de cca 300 000 de locuitori; Moldova urmașilor lui Ștefan cel Mare avea probabil mai puțini locuitori decît la întemeiere și firește mai puțini decît Țara Românească. În secolul al XVII-lea perioadele de stagnare par să alterneze cu cele de creștere, populația înmulțindu-se totuși constant, atîngînd la începutul secolului al XVIII-lea cca 800 000 de valahi și 500 000 de moldoveni; în aceeași perioadă Transilvania avea probabil cca 2 000 000 de locuitori².

Zonele de concentrare demografică au fost în tot acest răstimp grupate în regiunea subcarpatică, pe ambele versante ale Carpaților, care în unele cazuri s-au aflat de altfel mult timp sub aceeași stăpînire voievodală românească; pînă la venirea turcilor zona Dunării a fost și ea intens populată, cîmpia munteană și zona deschisă a Moldovei depopulîndu-se apoi treptat, pînă în secolul al XIX-lea, din pricina otomanilor, a tătarilor, a războaielor turco-polone și turco-ruse³. Nesiguranța a ruinat comerțul altădată atît de înfloritor al Dunării și a făcut impracticabilă agricultura în cea mai favorabilă zonă agrară a Principatelor. Cîmpia nu va fi pusă economic în valoare decît după 1829, cînd va redeveni una din zonele intens populate ale țării.

Mișcarea de populație dintre cele trei Principate nu poate fi lesne urmărită pentru această epocă. Ea trebuie să fi fost constantă la Milcov, nementionată de izvoare deoarece se socotea probabil în firea lucrurilor. Știrile nu sînt prea numeroase nici în privința trecerii ardelenilor în Principate sau a moldo-valahilor în Ardeal; probabil că, după trecerea valului de emigrări ardeleni spre sud și răsărit de Carpați, emigrări care au stat parțial la baza întemeierii Moldovei și a Țării Românești, procentul celor trecuți în Principate nu a fost

nici constant, nici însemnat, deși fenomenul este menționat încă din secolul al XIII-lea cînd, la 1234, papa Grigore al IX-lea îl sfătuiește pe coregentul maghiar Béla să nu mai îngăduie românilor ardeleni să treacă peste munți deoarece sîrșesc prin a se asimila cu valahii. Emigrarea spre Principate este mai frecventă în secolul al XVII-lea, des amintită de izvoare; în 1635, de pildă, emisarii lui Vasile Lupu al Moldovei îndemnau pe față țărani din regiunea Clujului să treacă în Moldova; în 1662, principele ardelean Apafy cerea bistrițenilor să oprească trecerea sărăcimii spre Moldova; în 1692, guvernul Transilvaniei notifică împăratului Leopold că emigrările peste munți către Principate sînt greu de stăvilit. Acest fenomen se va intensifica în secolul al XVIII-lea, țărănimea socotind regimul din Principate mai puțin apăsător decît cel austriac din Transilvania⁴.

De altfel, țările române au fost, în întreaga perioadă ce face obiectul acestui capitol, țări de imigrație. Fără a mai menționa aportul demografic al ultimilor migratori, pecenegi, cumani, maghiari sau coloniști apuseni așezați în Transilvania, semnalăm aflulul constant de elemente balcanice trecute în Principate după căderea statelor creștine sud-dunărene sub turci, mai ales bulgari, sîrbi, greci. Cu toată această imigrație, sporul demografic este lent, vîdînd de la bun început greutățile progresului economic și social într-o zonă geopolitică lipsită de stabilitate.

Agricultura și creșterea vitelor au constituit principalele forme de activitate economică în tot cursul Evului Mediu. Dintre cereale se cultiva în ordine meiul, grîul, ovăzul, meiul fiind și în țările române, ca de altfel în întreaga zonă de sud a Europei, principala hrană a omului medieval. Cereală de primăvară, ușor de cultivat, meiul a fost folosit pentru facerea mămăligii încă de pe vremea dacilor, rămîind alimentul de bază pînă la înlocuirea sa cu porumbul în secolul al XVIII-lea. Grîul, cultivat mai ales pentru uzul clasei stăpînitoare, a fost puțin răspîndit în Moldova și Țara Românească pînă la începutul secolului al XVI-lea, cantitățile necesare fiind importate din Transilvania; se cultiva grîul de primăvară, slab productiv și slab nutritiv, cel de toamnă, mai productiv și mai nutritiv, fiind introdus în Transilvania abia în secolul al XVI-lea, iar în Principate în secolul al XVIII-lea. După 1500, moldovenii și muntenii încep și ei să exporte grîu, mai ales la turci, măturie desigur a creșterii producției de grîu rămas totuși încă multă vreme o cultură de lux; a pătruns în schimb, venind de la Veneția prin Ungaria și Serbia, po-

rumbul, cereală de origine nord-americană, ușor de cultivat și, fapt deloc neglijabil, neinclusă în redevențele cerute de turci; ardelenii au introdus porumbul probabil la începutul veacului al XVII-lea, moldo-valahii la sfârșitul lui, el devenind pentru cîteva secole alimentul de bază al țărânului român.

În afara meiului, grîului, porumbului, documentele mai amintesc culturile de ovăz — în Transilvania, cea de a doua plantă, după grîu —, de orz, folosit la fabricarea piinii și a berii și ca plantă furajeră, de secară, cunoscută ca și orzul încă de la daci. În Transilvania, brăzdarele de fier reapar în veacul al XIV-lea, dacii le cunoscuseră, firește, ca și romanii; asolamentul trienal și folosirea îngreășămîntelor apar ceva mai tîrziu; în Principate întinsele zone necultivate și slaba densitate a populației au impus practica folosirii unui lot pînă la epuizare, trecîndu-se apoi la altul; asolamentul bienal se practica în veacul al XVI-lea, dar frecvențele defrișări arată că metoda căutării de noi pămînturi era preferată punerii în valoare intensive a celor vechi⁵; plugul de lemn a reprezentat în tot cursul Evului Mediu principala unealtă a agricultorilor din Principate.

Pe lîngă cereale, vile — celebre încă de pe vremea lui Burebista —, livezile, grădinile — destul de sărace în legume —, albinăritul întregau cu produsele lor o alimentație tradițională, substanțială, deși nu prea variată, axată în principal pe carnea furnizată de numeroasele vite ale țării. Într-adevăr, creșterea vitelor a reprezentat în secolele XVI-XVII principala bogăție a Moldovei și Țării Românești, precum și o însemnată ocupație a românilor ardeleni. Se creșteau cornute mari, cai, cornute mici, îndeosebi oi — numai ocolul Cîmpulungului dădea anual, la începutul secolului al XVIII-lea, o producție de 240 000 de miei. Boierimea avea numeroase turme; despre tatăl lui Constantin Brîncoveanu se știe, de pildă, că avea 12 000 de iepe, 30 000 de oi, 4 000 de boi, 1 000 de bivoli, 4 000 de porci, pe care le exporta atît în Balcani cît și în Europa Centrală. Principatele erau străbătute anual și de turmele păstorilor ardeleni care coborau în septembrie la Dunăre pentru iernat. Menționată în documente încă din vremea domniei lui Mircea cel Bătrîn (1386-1418), această transhumanță a ajuns să numere la începutul veacului al XVIII-lea pînă la 300 000 de oi anual aducînd nu numai însemnate venituri vistieriei Principatelor, dar reprezentînd și un element de legătură între românii de pe cele două versante ale Carpaților⁶.

Meșteșugurile au cunoscut o rapidă dezvoltare în veacul al XIV-lea atît în Principate cît și în Transilvania. În condițiile dominației economiei naturale, industriile casnice, atît pe domeniile boieresti cît și în gospodăriile țărănești, au continuat încă multă vreme să reprezinte singura cale de obținere a produselor de îmbrăcăminte, a celor alimentare, a celor legate de construcțiile mai mărunte. Specializarea este relativ lentă, ca și deplina rupere a meșteșugarului de agricultură, mulți meseriași, mai ales la sate, ocupîndu-se și de cultivarea pămîntului. Spre mijlocul veacului al XV-lea, progresul este însă evident, izvoarele vremii menționînd prelucrarea metalelor, a lemnului și a pietrei, a pieilor, țesutul, olăria, morăritul, meșteșugurile alimentare drept principalele activități meșteșugărești ale românilor. Unele, cele legate de îmbrăcăminte de pildă, vor cunoaște o perioadă de declin în veacul al XVII-lea, mai ales pe timpul lungilor domnii ale lui Matei Basarab și Vasile Lupu. Se adaugă acum exploatarea lemnului, atît pentru export cît și pentru obținerea cenușei de potasă necesară la fabricarea sticlei și a săpunului, și avîntul meșteșugurilor legate de prelucrarea metalelor prețioase. Postăvăria a cunoscut o mare înflorire încă din veacul al XVI-lea, mai ales în Transilvania.

Manufacturile s-au întemeiat tîrziu, greu și au avut, în general, o viață scurtă. Dacă în Transilvania, mai ferită de primejdii și beneficiind și de priceperea tehnologică a sașilor, ele apar încă din prima jumătate a veacului al XVI-lea, producînd hîrtie și postavuri, în Principate întemeierea lor întîrzie cu un secol. Matei Basarab (1632-1654) a întemeiat două mori de hîrtie și o sticlărie, aceasta din urmă funcționînd și în vremea lui Constantin Brîncoveanu; o moară de hîrtie a întemeiat și Șerban Cantacuzino (1678-1688). Încercările celor trei domni nu au avut însă decît un succes limitat, manufacturile domnești avînd o existență scurtă, ele neizbutind să se impună în viața economică a țării; apare evidentă lipsa de continuitate, datorată vremurilor tulburi⁷.

Aceeași cauză se află și la originea nedezvoltării pe măsura posibilităților a mineritului; călătorii străini arată încă din veacul al XVI-lea că românii nu-și pun în valoare subsolul de teama exploatarei turcești, explicație reluată la începutul secolului al XVIII-lea și de domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir. Singura bogăție constant exploatarea a fost sarea, din belșug răspîndită în toate cele trei Principate. Deși tehnica extragerii a rămas pe durată întregii epoci feu-

dale rudimentară, săparea de gropi căptușite cu nuiile, cantitățile au fost în continuă creștere, sarea fiind foarte căutată pe piețele sud-dunărene.

Evoluția exploatării celorlalte minereuri a fost mai puțin constantă. Muntenii extrăgeau și reduceau minereul de fier și aramă la Baia de Fier și la Baia de Aramă încă din timpul lui Mircea cel Bătrîn, dar activitatea de extragere a scăzut în veacul al XVI-lea, când minele au fost în majoritate părăsite pentru aproape un secol; în vremea lui Matei Basarab, Baia de Aramă producea anual 700 tone de cupru, producția scăzând apoi, spre sfârșitul veacului, la 250 tone.

În afara sării, fierului și cuprului, Principatele au mai produs în secolele XIV—XVII sulf, chihlimbar, salpetru, metale prețioase, iar Transilvania plumb, mercur, aur și argint. Spre deosebire de Principate, tehnologia extragerii și prelucrării metalelor a cunoscut în Transilvania o perioadă de înflorire în veacul al XVII-lea, criza mineritului apărând aici doar spre sfârșitul secolului, pricinuită de frământările politice care se vor încheia cu anexarea principatului de către Habsburgi.

Începând cu veacul al XIV-lea avem și primele știri despre exploatarea petrolului, cel dintâi put de păcură funcționând în Moldova la 1440, în Țara Românească la 1517. Termenul, de origine latină, sugerează însă cunoașterea străveche a acestei bogății, extrasă deocamdată numai în zona subcarpatică și folosită doar la nevoile casnice.

Acestea erau produsele pe care economia veacurilor XIV-XVII le punea la îndemîna comerțului. Îndelungata dominație a economiei naturale, insecuritatea drumurilor, existența vămilor interne, proasta stare a căilor de comunicație nu au fost factori de natură a stimula negoțul, nici pe cel intern, nici pe cel internațional, deși atât Moldova cât și Țara Românească erau străbătute în Evul Mediu, încă înainte de întemeiere, de mari drumuri comerciale care legau Marea Baltică cu Marea Neagră, Europa Centrală cu Balcanii⁸.

Redusă la început, piața internă s-a dezvoltat totuși secol de secol, punînd în circulație, la prețuri rămase scăzute tot timpul, îndeosebi produsele domeniilor feudale și ale gospodăriilor țărănești; negoțul se făcea în numeroasele tirguri periodice, la bilciuri, în bazare — termenul apare la 1500 —, sau în numeroasele prăvălii pe care boierii, minăstirile, negustorii le aveau în orașe începînd de la sfârșitul veacului al XVI-lea. La începutul celui următor apar caravan-

seraiurile, iar la mijlocul lui hanurile, masive construcții împrejmuite cu ziduri, înăuntrul cărora negustorii băștinași și străini puteau poposi și depozita mărfuri de vînzare sau de tranzit. În capitala valahă călătorii străini amintesc de nu mai puțin de 7 hanuri în anul 1666; foarte cunoscut era hanul lui Șerban-Vodă, numit astfel după domnitorul Șerban Cantacuzino, han folosit pînă la începutul veacului al XIX-lea.

Comerțul internațional a fost mereu activ pe teritoriul României, atât cel de tranzit cît și cel cu produsele locului. În veacul al XIII-lea, comerțul Mării Negre se afla în mîna genovezilor, ale căror cetăți de la gurile Dunării (Vicina) sau din Crimeea (Caffa) au cunoscut o lungă prosperitate datorată comerțului de tranzit și achiziționării de cereale și produse animaliere românești⁹. Pînă la sfârșitul secolului al XVI-lea, comerțul celor trei Principate a fost îndreptat cu precădere spre Europa de centru și de nord, cornutele mari, pieile, cerealele, mierea, ceara fiind vîndute cu însemnate cîștiguri în Austria, Germania, Veneția, Polonia. Se aduceau în schimb stofe și mătăsuri, unelte, arme, diferite produse meșteșugărești și manufacturiere, mărfuri legate de traiul luxos al clasei stăpînitoare. Comerțul se afla în bună parte în mîna băștinașilor, apoi a negustorilor lioveni, venețieni sau raguzani, sași, aceștia din urmă fiind, prin orașele lor cetăți din sudul Transilvaniei, și un însemnat factor în comerțul de tranzit. Domnitorii români au încurajat de altfel sistematic comerțul acestor negustori, acordîndu-le numeroase privilegii¹⁰ începînd cu anul 1368. Orientarea spre Europa a comerțului românesc a început să se schimbe numai în veacul al XVI-lea, mai ales după căderea Ungariei sub otomani (1526), însemnătatea Constantinopolului fiind însă în continuă creștere pînă cînd, spre sfârșitul veacului, Poarta va deveni principalul achizitor al produselor românești.

Această reorientare, cu grave urmări pentru viața economică a țării, nu a fost rezultatul unor cauze naturale economice, ci urmarea presiunii politice. Căderea Caffei (1475) precum și transformarea în raia a sudului Moldovei dintre Prut și Nistru au dat o primă lovitură comerțului occidental în Principate, eliminîndu-l apoi treptat din Marea Neagră, devenită la sfârșitul veacului al XVI-lea un lac turcesc. Pe de altă parte, căderea Ungariei (1526) și intrarea Transilvaniei sub suzeranitatea sultanului au îngreunat relațiile comerciale cu Europa, aducînd întreaga zonă carpato-dunăreană sub influența di-

rectă a turcilor. Urmarea imediată a acestei stări de fapt a fost instaurarea treptată, începînd din 1568, a monopolului otoman asupra comerțului extern al Principatelor, monopol rezultat din nevoia Porții de a-și asigura constant și în cantități îndestulătoare o seamă de produse alimentare sau de altă natură. Pînă la fanarioți, obligația de a vinde numai pe piața otomană nu a fost însă nici deplină, nici cu totul păgubitoare, cîștigurile bănești fiind însemnate. Erau oprite de la exportul spre alte țări grîul și oile, apoi silitra și lemnul, rămînînd așadar libere la export vitele, principala bogăție a țării, porcinele, mierea, ceara, peștele etc. Obligativitatea vînzării grîului la Constantinopol explică în bună parte succesul porumbului, cultivat în cantități din ce în ce mai mari tocmai deoarece nu era cerut de Poartă¹¹.

Orientarea spre sud a comerțului Principatelor, orientare care nu se va schimba pînă la mijlocul veacului al XIX-lea, a dus firește la slăbirea vechilor legături cu orașele din sudul Transilvaniei și al Poloniei, foștii parteneri principali de schimb, dar nu a întrerupt totuși legăturile comerciale cu nordul și centrul Europei. Comerțul cu Europa a înflorit din nou în veacul al XVII-lea, cu Polonia, Veneția, țările germanice, cu Rusia — la 1656 țarul Alexei Mihailovici acorda un privilegiu comercial moldovenilor — și chiar cu Anglia, care avea, conform tratatului încheiat cu Petru Șchiopul la 1588, dreptul de a cumpăra și vinde liber în Moldova, cu plata unei vămi de 3% ad valorem. De la mijlocul veacului al XVII-lea și pînă după 1690, negustorii scoțieni stabiliți în județele Hîrlău, Cîrligătură și Vaslui au căutat să facă rentabil și comerțul cu potasă, dar au fost nevoiți să renunțe în cele din urmă din cauza evenimentelor internaționale neprielnice care transformaseră Moldova și Polonia, prin care trecea drumul potasei spre Anglia, în permanent teatru de război.

Deși lipsesc statisticile, se poate socoti că pînă la începutul veacului al XVII-lea exportul a depășit importul, vînzarea vitelor și a produselor agricole aducînd însemnate cîștiguri clasei boierești, principala producătoare a bunurilor exportate, îngăduindu-i un stil de viață opulent, îmbinînd ostentativa opulență orientală cu rafinamentul civilizației europene.

La începuturile existenței sale, comerțul s-a întemeiat pe moneda „națională”; începînd cu Vlaicu-Vodă (1365) în Țara Românească și cu Petru Mușat (1377) în Moldova, domnitorii au bătut cu regularitate moneda de argint și de bronz, pînă la 1477 în cel dintîi prin-

cipat, pînă la 1527 în cel de al doilea, vădînd astfel existența unei economii active și sănătoase; după Basarab Laiotă și Ștefăniță-Vodă greutățile economice și politice — dreptul regalian de a bate monedă fiind contestat de Poartă — duc la întreruperea emisiunilor monetare, reluate doar sporadic în Moldova la 1558, 1562-1564, 1573, 1595, 1597-1600, 1662-1665, în Țara Românească la 1658 și 1713, îndeosebi de către voievozi care doreau să-și manifeste și în acest fel caracterul suveran. Eșecul politicii monetare a dus în cele din urmă la generalizarea folosirii monedei otomane, în paralel cu cea poloneză, austriacă, venețiană și olandeză, fenomen negativ, care lega prețul produselor de fluctuațiile unor monede — cea otomană, de pildă, s-a depreciat continuu începînd din secolul al XVI-lea — străine intereselor românești.

Clasele sociale. Procesul de stratificare socială apare vizibil încă în așezările din secolele IX-X, materialul arheologic vădînd existența unor categorii privilegiate viețuind în relativă bogăție alături de o populație nevoiașă; cele trei voievodate menționate de *Gesta Hungarorum* în Transilvania și Banat în secolul al X-lea erau desigur deja structurate conform modelului feudal, deși despre clasa nobiliară propriu-zisă nu avem știri decît de la sfîrșitul secolului al X-lea cînd *Legenda Sancti Gerardi* vorbește de *nobiles*. Procesul de feudalizare a cunoscut o evoluție rapidă în secolele XI-XII, mai ales în Transilvania, unde regatul maghiar și religia catolică au introdus după creștinare modelul occidental, adaptat firește realităților sociale și economice locale, întemeiat în primul rînd pe destrămarea obștilor satești; pe teritoriul viitoarelor Principate, izvoarele amintesc de *nobiles* și *subditi* în 1227, de *maiores terrae* și *rustici* în 1247, termeni care atestă lămurit existența feudalilor și a unei categorii țărănești dependente. Clasa stăpînitoare a evului de mijloc precede așadar întemeierea, trăgîndu-și puterea din stăpînirea asupra pămîntului și avînd o funcție precumpănitor militară; boierimea apare în documente ca o clasă socială diferențiată în cel puțin trei categorii, după mărimea moșiei și felul dobîndirii ei. În *Descriptio Moldaviae*, Cantemir socotește că „în vechime” Moldova avea 5 000 de curți boierești, ceea ce înseamnă o clasă foarte numeroasă, între 5% și 10% din populația țării, procent care nu se explică decît dacă se cuprindeau în boierime toți stăpînii de pămînt, inclusiv razeșii, așa cum de altfel afirmă și Cantemir.

Este probabil că la întemeierea Principatelor feudale au fost primii care au devenit sfetnici și dregători, furnizând domniei instrumente de putere fără de care i-ar fi fost anevoios să cîrmuiască. Există însă încă în primele documente dregători care nu sînt feudali și feudali care nu sînt dregători; cu vremea, între cele două sensuri, boier = stăpînitor de pămînt și boier = dregător, a avut loc o mișcare de convergență, cei dinții intrînd în funcții pentru a participa la conducerea statului, ceilalți dobîndind pămînt pentru a adăuga prestigiului de membru al administrației și pe cel de membru al clasei sociale stăpînitoare. Deși rolul funcției a fost în creștere începînd cu veacul al XVI-lea, totuși, pînă la începutul secolului al XVIII-lea principalul criteriu al boierimii a continuat să fie moșia, stăpînită ereditar; abia reforma lui C. Mavrocordat (1739) a modificat vechea stare de lucruri introducînd drept criteriu de noblețe rangurile administrative acordate de Vodă. Acest proces a corespuns de altfel cu micșorarea numărului boierilor, atît din pricina sîngeroaselor lupte dintre partide cît și datorită decăderii unei însemnate părți a boierimii mici în rîndurile țărănimii, el fiind acum probabil jumătate din cel amintit de Cantemir pentru Evul Mediu timpuriu.

Boierii datorau domnului, ca în orice societate feudală, „slujbă” în Țara Românească, „credință și slujbă” în Moldova, obligații vasalice de natură în primul rînd militară. În schimbul lor stăpîneau pămîntul și se bucurau pe domeniile lor de diferite privilegii, între care și de imunitate.

Procesul de formare a domeniului feudal nu este lămurit încă în toate aspectele sale; originile se află probabil în cotropirea pămîntului obștilor sătene atît înainte cît și după întemeiere, în daniile domnești care răsplăteau slujbe militare deosebite; *dominium eminens* se întindea asupra întregului pămînt al țării, puterea centrală avînd nu numai dreptul confirmării la moștenire, ci și pe cel de reluare a domeniului în cazul stingerii descendenței masculine sau, firește, în caz de hiclenie. Inițial reduse ca număr de sate, domeniile au cunoscut o creștere însemnată secol de secol; în veacul al XV-lea se cunosc domenii moldovene de peste 50 de sate, muntene de peste 100, procesul atîngînd punctul culminant în veacul al XVII-lea cînd ele se și grupează teritorial; Mihai Viteazul a pornit de la o zestre de 4 sate, ajungînd să stăpînească la urcarea pe tron 44; credincioșii săi Buzești, al căror domeniu începuse să se formeze la 1461, stăpîneau, la 1656, 136 de sate cu o populație de peste 20 000 de

suflete; în Moldova, Nestor Ureche, tatăl cronicarului, stăpînea în aceeași perioadă 97 de sate, Miron Costin și Iordache Ruset, spre sfîrșitul veacului, 89 și respectiv 167, domenii întinse, bogate, aducînd însemnate venituri bănești atît din dădii cît și din comerțul cu vite; despre părintele lui Constantin Brîncoveanu se știe că exporta anual 1 000 de boi, despre veniturile Buzeștilor se știe că atingeau anual aproximativ 800 000 de aspri. Independența economică a boierimii, a celei mari îndeosebi, explică de altfel și turbulența sa politică, conflictele permanente cu autoritatea domnească, pe care grație puterii sale economice, politice și militare a putut s-o țină de seori în frîu. Multe din aceste domenii se bucurau de imunitate, domnia acordînd boierului dreptul de a exercita atribuțiile sale administrative și polițienești, de a ridica dări și de a judeca; fenomenul nu s-a generalizat totuși, procentul satelor cu imunitate ne depășind 12,5% pînă la 1500, 20,2% pînă la 1600 din totalul satelor menționate de documente. În Țara Românească, în veacul al XVII-lea, imunitatea administrativă și judecătorească dispărea, rămînd numai privilegiul transferării către boier a unor venituri datorate în chip obișnuit domniei¹².

În epoca feudală valoarea unui domeniu nu se măsura prin întindere, ci prin numărul de sate pe care-l cuprindea, nu prin pămînt, ci prin oamenii care-l locuiau, munca țăranului fiind principalul izvor de bogăție. Obștile țărănești, ale căror începuturi se pierd în negurile epocii migrațiilor, au continuat să reprezinte și în vremea feudală principalul cadru de viețuire țărănească, minat continuu dar niciodată distrus de instituțiile noii orînduiri de ale cărei nedreptăți a reușit să ferească pînă tîrziu o însemnată parte a populației rurale. Alcătuiind o unitate economică, cu pămîntul stăpînit în devălmășie, bucurîndu-se de autoconducere — drept de judecată, responsabilitate colectivă pentru delictele penale săvîrșite pe teritoriul ei, responsabilitate fiscală colectivă —, obștea nu s-a destrămat decît cu încetul, o dată cu trecerea pămîntului în proprietatea privată a membrilor ei și cu infiltrarea în obște a unor elemente străine, feudalizate, care și-au însușit o parte a vechii proprietăți colective; în felul acesta multe obști au fost aservite, membrii lor pierzîndu-și statutul de om liber, devenind dependenți. În Transilvania, apariția țăranimii dependente se poate urmări în documente de la sfîrșitul veacului al XI-lea, procesul luînd însă proporții de masă abia în veacul al XIV-lea; obști libere, românești sau secuiești, au continuat totuși să

se mențină multă vreme, cele dinții în țara Făgărașului, în Hațeg și Maramureș, celelalte în scaunele secuiești. În Principate, aservirea a cunoscut un ritm mai lent, satele de răzeși fiind probabil mai numeroase decât cele de iobagi pînă în veacul al XVI-lea, iar în zonele de munte și după această dată.

Obligațiile țăranilor dependenți români, în Transilvania români și maghiari, nu difereau de cele ale oricărei țărâni aservite, ele decurgînd din dreptul de folosire ereditară a lotului de pămînt acordat de feudal, de pe care ei nu puteau fi alungați, dar de pe care se puteau strămuta liber. Pentru acest drept de folosință, iobagii datorau în primul rînd dijma de 10% din produse, apoi renta în muncă și renta în bani. În Ardeal, românii datorau dijmă din produsele agricole și din vin și statului, iar catolicii și bisericii. Obligațiile în muncă erau apăsătoare mai ales în Transilvania, o zi pe an pînă la 1514, o zi pe săptămînă după această dată, trei zile pe săptămînă în veacul al XVII-lea; în Principate cuantumul rentei în muncă a fost mai redus, documentele nu-l precizează, el fiind stabilit probabil prin înțelegere după nevoile boierului, care prefera în general celelalte forme ale rentei. Cît despre renta în bani, menționată prima dată în Transilvania în secolul al XII-lea, în Principate, în veacul al XV-lea, ea nu a fost niciodată însemnată în epoca feudală, obligațiile bănești fiind impuse țăranimii mai mult de către stat decât de feudali. Față de stat, țăranimea avea de altfel și alte îndatoriri, obligații în muncă sau participarea la oaste în caz de nevoie.

Curba exploatarei a cunoscut o linie ascendentă, paralel cu intensificarea procesului de aservire; dările au crescut neîncetat, obligațiile în muncă la fel, dijmele s-au extins cu vremea la toate produsele, apăsarea fiscală a statului s-a accentuat. În paralel, statul a îngăduit continuu, pînă la completa desființare, principalul drept al iobagilor, cel de strămutare. Acest proces nu este specific țărilor române, el a avut loc în întreaga Europă de răsărit, țăranii fiind legați definitiv de glie în Boemia în 1487, în Polonia în 1496, în Rusia în 1649; în Transilvania, Dieta hotărăște în 1514 că, drept pedeapsă pentru răzvrătirea lor, țăranii, „pierzîndu-și prin această vinovăție a necredinței libertatea, potrivit căreia aveau putința să se mute dintr-un loc în altul, să fie supuși domnilor de pămînt printr-o deplină și veșnică servie“. În Ungaria, dreptul de strămutare a fost reacordat în 1530, dar în Transilvania șerbii a rămas definitivă și ereditară pînă la sfîrșitul veacului al XVIII-lea.

Șerbii a fost reglementată oficial și în Principate; pustiirea sate-
lor, risipirea locuitorilor din pricina fiscalității și a războaielor cu turcii l-au obligat pe Mihai Viteazul să-i lege pe țăranii de glie, probabil în 1595; prevederi asemănătoare apar și în tratatul moldovenilor cu ardelenii (1595) și în hotărîrea lui Miron Barnovski din 1628. Prin aceste măsuri, iobagii moldo-valahi și-au pierdut dreptul de strămutare, drept pe care, teoretic, nu-l vor recăpăta decât în 1746/1749.

Înrăutățirea condiției țăranimii, atît din cauza apăsării feudalilor cît și a statului, a fost mai accentuată în Transilvania decât în Principate, fapt care explică și cele două mari războaie țărești izbucnite la interval de mai puțin de un secol. În 1437, cererea de a plăti și dările restante în noua monedă revalorizată a provocat răscoala țăranilor români și maghiari sprijiniți de orașenimea săracă și, în prima parte, de mica nobilime pe cale de ruinare. Condușă de Anton Nagy, „stegarul obștii locuitorilor români și unguri“, și de Mihail Românul, răsculații au înfrînt trupele nobilimii, obținînd micșorarea obligațiilor feudale și stricta respectare a dreptului de strămutare; coalizarea claselor privilegiate, nobilimea maghiară, patriciatul săsesc, secuimea, a dus însă după luni de lupte la înfrîngerea răsculaților și la abrogarea drepturilor obținute. Abuzurile nobilimii au provocat un nou război țăreesc în 1514, cel condus de Gh. Doja, încheiat, ca și răscoala de la Bobilna, cu înfrîngerea răsculaților și legiferarea unor obligații feudale și mai aspre¹³.

În Principate, conflictele dintre țăranii și boieri au îmbrăcat forme mai puțin violente, ele manifestîndu-se îndeosebi prin nerespectarea sarcinilor, prin fugă și haiducie; posibilitatea răscumpărării din șerbii a îndreptat pe mulți iobagi spre această cale legală de îmbunătățire a condiției lor, fie individual, fie prin răscumpărarea întregului sat; în ciuda prețurilor foarte ridicate — se cunosc sate care își răscumpărau libertatea cu 40 000, 60 000 sau chiar 150 000 aspri (1617), se cunosc cazuri de iobagi care dădeau pînă la 70 de oi în schimbul eliberării (1701) — fenomenul răscumpărării de șerbii se întîlnește frecvent în întregul veac al XVII-lea.

Raporturile dintre boierime și țăranime au urmat și în țările române calea neprogresistă urmată peste tot la est de Elba, obligațiile feudale nu s-au atenuat pe măsura dezvoltării pieței interne și externe, a producției de mărfuri, a capitalismului, ci, dimpotrivă, s-au agravat, statul și clasa stăpînitoare găsind soluția creșterii venituri-

lor nu prin eliberarea muncii și folosirea celei salariate, ci prin aservirea ei.

Slăbiciunea *orășenimii* a fost în mare parte responsabilă de această involuție a feudalismului est-european, deci și românesc. Viața urbană, atât de înfloritoare în Dacia, dispare cu totul la venirea hunilor, menținându-se încă un timp doar în Dobrogea și pe granița Dunării. Centre administrative voievodale reapar în veacul al IX-lea, dar gradul lor de urbanizare nu se poate stabili. Recucerirea liniei Dunării și a Dobrogei de către bizantini (976), întemeierea de cetăți regale și episcopale în Transilvania (secolul al XI-lea) au stimulat dezvoltarea vieții orășenești și a comerțului, până la vremea lor decădere în veacul al XIII-lea din pricina invaziei tătare. În a doua jumătate a veacului, numărul așezărilor se înmulțește pe întregul teritoriu al României, nu numai în Transilvania mai ferită de primejdii, dar și în Moldova și Țara Românească; o listă de orașe moldovenești, alcătuită la Kiev între 1387-1392, menționează 14 centre; numărul crește la 36 în veacul al XV-lea, la 39 în cel de al XVI-lea, apoi scade la 37 în 1677, când Miron Costin dă lista lor completă. În Țara Românească documentele menționează 15 orașe în veacul al XV-lea, 29 la sfârșitul celui de al XVII-lea¹⁴.

Majoritatea acestor orașe existau încă înainte de apariția Principatelor, legate în primul rând de comerțul de tranzit atât de activ în regiune; după întemeierea Moldovei și Țării Românești, crearea de orașe a devenit un drept exclusiv al domniei, toate orașele, vechi sau noi, fiind socotite proprietate a acesteia, iar locuitorii lor având obligații numai față de domn.

Numărul mare de orașe și târguri menționate în documente nu trebuie să ne înșele asupra ponderii lor economice și sociale, marea lor majoritate având o populație redusă, între 1 000 și 2 500 de locuitori; orașele mari nu depășeau nici ele câteva mii de locuitori; în veacul al XV-lea, Tîrgoviște și Sibiu aveau în jur de 5 000 locuitori, Clujul 6 000, Brașovul între 8 000 și 10 000. Mai populate erau doar Chilia și Cetatea Albă, puternicele cetăți negustorești din sudul Moldovei, care numărau fiecare, în preajma căderii sub turci, în jur de 20 000 de locuitori. Numărul orășenimii a crescut în veacul al XVII-lea, Iași aveau la mijlocul veacului probabil 50 000 de locuitori, Bucureștii la sfârșitul lui cam tot atîția, dar marea majoritate a târgurilor au continuat să aibă o populație redusă.

Oameni liberi, orășenii alcătuiau o comunitate economică și administrativă funcționând pe baza unor privilegii date de domnie; în Transilvania, dreptul de autodeterminare, mai ales în orașele săsești, a fost deplin și respectat; în Principate, deși organele orășenești alese de obște aveau atribuții administrative, judecătorești, fiscale, domnul a menținut tot timpul în paralel și dregători domnești. Autonomia orășenească nu a fost nici întinsă, nici respectată, ea aplicându-se de regulă în probleme mărunte de administrație, mai ales după veacul al XVI-lea, cînd boierimea a început să-și construiască curți la orașe. Interesul domniei pentru orașe a fost tot timpul limitat, relațiile dintre puterea centrală și orășenime înrăutățindu-se continuu, ajungînd la conflicte deschise în veacul al XVIII-lea, cînd fanarioții vor trata orașele ca pe niște obști dependente de care puteau dispune după voie.

Locuitorii orașului erau în majoritate meșteșugari și negustori, ocupați atât cu îndeletnicirile burgheze, cît și cu agricultura, ocupație de care orașul nu s-a despărțit niciodată în cursul Evului Mediu, ceea ce i-a dat, mai ales în Principate, un caracter semi-rural, des semnalat de relatările călătorilor străini; diferențierea meșteșugarilor și accentuarea specializării au dus la crearea breslelor, mai întîi în orașele săsești, unde primele statute datează din secolul al XIV-lea, apoi și în Principate, unde prima frăție, asociație profesională și religioasă de întrajutorare, este semnalată la Suceava în 1540; frățiile se vor transforma în bresle propriu-zise abia în veacul al XVII-lea, prima mențiune de breaslă propriu-zisă datînd din 1641.

Orășenimea română nu a reușit să devină, în epoca de care ne ocupăm, o forță socială și economică capabilă să joace un rol politic însemnat, ea nu a devenit cea de a treia stare, intermediară între puterea centrală și nobilime. În Transilvania românii au putut pătrunde doar tîrziu și în număr mic în orașele închise germane și maghiare, și așezîndu-se mai mult în suburbii; în Principate, după un început promițător, orașele au stagnat din punct de vedere economic sau chiar au cunoscut o perioadă de decădere, de pildă spre sfîrșitul veacului al XVII-lea. Ponderea orășenimii în viața internă a Principatelor nu a făcut decît să reflecte această situație.

Structurile politice. Principatele românești apar în veacul al XIV-lea ca urmare a unor acte unilaterale de voință, impuse și menținute de clasa feudalilor prin război, împotriva fostului suzeran, Regatul maghiar. Noile state apar încă de la început solid alcătuite

din punct de vedere instituțional, fapt care nu se poate explica decât prin existența unor structuri prestatale de tip voievodal pe temelia cărora s-au putut înălța instituțiile noilor state. Importanța lor a fost cu atât mai mare cu cât atât muntenii cât și moldovenii au respins de la început modelul maghiar, deși acesta le era fără îndoială bine cunoscut, nevoind probabil să adopte pentru Principatele abia create instituțiile statului de a cărui hegemonie căutau să se dezbrace; prevederile Diplomei Ioanișilor, purtarea cavalerilor teutoni, experiența episcopiei Milcoviei, eșecul răscoalei lui Litovoi preveniseră de mult boierimea asupra planurilor expansioniste ale regatului apostolic, respins și datorită ostilităților ortodocșilor față de catolicism¹⁵. Nu trebuie să mire de aceea interesul clasei stăpînitoare românești pentru modelul bizantin, receptat fie direct, fie prin filiera sud-slavă, model ce venea încununat de aureola imperială avînd în același timp avantajul împrumutului de la un stat depărtat, fără prezență politică în zonă. De la Constantinopol, românii au luat în primul rînd structura și ierarhia religioasă, încadrînd prin aceasta Principatele în familia statelor ortodoxe, fapt greu în urmări nu numai pentru viața politică, dar și pentru structurile de cultură și civilizație. Orientarea spre polul răsăritean al civilizației europene a rupt unitatea românilor ardeleni și moldo-valahi, făcînd imposibilă constituirea lor într-un organism comun, a cărui existență ar fi schimbat poate cursul istoriei în zonă. În afara mitropoliilor, Bizanțul a mai împrumutat modelul unor dregătorii, transmițînd totodată un anumit tip de civilizație care va dăinui pînă în veacul al XVIII-lea; nu întîmplător, primul edificiu princiar al Basarabilor, mitropolia înălțată în capitala de la Curtea de Argeș (cca 1352), a fost construit în cel mai pur stil bizantin.

Din punctul de vedere al *forme* de guvernămînt, Principatele se încadrează încă de la întemeiere în categoria domniilor absolute, formă monarhică mereu afirmată de domnitori, de la Basarab I la Brîncoveanu și Cantemir. La români, domnia nu a apărut ca la maghiari sau bulgari, ca rezultat al investiturii de la Roma sau Bizanț, ea s-a născut pe cale internă și caracterul său absolut s-a justificat în primul rînd prin originea sa divină. Cancelariile folosesc încă din veacul al XIV-lea formula „prin grația lui Dumnezeu” și vocabula *Io* cu sens de „cel ales de Dumnezeu”; Ștefan cel Mare, Neagoe Basarab, Radu de la Afumați sînt cîteva exemple de domni care au afirmat răspicat că se socotesc „aleșii lui Dumnezeu și unșii lui”,

afirmație pe care de altfel n-au pus-o la îndoială nici ideologii boierimii din veacul al XVII-lea. Ureche admite că pe domn „Dumnezeu l-au lăsat și județul său ceresc pre pămînt i-au dat”, idee admisă între alții și de Miron Costin, Dosoftei, Radu Greceanu, Antim Ivireanul și firește de Cantemir.

Caracterul absolut al domniei s-a manifestat și prin aspectul său dinastic. Deși legea țării a menținut în tot cursul Evului Mediu un mod de succesiune ereditar-electiv, care prevedea obligativitatea alegerii de către boierime a domnului din rîndul familiei cîrmuitoare, a Basarabilor în Țara Românească, a Mușatinilor în Moldova, practica asocierii la domnie a fiului cel mare precum și politica centralizatoare a domnilor au dus în fapt la menținerea tronului înălăuntrul acestor dinastii pînă la începutul veacului al XVII-lea.

În sfîrșit, caracterul absolutist al puterii domnești rezultă și din analiza funcțiilor sale. Principele este mare voievod, termen slav semnificînd conducător de oști, și domn, termen latin cu înțeles de stăpîn; diplomatica cancelariei îl mai numește și autocrat, sau traduce acest termen grecesc cu de *sine stăpînitor* sau *singur stăpînitor*; el are dominium eminens, stăpînește deci întreg pămîntul țării, exercită funcția legislativă, administrează țara, împarte dreptatea, exercită funcția militară.

Însemnele puterii și ceremonialul curții au fost pe măsura acestui absolutism; domniile poartă pînă la sfîrșitul veacului al XVI-lea coroana de tip apusean, deschisă, cu 3 sau 5 fleuroni, lucrată din aur, încrustată cu pietre; după recunoașterea suzeranității sultanului, coroana este tot mai rar folosită, deși domniile continuă să fie reprezentate cu ea în tablourile votive. Brîncoveanu a fost probabil ultimul voievod care și-a comandat o somptuoasă coroană și care a avut îndrăzneala s-o poarte. Pe lîngă coroană, hlamida și granatza, schiptrul (stîndardul), topuzul, uneori și scepтрul întregeau galeria însemnelor unor monarhi care nu s-au sfiit să cultive și ideea imperială în epocile de putere și bogăție, socotindu-se apărătorii ortodoxiei balcanice și continuatorii tradiției politice bizantine în Balcani.

Funcționarea regimului domnesc autoritar nu a fost nici lină, nici lipsită de momente în care existența sa a fost pusă la îndoială de puternica clasă a feudalilor. Domnia s-a întărit cu încetul, domn după domn lărgindu-și autoritatea, puterea economică și militară, și res-trîngînd imunitățile domeniilor. Veacurile XIV-XVI reprezintă epoca de înflorire a regimului domnesc, care nu a putut fi împiedicat de a

centraliza funcțiile statului nici de acțiunea centrifugă a boierimii, nici de amestecul puterilor vecine. Opoziția nobiliară s-a manifestat des și violent, provocând lungi războaie civile cum ar fi cele muntene dintre 1418-1456 și cele moldovene dintre 1432-1457, complotind împotriva domnilor, urmărind schimbarea celor autoritari cu alții pe care să-i poată tutela, ținând de fiecare dată la fărâmițarea puterii centrale. Uneori boierimea a reușit să-și impună candidații pe tron, dar de cele mai multe ori ea a plătit cu mult sînge dorința-i de independență și dominație.

Schimbarea condițiilor sociale și politice interne, stingerea vechilor dinastii, precum și accentuarea pericolului extern în veacul al XVII-lea au modificat în mare măsură atît poziția boierimii cît și raporturile ei cu domnia. În noile condiții, fărâmițarea autorității centrale nu mai slujea intereselor nobiliare, statul centralizat vădindu-se cel mai sigur instrument de apărare a intereselor boierești cu condiția dominării sale de către clasa conducătoare. Aceasta a dus la apariția teoriei *statului boieresc*, regim politic care va înlocui în cea mai mare parte a veacului al XVII-lea vechiul regim domnesc. Esența sa se exprimă prin preluarea directă a puterii de către boierime, alegerea unor domni slabi, tutelarea politicii lor, împiedicarea formării unor noi dinastii.

Teoretic, programul statului boieresc a fost expus în texte extrem de limpezi, cum ar fi tratatul de la Alba Iulia (1595), încheiat de boierii munteni cu principele Transilvaniei împotriva instrucțiunilor lui Mihai Viteazul, sau *Jalba și cererile domnilor boieri moldoveni* (1684) adresată regelui Poloniei, prin care boierii revendicau un statut asemănător celui al nobilimii poloneze. Scrierile istorice, îndeosebi cele moldovene, Ureche, Costin, au supus și ele unei vehemente critici absolutismul domnesc mergînd pînă la justificarea regicidului. Practic, regimul nobiliar s-a manifestat atît prin ungerea unor domni manevrabili cît și prin acapararea directă a tronului de către membrii unei familii boierești; Buzăștii de pildă s-au mulțumit cu locotenența domnească și cu dirijarea din umbră (1600-1611), dar Movileștii nu s-au sfiit să urce în scaun, fiind prima familie boierească devenită voievodală fără a avea legături de sînge în linie directă cu vechea dinastie, creînd ei înșiși o dinastie care a dat Principatelor mai mulți domni (1595-1634); Cantacuzinii, după o perioadă de luptă cu Bălenii și cîrmuire prin intermediari (1663-1678), urcă în scaun pe Șerban-Vodă; un important rol în întărirea

și menținerea regimului boieresc au avut și Costinii, Roseteștii, Brîncovenii.

În veacul al XVII-lea, clasa boierească a căutat să devină o stare, să creeze pe plan politic un echivalent al statutului său social. Problema adunărilor de stări nu este încă pe deplin lămurită în istoriografia română, dar cei mai mulți istorici înclină a socoti că se poate vorbi despre asemenea adunări începînd cu secolul al XV-lea. Marea Adunare a Țării se încheagă încă de atunci ca un organ la care domnia face apel ori de cîte ori erau luate măsuri grave, afectînd întreaga țară sau la care țara apela atunci cînd trebuia ales domnul. Adunările nu s-au întrunit periodic, au păstrat un caracter de adunare extraordinară, ale „țării” spun documentele, de fapt numai ale boierimii și clerului; orășenimea apare rar, țărănimea, cea liberă fi-rește, și mai rar. Pe măsura centralizării statului și întăririi domniei absolute, rolul adunării scade, iar în veacul al XVII-lea domnia a căutat să-i limiteze și mai mult atribuțiile, mai ales după încercările boierimii de a se manifesta ca o stare, cu statut, drepturi și privilegii recunoscute.

În Principate problema puterii nu s-a pus deci decît pentru nobilime și domnie, luînd forma confruntării și alternării regimului domnesc și a celui nobiliar. Ca și în cazul Poloniei, lupta dintre boieri și domni a fost în defavoarea țării, slăbind-o în momentele de criză internațională, deschizînd calea intervenției străine care a în-lăturat în cele din urmă atît regimul domnesc cît și pe cel nobiliar, instaurînd despotismul fanariot, de tip oriental.

În cadrul formei de guvernămînt și al regimurilor politice analizate mai sus, *instituțiile* statului au cunoscut o evoluție lentă, încheindu-se după întemeiere și pînă la începutul veacului al XV-lea, funcționînd apoi stabil și fără transformări de fond pînă în veacul al XVII-lea, cînd modificarea unora din funcțiunile statului și modernizarea altora au schimbat întrucîtva unele instituții, fără a modifica însă fundamental caracterul lor tradițional.

Administrația țării a fost exercitată de puterea centrală cu ajutorul sfatului domnesc, numit de la sfîrșitul veacului al XVI-lea și divan. Inițial formă a obligației feudale de consilium, el era alcătuit din mari boieri participînd ca feudali, nu ca dregători. Cu timpul, ca urmare a centralizării statului, compunerea sfatului s-a restrîns la dregători, boierii fără funcție dispărînd cu totul din sfat în veacul al XVI-lea. Într-o perioadă în care toate puterile erau concentrate în

măinile domnului, acest organ domnesc a avut o largă sferă de atribuții, mergînd de la administrație la judecată sau rezolvarea unor probleme de politică externă. În general, domnii au numit în sfat rude și fideli — în sfaturile lui Mihai Viteazul figurează 36 de rude domnești, în cele ale lui Matei Basarab, Șerban Cantacuzino și Constantin Brincoveanu respectiv 16, 22 și 19 — demnitatea, deși neretribuită, fiind un izvor de netăgăduită putere și influență politică.

În tot cursul epocii feudale *dregătorii* erau ai domniei, nu ai țării, înlocuiți după placul voievodului, fără nici o îngrădire. Influențați de modelul bizantin și sud-slav, ei au reprezentat inițial aparatul prin care domnia își administra domeniul și teritoriul rămas în afara domeniilor feudalilor, titlurile reflectînd fidel natura funcției respective, obligațiile lor la Curte, în jurul domnului. Extinderea autorității domnești pe măsura restrîngerii privilegiilor feudalilor a lărgit sfera de activitate a *dregătorilor*, impunînd specializarea lor, preeminența *dregătorilor* țării asupra celor de la Curte. Logofătul, șeful cancelariei domnești, vornicul, administratorul vieții interne, vistiernicul, responsabilul finanțelor au devenit din veacul al XV-lea principalii *dregători*, urmați în ierarhie de cei cu atribuții militare; multe *dregătorii* au continuat însă să rămînă pînă în veacul al XVII-lea cu atribuții diverse, nediferențiate, și administrative și judecătorești și fiscale, procesul de specializare mărîndu-se la cîteva mari *dregătorii* centrale. Modernizarea aparatului administrativ a fost îngreunată și de frecvențele schimbări de domn și de luptele dintre domni și boieri, *dregătoriile* fiind în general lipsite de stabilitate; dintre cei 23 de *dregători* cunoscuți ai lui Vlad Țepeș (1456–1462) doar trei s-au menținut tot timpul domniei, ceilalți fiind schimbați la un an sau doi; între 1501 și 1546, Moldova a schimbat 6 logofeți și 6 spătari, iar de la 1546 pînă la 1600, 12 logofeți și 25 de spătari. În Țara Românească se cunosc 17 vistiernici între 1501–1546, 41 între 1546–1600. Instabilitatea funcțiilor s-a menținut și în veacul al XVII-lea.

La sfîrșitul epocii de care ne ocupăm, Cantemir arată că în Moldova existau 278 de *dregătorii* dintre care 8 de rangul întii, zise „de sfat” (logofătul, doi vornici, hatmanul, vistiernicul, postelnicul, spătarul, paharnicul), 40 de rangul al doilea, zise de „divan”, și 230 de *dregătorii* mărunte. Cifrele lui Cantemir, chiar aproximative, îngăduie trei concluzii importante pentru istoria socială și instituțională

a Moldovei; ele arată mai întîi că boierimea era încă departe de a se identifica cu boieria (funcția), aspectul social precumpănînd încă asupra celui administrativ, situație care se va schimba radical o dată cu venirea fanarioților; vădesc apoi o tendință de ierarhizare și concentrare a puterii în mîna cîtorva *dregători*, celelalte funcții avînd importanță secundară; vădesc în sfîrșit, prin procentul neînsemnat pe care-l reprezintă *dregătorii*, că procesul de funcționarizare, de preferare a funcției în dauna unei activități productive, nu începuse încă să roadă societatea românească.

Principalele funcții ale domniei și *dregătorilor* ei au fost, în afara cîrmuirii de zi cu zi, cele judecătorești și fiscale. Împărțirea dreptății a fost întotdeauna o funcție absolut a domniei, neîngrădită și neatacată, îndeplinită de domn în mijlocul divanului său. În afara divanului domnesc, societatea feudală nu a cunoscut alte instanțe stabile, domnia putînd delega atribuții judiciare oricărui *dregător*, central sau local, boierilor sau minăstirilor pentru domeniile acestora, precum și obștilor satești. Nesepararea dreptului de a da sentințe de puterea pedepsirii, în condițiile în care pedepsele se răscumpărau, de cele mai multe ori, cu amenzi grele, a făcut din judecări o mare sursă de venit pentru toți *dregătorii* și implicit un teren de abuzuri cu atît mai mari cu cît legislația scrisă a apărut tîrziu și s-a impus numai parțial. Într-adevăr, dreptul consuetudinal a fost principalul criteriu de împărțire a dreptății încă înainte de întemeierea Principatelor, „ obiceiul pămîntului ” rămînînd precumpănitor asupra oricăror altor forme de drept pînă la sfîrșitul epocii feudale. Sub forma nomocanoanelor, dreptul romano-bizantin și cel canonic au pătruns în secolul al XV-lea, cînd muntenii copiază *Zakonicul* slav (1451), iar moldovenii *Syntagma* lui Matei Vlastares, o culegere de legi civile și penale bizantine; pravile bisericești, în slavonă sau română, s-au alcătuit des în veacurile XVI–XVII, ele fiind folosite deseori, datorită rolului important al bisericii și în probleme civile, penale, procesuale. Codurile civile propriu-zise apar în veacul al XVII-lea, unele folosite în manuscris, ca, de pildă, *Pravila* lui Eustratie (1632), altele tipărite, ca, de pildă, *Cartea românească de învățătură*, Iași, 1646, sau *Îndreptarea legii*, Tîrgoviște, 1652; bazate atît pe izvoarele bizantine cît și pe lucrările juristului apusean Farinaccius, ultimele două s-au aplicat pînă în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Din punct de vedere juridic, sfîrșitul epocii feudale

este marcat deci de un fenomen progresist, evidențiat de creșterea rolului legii scrise.

Cealaltă funcție internă importantă a cîrmuirii, cea fiscală, a înregistrat și ea schimbări importante între veacurile XIV-XVII. Inițial veniturile domniei și ale statului — separarea cîmării domnești de vistieria țării se va face abia în secolul al XVI-lea — erau reprezentate de renta percepută pe domeniile voievodale, precum și de cea datorată de tîrguri și de țărâtime; dijma în cereale, animale, stupi, vin etc., precum și muncile legate de cosit, transport, tăiat lemne, lucrul la iazuri și mori au reprezentat în veacurile XIV-XVII o însemnată sursă de bogăție pentru puterea centrală. Venituri bănești directe au adus în toată această perioadă vămile, ocnile de sare, amenzile, iar de la începutul veacului al XV-lea birul, obligație fiscală de care boierimea și clerul erau în principiu scutiți. Instaurarea suzeranității otomane și creșterea continuă a tributului, paralel cu creșterea nevoilor bănești ale puterii centrale, au făcut din biruri, în veacul al XVI-lea, principala sarcină a locuitorilor către domnie și principala sursă de venit a acesteia. Quantumul birului a crescut continuu, ca și bunurile impozabile, astfel încît la sfîrșitul secolului al XVII-lea, vreme de grea apăsare fiscală, locuitorii datorau statului aproximativ 60 de dări, față de cca 20 la începutul secolului. După nevoi, birurile se puteau încasa de mai multe ori pe an și, tot după nevoi, domnia putea impune și clasele privilegiate. Mărimea și mulțimea birurilor, percepute nemilos grație perfecționărilor lui Matei Basarab și Constantin Brîncoveanu, convertirea în bani a multor obligații în natură, amenzile grele percepute la judecăți, precum și sumele obținute prin arendarea salinelor și vămilor explică veniturile foarte ridicate ale domniei; bogăția statului începea tot mai mult să se întemeieze pe împovărarea locuitorilor săi, veniturile sale rezultînd mai mult din fiscalitate decît din dezvoltarea funcției economice.

Istoria instituțională a românilor transilvăneni. Istoria românilor de peste munți a urmat un alt curs decît cea a muntenilor și moldovenilor; după cucerirea voievodatelor lui Menumurut, Glad, Gelu, prezența maghiară în Transilvania pare să se fi limitat la vîrfurile feudale care au înlocuit pe vechii voievozi, organizarea teritoriului după noi lupte purtate de Ștefan cel Sfînt prinzînd formă abia în secolele XI-XII. La 1113 se menționează primul „principe” al Transilvaniei și primul comitat (Bihor), aliat la granița cu Pano-

nia. În veacul al XII-lea mai apar încă 9 comitate, iar la 1176 cel de al doilea voievod cunoscut.

Feudalizarea societății ardeleni a dus la maghiarizarea treptată a nobililor români, a cneșilor din Hațeg și a voievozilor maramureșeni de pildă, care-și pierd etnia pînă în veacul al XV-lea, lipsindu-și poporul de o clasă politică conducătoare, furnizînd în schimb regatului apostolic nu numai un rege, un voievod al Transilvaniei și un primat al bisericii catolice, dar și numeroși oșteni, demnitari, cărturari. Lipsiți de conducători, românii au participat din ce în ce mai rar la congregațiile generale, sfîrșind prin a fi înlăturați complet din viața politică a țării, condusă de stările privilegiate, nu de țărîtime¹⁶. Răsculații de la Bobilna au căutat să se transforme într-un fel de stare țărănească, cerînd recunoașterea „ca obște a locuitorilor maghiari și români din aceste părți ale Transilvaniei” (universitas regnicolarum Hungarorum et Valachorum in his partibus Transilvaniae), dar victoria feudalilor a avut un efect contrar, consfințind prin „uniunea frățească” intitulată Unio Trium Nationum (1437) monopolul politic al nobilimii maghiare, al patriciatului săsesc, al secuilor și excluderea românilor de la orice drept ca popor aparte; regimul de segregare care lovea majoritatea populației ardeleni a fost împins și mai departe în veacul al XVI-lea, mai întîi prin șerbierea definitivă a țărînimii (1514, 1517), apoi prin admiterea a numai patru religii recepte, catolică, luterană, calvină, unitariană, și declararea celei ortodoxe drept religie doar tolerată.

Prăbușirea Ungariei (1526), înființarea pașalicului de la Buda și transformarea Transilvaniei în principat autonom vasal sultanului (1541) nu au modificat cu nimic statutul românilor, înlăuntru noului stat clasa politică maghiară refuzînd constant recunoașterea existenței lor politice ca națiune. Asemenea popoarelor creștine din Balcani, românii ardeleni au fost lipsiți de o clasă politică și de un statut politic propriu, singura instituție cu care se puteau identifica fiind biserica ortodoxă.

Mînaștirile sînt menționate încă din secolul al XI-lea, cînd Ah-tum, urmașul lui Gelu, înzestrează cu privilegii mînaștirea ortodoxă din Cenad, dar știri despre o organizare ierarhică propriu-zisă nu avem decît din veacul al XIV-lea: la 1370 ființa o mitropolie la Severin, creată de patriarhia ecumenică, cu jurisdicție asupra Olteniei, Banatului și sudului Transilvaniei; în 1391 tot patriarhia întemeiază un exarhat pentru Ardeal, condus de egumenul mînaștirii maramu-

reșene Peri; în 1455 se înființează episcopia ortodoxă de Muncaci, în veacul al XVI-lea cea de Vad, în 1557 cea a Geoagiului. În tot acest timp, ortodoxia ardeleană s-a aflat în strânse legături cu cea din Principate, domnii munteni mai ales sprijinind-o constant cu bani, cărți, ofrande, înălțând biserici; domnitorul Neagoe Basarab (1512-1521) a zidit biserici la Zărnești și Almașul Mare, Nicodim a întemeiat mănăstirea Prislop din Hațeg (1398), mulți domni au înzestrat biserica Scheilor Brașovului. Tratatul lui Mihai Viteazul cu Sigismund Báthory (1595) a așezat ortodoxia transilvană sub autoritatea mitropoliei muntene, ierarhii ei fiind de acum înainte hirotomisii la Țirgoviste; la Alba Iulia, Mihai a zidit un nou lăcaș pentru mitropolia română a Ardealului, mitropolie care a continuat să se bucure în tot cursul veacului al XVII-lea de generozitatea voievozilor din Principate, subvenții anuale, daruri de cărți și obiecte de cult etc. Au continuat și ctitoririle, cele mai numeroase fiind cele ridicate de Brîncoveanu la Făgăraș, Simbăta, Ocna-Sibiului.

Dar ortodoxia, religie tolerată, nu putea oferi românilor cadrul instituțional prin care să se poată manifesta și politic ca națiune, slujitorii ei neîmpărtășind nici unul din privilegiile de care se bucurau preoții religiilor admise. Mihai Viteazul a obținut unele privilegii economice pentru clerul ortodox, dar nici scurta sa domnie în Transilvania, nici interesul celor doi principii Rákóczi pentru ortodocși nu i-au scos din statutul de inferioritate în care se aflau.

Diploma leopoldină (1691), prin care Habsburgii luau în stăpânire Transilvania, angajându-se să-i respecte toate legile, deci și sistemul celor trei națiuni și patru religii privilegiate, nu prevestea nimic bun pentru români. Dorința lor de a găsi o cale instituțională de ieșire din starea de tolerare, precum și interesul Austriei de a întări catolicismul față de religiile protestante au apropiat pe români de Viena, ajungându-se la ideea trecerii la catolicism și a intrării pe această cale într-una din categoriile privilegiate.

Inițiativa iezuiților a fost repede îmbrățișată de ierarhia ortodoxă, un prim sinod prezidat de mitropolitul Teofil (1697) acceptând condițiile unirii, în primul rând cele patru puncte dogmatice care deosebeau religia Apusului de cea a Răsăritului, dar cu respectarea rituelului, canoanelor și calendarului ortodox; sinodul cerea în schimb recunoașterea uniților ca fii ai patriei, accesul lor la funcții, primirea în școlile catolice. După ce un al doilea sinod, convocat de urmașul lui Teofil, Atanasie (1698), și-a reafirmat dorința de unire,

împăratul a emis prima diplomă leopoldină (1699), urmată la scurt timp de cea de-a doua diplomă leopoldină (1701); cea dintâi extindea privilegiile clerului catolic asupra clerului unit, scoțându-l din iobăgie, scutindu-l de dări, dijme, vămi, deschizându-i posibilitatea accesului la prerogative nobiliare; cea de a doua, smulsă cu pricepere de Atanasie, devenit episcop catolic (1701), lărgea cercul privilegiatilor la orice unit, indiferent de condiția sa socială, fie și țaran.

În ciuda hainei sale religioase, unirea a fost în primul rând o acțiune politică, românii urmărind să-și modifice statutul de tolerați prin intermediul bisericii catolice. Stările ardeleni au văzut de altfel din prima clipă pericolul pe care-l reprezentau diplomele pentru regimul constituit, exprimându-și în 1698 și în 1699 opoziția față de includerea românilor uniți în rândul privilegiatilor. Opoziția lor a făcut ca cea de a doua Diplomă leopoldină să nu se aplice niciodată, românii obținând astfel în cele din urmă mult mai puțin decât ceruseră și decât le promisese împăratul, noul stăpân al Transilvaniei.

3. STATUTUL INTERNAȚIONAL ȘI POLITICA EXTERNĂ

Obiectivele politicii externe românești au variat firește de la epocă la epocă, în raport cu diplomația partenerilor existenți; ele au avut însă tot timpul drept principal scop afirmarea individualității statelor românești, menținerea sau recucerirea independenței, apărarea teritoriului, păstrarea hotarelor istorice.

Primii domni se socotesc exclusiv de origine divină și „singuri stăpînituri”, deci autocrați, creînd prin statutul lor neatîrnat o tradiție politică la care se vor referi toți cei care ulterior vor dori să le urmeze exemplul. Despot-Vodă își proclama dorința „să slobozim această țară de tiranie și s-o aducem în starea bună, cum a fost odată, pe vremea luminaților mei înaintași” (1561), iar Mihai Viteazul e mîndru că prin el „principatul însuși a fost readus la vechea libertate” (1595)¹⁷; statutul de independență a fost un scop constant urmărit în veacul al XVII-lea, limpede mărturisit de domnitori ca Mihnea al III-lea (1659), Constantin Șerban (1660), Grigore I. Ghica (1673), Ștefan Petriceicu (1673), Șerban Cantacuzino (1687, 1688), Constantin Brîncoveanu (1688, 1701), Dimitrie Cantemir (1711) sau de cărturari luminați precum Miron Costin (1684) sau stolnicul Constantin Cantacuzino (1704, 1705), acesta din urmă lăudînd în mod deosebit puterea de rezistență a românilor, care au știut, spre deosebire de alte popoare vecine, să-și mențină un stat separat, cu structuri politice proprii, în ciuda greutăților.

Semnificativă pentru constanța cu care românii și-au afirmat existența de sine stătătoare este și insistența cu care și-au exprimat fidelitatea pentru frontierele istorice ale țării, refuzînd să recunoască anexiunile, încălcările, faptele împlinite.

Amplașul și Făgărașul, posesiunile ardelenale ale muntenilor, pierdute la 1476, continuă să apară în titulatura oficială a domnilor pînă la 1688; unii voievozi, ca de pildă Petru Aron (1456), se angajează

„să nu înstrăinăm pămîntul sau moșii ale Moldovei”, alții promit întregirea hotarelor răsluite de turci la Dunăre. Despot își afirmă limpede dorința reluării Bugeacului, Mihai vorbește în 1595 de reîntregirea principatului „între hotarele și granițele vechi”, Miron Costin scrie un capitol „Ținuturile luate de turci”. Reîntregirea Moldovei și respectarea integrității ei teritoriale au fost incluse și în tratatul dintre Cantemir și Petru I, domnitorul aducînd în scrieri ulterioare argumente istorice în favoarea acestui limpede iredentism¹⁸.

Este greu de deslușit din izvoare care dintre partenerii diplomați erau socotiți de contemporani mai primejdioși pentru țară. Deși Ungaria și Polonia au reprezentat întotdeauna spatele indispensabil al frontului antiotoman, românii au fost tot atît de conștienți de planurile anexioniste ale vecinilor creștini pe cît erau de lămurii în privința intențiilor otomane. La vremuri de restriște românii au cerut întotdeauna ajutor Budei și Cracoviei, dar deseori cu teama că aliatul nu dorește în fond decît să ia locul turcului. Cu amar realism scria Ștefan cel Mare spre sfîrșitul domniei lui că „în părțile acestea numai eu am rămas, că din două părți este păgînită cea grea iar din trei părți, măcar că se numesc creștini dar îmi sînt mai rei decît păgînii”¹⁹. Teama de vecinii creștini se va accentua în veacul al XVII-lea, cînd politica vădit expansionistă a Austriei și Poloniei va risipi orice iluzie în privința promisiunilor liberatoare repetate cu dărmăcie; regatele și imperiile vecine au reprezentat întotdeauna pentru români o grea dilemă diplomatică, căreia nu-i vor găsi rezolvarea în epoca de care ne ocupăm.

În privința otomanilor în schimb, lucrurile au fost de la început clare. Amenințarea de transformare în pașalicuri a planat pînă tirziu asupra Principatelor și clasa politică era conștientă de acest lucru. Actul prin care boierii moldoveni acceptă să plătească tribut (1456) este deosebit de lămuritor în această privință, el arată că pentru ca „țara noastră să nu se piardă trebuie să înlăturăm nevoia cum vom putea și să ne plecăm capul în fața celei păgînită, să găsim și să le dăm cu ce vom putea să-i îmblînzim pînă cînd milostivul Dumnezeu se va îndura ca să putem avea iarăși ajutor de la Dumnezeu și să găsim aliații noștri, așa cum au avut înaintașii noștri”; la 1523 Ștefăniță vodă al Moldovei se teme că Țara Românească va deveni pașalic, iar la 1566 boierii munteni exprimau același sentiment atunci cînd scriau că „vor pune turc de va domni țara noastră și vor turci pe toți creștinii”. Textele răspîndesc imaginea unui imperiu

care nu ştie decât să spolieze, „toată mintea şi înţelepciunea lor iaşte mîna cea întinsă”, scria Neagoe Basarab, dar căruia oricît i s-ar da tot nu poate fi mulţumit şi faţă de reacţiile căruia nu poate exista nici un fel de previziune şi siguranţă²⁰. De aceea, pe faţă cînd se simţeau tari, în ascuns cînd mijloacele le erau puţine, românii şi-au afirmat o constantă opoziţie faţă de Poartă, dorinţa de a i se opune, credinţa că otomanii nu vor reuşi să cuprindă Europa.

Încă de la întemeiere, Principatele şi-au manifestat o psihologie akritică, de pavăze la frontiera ameninţată a Europei; românii s-au socotit tot timpul un bastion avansat al creştinătăţii, o barieră în faţa pericolelor care, dinspre sud, ameninţau Europa cu nimicirea. Spiritul de cruciadă apare limpede încă de la Vlaicu-Vodă, cel dintîi voievod de altfel care s-a lovit cu turcii, exprimat apoi nu numai de domni puternici şi activi în lupta antiotomană, ca Mircea cel Bătrîn, Ştefan cel Mare, Radu de la Afumaţi, dar şi în scrisorile unor voievozi prudenţi, temători a lupta pe faţă cu turcii, ca Alexandru Aldea, Basarab cel Bătrîn, Radu cel Mare, Neagoe Basarab. La toţi, Principatele apar ca „poarta creştinătăţii” care dacă va cădea „atunci toată creştinătatea va fi în primejdie”²¹.

În veacul al XVI-lea, după căderea Ungariei şi trecerea Principatelor din starea de ţări tributare în cea de ţări vasale, ideea de cruciadă pierde din intensitate, ea apare numai la domni care au plănuit sau purtat războaie antiotomane, Despot, Ioan-Vodă, Aron Tiranul, Mihai Viteazul; tonul lor este încă tonul lui Ştefan, ţara lor este „scut al întregii lumi creştine”, rostul lor este de a uni interesele dezbinatelor ale europenilor în faţa Semilunei.

După eşecul războiului eliberator dus de Mihai, retorica anti-otomană continuă să răzbată din documentele vremii, dar ea este din ce în ce mai rar rostită pe faţă, iar vorbele sînt din ce în ce mai puţin urmate de fapte. Domnii nu-şi mai afirmă decât pe ascuns ostilitatea faţă de sultan, îi doresc înfrîngerea, se bucură de victoriile creştine, dar îşi mărturisesc neputinţa de a se ridica la luptă înainte ca Europa să fi obţinut victorii hotărîtoare; diplomaţia Principatelor continuă încă să facă din independenţă scopul său principal, unelteşte împotriva Porţii, informează pe austrieci şi ruşi asupra planurilor, mişcărilor, potenţialului ei militar, promite ridicarea la luptă a românilor şi a Balcanilor; foarte puţini au fost domnitorii care nu şi-au afirmat un program politic antiotoman, chiar dacă împrejurările internaţionale i-au împiedicat să-l pună în practică²².

Mijloacele şi metodele prin care românii au căutat să-şi împlinească obiectivele în faţa partenerilor diplomaţi au variat şi ele de la secol la secol. Soluţiile militare au dominat prima parte a istoriei Principatelor, susţinute de o vie activitate diplomatică şi de un sistem de alianţe eficient, mijloacele diplomatice, mai puţin sprijinite cu arme, au precumpănit spre sfîrşitul epocii feudale.

Principatele, apărute pe harta politică a Europei ca urmare a unor victorii militare asupra Regatului maghiar, au putut conta încă de la întemeiere pe o forţă militară numeroasă, instrument bine organizat în mîna domniei, pentru exercitarea funcţiei sale externe. Voievodul conta în primul rînd pe „oastea mică”, alcătuită din cetele ridicate de pe domeniile sale, din oraşe şi din satele libere şi din steagurile boierilor, puse la dispoziţia domniei în cadrul obligaţiei feudale de auxilium. În funcţie de domeniu, boierii puteau avea pînă la 100 de oşteni, bine înarmaţi, care asigurau în mod obişnuit paza domeniului şi a curţii boiereşti. Pe lingă „oastea mică”, domnii apelau în caz de nevoie extremă la „oastea cea mare”, alcătuită din ţărani obligaţi a-şi îndeplini obligaţia militară faţă de domnie la cererea acesteia.

Războaiele feudale, mai ales cele purtate în afara graniţelor ţării, au fost duse de obicei cu oastea mică. Ea nu număra în veacurile XIV-XV mai mult de 10 000-12 000 de oşteni, la care se adăugau, de la începutul secolului al XV-lea, cîteva sute de mercenari unguri, poloni, germani: cu oastea cea mare, ridicată prima dată de Mircea cel Bătrîn, ultima oară de Ioan-Vodă cel Cumplit (1574), fiecare Principat putea arunca în luptă pînă la 40 000 de oşteni.

Cea mai numeroasă oştire medievală a fost cea a lui Mihai Viteazul, 50 000 de soldaţi, din care 10 000 mercenari, efectivele scăzînd apoi constant în veacul al XVII-lea, cînd Principatele n-au mai purtat decât rareori războaie pe cont propriu; la mijlocul veacului Vasile Lupu mai are încă 35 000 de oşteni, Matei Basarab, 40 000, dar la începutul celui următor Cantemir nu prevedea pentru armata pe care dorea să o reorganizeze cu ajutor rusesc decât efective modeste de 17 000 de oameni; probabil că la Stănileşti au luptat şi mai puţini.

De la întemeiere la fanarioţi, armata a cunoscut deci transformări radicale; oastea cea mare, singura care putea mobiliza ţara întreagă împotriva pericolului extern, şi-a pierdut treptat însemnătatea în favoarea oastei domneşti şi a steagurilor boiereşti; şi rolul acestor

steaguri s-a micșorat cu vremea ca urmare a centralizării statului și a scăderii caracterului militar al boierimii, crescînd în schimb rolul trupelor recrutate din mica nobilime și din țărani liberi, dornici de a sluji în schimbul unor privilegii de ordin social și economic.

Scăderea puterii militare a Principatelor a fost și rezultatul unor complexe transformări sociale. Aservirea țăranimii a îngăduit din ce în ce mai mult baza de masă a armatei, mutînd centrul de greutate de pe oastea cea mare pe oastea domnească, alcătuită din oșteni de profesie. Pe de altă parte, imposibilitatea ținerii pasului cu progresele tehnologice a micșorat capacitatea de luptă a oștirii, incapabilă de a mai obține singură victoriile din trecut. Decăderea militară se explică și prin accentuarea dominației otomane, Poarta nemaiîngăduind ridicarea de oștiri numeroase, opunîndu-se modernizării lor de teama folosirii armatei împotriva ei.

Pînă la începutul secolului al XVIII-lea, românii au reușit să câștige numeroase bătălii împotriva tuturor celor care au căutat să-i domine, maghiari, poloni, tătari, dar mai ales turci. De regulă, victoriile hotărîtoare, cele care au oprit invaziile — 1394, 1462, 1475, 1595 — au fost obținute de români singuri, fără aliați, dar încă din veacul al XIV-lea a apărut evident faptul că o bătălie cîștigată nu înseamnă și cîștigarea războiului. În condițiile în care pericolul extern era permanent și de natură a periclita siguranța statului, a apărut evidența necesității încadrării Principatelor într-un sistem de alianțe de natură a favoriza o existență politică stabilă și o rezistență prelungită în caz de nevoie.

Statele creștine din Balcani au căzut sub otomani înainte ca românii să fi putut stabili legături de durată cu ele, în ciuda înrădirilor Basarabilor cu urmașii lui Ștefan Dușan și cu țarii bulgari; muntenii participă la bătălia balcanicilor cu turcii de la Cirmen (1371) și la cruciada de la Nicopole (1396), dar tot ce mai puteau face după această dată era să ofere azil dinastiei bulgare alungate din țara transformată în pașalic. Legăturile cu Ungaria fuseseră reluate la 1355, dar pacea va fi des întreruptă de războaie pînă la încheierea tratatului dintre Mircea cel Bătrîn și Sigismund de Luxemburg (1395) care, îndreptat împotriva Semilunii, stabilea prin formula „prieteni prietenilor și dușmani dușmanilor” cadrul unei colaborări politice și militare care va dura pînă la căderea Ungariei sub turci (1526); aproape toți principii români au admis suzeranitatea regilor apostolici, tratate noi fiind încheiate în 1426, 1455, 1507, 1511,

1517. Pentru a contrabalansa însă influența maghiară, Mircea a încheiat o alianță, fără clauză omagială însă, cu Polonia (1389), reînnoind-o apoi în cîteva rînduri pînă la 1411, dată după care relațiile bilaterale pe bază de tratat dintre cele două țări încetează. Moldovenii, deveniți și ei independenți prin război, vor relua legăturile cu Ungaria abia prin tratatul din 1435, reînnoindu-l apoi în 1450, 1453, 1475; tratatele cu Polonia au fost mai numeroase, cel dintîi fiind semnat la 1387, cel de pe urmă la 1595, lung interval în care unii domni au recunoscut însă și suzeranitatea maghiară. Dacă ținem seama de faptul că în aceeași perioadă Principatele plăteau și Porții tribut, putem remarca un important principiu pe care s-a bazat diplomația română medievală și anume plurivasalitatea; Mircea recunoaște suzeranitatea Poloniei în 1387, a Ungariei în 1395, a Porții în 1417; Petru Aron se închină sultanului și regelui polon în același an; Ștefan cel Mare plătește tribut sultanului, se recunoaște vasalul Poloniei în 1459, 1462, 1485, al regelui maghiar în 1475, dar alternează aceste acte de închinare cu momente de oprire a plății tributului (1473-1487, 1500-1504) sau de revocare — unilaterala — a suzeranității maghiare sau polone. În practică, vasalitatea dublă sau triplă echivala cu anularea vasalității, plurivasalitatea vîdîndu-se un bun mijloc de a pune în contradicție interesele suzeranilor și de a asigura românilor o independență de fapt.

Căderea Ungariei a însemnat o grea lovitură pentru Principate, lipsindu-le de principalul lor aliat în lupta antiotomană; în condițiile în care Polonia a urmat în tot cursul veacului al XVI-lea o politică turcofilă, mergînd pînă la a refuza omagiul unor domnitori pentru a nu supăra Poarta, diplomația română s-a îndreptat spre Habsburgi, cu care Moldova încheie tratate de alianță la 1535 și 1572, Țara Românească în 1598, inaugurîndu-se astfel o nouă orientare care se va accentua în veacul al XVII-lea.

Eșecul războiului de independență și unificare, purtat de Mihai Viteazul, nu a modificat esențial linia tradițională a diplomației românești. Condițiile internaționale erau însă mai neprielnice; otomanii s-au extins teritorial pînă la 1672, ajungînd să încercuiască practic țările române, Polonia în decădere s-a arătat incapabilă a opune rezistență și a acorda ajutor, imperialii au devenit activi abia spre sfîrșitul veacului, Rusia tot atunci, iar cazacii, vechi rezervor de mercenari pentru domnii români, și-au arătat „sprijinul” mai mult

prin expediții de jaf decât prin lupte cu turcii, cărora de altfel li s-au și supus în cele din urmă.

În lipsa unui sprijin extern efectiv, Transilvania, Țara Românească și Moldova s-au întors la vechea politică de alianțe între ele, practică cu succes de Iancu de Hunedoara și Mihai Viteazul; dacă tratatele din 1605 și 1608 n-au reușit să-și atingă scopul, turcii restaurându-și autoritatea asupra tuturor celor trei Principate, sistemul de alianțe dintre cei doi G. Rákóczi, Matei Basarab și Vasile Lupu, continuat și de urmașii acestora, a contribuit la stabilizarea atmosferei politice în zonă, întrezărindu-se chiar, în 1659-1661, posibilitatea scuturării dominației otomane. Alianța celor trei voievozi, sprijinită și de căpeteniile bulgare refugiate la Țirgoviste, a avut tot timpul un caracter antiotoman, urmărind scoaterea celor trei Principate din sistemul politic otoman; răscoala lui Mihnea al III-lea (1659), atacul lui Constantin Șerban asupra Moldovei (1661) și abolirea suzeranității turcești de către dieta transilvană (1661) reprezintă ultimele manifestări ale unei politici antiotomane purtate de cele trei țări pe cont propriu și cu mijloace militare.

În jumătatea a doua a veacului, diplomația românilor este extrem de activă, stimulată și de evenimente care anunțau transformări de fond pe scara politică a Europei și mari primejdii pentru statutul internațional al Principatelor; rînd pe rînd ele caută alianța Poloniei, Austriei, Rusiei, încercînd să continue vechiul joc al plurivasalității, dar Polonia le refuză alianța, austrieii oferă prea puțin față de ceea ce cereau românii, doar rușii acceptă să încheie un tratat favorabil cu Moldova (1711). Tot mai lipsiți de mijloace diplomatice și militare necesare susținerii vechilor obiective, românii vor sfîrși prin a-și vedea diminuat statutul internațional, fără a se putea opune forțelor externe care restructurau harta politică a Europei centrale și de sud-est.

Statutul internațional al țărilor române a fost rezultatul raportului dintre politica partenerilor diplomați, obiectivele politicii externe românești și mijloacele pe care aceștia le aveau la îndemînă pentru a-și pune în aplicare obiectivele și a contracara politica statelor vecine. A fost, în tot cursul Evului Mediu, rezultatul instabil al unui raport de forțe aplecat fie în favoarea românilor, fie în cea a uneia din marile puteri vecine; a rămas în general prielnic Principatelor pînă în veacul al XVI-lea, deteriorîndu-se apoi treptat pînă la începutul veacului al XVIII-lea, cînd, din cauza unui complex nefa-

vorabil de raporturi internaționale, capătă trăsături negative, depărtat atît față de vechiul statut politic cît și față de dorințele și programul clasei politice românești.

Statutul Principatelor s-a definit încă din veacul al XIV-lea în raport cu doi factori, marile puteri creștine de la apusul, nordul și răsăritul lor și marea putere islamică venind dinspre sud. Față de cele dintîi, Principatele au început prin a-și afirma independența, acceptînd apoi, la sfîrșitul veacului al XVI-lea, să depună omagii de vasalitate, care nu le știrbeau însă cu nimic independența. Dar, din nefericire pentru români, statutul lor internațional nu a fost determinat în veacurile XIV-XVII de relațiile cu vecinii creștini, ci de evoluția raporturilor cu Poarta, principala putere militară a vremii.

Muntenii plătesc pentru prima dată tribut în 1417, moldovenii în 1456, inaugurînd un regim tributar care va dura pînă în prima jumătate a veacului următor. Considerate teritoriu al legămîntului, dar-al-ahd, categorie intermediară între teritoriu al războiului, dar-al-hard, și al păcii, dar-al-islam, Principatele și-au răscumpărat prin tribut pacea, menținîndu-și în felul acesta structura politică independentă față de Poartă, obligîndu-se însă a nu întreprinde acțiuni ostile musulmanilor. Regimul tributar a avut un caracter provizoriu, el a decurs din neputința Porții de a cucerii Principatele și din neputința Principatelor de a se menține pe deplin independente, el fiind încălcat fie de o parte, fie de cealaltă, în funcție de raportul real de forțe. Mărturie a acestei situații provizorii stau atît frecvențele întreruperi ale plății tributului, muntenii plătesc regulat numai din 1462, moldovenii numai după 1538, cît și încercările repetate ale turcilor de a înlocui regimul tributar cu cel de vasalitate, care însemna o mai strînsă dependență față de Poartă; în Țara Românească, sultanii reușesc să impună domni filo-turci încă din veacul al XV-lea, dar în Moldova prima urcare în scaun de către Poartă are loc abia la 1538, prima cumpărare a tronului la Constantinopol abia la 1541; în realitate, atîta timp cît Principatele au putut conta pe sprijinul Ungariei, regimul dominației otomane a fost limitat, instabil, revocabil²³.

Bătălia de la Mohács (1526) a schimbat însă în mod fundamental situația politică din Europa centrală și de sud-est; noul rege al Ungariei, Ioan Zápolya, se închină Porții la 1529 și este instalat la Buda de însuși Soliman Magnificul; în 1541, Ungaria devine pașalic, iar Transilvania un principat autonom supus Porții; în aceste condiții dramatice se modifică și statutul internațional al Principatelor, ex-

pediția lui Soliman în Moldova (1538) încheindu-se cu înlăturarea lui Petru Rareș și instalarea unui vasal credincios. În Țara Românească, domnii slabi de după Neagoe Basarab și Radu de la Afumați vor desăvârși între 1529 și 1545 vasalizarea țării, Radu Paisie (1535-1545) fiind primul domn depus de sultan și exilat după bunul său plac.

Regimul de vasalitate se deosebea de cel tributar prin îngustarea substanțială a funcțiilor statului, prin uzurparea unor drepturi de către Poartă, prin dublarea dominației politice cu cea economică. Autonomia internă este respectată, frontierele continuă să despartă două state, dar politica externă devine subordonată Porții, dreptul de a încheia tratate este mai întâi limitat, apoi anulat, armata este obligată să însoțească trupele otomane în campaniile acestora. Domnii sînt încă aleși de țară o vreme, dar trebuie confirmați de sultan, iar apoi, din ce în ce mai des, sultanul îi numește direct, fără a mai consulta boierimea; durata domniilor se scurtează, în Moldova durata este de 7-8 ani între 1359-1538, de 2-6 ani între 1538-1711; domnii filoturci se înconjoară de gărzi otomane, cetățile sînt demolate, capitalele sînt mutate de la Suceava la Iași și de la Tirgoviște la București, în zone de cîmpie, deschise, aproape de frontiera imperiului, pentru a putea fi ușor controlate. Dominația politică otomană a cunoscut frecvent variații, ea s-a atenuat considerabil pe vremea domnilor puternici și s-a accentuat în perioadele de criză internă și internațională; chiar și în momentele cele mai dificile pentru români însă, ea a menținut vechile structuri de stat, Poarta mulțumindu-se cu dominarea indirectă, aducătoare de avantaje economice și politice fără riscul unor noi războaie și fără greutățile pe care le-ar fi necesitat instaurarea administrației directe otomane asupra unui teritoriu cu o populație compact creștină, avînd o lungă tradiție politică și o clasă conducătoare care-și arătase în repetate rînduri hotărîrea de a menține individualitatea poporului și a statului, de a face în așa fel încît românii să nu împărtășească soarta statelor balcanice și a Ungariei.

Dar dominația otomană nu s-a mărginit doar la aspectul politic, încă de la început aceasta a fost dublată și de una economică, tributul, peșcheșurile, obligațiile în natură și muncă, monopolul asupra comerțului devenind tot atîtea căi de exploatare economică, de secătuire a resurselor în scopuri străine intereselor țării. Pînă la mijlocul veacului al XVI-lea, cuantumul tributului s-a menținut în limite

rezonabile, cunoscînd și ani de neplată și perioade de scădere. Moldovenii plătesc, în 1456, 3 000 de galbeni, în 1481, 6 000, în 1503, 4 000, sub Rareș (1527-1538), 10 000; cuantumul haraciului muntean între 1417-1462, plătit de altfel cu destule întreruperi, nu este cunoscut, dar se știe că Vlad Țepeș plătea înainte de răscoală (1462) 10 000 de galbeni, iar Radu cel Mare, în 1503, 8 000. Accentuarea aservirii politice după 1538 a dus și la majorarea tributului, cel moldovean crescînd rapid la 30 000 de galbeni în 1553, la 65 000 de galbeni în 1593, cel muntean la 65 000 de galbeni în 1567 și la fantastica sumă de 155 000 de galbeni în 1593; Transilvania, devenită și ea stat tributar, a plătit în această perioadă între 10 000 și 15 000 de galbeni.

Scurta perioadă de independență cîștigată de Mihai Viteazul a avut repercusiuni imediate și asupra tributului, care scade la 32 000 de galbeni sub Radu Șerban (1601-1611) în Țara Românească și la 30 000 de galbeni sub Movilești în Moldova, începînd apoi din nou să crească; Matei Basarab plătește 65 000 de galbeni, Vasile Lupu 75 000, Brîncoveanu 92 000; la sfîrșitul veacului al XVII-lea, Moldova plătea însă numai 26 000 de galbeni, mai puțin decît Transilvania, al cărei tribut, în preziua trecerii sub austrieci, era de 40 000 de galbeni.

Dar tributul, oricît de ridicat, nu a fost totuși obligația cea mai grea a țărilor române față de Poartă. Inițial ocazionale și simbolice, apoi anuale, peșcheșurile — daruri în bani sau natură au ajuns să depășească spre sfîrșitul veacului al XVI-lea tributul, devenind prin evantaiul din ce în ce mai larg al persoanelor care trebuiau gratificate, ca și prin creșterea valorii darurilor, o necesitate extrem de oneroasă; viețuind într-un sistem politic care făcea din corupție un instrument al puterii, domnii au fost nevoiți să cheltuiască sume uriașe pentru cîștigarea bunăvoinței sultanului, a vizirilor și dregătorilor centrali, a pașalelor de la Dunăre, practic a tuturor demnitarilor cu care veneau în contact. Uriașe au fost și sumele cheltuite cu cumpărarea domniei, prima mențiune a unei cumpărări datînd din 1541 cînd Rareș plătește peste 100 000 de galbeni pentru redobîndirea tronului. Spre sfîrșitul veacului, luptele dintre pretendenți au dus la creșterea nemăsurată a acestor cheltuieli, Mihnea Turcitul și Petru Cercel plătesc în jur de un milion de galbeni, pentru a scădea apoi, Matei Basarab obține tronul cu numai 400 000 de galbeni, rămînînd totuși la un nivel foarte ridicat. La mijlocul veacului al

XVII-lea apar în schimb confirmările de domnie, una anuală (mucaerul mic), alta trienală (mucaerul mare), aceasta din urmă egalând în general valoarea sumei plătite la înscăunare. Cumpărarea și confirmarea domniei au reprezentat în veacurile XVI-XVII principalul mijloc de stăpânire economică a românilor de către otomani, cu atât mai apăsător cu cât era arbitrar, nesupus nici unei reglementări.

Alături de tribut, peșcheșuri, cumpărarea domniei și mucaeruri, țările române mai erau obligate la prestații în bani și natură, cele dintii extraordinare, Transilvania plătește de pildă în 1658 și 1663 contribuții de război de 300 000 de galbeni, celelalte, și fixe și ocazionale, uneori plătite, alteori scăzute din valoarea tributului, de cele mai multe ori însă gratuite. Primele cereri datează din 1542 când Poarta reclamă 500 de cai pentru transporturile armatei, ele înmulțindu-se ulterior, furniturile de vite, oi, miere, ceară, cherestea, care de transport, salahori fiind frecvent cerute de otomanii angajați în ultimele lor războaie ofensive.

În sfârșit, ultima formă a dominației economice otomane a fost monopolul instaurat asupra comerțului exterior românesc, monopol despre care a fost vorba la capitolul referitor la structurile economice.

Dominația economică otomană nu a fost tot timpul la fel de apăsătoare, gradul său de intensitate a variat de la epocă la epocă, determinat în primul rând de evoluția raporturilor politice româno-otomane. Presiunea economică apare mai târziu decât cea politică, rămâne în limite reduse pînă la mijlocul veacului al XVI-lea, agravându-se apoi dramatic după schimbarea regimului tributar în regim vasalic, momentul de virf fiind probabil deceniul 1581-1590, când Țara Românească trimitea anual la Constantinopol, sub diferite forme, o sumă medie de 650 000 de galbeni; războaiele lui Mihai Viteazul au ușurat obligațiile țării, urmașul său Radu Șerban cheltuind anual cu turcii în jur de 100 000 de galbeni; deși quantumul exploatarea a crescut din nou spre sfârșitul veacului al XVII-lea, cheltuielile anuale ale lui Brîncoveanu se cifrează la cca 200 000 de galbeni; el nu va mai atinge decât sub fanarioți valoarea pierderilor suferite în jumătatea a doua a secolului al XVI-lea²⁴.

Încercările românilor de a modifica acest regim al dominației otomane au fost numeroase și constante, de multe ori violente. Grație lor instaurarea stăpînirii otomane a fost întârziată, iar formele ei atenuate, evitându-se în primul rând dominația directă practică de turci în Balcani încă din veacul al XIV-lea.

Rezistenței militare a lui Mircea cel Bătrîn (1386-1418) i se datorește fără îndoială supraviețuirea politică a Țării Românești în epoca în care turcii reușeau să lichideze țările bulgare și sîrbe; otomanii trec Dunărea pentru prima oară în 1391, apoi revin în 1394, dar la Rovine muntenii cîștigă prima mare bătălie asupra unui dușman condus chiar de sultan. La Nicopole (1396), același sultan, Baiazid Ilderim, învinge oștirea cruciată alături de care se afla probabil și Mircea, dar nici expediția de pedepsire a sultanului din 1397 nu reușește să îngenuncheze Țara Românească; în anii următori, profitînd de luptele dintre urmașii lui Baiazid, Mircea își consolidează poziția în Balcani, recucereste Dobrogea, înscăunează ca sultan pe Musa, întreprinde expediții la sudul Dunării. Deși căderea lui Musa și invazia turcă din ultimul an de domnie l-au obligat să răscumpere pacea, lunga sa domnie a marcat un moment hotărîtor în istoria relațiilor româno-otomane determinînd un echilibru politic care, în ciuda frecventelor sale dezechilibrări, va dăinui multe secole.

Războaiele cu turcii au continuat în tot cursul secolului al XV-lea, cu sorți schimbători, dar, în general, cu rezultate favorabile pentru românii care au reușit să reziste presiunii otomane și să întîrzie înaintarea Semilunii spre Europa centrală. Sub conducerea lui Iancu de Hunedoara, voievod al Transilvaniei apoi guvernator al Ungariei, maghiarii și românii au obținut numeroase succese militare, încununate prin victoria din 1456 care l-a oprit pe Mahomed al II-lea, cuceritorul Bizanțului, sub zidurile Belgradului; sub Vlad Țepeș (1456-1462), muntenii îl înving pe același sultan în 1462, sub Ștefan cel Mare (1457-1504), moldovenii cîștigă marea victorie de la Vaslui (1475) și-l obligă pe Mahomed al II-lea să părăsească Moldova, după noua campanie din 1476, evitînd din nou cucerirea țării și transformarea ei în pașalic.

După introducerea regimului de vasalitate, opoziția militară față de Poartă ca și încercările de modificare a regimului dominației se atenuază simțitor, țările române avînd din ce în ce mai slabe mijloace proprii de rezistență. Ioan Vodă cel Cumplit (1572-1574) mai pomește singur împotriva Porții, cîștigă cîteva bătălii, dar pierde războiul învederînd o concluzie din care multe generații de români au făcut o axiomă: statutul internațional al Principatelor nu mai putea fi modificat decât în împrejurări externe prielnice și numai cu ajutorul militar al puterilor europene. De aici interesul cu care clasa

politică românească a urmărit evoluția relațiilor creștino-musulmane, folosind orice prilej pentru a-și pune în aplicare planurile de eliberare.

Un astfel de prilej s-a ivit la sfârșitul veacului al XVI-lea, când „Liga Sfântă”, grupînd pe Habsburgi, papalitatea, Spania, unele principate germane și italiene, și-a propus alungarea otomanilor din Europa. Accentuarea presiunii turcești, creșterea exploatarei economice, perspectiva transformării în pașalic au determinat o largă solidaritate socială, ridicarea la luptă a tuturor claselor sociale în egală măsură lovite de politica Porții. Transilvania și Moldova au aderat la Ligă în 1594, iar Mihai Viteazul (1593-1601), aliat cu Moldova și în tratative de alianță cu Transilvania, a răsculat Țara Românească în noiembrie 1595, atacînd și cucerind cetățile turcești de pe linia Dunării pînă la Chilia și Cetatea Albă, singurul cap de pod otoman pe teritoriul românesc rămînînd Cetatea Giurgiului. În ianuarie 1595, trupele sale obțin victorii hotărîtoare asupra tătarilor la Putinei și Stănești, asupra tătarilor și turcilor la Rusciuk, în Bulgaria. Luptele pe linia Dunării au continuat în tot cursul primăverii anului 1595, interval în care turcii și-au pregătit campania care trebuia să-l îngenuncheze pe Mihai, iar acesta, la rîndul său, a acceptat suzeranitatea lui Sigismund Báthory, principele Ardealului, în schimbul promisiunii de ajutor militar. În august, marele vizir Sinan-pașa a reușit să treacă Dunărea și să se îndrepte spre București, dar la Călugăreni, într-o zonă deluroasă, împădurită, străbătută de un rîu și presărată cu mlaștini, armata lui Mihai a repurtat una din cele mai mari biruințe din istoria românilor, obligîndu-l pe Sinan să se retragă. Disproporția de forțe era însă prea mare pentru ca muntenii să riște o nouă bătălie decisivă, de aceea Mihai s-a retras spre munți așteptînd sosirea ajutoarelor ardelenе și moldovene, în timp ce turcii au ocupat Bucureștii și Tirgoviște, luînd măsuri pentru transformarea țării în pașalic. Ocupația a fost însă de scurtă durată, Mihai, Sigismund și Ștefan Răzvan, domnul Moldovei, reușind să-i alunge pe otomani din Principat și să-i zdrobească complet în timp ce încercau să se retragă peste Dunăre.

Abolirea dominației turcești a întărit considerabil poziția internațională a Țării Românești; Mihai reușește să anuleze treptat clauzele nefavorabile ale tratatului cu Sigismund, declarîndu-l în cele din urmă caduc, și să încheie, după noi lupte purtate pînă aproape de Munții Balcani, armistițiu (1596) și pace (1598) cu sultanul și să

semneze un tratat cu Habsburgii (1598), care recunoștea suzeranitatea împăratului asupra voievodului, dar fără nici o obligație politică sau economică din partea acestuia. În 1598, Mihai era fără îndoială factorul principal al coaliției creștine, către el se îndreptau speranțele popoarelor supuse din Balcani, domnice de eliberare: „Poate vreți să vă împăcați cu păgînii, pentru Dumnezeu, te rugăm pe Măria Ta să nu crezi nimic vorbelor turcului... aici toată creștinătatea e aplecată către Măria Ta, cum o va dovedi și la judecata de pe urmă”, scria voievodului Dionisie Rally mitropolitul grec de Timovo²⁵. În 1598, Mihai a mai purtat lupte cu turcii atacînd cetățile de pe malul otoman al Dunării și din Dobrogea, încurajînd și sprijinind răscoala bulgarilor din Timovo care proclamaseră țar pe Șisman al III-lea, dar după aceea conflictele cu Poarta au încetat, Mihai îndreptîndu-și atenția spre Transilvania și Moldova, care, trecute sub stăpînirea unor principii filo-poloni și filo-turci, urmăreau pacea cu sultanul și scoaterea lui Mihai din scaunul muntean. În 1599, cardinalul Andrei Báthory, urmașul lui Sigismund, cerea lui Mihai să abdice și să părăsească țara; în aceste condiții, cu acordul imperiilor, Mihai pătrunde în Transilvania, învinge oastea cardinalului la Șelimbăr (octombrie 1599) și-și instaurează cîrmuirea asupra Principatului. Peste numai cîteva luni, atunci cînd devenise evidentă imposibilitatea unei înțelegeri cu Polonia, Mihai trece în Moldova (mai 1600) și în mai puțin de o lună cucerește întreaga țară, luîndu-și titlul de „domn al Țării Românești și Ardealului și Moldovei”.

Unificarea celor trei Principate a fost însă de scurtă durată, căderea domnului fiind urmărită de toți cei ale căror interese se aflau în conflict cu politica sa; Habsburgii nu puteau accepta pretențiile lui Mihai de a păstra Transilvania pentru sine și urmașii săi, Movileștii sprijiniți de Polonia nu puteau renunța la Moldova, iar nobilimea maghiară nu s-a supus decît de nevoie cîrmuirii unui domn muntean, adept al centralizării statului și pe deasupra înclinat a favoriza populația majoritară românească. Convergența acestor interese a dus la căderea lui Mihai; în septembrie 1600, nobilimea ardeleană se răscoală și în alianță cu trupele imperiale comandate de Gh. Basta obține victoria de la Mirăslău; tot în septembrie, polonezii restaurează pe Ieremia Movilă la Suceava, iar turcii atacă Țara Românească. Lovit din toate părțile, Mihai ia calea exilului. În locul său, cu acordul Porții, polonii l-au instalat pe Simion Movilă. Domnia i-a fost însă de scurtă durată, țara răsculîndu-se sub conducerea Bu-

zeștilor în momentul în care soarta părea să suridă din nou lui Mihai care, la Praga, reușește să-l convingă pe Rudolf al II-lea de dreptatea cauzei sale. Ajutat de Basta, Mihai revine în Transilvania, obține victoria de la Gorăslău (3 august 1601), dar îndată după aceasta este asasinat de austrieci; fapta lui Basta punea capăt nu numai celei mai glorioase pagini de istorie medievală românească, dar și speranțelor de modificare a statutului internațional al Principatelor.

O analiză obiectivă arată că epopeea lui Mihai nu putea izbîndi, scopurile urmărite erau prea grandioase pentru potențialul uman, economic și militar al Țării Românești; nici unificarea celor trei țări nu putea avea încă baza națională care i-ar fi asigurat trăinicie, iar interesele românilor se aflau în prea evidentă contradicție cu cele ale maghiarilor, polonilor, imperialilor. Cu toate acestea, urmările strălucitei domnii a lui Mihai au fost imediate și importante, regimul politic și economic al dominației otomane atenuîndu-se considerabil.

În secolul al XVII-lea românii nu vor mai încerca decît rareori să scuture suzeranitatea Porții și să-și recîștige independența pe calea războiului. Dacă răscoala domnului Moldovei Gaspar Graziani a fost repede înfrîntă (1620), războiul lui Mihnea al III-lea (1658-1659), admiratorul lui Mihai Viteazul, a trezit la început unele speranțe. Sprijinit de mica boierime și în alianță cu Transilvania, domnul muntean a reînnoit tactica ilustrului său predecesor atacînd linia Dunării, cucerind cetățile de pe malul românesc, asediîndu-le pe cele de pe malul otoman, Silistra, Rusciuk, Nicopole, Hirșova. Intervenția tătarilor l-a obligat însă în cele din urmă să se refugieze în Transilvania.

Din acest moment și pînă la ultima răscoală antiotomană, cea a lui Cantemir (1711), clasa politică românească a preferat să mizeze, pentru modificarea statutului internațional al Principatelor, pe cartea diplomației; mai ales după asediul Vienei (1683), alcătuirea Sfintei Ligi și prăbușirea succesivă a pozițiilor otomane în Europa centrală și de sud-est, ea s-a angajat într-un joc diplomatic pe cît de periculos pe atît de inevitabil, al cărui scop era atît înlăturarea suzeranității otomane cît și evitarea pretențiilor pe care marile puteri creștine vecine le puteau avea asupra țărilor române. Domnitorii și boierimea au căutat să înjghebeze un sistem de alianțe care să le asigure o cît mai mare libertate de mișcare, pregătindu-se de acțiuni militare, dar evitînd mereu să-și proclame pe față programul, mereu

nesiguri de planurile reale ale partenerilor de tratative; în 1683-1685 moldovenii caută alianța lui Sobieski, cu care negociază chiar un proiect de tratat de alianță, apoi se îndreaptă spre Habsburgi, cu care Constantin Cantemir încheie un tratat (1691), reînnoit de urmașul său Constantin Duca (1694) și spre Moscova, vizitată de soliile domnilor Antioh Cantemir și Mihai Racoviță și cu care Constantin Duca spera să încheie în 1702 un tratat de alianță asemănător celui moldo-rus din 1656. Aceeași febrilitate diplomatică se constată și la munteni. După ani de tratative și ezitări, Șerban Cantacuzino (1678-1688) se decide să recunoască suzeranitatea Austriei (1688), dar cu menținerea independenței statului, a domniei absolute și ereditare, a retrocedării vechilor posesiuni muntene din Transilvania la care se adăuga Banatul, condiții greu acceptabile pentru imperialii care nu aveau nici un interes să sprijine formarea unui stat românesc atît de puternic. Pentru negocierea condițiilor închinării, domnul a trimis la Viena o solie de 200 de persoane condusă de fratele său, dar moartea sa subită (octombrie 1688) a blocat negocierile, urmașul său Constantin Brîncoveanu (1688-1714) evitînd a se angaja deschis de partea imperialilor. Neîncrezător față de austrieci, el a intrat în contact cu rușii încă din 1693, afirmîndu-și prin solii, între care cele mai însemnate au fost conduse de Gheorghe Castriotul (1698) și David Corbea (1702, 1705, 1706), intenția de a se răscula împotriva Porții și a se alia cu țarul, dacă armata acestuia va porni în campanie. Ca și înaintașul său, Brîncoveanu și unchii săi Cantacuzini vorbesc în numele întregii creștinătăți balcanice, cerînd eliberarea ei și gonirea turcilor din Europa. Aceste strînse legături explică de altfel încrederea cu care Petru I a așteptat ajutorul muntenilor în cursul campaniei din 1711 și învinuirea de trădare adusă domnului, atunci cînd acesta a preferat, spre deosebire de Cantemir, să păstreze neutralitatea.

Sub scurta domnie a lui Cantemir (1710-1711), Moldova întreprinde ultima sa încercare de eliberare pe cale militară. Fiu și frate de domn, socotit un credincios al sultanului, Cantemir a primit tronul cu misiunea de a supraveghea și dezvălui legăturile Brîncoveanului cu creștinii; planurile sale s-au dovedit a fi însă încă de la început cu totul altele.

Bun cunoscător al turcilor în mijlocul cărora trăise vreme îndelungată și alături de care participase la unele campanii nefericite împotriva imperialilor, Cantemir se convinsese de decăderea Porții

și credea, asemenea multor altora, că sfârșitul dominației ei în Europa era inevitabil. De aceea, încă de pe vremea șederii sale la Constantinopol, el promisese ambasadorului P. Tolstoi că în cazul urmăririi pe tron va urma o politică de apropiere de Rusia. Îndată după sosirea la Iași el a intrat în legătură cu Petru I trimițându-i un proiect de tratat pe care țarul l-a acceptat și întărit în aprilie 1711 la Luck; Rusia, aflată deja în război cu Poarta, promitea să sprijine lupta de eliberare a Moldovei, iar după eliberare să nu se amestece în treburile ei interne, lăsînd-o spre cîrmuire lui Cantemir și urmașilor săi. Tratatul prevedea înlăturarea regimului boieresc și revenirea la domnia absolută și ereditară, iar în exterior retrocedarea tuturor teritoriilor cucerite de turci; Rusia se angaja să respecte frontierele întregite ale Moldovei și să nu îngăduie nici o încălcare a lor. Domnitorul recunoștea în schimb suzeranitatea țarului și promitea să i se alăture cu oștirea, îndată ce rușii se vor apropia de granițele țării.

În mai 1711, Cantemir a lansat o violentă proclamație antiotomană chemînd țara la arme, dar Brîncoveanu, deși își adusese oastea în tabăra de la Urlați, s-a temut să-i urmeze pilda și să-și țină făgăduielile; în iulie, la Stănilești pe Prut, trupele turco-tătare, mult superioare numericeste, au reușit să-i înconjoare pe ruși și pe moldoveni și să impună o pace care îngăduia țarului să se retragă, dar care lăsa Moldova, mai departe, în seama Porții. Cantemir lua calea exilului, urmat de cîteva mii de moldoveni²⁶.

După trei ani, acuzat de trădare și uneltiri cu creștinii, își pierdea tronul și Brîncoveanu, ucis apoi cu cei patru fii ai săi, la Constantinopol; după încă doi, pierea și urmașul său Ștefan Cantacuzino (1714-1716), acuzat și el de legături tainice cu imperialii. Politica externă a românilor primea așadar la începutul veacului al XVIII-lea grele lovituri, eșecul repetatelor încercări de modificare a regimului dominației otomane avînd ca urmare nu înlăturarea, ci agravarea ei. Politica lui Brîncoveanu și a Cantacuzinilor în Țara Românească, cea a lui Cantemir în Moldova au arătat limpede otomanilor că nu pot conta pe domnii români și i-au obligat să găsească o metodă mai directă și eficace de dominare a Principatelor; urmarea a fost instaurarea regimului fanariot.

4. BIZANȚ DUPĂ BIZANȚ: CIVILIZAȚIA MEDIEVALĂ

Mediul cultural predominant prin și în care s-a manifestat civilizația română medievală a fost cel reprezentat de clasa boierească. Spre deosebire de celelalte civilizații sud-est europene, devenite după cucerirea otomană precumpănitor țărănești, manifestările de cultură din Țara Românească și Moldova au fost legate de curțile domnești și boierești, de clerul înalt, de patronajul și sprijinul material al clasei feudale.

Bizanț după Bizanț, fericita formulă a lui Iorga²⁷, explică sugestiv paradoxul evoluției culturale românești, dezvoltarea expresiei sale bizantine îndeosebi după căderea Bizanțului. Într-adevăr, săpăturile arheologice de la Curtea de Argeș, reședința primilor voievozi munteni, ca și cele de la Baia și Suceava, cele dintii capitale ale Moldovei, arată că, din punctul de vedere al civilizației materiale, boierimea se afla mult mai aproape de Buda și Cracovia decît de Constantinopol, Ungaria și Polonia fiind pentru românii veacurilor XIV-XV o lume mult mai familiară decît cea a îndepărtatului Bizanț, cu care de altfel nu aveau nici o legătură directă. Conștiința europeană era de altminteri evidentă și des afirmată de Mușatini și Basarabi, care se considerau parte a lumii europene, apărătorii ei la marginea primejdii de păgîni.

Creșterea influenței bizantine a venit treptat, pe măsura creșterii influenței otomane, a căderii Ungariei, a politicii poloneze de împăciuire cu Poarta. Căderea statelor creștine balcanice a înmulțit numărul fugarilor ortodocși trecuți în Principate. Rămăși singurii domni creștini din Balcani, principii români s-au identificat cu o tradiție imperială pe care acum nu o mai revendica nimeni; patronajul lor s-a extins asupra întregii lumi ortodoxe, așa cum altădată se întinsese și patronajul autocratului. Elementele de protocol, costumul, unele obiceiuri îmbracă o mai accentuată haină bizantină, încu-

rațată și de numeroșii cărturari greci care se refugiaseră pe la curțile domnești. Nu încapе îndoială că, în veacul al XVII-lea, formele bizantine erau mult mai puternice decît fuseseră cu trei secole înainte. Reprezentările de voievozi sînt foarte sugestive în această privință: Mircea cel Bătrîn (1386-1418) e zugrăvit în tipic costum de cavaler apusean, în timp ce Brîncoveanu (1688-1714) ne apare în opulenta ținută bizantino-orientală.

Se poate socoti că lupta dintre formele orientalizante și cele europene de civilizație a stat în cumpănă pînă la începutul veacului al XVIII-lea. Înfruntarea sau, poate mai bine spus, împletirea lor nu a fost fără roade, dînd naștere în general unei culturi eclectice, dar nu lipsite deseori de originalitate. Pînă la fanarioți, românii și-au păstrat de fapt două fețe, una europeană, o alta orientalizată, datorită influențelor sud-dunărene. Poate că cea mai sugestivă exemplificare a acestei complexe și în fond nefirești situații a fost Dimitrie Cantemir, înfățișat în două tablouri diferite, o dată în costum oriental, o dată îmbrăcat „nemțește”; această dublare reprezenta pentru generația lui o dilemă prin care vechii voievozi și boieri nu fuseseră obligați să treacă.

Ieremia Movilă (1595-1606) a fost cel dintîi domn care a sesizat conflictul dintre valorile orientale și cele europene din cultura țării sale și care a regretat venirea de influențe sud-dunărene, străine, socotea el, tradiției și obiceiurilor pămîntene²⁸; în realitate, efectul lor nu a fost numai negativ, atîta timp cît ele nu au devenit predominante și exclusiviste, așa cum vor deveni în veacul al XVIII-lea; Orientul și Occidentul s-au împletit armonios de multe ori, dînd naștere la originale opere de artă.

Instituțiile prin intermediul cărora societatea și-a difuzat cu precădere valorile culturale au fost *școala și cartea*, manuscrisă sau tipărită. Despre școli nu avem documente decît din veacul al XV-lea; este probabil că în primele decenii de existență a statelor românești pregătirea intelectuală să se fi făcut numai în preajma minăstirilor de către preoți și călugări; aici vor fi învățat să scrie și să citească românește și slavonește copiii de manuscrite, grămăticii de cancelarie, clericii. Școlile minăstirești continuă să joace rolul principal, și în veacurile XV-XVI se bucură de faimă mai ales cele de la Neamț și Putna în Moldova, din Scheii Brașovului în Transilvania, dar alături de ele încep să funcționeze și școli orașenești și școli întemeiate de domnie; pentru studii mai înalte, moldovenii și străinii

locuind în Moldova își trimiteau feciorii la universitățile de la Cracovia și Viena, numărul studenților din Baia, Bacău, Suceava, Roman, Iași, Siret înregistrați în matricolele celor două universități pînă la moartea lui Ștefan cel Mare (1504) fiind de 18. Între 1561-1563, Despot-Vodă al Moldovei a întemeiat un colegiu la Cotnari, cu profesori germani și cu un program de studiu influențat de Reformă, colegiu care nu s-a putut menține, fiind transformat într-o școală latinească, cu profesori iezuiți, apoi într-o obișnuită școală de grămăticii; iezuiții aveau elevi și la Iași, unde școala lor, frecventată și de odrasle boierești, a funcționat de la sfîrșitul veacului al XVI-lea și pînă la începutul celui de al XVIII-lea.

Contemporanii nu par să fi fost prea mulțumiți de starea învățămîntului, ceea ce explică numeroasele apeluri la întemeierea de școli, la luminare prin învățătură. Regretele mitropolitului Varlaam „pentru lipsa dascălilor și a învățăturii” (1643) se regăsesc în numeroase scrieri, deși călătorii străini menționau totuși la Iași, la mijlocul veacului al XVII-lea, 20 de școli; numărul elevilor era însă, fără îndoială, mic; la sate învățămîntul era încă exclusiv în mîna preoților, iar școlile superioare, întemeiate în capitale de domni, funcționau fără regularitate.

Încercările de a crea instituții de învățămînt de nivel superior nu au lipsit însă; la 1639, cu ajutorul profesorilor trimiși de Petru Movilă, mitropolitul român al Kievului, Vasile Lupu creează la Iași un colegiu cu limba de predare latină; în 1646, la Tîrgoviște, Matei Basarab întemeiază unul greco-latin, dar ambele școli vor funcționa puțină vreme, frămîntările politice din jumătatea a doua a veacului al XVII-lea fiind puțin favorabile dezvoltării învățămîntului. În Transilvania, progresele au fost ceva mai rapide, legate îndeosebi de dorința calvinilor de a atrage pe ortodocși prin funcționarea unor școli calvine de limbă română; în 1624 G. Bethlen a dat drept fiilor de iobagi să frecventeze școlile principatului, iar în 1675 sinodul a hotărît ca fiecare preot să țină școală cu copiii satului. Se cunosc și cîteva cazuri de școli satești susținute financiar de țărani; tot în Transilvania avea să se tipărească în 1699 și prima carte didactică în limba română.

Spre sfîrșitul veacului al XVII-lea începe să înflorească din nou învățămîntul și în Principate, mai ales după întemeierea Academiei domnești de către Șerban Cantacuzino (1678-1688) și reorganizarea ei de către Brîncoveanu (1688-1714), instituție aflată la granița

dintre gimnaziu și colegiu; renumiți profesori ai Orientului creștin predau aici filozofia, științele naturale, literatura clasică etc. La Iași, o academie asemănătoare a fost creată de Antioh Canemir în 1707 și reorganizată de Nicolae Mavrocordat în 1714. De la început, cursurile academiilor au fost gratuite și deschise tuturor indiferent de apartenența socială, majoritatea elevilor fiind copii de meseriași și negustori, mici boieri săraciți, boierimea mare preferind să-și educe odraslele acasă, cu profesori particulari, sau să-i trimită în străinătate, la Padova de preferință, sau chiar la Paris, unde învăța la 1700 Radu Cantacuzino, probabil cel dintâi student român în Franța. Încă de la întemeiere, academiile au fost frecventate de numeroși elevi din Balcani, ele devenind, alături de Marea Școală a Patriarhiei de la Constantinopol, principalele centre ale învățământului în răsăritul ortodox²⁹.

Alături de școală, *cartea* a jucat un important rol în difuzarea valorilor culturale; manuscrisele au reprezentat în întreaga epocă feudală principala formă sub care a circulat cartea, meseria de copist fiind nu numai foarte răspândită, dar și bine remunerată. Carte de oameni bogați, manuscrisul avea în veacul al XVI-lea valoarea unei moșii medii, prețul său rămânând ridicat și în veacul al XVII-lea. Cărțile manuscrise se lasă prin testament urmașilor, în vreme de primejdie sînt puse la adăpost alături de lucrurile de preț, iar atunci cînd se pierd, se răscumpără. Interesantă în această privință este povestea *Evangheliarului* de la Humor, scris la 1473, trimis în Transilvania în 1538 pentru a nu cădea în mîna turcilor, ajuns totuși la Constantinopol, dar retrimis mînăstirii în 1541 prin grija lui Petru Rareș; la 1653 manuscrisul se pierde din nou, furat de cazaci, dar este răscumpărat de Gheorghe Ștefan (1653-1658) și înapoiat mînăstirii.

În veacul al XVI-lea se introduce și *tiparul*, mai întîi în Țara Românească apoi în Transilvania. Între 1508 și 1582 tiparnițele de la Țirgoviște (1508)*, Sibiu (1544), Brașov (1557), Cluj (1570), Alba Iulia (1587), Sebeș (1580), Orăștie (1582) au tipărit 52 de cărți, 14 în română, 35 în slavonă, 3 în slavo-română, cele mai multe la îndemnul și cheltuiala domniei, care-și afirmă repetat dorința de „a umple bisericile cu cărți”³⁰. Toate sînt cărți de cult, imprimate în ate-

liere modeste, cu tiraj de pînă la 500 de exemplare, la început de tipografi veniți din Serbia cu învățătură la Veneția, apoi de tipografi români, între ei cel mai cunoscut fiind diaconul Coresi, editor pînă în 1582 a nu mai puțin de 36 de cărți.

În 1582 tipografiile românești își întrerup activitatea, reluînd-o abia în 1653 în Țara Românească, la inițiativa lui Matei Basarab și cu ajutorul tehnic al meșterilor trimiși de la Kiev de Petru Movilă. Prefețele domnului socotesc tiparul „comoară mai scumpă decît toate comorile pămîntești”, „hrană și adăpare sufletească”, părere exprimată și de Vasile Lupu, întemeietorul tipografiei moldave la 1642³¹. Urmașii celor doi voievozi n-au mai avut însă răgazul sprijinirii tiparului care se întrerupe din nou pînă în 1678 în Țara Românească, pînă în 1679 în Moldova; același proces tipografic mereu întrerupt se constată și în Transilvania, unde nu se tipăresc cărți românești între 1582-1639 și nici de la 1656 și pînă la sfîrșitul veacului. În ultimele decenii ale secolului al XVII-lea în schimb, tiparul cunoaște o mare înflorire; în Țara Românească funcționau sub Brîncoveanu nu mai puțin de 6 tipografii, tiparnițele producînd volume atît pentru uzul românilor cît și pentru cel al grecilor, armenilor, slavilor de sud, arabilor, turcilor. În total, în veacul al XVII-lea (1601-1700), s-au tipărit 113 cărți din care 61 în română, 11 în slavă, 20 bilingve slavo-române, 17 în greacă, 2 bilingve greco-române, una în latină, una în armeană; o statistică a cărților apărute sub domnia lui Brîncoveanu (1688-1714) arată că sub acest domn au apărut în tipografiile românești de la Snagov (1696), Buzău (1691), Rîmnic (1705), Țirgoviște (1709), București (1716) și în cea grecească de la București (1690) 42 de cărți grecești, 39 românești, 22 slavo-române, meritul principal revenind mitropolitului Antim Ivireanul, cu ajutorul căruia s-au întemeiat tipografiile și în Gruzia și Siria³².

Tot din această perioadă avem informații și despre bibliotecile care găzduiau aceste cărți, alături de altele cumpărate în întreaga Europă; cunoscute erau mai ales cele ale lui Brîncoveanu și ale stolnicului Cantacuzino, cataloagele lor vădînd o mare bogăție și diversitate. Toate aceste fapte justifică concluzia că sfîrșitul veacului al XVII-lea și începutul celui următor reprezintă, din punctul de vedere al instituțiilor și instrumentelor culturale, o epocă de înflorire.

* Datele indică anul primei tipăriri.

Spiritualitatea medievală, izvorită din mediul amintit, structurată conform unui model eclectic, și bizantin și apusean, vehiculată prin cărți și școală, a cunoscut o evoluție sinuoasă, valorile dominante variind de la secol la secol.

Cultura medievală nu s-a exprimat numai în limba română; ca urmași ai romanității orientale românii au folosit și latina, ca parte a bisericii ortodoxe au cultivat și celelalte limbi sacre, slavona și greaca, introducându-le în biserică și cancelaria domnească, în cultură în general. Nu se poate stabili încă cu certitudine momentul în care daco-romanii deveniți români au schimbat din pricini religioase și sub influența statelor feudale din sud liturgia latină cu cea slavă. Fenomenul s-a petrecut probabil în veacul al X-lea, nu al XV-lea cum credeau Cantemir și cărturarii din veacul al XVIII-lea, și aceasta a însemnat integrarea culturii scrise românești, pentru 6 veacuri, în zona de cultură slavă; în tot acest răstimp latina a fost folosită rar în acte interne, frecvent în cele externe — există 10 texte diplomatice în latină din veacul al XIV-lea, 26 din al XV-lea, 36 din cel de al XVI-lea, intermitent în școli, fără a reuși însă să se generalizeze ca limbă de cultură, în primul rând datorită faptului că reprezenta lumea catolică, de care românii se fereau și politicește și spiritualicește.

Ca și în alte țări, conflictul dintre limba oficială, limba moartă, și limba vie, vorbită de popor, a început de timpuriu; *Apostolul*, *Psal-tirea* și *Psalmii* sînt traduși în Maramureș încă de la sfîrșitul secolului al XV-lea, manuscrisele fiind apoi recopiate în Moldova, unde *Apostolul* și *Evangelia* erau traduse și direct, probabil înainte de 1532. Muntenii traduc *Evangelia* între 1512-1518 și încep să folosească limba română în corespondențe particulare atestate din 1521; spre mijlocul veacului, cărțile sfînte încep să fie și tipărite, nu numai copiate, deoarece, arată Coresi în 1564, „mai toate limbile au cuvîntul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi românii n-avem și Cristos zice ... cine citește să înțeleagă“, căci „ce folos este lor dacă popa grăiește în limbă străină rumânilor?“³³

Cu toată această activitate de traducere și tipărire în românește a cărților de cult, limba poporului s-a impus mai greu în biserică decît în cancelaria domnească și în administrație; textele juridice, cronicile istorice încep să se scrie în limba țării din veacul al XVI-lea, importanța slavonei de cancelarie descrescînd rapid în veacul al XVII-lea, dar în biserică slujbele au continuat încă multă vreme să

se țină într-o limbă necunoscută credincioșilor, înlocuirea ei definitivă avînd loc numai după tipărirea Liturghiei (1679) în Moldova și a Bibliei (1688) în Țara Românească; spre deosebire de ceea ce s-a afirmat deseori, rolul bisericii în această privință a fost, în general, conservator, tipografiile mitropolitane continuînd să mai tipărească cărți slavonești în Moldova pînă în 1731, în Țara Românească pînă în 1745.

Înlocuirea slavonei cu româna a fost, fără îndoială, un fenomen obiectiv, asemănător celui petrecut în toate țările europene; el a fost însă grăbit de atitudinea conștientă a cărturarilor care, redescoperindu-și în veacul al XVI-lea originea romană, s-au străduit să dovedească latinitatea limbii române și s-o impună ca limbă de cultură; dacă la Coresi, care face cel dintîi apropierea dintre români și romani, latinitatea românei este încă vag presupusă, Luca Stroici o afirma răspicat în 1593, transcriind *Tatăl nostru* cu litere latine și însoțindu-l cu explicații privind originea rumânilor. Scrierile istorice ale lui Ureche (1647), Miron Costin (1677) conțin capitole speciale închinete limbii române și originii ei, iar Udriște Năsturel (1647) mărturisește că, după ce a descoperit că „latina este nouă vădit înrudită... în minte și în inimă nu mai purtam aproape nici un alt gînd decît să învăț această limbă, noaptea și ziua fără încetare exersîndu-mă“³⁴.

Cantemir, care și tipărește prima carte în română (1698), dar care scrie după aceea aproape numai în latinește, nu se mulțumește doar cu afirmarea latinității limbii române; pentru el necultivarea limbii române și folosirea slavonei a reprezentat un fenomen negativ care a ținut în loc întreaga dezvoltare a culturii; cărturarul socotește că slavona a fost introdusă în veacul al XV-lea de către Teoctist, din prea mult zel ortodox, și-l socotește pe mitropolit pentru aceasta „cîtorul cel dintîi al barbariei în care este azi împotmolită Moldova“. Pentru autorul lui *Descriptio Moldaviae* (1716), slavonismul a fost o cauză de regres cultural, iar introducerea limbii române în biserică și tipărirea de cărți românești au reprezentat începutul procesului de renaștere, cultura începînd din nou „să trezească și să vină iarăși la lumină din adîncul întuneric al barbariei“³⁵.

Așadar, la începutul secolului al XVIII-lea, cărturarii considerau perioada slavonă a culturii române o epocă de întuneric, interpretare justificată doar pe jumătate; în realitate slavonismul cultural românesc, dominant pînă în veacul al XVI-lea, nu a fost lipsit de rea-

lizări valoroase cu care cultura românească se poate mândri. O bogată literatură religioasă, juridică, primele cronici, numeroase traduceri stau mărturie pentru importanța pe care haina slavonă a culturii a avut-o timp de secole. Tot atât de adevărat este însă și faptul că de o spiritualitate cu adevărat creatoare și specific românească nu se poate vorbi decât după înlăturarea acestei haine străine care, oricât de valoroasă, era totuși o formă moartă, străină fondului cultural autohton pe care nu avea cum să-l reprezinte. În vremea slavonismului, fondul era rupt de formă, sufletul de cuvânt, împiedicându-se astfel o sinteză care singură poate duce la adevărata creație.

Despre o asemenea etapă creatoare în dezvoltarea culturii nu se poate vorbi deci decât din veacul al XVI-lea, până atunci cărturarii mărgininu-se a scrie în slavonă, după modele bizantine, imnuri religioase, orații, rugăciuni, vieți de sfinți; literatura populară, bogată fără îndoială, nu se poate data pentru acea vreme, iar cea de curte, scrisă și spusă pentru desfătarea boierilor și a domnului, s-a păstrat și ea în redactări mult mai târziu; știm numai că la Tîrgoviște cît și la Suceava se aflau cîntăreți renumiți pentru felul în care știau tălmăci baladele; de la sfîrșitul veacului al XV-lea se păstrează și prima traducere a tratatului de morală feudală *Floarea Darurilor*, copiat, apoi retradus în mai multe rînduri, tipărit în cele din urmă la 1700.

Primele decenii ale veacului al XVI-lea, în schimb, reprezintă pentru cultură o epocă de remarcabilă înflorire, elementul creator manifestîndu-se în paralel cu dezvoltarea instrumentelor de răspîndire a culturii, cum ar fi tiparul; de la urmașul și ginerele lui Radu cel Mare, ctitorul tiparului muntean, a rămas prima operă originală a literaturii române, *Învățăturile...* lui Neagoe Basarab (1512-1521), sfaturi morale, politice, militare, de comportament, adresate fiului său, Teodosie, gen literar parenetic pe care-l vor ilustra în veacul al XVII-lea și alți cărturari; dacă adăugăm că, tot la curtea lui Neagoe, Gavril Protul scrie în grecește *Viața mitropolitului Nifon* și tot voievodului i se datorește înălțarea monumentalei biserici episcopale de la Curtea de Argeș (1517), atât de somptuoasă și ciudată prin elementele ei de tip armean și georgian, atât de nebizantină, putem afirma că începutul secolului al XVI-lea reprezintă una din epocile cele mai înfloritoare ale culturii muntene, căreia aservirea față de

turci îi va pune repede capăt și care nu se va repeta decât peste mai mult de un secol.

Un fenomen asemănător se remarcă și în Moldova. Urmașii lui Ștefan îi continuă tradiția, încurajează dezvoltarea istoriografiei de curte, vechea cronică a Moldovei, scrisă la porunca lui Ștefan este adăugită și continuată de *Letopiseșul anonim al Moldovei* și *Letopiseșul de la Putna* și de cronicile numite moldo-germane, moldo-polone și moldo-ruse; episcopul Macarie de Roman redactează la îndemnul lui Petru Rareș o cronică cuprinzînd evenimentele anilor 1504-1552, egumenul Eftimie reia firul lor din 1541 pînă în 1554, iar Azarie le continuă pînă în 1574; vocația istoriografică a cărturarilor români este prezentă și în Țara Românească unde se scrie la sfîrșitul veacului prima cronică de „partid” glorificînd faptele unei familii boierești, a Buzeștilor. În istoria artei moldovene, secolul al XVI-lea rămîne mai ales prin atît de impresionantele minăstiri pictate din Bucovina, între ele Voronețul (zidit și pictat în interior între 1488-1496, în exterior în 1547), Moldovița (1532-1537) și Sucevița (1582-1596).

Pe realizările veacurilor XIV-XVI s-a înălțat interesanta cultură a veacului al XVII-lea, vreme de apogeu pentru întreaga civilizație română premodernă. Fenomenul se explică printr-un complex de împrejurări care a permis nu numai o dezvoltare accentuată și continuă a mijloacelor de răspîndire a culturii și a structurilor culturale tradiționale, dar și o adevărată înflorire a spiritului creator. Constatăm în primul rînd existența unor perioade de stabilitate internă datorate unor lungi domnii — Matei Basarab (1632-1654), Vasile Lupu (1634-1653), Constantin Brîncoveanu (1688-1714) — devenite prin ele însele adevărate epoci culturale cu trăsături specifice; stimulatoare pentru dezvoltarea culturii a fost și existența unor puternice și bogate familii boierești care și-au impus în anumite momente nu numai programul politic, dar și un model cultural. Constatăm apoi, pe plan internațional, existența unor neîncetate frămîntări, schimbări, generatoare de noi perspective, dătătoare uneori de speranțe, alteori de dezamăgiri, stimulatoare în orice caz pentru gîndirea cărturarilor, obligînd la meditație și atitudine. Veacul al XVII-lea a fost un secol de intense și constante contacte cu cultura occidentală, românii circulă frecvent în Europa, unii învață la școlile ei, iar apusenii aflați în Principate, la curțile domnești, mai ales ca secretari, ca medici, sînt numeroși.

Înflorirea culturală a fost posibilă și datorită dezvoltării generale a condițiilor de existență; clasa boierească are mijloacele necesare ducerii unui trai îmbelșugat, locuiește în conace spațioase și confortabile, cum ar fi cel al lui Udriște Năsturel de la Herești (1644), al lui Pîrvu Cantacuzino de la Măgureni (1667) sau cel al postelnicului Constantin Cantacuzino de la Filipești (mijlocul secolului al XVII-lea). Domnii așează un lux ostentativ, înalță palate domnești luxoase, cel de la Potlogi (1699), cel de la Mogoșoaia (1702), își comandă coroane voievodale somptuoase în Transilvania, duc un mod de trai în care opulența Orientului se îmbină cu rafinamentul Occidentului.

Pe lângă unele mari minăstiri se formează acum adevărate centre de cultură, sprijinite de domnie și depășind cu mult sfera culturii ecleziastice; între ele se cuvine a aminti mai ales Trei Ierarhii lui Vasile Lupu și Hurezul lui Brîncoveanu, ambele în egală măsură școli, ateliere artistice, tipografii, ambele definind un specific stil cultural care și-a pus pecetea pe epoca respectivă.

Probabil că dintre toate realizările secolului al XVII-lea, cele mai originale au fost obținute în istoriografie. Nicicînd pînă atunci țările române nu avuseseră parte de atît de numeroase scrieri istorice. *Letopiseșul Țării Moldovei* (1647) al vornicului Grigore Ureche este încă la nivelul cronicii, dar cu Miron Costin, *Letopiseșul Țării Moldovei* (1675), *Cronica Țărilor Moldovei și Munteniei* (1677), *Poema Polonă* (1684), *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor* (1675), cu stolnicul Constantin Cantacuzino, *Istoria Țării Românești* (1716) și mai ales cu Dimitrie Cantemir, *Historia incrementorum atque decrementorum aulae othomanicae* (1716), *Descriptio Moldaviae* (1716), *Hronicul vechimii romano-moldovlahilor* (1723), istoriografia a depășit definitiv faza cronicilor medievale, dînd la iveală lucrări temeinice, solid documentate și mai ales pline de un suflu nou, înnoitor, datorat apariției conștiinței etnice.

Conștiința etnică a reprezentat la români prima treaptă a conștiinței lor naționale; ea s-a încheat în cursul unui lung proces, început în veacul al XIV-lea, încheiat la începutul veacului al XVII-lea. Nu întîmplător ea a fost formulată mai ales de istorici; trezirea conștiinței etnice la un popor împărțit politicește între trei principate diferite însemna în primul rînd descoperirea originilor, a unității sale de origine, limbă și cultură.

Primul text care face o distincție clară între români și străini pare să fie privilegiul lui Vlaicu Vodă (1396) acordat minăstirii atonite Cutlumuz, în care „românii noștri” sînt puși de trei ori în opoziție cu grecii, fapt cu atît mai semnificativ cu cît în plin ev mediu și într-un act referitor la un lăcaș monastic, identitatea de religie ar trebui să precumpănească asupra elementului etnic. Că moldovenii și muntenii erau de același neam o știa și Ștefan cel Mare, din moment ce folosea de două ori, în același document (1478), termenul de „cealaltă Țară Românească” pentru Valahia; cronicile veacului al XVI-lea se referă curent la evenimentele petrecute în ambele principate; în 1561, Despot-Vodă încerca să stimuleze zelul războinic și antiotoman al boierilor moldoveni cu formula „voi vitejilor și neam războinic, ce vă coborîți din vitejii romani care au făcut să tremure lumea”, iar munteanul Coresi, care traducea pe *romanus* cu *rumân*, își adresa cărțile sale tipărite în Transilvania (1563, 1564, 1577) tuturor „fraților rumânilor”. La 1599, un grup de boieri munteni doreau o colaborare politică cu moldovenii deoarece „sîntem toți de o lege și o limbă”.³⁶

Aceste formulări pan-românești se înmulțesc în veacul al XVII-lea, în texte foarte felurite, scrise atît în cele două principate ale Moldovei și Țării Românești cît și în Transilvania; mitropolitul muntean Varlaam se adresa în 1643 la „toată seminția românească, pretutindeni unde se află pravoslavnici într-această limbă”, o formulă reluată și de mitropolitul Dosoftei al Moldovei în 1679. În Transilvania, un alt mitropolit, Simion Ștefan, știa în aceeași perioadă că neamul său nu locuiește doar în Transilvania, ci că s-au „răsfirat rumânii printr-alte țări”. Pentru el, Moldova și Țara Românească fuseseră așadar „umplute cu oameni veniți din Transilvania”.³⁷

Dar cel mai încheat a fost exprimată conștiința etnică în istoriografie, începînd cu Ureche și terminînd cu Cantemir. *Letopiseșul* (1647) vornicului insistă îndelung și cu numeroase argumente asupra faptului că muntenii, moldovenii și ardelenii „toți de la Rîm se trag”; și pentru Miron Costin (1675, 1677, 1684) faptul că „poporul român se trage din Italia”³⁸ este o axiomă. El se întinde pe numeroase pagini pentru a povesti cucerirea Daciei, colonizarea romană, retragerea aureliană, continuitatea elementului roman în Dacia părăsită de oficialități. Aria inițială de formare a popoului său i se pare a fi fost cea mărginită de Nistru, mare, Dunăre, Panonia și Podolia.

Pentru prima dată în istoriografia românească, Costin se interesează și de vlahii balcanici³⁹, pînă atunci ignorați de istorici.

Sinteza întregii probleme o va face la începutul veacului al XVIII-lea Dimitrie Cantemir; ideile generale fuseseră deja de mult exprimate, dar savantul principe a știut aduce noi argumente în favoarea lor și da întregii teorii a originii române, a continuității și unității de origine un caracter încheiat și unitar care îi lipsise deseori⁴⁰, grație prestigiului lui Cantemir și răspîndirii scrierilor sale pe ambele părți ale Carpaților, conștiința etnică s-a generalizat în rîndurile clasei politice și ale cărturarilor, devenind baza teoretică pe care se va înălța, cîteva generații mai tîrziu, conștiința națională.

S-a pus deseori întrebarea dacă conștiința etnică a istoricilor și oamenilor politici din veacul al XVII-lea nu a fost cumva dublată și de o conștiință politică? I-a împins oare ideea unității de origine și către ideea unității politice? Textele existente nu îngăduie încă tragerea unei asemenea concluzii, deși unele pasaje indică o oarecare tendință de unificare politică pe temeiuri etnice. Astfel, în 1642 Vasile Lupu al Moldovei socotea posibilă cucerirea Transilvaniei de către trupele moldovene și muntene, deoarece „în Ardeal mai mult de o treime sînt români, cărora făcîndu-le slobozenie, îndată-i vom așța asupra ungurilor”⁴¹. Oarecare interes politic pentru Transilvania răzbate și din corespondențele lui Brîncoveanu și ale stolnicului, ale căror planuri de eliberare pan-balcanică se referă uneori, în 1702 de pildă, și la „românii din Transilvania”⁴². În general însă, conștiința etnică nu a fost dublată de intenția unificării politice și nici chiar un domn atît de activ politicește cum a fost Dimitrie Cantemir nu s-a gîndit să o folosească în planurile sale diplomatice.

Diplomația și politica par să fi fost de altminteri preocupări principale ale clasei politice românești din veacul al XVII-lea. Documentele și mărturiile epocii mărturisesc o fervoare diplomatică și o obsesie politică pînă atunci rar întîlnite. Ridicarea Austriei și Rusiei, treptata scădere a Porții dădeau boierimii sentimentul unor schimbări iminente și o îndemnau la acțiune. Luptele interne pentru putere, fărîmîțarea boierilor în facțiuni rivale gata să se extermine reciproc pentru a-și putea impune alesul pe tron, unelțirile cu puterile vecine, cînd cu una, cînd cu alta, se țin lanț. Opțiunile cele mai de negîndit par acum posibile, clasa politică pare decisă să scape de păgîni și să-și recîștige vechea independență. Dar deseori ezită, se teme de turci, dar nu are încredere nici în creștini, ar vrea să

se avînte, dar riscul o sperie totuși, promite să se ridice, dar apoi se oprește la jumătatea drumului, neîncrezătoare în promisiunile Vienei sau Moscovei. Cantemir merge pînă la capătul drumului și se răscoală, dar Brîncoveanu șovăie să-l urmeze, deși promisese s-o facă. Amîndouă opțiunile vor sfîrși prin a eșua, amîndoi principii își vor pierde scaunele în complicatul joc diplomatic ale cărui ițe le puteau trage numai în parte. În fond, veacul al XVII-lea se termină printr-o înfrîngere de proporții a boierimii române, care sperase să poată folosi noua conjunctură internațională pentru a se emancipa de stăpînirile străine, dar care va sfîrși prin a cădea sub turci mai adînc ca niciodată și care-și va pierde prin venirea fanarioților cea mai mare parte a puterii ei politice și militare.

Contemporanii par să fi înțeles că sînt actorii unei drame cu lungi și grele implicații. Sînt activi politicește, riscul jocului nu le displace, dar mărturisesc deseori un sentiment de descurajare; sînt neli-niștiți, conștienți de instabilitatea vremurilor, ar vrea să le stăpînească, dar, vorba lui Costin, „nu sînt vremurile sub om ci bietul om sub vreme”⁴³. Le pare rău, asemenea lui Ureche, că țara se află „în calea răutăților”⁴³. Au sentimentul că viața le e dominată de factori exteriori pe care nu-i pot controla. Reiau teme mai vechi ale răsăritului ortodox privind caracterul precar al existenței umane, cum ar fi aceea a „vieții lunecoase”; „vremurile aspre”, „aceste cumplite vremi de acum care cu toate primejdiile acestui pămînt covîrșite sînt”⁴⁴ (Costin) îi fac pesimiști, așa cum nu fuseseră bunicii și strămoșii lor.

Evenimentele le-au îndreptățit pesimismul; niciodată ca pînă atunci un sfîrșit de veac nu cunoscuse o atît de mare concentrare de oameni politici pricepuți și de cărturari. Dar în același timp, ca rareori în trecut, o epocă și-a jertfit cu atîta cruzime capetele luminate; în numai două, trei decenii, cei mai mulți dintre cei ce contribuiseră prin opera lor la strălucirea culturală a vremii erau fie forțați să se exileze (Milescu, Dosoftei, Cantemir, Neculce), fie uciși (Costin, stolnicul Cantacuzino, A. Ivireanu, Brîncoveanu).

Eșecul veacului al XVII-lea deschidea drum liber epocii fanariote.

III

DESPOTISM ȘI ILUMINISM (1716—1831)

5. EPOCA FANARIOTĂ. HABSBURGII ÎN TRANSILVANIA

Fanariotismul, structura specifică a veacului al XVIII-lea, a reprezentat un fenomen extrem de controversat în istoriografia română, veche și nouă. Cei mai mulți istorici au înnegrit fanariotismul, insistând asupra laturilor sale negative, alții, din școala lui Iorga mai ales, au căutat oarecum să-l reabiliteze. Și unii și alții însă au privit fanariotismul mai ales prin prisma luptei dintre români și greci, așezând astfel conceptul pe un alunecos teren național. Fără a nega acest aspect și considerând că elementele negative ale fenomenului au cumpănit în chip evident asupra celor pozitive, trebuie totuși să înțelegem fanariotismul ca un fenomen mai larg, ale cărui rădăcini au apărut încă din veacurile XVI-XVII și în care elementul etnic nu este întotdeauna esențial. Fanariotii au fost nu numai greci, dar și români, albanezi, bulgari; fanariotismul a fost o structură socială, politică și de cultură în care se puteau integra toți cei dornici să accepte și să respecte un anume sistem de valori, bazat pe ortodoxismul conservator, pe tradiționalism antioccidental și pe respectarea legăturii de credință față de Poartă. Nu toți grecii au recunoscut aceste principii și de aceea nu toți grecii au fost fanarioti, unii adoptând chiar dimpotrivă o limpede poziție antifanariotă. În fond, putem socoti pe fanarioti ca pe un fel de pre-partid politic, divers ca alcătuire, dar bazat pe interese comune. Atunci când și diversitatea etnică și interesele s-au îngustat, fanariotismul a încetat să mai existe ca forță socială și politică, diferitele sale componente încadrându-se în mișcările naționale respective, fie în cea grecească, fie în cea românească.

Primii domni fanarioti au fost de altfel mai mult români decât greci, ceea ce arată limpede că fanariotismul se putea învăța, dobîndi, indiferent de etnie. Mavrocordații erau înrudiți de mult cu fami-

liile băștinașe, Racoviță și Callimachi (Călmașul) erau moldoveni curați, iar Ghiculeștii, care veniseră din Albania, se împămînteniseră de aproape un secol. Se poate spune că pînă la 1774 Principatele au fost dominate de fanarioti români, deseori grecizați sub raport cultural, dar aparținînd totuși prin origine poporului pe care-l cîrmuiau. Aceasta nu înseamnă însă în nici un fel că erau mai buni cîrmuitori decît fanariotii neromâni; decenii la rînd, pentru fanarioti, interesele politice ale castei au fost mai importante decît cele naționale.

Rolul elementului grecesc a început să devină precumpănitor numai în jumătatea a doua a veacului, îndeosebi după 1774, fanariotii români pierzîndu-și treptat influența la Constantinopol, fiind excluși în primul rînd de la importanta funcție de dragoman, pierzînd apoi și scaunele domnești, pe care de acum înainte pînă la 1821 nu le vor mai ocupa decît case levantine precum Ipsilanti, Moruzi, Caragea, Suțu. Unele familii se vor de-fanariotiza, reintrînd fie în partida pămînteană (Racoviță, Ghica), fie în cea națională grecească (Mavrocordații, Ipsilanti); altele se vor scinda; la neamul Callimachi, de pildă, o ramură se va reromâniza, o alta grecizată va rămîne fidelă Porții chiar și după 1821.

Toate aceste fapte arată caracterul complex al fenomenului fanariot, neputința de a-l respinge sau accepta nediferențiat. Ceea ce este important este nu atît originea etnică a domnului cît faptul că epoca a fost percepută încă din veacul al XVIII-lea ca o perioadă aparte a istoriei românilor, ca o vreme în care cursul firesc al evoluției a fost schimbat și forțat să urmeze o curbă descrescătoare în comparație cu trecutul. De cele mai multe ori, acest trecut este idealizat, înfățișat ca o epocă de aur; contemporanilor, învățați să gîndească evoluția în cicluri, propriul lor secol le apărea în schimb ca o epocă decăzută, de fier¹.

Principala trăsătură care deosebește epoca fanariotă de cele premergătoare este noul caracter al *regimului dominației otomane*, mult mai apăsător atît din punct de vedere politic cît și economic. Relațiile politice româno-otomane s-au aplecat continuu după 1601 în favoarea Porții, dar Principatele au putut totuși să-și mențină pînă la 1711/1716 cea mai mare parte a funcțiilor externe, precum și un rol important în diplomația sud-estului european. Cu instaurarea fanariotilor, Principatele sînt complet integrate sistemului politic și militar otoman, încetînd a mai avea o politică externă și o di-

plomație proprie. Domnii devin un element al administrației și politicii imperiale, numiți, revocați, re-numiți după bunul plac al sultanului și în potrivire nu cu interesele țării, ci cu ale imperiului. Politica externă atât de activă la 1711/1716 încetează cu desăvârșire, în tot cursul veacului fanariot domnii încheind un singur tratat extern, o înțelegere comercială cu Austria (1784). În rest, politica lor externă s-a limitat a reprezenta interesele imperiului, a uneli uneori în ascuns cu rușii sau cu austriecii și a juca rolul de informatori ai Porții asupra evenimentelor petrecute în Europa.

Semnificativă pentru descreșterea rolului internațional al Principatelor este decăderea puterii lor militare. Cantemir și Brîncoveanu mai avuseseră încă oștiri suficient de bine alcătuite pentru ca și rușii și austriecii să le dorească colaborarea. După ei nici o oștire românească nu va mai lupta sub steagul țării, iar în 1739 Constantin Mavrocordat va desființa cu totul vechea organizare militară, devenită în noile împrejurări inutilă. Mulți contemporani au socotit această măsură ca menită a slăbi Principatele și a le lăsa neapărate, la cheremul Porții. Boierii pămînteni au cerut în repetate rînduri refacerea oștirii, și detașamente neregulate de voluntari au participat la toate războaiele ruso-austriece împotriva turcilor; dar armata regulată, menită a apăra țara, nu s-a mai putut reface parțial decît la 1831/1832.

Faptul că în tot cursul veacului al XVIII-lea apărarea Principatelor a fost asumată direct de Poartă nu a fost în favoarea românilor. Moldova și Țara Românească au fost transformate după 1711/1716 în principalul teren de înfruntare dintre marile puteri vecine; între 1711 și 1829, de la pacea de la Prut la tratatul de la Adrianopol, Principatele au fost ocupate timp de 25 de ani de armatele statelor beligerante; 7 războaie (1711, 1716–1718, 1736–1739, 1768–1774, 1787–1792, 1806–1812, 1828–1829) s-au purtat pe teritoriul lor, provocînd distrugerii, împiedicînd dezvoltarea firească a economiei. Diminuarea statutului internațional al Principatelor se poate vedea și din numeroasele planuri de împărțire a lor între marile puteri, cît și din pierderile teritoriale pe care le-au suferit de mai multe ori. Primii care au anexat părți din teritoriul românesc au fost austriecii; în 1718, tratatul de la Passarowitz le-a cedat Oltenia, spre disperarea boierimii locale, speriată că va ajunge sub administrația autoritară și centralizatoare a Habsburgilor „mai rău decît ungurii“ (1736)².

Oltenia a fost retrocedată Țării Românești în 1739, dar Viena și-a răscumpărat pierderea în 1775 anexînd nordul Moldovei, pe care-l va numi Bucovina. Acestor anexări, ca și repetatelor ocupații militare austriece li se datorește probabil lipsa de popularitate de care s-au bucurat imperialii printre români în tot cursul veacului al XVIII-lea.

Cu rușii, relațiile au fost mai apropiate pînă la 1792, cînd noua mare putere europeană a ajuns pentru prima dată cu granița pe Nistru. Din acel moment, vechile bune relații și-au schimbat caracterul, rușii vîdîndu-se în fond tot atît de periculoși intereselor Principatelor ca și turcii sau austriecii. Ocupația rusească din 1806–1812, încheiată prin pacea de la București și prin înjumătățirea Moldovei, a spulberat ultimele speranțe în privința bunelor intenții ale țarului. Boierii au protestat în repetate rînduri împotriva luării Basarabiei, iar populația Bucureștiului și-a manifestat bucuria la retragerea armatelor imperiale împănînd uniforme rusești și dîndu-le foc în piața orașului. Dionisie Eclesiarhul, un cronicar contemporan, a exprimat cel mai bine sentimentele locuitorilor față de o armată care venise să-i elibereze, dar care se purtase mai aspru aproape decît otomanii: „nu le mai ajungea case sau loc a încăpea... și nu-i mai putea satura și încă și fura tot ce găsea“³.

Conștienți de greutatea menținerii unei identități politice proprii într-o zonă geopolitică atît de disputată de marile puteri vecine, boierii au căutat să internaționalizeze problema Principatelor, transformîndu-le în state neutre tampon, menite a preveni ciocnirea intereselor divergente ale Rusiei, Austriei și Turciei. Pentru prima dată, ideea statului tampon, pus sub protecția Rusiei, Austriei și Prusiei, a fost exprimată de divanul muntean la 1772. Ea a fost reluată apoi în mai multe rînduri atît de munteni cît și de moldoveni (1774, 1783, 1787, 1791, 1807, 1829), cu scopul mărturisit de a face din Principate „une barrières redoutables entre le nord et le midi“ (memoriul moldovenesc către Napoleon, 1807)⁴.

Modificarea relațiilor directe româno-otomane și internaționalizarea statutului Principatelor nu s-a putut realiza decît parțial în veacul al XVIII-lea. Tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774) a acordat Rusiei dreptul de a interveni în favoarea Principatelor la Constantinopol și a îngăduit înființarea de consulate la București și Iași; cel rusesc s-a deschis la 1782, urmat la puțin timp de cel austriac (1783), prusac (1785), francez (1796), englez (1801). Prezența consu-

lilor europeni a îngăduit oarecum arbitrariul Porții, îngăduind românilor să se plîngă direct marilor puteri atunci cînd abuzurile otomanilor deveneau prea apăsătoare. Grație intervenției acestora, îndeosebi grație intervenției Petersburgului, sultanii au fost nevoiți să emită mai multe hătișerfuri de privilegii (1774, 1783, 1784, 1791, 1792, 1802), care puneau relațiile economice româno-otomane, teoretic cel puțin, într-un context legal și controlabil.

În practică însă, ele nu au fost respectate, exploatarea economică a Principatelor de către turci intensificându-se neîncetat, atîngînd la începutul veacului al XIX-lea limite niciodată cunoscute pînă atunci.

Dacă cuantumul tributului a fost aproape tot timpul constant, iar după 1821 a cunoscut chiar o scădere, revenind la nivelul pe care-l avusese în veacul al XVI-lea, în 1831 haraciul Țării Românești era de numai 439 500 lei, celelalte obligații bănești au crescut necontenit, atîngînd cifre de-a dreptul astronomice. Peșcheșurile îndeosebi, atît cele către sultan cît și cele către înalții dregători ai Porții, au apăsătoru greu asupra bugetului țării în primul rînd datorită caracterului lor arbitrar și abuziv; numai în 1777 Grigore Ghica al Moldovei a trebuit să plătească peșcheșuri în valoare de 865 888 lei; cu cîțiva ani mai înainte, în 1768, Constantin Mavrocordat scosese din vistieria Țării Românești 2 522 113 lei pentru a plăti haraciul, peșcheșurile și alte contribuții extraordinare. Cumpărarea și confirmarea domniei, atît cea de un an cît și cea mare, de trei ani, au devenit și ele mai apăsătoare, în direct raport cu obiceiul acum generalizat de a numi pe fanariotul care promite mai mulți bani. Este probabil ca cheltuielile legate de cumpărarea și mai ales de păstrarea domniei să fi fost obligația financiară cea mai apăsătoare. Scurgerea de capital românesc spre Constantinopol a fost în continuă creștere, ridicîndu-se pentru perioada 1812-1820, numai pentru Țara Românească, la suma de circa 120 000 000 piaștri. În 1822-1823, 45% din totalul cheltuielilor vistieriei Moldovei mergeau la turci; după retragerea în 1826 a armatelor de ocupație care reprimaseră revoluția de la 1821, procentul a scăzut la circa 22%⁵.

Ruinătoare pentru economia Principatelor au fost și cererile de furnituri, dese și grele în ciuda hătișerfurilor oficiale de privilegii care le reglementau; mari cantități de grîne, vite, chereștea, silitră luau calea Constantinopolului neplătite, sau plătite la un preț impus, mult sub valoarea prețului pieței. S-a generalizat acum și practica monopolului otoman asupra comerțului extern românesc, monopol

care cerea ca anumite produse să fie vîndute cu precădere negustorilor otomani, exportul spre alte țări fiind îngăduit numai după îndesularea acestora. Dreptul otomanilor de a cumpăra cu prioritate a fost stabilit în 1751; zece ani mai tîrziu, sultanii interziceau exportul de vite și produse animaliere spre alte piețe decît cele ale imperiului. Nu toate aceste restricții au fost respectate întocmai, contrabanda spre Rusia și Austria fiind mereu însemnată, de multe ori încurajată și de domnie. Existența monopolului comercial otoman, precum și obligația de a vinde produsele turcilor la prețuri fixate de aceștia au reprezentat însă una din cauzele principale ale stagnării economice a Principatelor în veacul al XVIII-lea.

Exploatarea directă otomane i s-a adăugat și un jaf fanariot necunoscut pînă atunci în istoria românilor, deși nici vechii domni, Brîncoveanu de pildă, nu se sfiiseră să practice o foarte apăsătoare politică fiscală. Fanarioții aduceau însă cu ei o nouă mentalitate politică; termenul de domnie era scurt, îmbogățirea trebuia făcută repede, scaunul nu se putea cîștiga, apăra sau recuceri decît cu galbeni. Semnificativ pentru noua mentalitate este evoluția cuvîntului *chiverneo*, care înseamnă în grecește a guverna, a administra, dar care a devenit în românește *chiverniseală*. A guverna înseamnă deci pentru fanarioții veacului al XVIII-lea a se căpătuî. Un semnificativ exemplu în această privință l-a constituit ultimul domn fanariot muntean, care a sosit la București în 1819 cu o datorie de 5 milioane de piaștri și cu o suită de 820 persoane, din care 9 copii și 80 de rude, toți în căutare de chiverniseală. În numai trei ani, vodă a reușit să adune, după estimările contemporanilor, 28 657 000 piaștri; precursorul său, I. Caragea, ar fi strîns, între 1812 și 1818, aproape 20 de milioane de piaștri⁶.

Accentuarea dominației otomane și diminuarea funcțiilor externe ale statului au avut o influență negativă și asupra *instituțiilor* țării, a evoluției funcțiilor interne, de la domnie la administrație.

După 1716 domnul a încetat a mai fi o instituție reprezentativă a țării, devenind o instituție ca toate celelalte în cadrul sistemului administrativ otoman, un pașă cu două tuiuri, răspunzător doar sultanului pentru faptele sale. Minia acestuia a scurtat de altminteri cu multă ușurință și cu pilduitoare frecvență capetele domniilor care nu i se supuneau întru totul. Asemenea execuții, după cea a Brîncoveanului din 1714 și a Cantacuzinilor din 1716, au avut loc în 1777, 1790, 1799, 1807, 1821, în acel ultim an al epocii fanariote pierzîn-

du-și viața fostul domn al Moldovei, Scarlat Callimachi. Termenele de domnie au fost și ele mult scurtate, iar cîrmuirile lungi, de felul celei a lui Brîncoveanu, au dispărut cu totul. Între 1716 și 1769, de pildă, timp deci de numai 53 de ani, au cîrmuit în Țara Românească 20 de principii; între Kuciuk-Kainargi (1774) și revoluția din 1821, în răstimp deci de 47 de ani, același tron a fost ocupat de 19 domni. Cu domnii atît de instabile, cîrmuirea țării nu putea firește fi decît o treabă de azi pe mîine, lipsită de stabilitate și perspectivă.

Degradarea instituției domnești se poate urmări și în titulatura folosită de cancelaria otomană: vechii voievozi, cei independenți, fuseseră numiți *hakim* (stăpîn, domn) sau chiar *tekur* (rege), în timp ce fanarioților nu li se spunea, de cele mai multe ori, decît *bey*. Cu toate acestea, în ciuda supunerii lor necontenite față de Poartă, domnii fanarioți și-au păstrat față de supuși cele mai multe din atribuțiile autocrate ale vechilor voievozi. Cerebralul tradițional a fost păstrat aproape neschimbat, iar unii domni au folosit în titulatura internă și formula „domn prin grația lui Dumnezeu”. Față de padișah, singurul izvor real al puterii în epoca fanariotă, formula era firește lipsită de orice semnificație; față de pămînteni însă, ea avea rostul să le aducă aminte că autoritatea princiară era neîngrădită și absolută.

Absolutismul domnesc s-a ciocnit în primul rînd de instituția prin care boierimea căutase în trecut să domine statul, marea adunare a țării. Rostul ei principal fusese alegerea domnilor și rezolvarea unor probleme de natură extraordinară, interne sau externe. Decăderea ei, începută încă din veacul al XVII-lea, s-a accentuat sub fanarioți; ultima alegere a unui domn de către adunarea țării a avut loc în 1730, iar ultima sa reuniune, dedicată desființării șerbiei, a avut loc în 1749. După această dată, absolutismul domnesc nu a mai avut de a face cu nici o instituție organizată capabilă să i se împotrivească, opoziția boierimii manifestîndu-se fie prin arzuri către Poartă, fie prin comploturi, fie pe timpul ocupațiilor austriece și ruse cînd domnii se refugiau întotdeauna la sudul Dunării, iar puterea era preluată de boieri. Sub o formă modernizată, dar nu departe totuși de vechile adunări de stări medievale, instituția va renaște între 1831 și 1848 cînd, sub numele de Adunarea Obștească, va deveni alături de domnie principalul organ de administrare a țării și precursorul parlamentului modern.

Instabilitatea precum și racilele domniei s-au extins, cum era și firesc, asupra întregului aparat administrativ. Numărul dregătorilor a fost înmulțit peste măsură; numai în trei luni, îndată după intrarea sa în București (1752), Matei Ghica a făcut 30 de stolnici, 20 de paharnici și 50 de serdari. Caftanul a devenit nu numai simbolul statutului social, dar și un lesnicios mijloc pentru domnie de a aduna bani.

Așa cum domnia se cumpăra de la turci, caftanul se cumpăra de la domn. Cum veniturile dregătorilor erau reprezentate în principal de procente din impozite, amenzi, taxe, încasări felurite, dregătoria a devenit repede principalul mijloc de îmbogățire și o directă invitație la corupție. În aceste condiții, nu este de mirare că principala funcție a statului în epoca fanariotă a fost cea fiscală, întregul aparat de stat, de la vodă la cel mai mărunt slujbaş, fiind preocupat de ideea de a storce cît mai mulți bani de la populație. Birul (impozitul direct), de care boierii, clerul și unele categorii privilegiate erau scutite, a crescut necontenit, ajungînd de la 16 taleri pe an de liudă (categorie fiscală colectivă grupînd mai multe familii) în 1775 la 215 taleri în 1819. În afara birului, contribuabilii mai plăteau numeroase dări indirecte pe avere (dijmărit, pe porci și stupi, gostina pe oi, vădrăritul pe vin, fumăritul pe pivnițe, circiumi, prăvălii, văcăritul pe vite etc.), precum și dări extraordinare menite a împlini nevoile de moment ale domniei. Apăsarea fiscală, caracterul ei arbitrar și imprevizibil, datorat în primul rînd neîncetatei cereri bănești ale Porții, au făcut imposibilă orice acumulare de capital și riscantă orice investiție.

Unul din paradoxurile epocii fanariote constă în faptul că degradarea instituțiilor și stagnarea economică au avut loc în condițiile în care Principatele au continuat totuși să-și mențină o relativă autonomie față de Poartă. Puținii turci care achiziționaseră proprietăți în Principate sînt definitiv scoși din țară la 1756 și, după această dată, nici un otoman n-a mai putut achiziționa proprietăți la nordul Dunării; la 1775, sultanul a interzis formal accesul turcilor în Principate, în afara negustorilor „numărați și rînduiți”, cu teșcherea de la domnie. La București, negustorii otomani puteau trage numai la anumite hanuri, iar prin tîrguri ispravnicii aveau „păzitori pentru turci”, special însărcinați cu prinderea celor care ar fi intrat în țară „hoțește”. În același timp, autonomia legislativă, judecătorească și administrativă a Principatelor nu a fost niciodată încălcată. Și totuși, din punct

de vedere economic de pildă, Principatele au cunoscut după 1716 o epocă de decădere, în timp ce Grecia, aflată sub directă administrație otomană, a trecut printr-o perioadă de înflorire. Cazul Principatelor arată destul de limpede că obiectivele unei dominații străine se pot atinge foarte ușor prin controlarea unor pîrghii esențiale chiar și fără o dominație directă.

Economia și viața socială. Instabilitatea politică, apăsarea economică, desele războaie dintre turci, ruși și austrieci, pierderile teritoriale au făcut ca, din punct de vedere *demografic*, Principatele să cunoască pînă la jumătatea veacului al XVIII-lea o perioadă de stagnare sau chiar de regres. Sporul natural a fost scăzut, iar emigrarea de români ardeleni, așezați în Moldova și Țara Românească de domnie cu privilegii fiscale, tocmai pentru a înmulți mina de lucru, nu a putut suplini decît în mică măsură fuga sătenilor, fie pe alte moșii, fie chiar la sudul Dunării; nu se cunosc cazuri de migrații peste munți în Transilvania, țărani ortodocși continuînd să socotească regimul din Principate, arbitrar dar dezorganizat, mai puțin apăsător decît riguroasa administrație austriacă, pe deasupra și „papistașă“.

Date precise privind fluctuația populației Principatelor sînt greu de găsit, izvoarele cele mai serioase par a fi rapoartele consulare ruse, franceze și prusace care dau în general cifre apropiate. Un raport consular francez din 1806 socotea de pildă că Țara Românească avea 1 200 000, iar Moldova 1 000 000 de locuitori, număr care s-a menținut constant pînă la 1812 cînd, prin cedarea Basarabiei, peste 200 000 de moldoveni au devenit supuși ai Rusiei. Din motive greu de explicat, ținînd seama de grelele condiții economice și politice dintre 1812 și 1831, indicele demografic a cunoscut totuși o neîncetată creștere în cele două decenii premergătoare Regulamentelor Organice; o statistică oficială moldovenească din 1825 așază numărul moldovenilor la 1 100 490; rapoartele rusești (1823) dau pentru Țara Românească cifra de 1 976 809 locuitori, în timp ce izvoarele franceze (1831) o ridică la 2 032 362. Dincolo de caracterul relativ al acestor cifre, se poate socoti că Moldova și Țara Românească aveau împreună, la începuturile istoriei lor moderne, ceva mai mult de trei milioane de locuitori⁷.

Agricultura și creșterea vitelor au continuat să reprezinte pentru toată această perioadă principala activitate economică. Domnii au socotit mereu că „aceasta este treaba întîi a țării, adică lucrarea

pămîntului“ (pitac din 1802) și au luat numeroase măsuri pentru a asigura mina de lucru necesară agriculturii, mai ales spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea; procesele sătenilor au fost întrerupte pe timpul verii, ispravnicii au primit porunci să îndemne „pe toți locuitorii ținutului să are și să semene cît mai mult iar care dintre locuitori nu-și va cunoaște folosul... să-i silească și peste voia lor“ (pitac din 1794)⁸.

În ciuda acestui zel, agricultura Principatelor nu a înregistrat nici un progres vizibil în veacul al XVIII-lea, rămînînd foarte aproape de nivelul pe care îl atinsese înainte de epoca fanariotă. Suprafețele cultivate au rămas relativ reduse, cu atît mai mult cu cît mînoasa cîmpie a Dunării nu putea fi pusă în valoare din pricina deselor invazii turcești și a nesiguranței generale din acea regiune de frontieră cu imperiul. Mina de lucru era rară, cea calificată greu de găsit. Lipsa de capital a făcut dificilă introducerea unor perfecționări tehnice, utilajul folosit la începutul secolului al XIX-lea nefiînd mult diferit de cel întrebuintat pe vremea lui Brîncoveanu. Recoltele au fost în general slabe, anii buni fiind aproape tot atît de numeroși ca și cei loviți de secete sau epizotii. Dominația otomană și monopolul turcesc asupra comerțului Principatelor au avut un efect direct asupra culturilor, locul grîului fiind luat treptat de porumb; cel dinții era cerut la Constantinopol, cel de al doilea nu avea nici o căutare pe piața otomană. Un element extern a stat așadar la baza procesului care a făcut din porumb principalul aliment al țărănimii, grîul rămînînd mai departe doar un aliment al clasei stăpînitoare. Nu există cifre demne de încredere privind producția cerealiară a Principatelor înainte de 1831; dacă ar fi să dăm crezare consulului englez Wilkinson, Țara Românească ar fi produs în perioada imediat premergătoare revoluției de la 1821 10 milioane de chile constantinopolitane (cca 256 000 tone) anual, o cifră foarte modestă⁹. Nepuțința dezvoltării unei agriculturi eficiente a făcut ca pînă la pacea de la Adrianopol, care a deschis cîmpia Dunării culturilor de cereale, creșterea vitelor să continue a fi principala izvor de bogăție al țării.

Meșteșugurile și manufacturile. În vorbe, domnii fanarioti au încurajat dezvoltarea meșteșugurilor și a manufacturilor, ca și sultanii otomani de altfel; un hrisov domnesc din 1794 arată că „cea dinții îndestulare a unei țări este înmulțirea negustorimii și mai virtos a felurilor de meșteșuguri și lucruri de mînă, încît nu numai că nu au trebuință acea țară de lucruri ce vin din părți străine să piarză ațîția

bani, ci încă să cîştige trimiţînd la alte părţi... şi cu acest mijloc atît îndestularea cît şi mijlocirea chiverniselii se înmulţeşte¹⁰. În practică însă, această abordare mercantilistă a problemelor economice a fost îngrădită de o realitate politică ce făcea dezvoltarea meşteşugurilor şi a „lucrurilor de mînă” aproape cu neputinţă. Călătorii străini şi consulii marilor puteri remarcă la începutul veacului al XIX-lea, aşa cum remarcă şi Cantemir cu un secol mai înainte, că românii în mod conştient nu exploatează bogatul lor subsol, pentru a nu îmbogăţi pe domni şi turci; sub ocupaţiile ruse din 1806-1812 şi 1828-1834, ofiţerii ţarului au întreprins cercetări de teren, identificînd, spre supărarea boierimii şi a negustorilor, numeroase bogăţii minerale, mai ales cupru, mercur şi aur, pe care n-au apucat să le exploateze. Minele de cupru şi fier din Oltenia au fost abandonate după 1739, astfel încît industria extractivă a Principatelor s-a limitat la extracţia de sare, vîndută cu profit mai ales în Turcia şi Polonia, şi la puţurile de petrol. În 1831, existau în Ţara Românească 120 de lucrători „păcureţi”; în 1834, numărul puţurilor era de 84, fiecare cu o producţie medie de 80-100 kilograme pe zi. Adîncimea maximă nu depăşea 300 de metri¹¹.

Neputinţa practicării unei politici vamale protecţioniste, lipsa de capital, precum şi neexistenţa unei pieţe interne suficient de dezvoltate au reprezentat piedici aproape insurmontabile în calea înfiinţării de manufacturi. Iniţiativele au aparţinut nu atît domniei cît boierilor şi negustorilor, singurii în măsură a avea bani necesari investiţiei; unele porneau cu un capital destul de modest, fabrica de sticlă de la Tg. Jiu de pildă, înfiinţată la sfîrşitul veacului al XVIII-lea, avea doar 1 004 taleri; în schimb manufactura de hîrtie de la Căţichea (1793) a fost întemeiată cu un capital de 32 000 de taleri. Mîna de lucru era de obicei furnizată de satele din jur, meşterii străini fiind folosiţi doar în cazurile cînd era necesară o calificare superioară. Majoritatea manufacturilor produceau mărfuri de consum, cum ar fi postavuri, sticlărie, produse alimentare, îmbrăcăminte, hîrtie, ceramică, tăbăcărie, articole de iluminat, săpunuri, bere, toate destinate pieţei interne. Producţia trebuie să fi fost totuşi destul de rentabilă din moment ce statistica francezului Bois le Comte găsea, în Valahia anului 1831, 1 068 de „fabrici”.

Avatarurile industriei manufacturiere sînt cel mai bine exemplificate de istoria manufacturii de postav de la Pociovalişte (Ilfov), înfiinţată de boierul R. Slătineanu la 1766, închisă (1768), repusă în

funcţie (1784), din nou închisă, din nou redeschisă (1794), mutată apoi la Bucureşti (1796)¹²; o asemenea instabilitate, pricinuită îndeosebi de împrejurări extraeconomice, nu era fireşte de natură a îngădui înflorirea manufacturilor.

În aceste condiţii, economia Principatelor a putut oferi comerţului extern numai produse agrare şi animaliere, trebuind să importe toate celelalte produse din Europa sau din Imperiul otoman. Căile de comunicaţie rudimentare, în 1796 un transport de poştă făcea de la Bucureşti la Focşani 30 de ore, de la Bucureşti la Ploieşti 13 ore, au îngreuiat mult transportul de mărfuri, îndeosebi cel al cerealelor şi al produselor perisabile. De aceea, principalul produs al exportului a continuat să fie reprezentat de vite; la începutul veacului al XIX-lea Moldova exporta circa 100 000 de vite, cifră care a scăzut din pricina evenimentelor militare din 1821 la numai 32 000 în 1822. În acelaşi an, Ţara Românească exporta totuşi în Transilvania 50 000 de porci; la începutul secolului, Moldova avea circa 20 000 de cai de vînzare anual, iar gelepii otomani cumpărau din ambele Principate, în fiecare an, în jur de 600 000 de oi. Se exportau de asemenea blănuri, piei de animale, lînă, cîneapă, ceară, peşte, şi spre Constantinopol, grîu. Între 1812 şi 1819, 57,4% din exportul românesc era orientat către Imperiul otoman, 42,6% luînd calea Austriei, Poloniei şi Rusiei; 62,1% din importuri veneau de la sudul Dunării, 37,9% din Europa, aproape totul din Germania şi Austria¹³.

Balanţa comercială a fost excedentară în tot cursul veacului al XVIII-lea, exportul de vite mai ales aducînd însemnate cîştiguri, repede înghiţite însă de lăcomia otomană şi fanariotă. Uriasele sume care luau drumul Constantinopolului şi al Fanarului au făcut ca, din punct de vedere românesc, excedentul comercial să fie fără de folos; acumularea de capital s-a dovedit imposibilă în condiţiile dominaţiei otomane. Epoca fanariotă a întîrziat în chip considerabil atît naşterea capitalismului cît şi maturizarea economică a clasei de mijloc.

Clasele sociale. Structura populaţiei Principatelor nu a cunoscut modificări esenţiale în veacul al XVIII-lea, în comparaţie cu perioada anterioară. Procesul de urbanizare a urmat totuşi un curs continuu, numărul oraşelor şi ţîrgurilor moldoveneşti crescînd de la 15, la începutul veacului al XVIII-lea, la 33, în 1830. Cele mai multe nu aveau decît cîteva mii de locuitori, dar Bucureştiul şi Iaşul au cunoscut o creştere demografică însemnată; capitala Ţării Româ-

nești avea la sfârșitul veacului al XVIII-lea 50 000 de locuitori, în 1832, 70 000 de locuitori. În același an, populația Iașului număra 48 148 de locuitori. Populația urbană nu a depășit însă niciodată mai mult de 10% din totalul numărului locuitorilor, procent care vădește caracterul covârșitor rural al societății românești pre-regulamentare¹⁴.

Boierimea. În ciuda limitărilor impuse de regimul fanariot și a reducerii rolului său politic în problemele externe, boierimea a continuat să rămână clasa conducătoare a Principatelor și să-și mențină o poziție socială și economică privilegiată de care fanarioții nu au putut, și probabil nu au vrut, să se atingă. Influxul de elemente balcanice, mai ales grecești, nu i-a modificat în chip esențial caracterul național, boierii greci venind și plecând de cele mai multe ori o dată cu domnul care-i patrona. Conflictul dintre boierimea pămînteană și fanarioți, conflict care s-a manifestat în chip continuu pînă la 1821, nu a rămas însă cu totul fără urmări, reforma din anul 1739 a lui Constantin Mavrocordat aducînd însemnate schimbări în structura însăși a clasei boierești. Boierimea tradițională fusese o clasă cu caracter militar, răsplătită pentru serviciile domniei cu moșii domnești; apoi, acest caracter se împletise cu cel de dregător, boieria căpătîndu-se și ca urmare a exercitării unei dregătorii. Cu toate acestea, pînă la începutul veacului al XVIII-lea, elementul de sînge și stăpînirea moșiei au continuat să reprezinte atribuțiile esențiale ale boieriei. Reforma din 1739 a modificat acest caracter tradițional al clasei conducătoare, titlul de boier devenind un simplu rang, nelegat nici de moșie, nici de dregătorie, ci doar de bunăvoînța domnului, care-l acorda la bunul său plac. Putea astfel deveni boier oricine se bucura de favoarea domniei, indiferent dacă ocupa sau nu o funcție, indiferent dacă stăpînea sau nu o moșie. Prin această reformă, domnii fanarioți și-au făurit un foarte util instrument de manevrare a nobilimii pămîntene, obligînd-o să intre în grațiile sale pentru a-și menține statutul social. Rangurile au fost împărțite în categorii, de la boierii cei veliți (mari) la boiernași, fiecare categorie cu privilegiile ei fiscale, economice și sociale specifice, dintre care cel mai important a fost probabil scutirea de dări.

Deși mulți domni au practicat vînzarea de titluri ca mijloc de îmbogățire, numărul boierilor a rămas totuși redus; în 1832, numărul familiilor boierești muntene de toate categoriile era de numai 766, ceea ce înseamnă că, adăugînd pe toți membrii familiei, boierimea

Țării Românești reprezenta aproximativ 2% din populația țării; în Moldova numărul era probabil puțin mai ridicat datorită procentului mare de boieri mici¹⁵.

Veacul al XVIII-lea a cunoscut un neîncetat proces de unificare a trupurilor de moșie răsfirate și de formare a latifundiilor; împrejurările economice nefavorabile au împiedicat însă transformarea moșiei într-o mare exploatare agricolă, veniturile principale nevenind din vînzarea produselor ei, ci din uiumul circumiilor și al morilor, din dijma țăranilor și din plata în bani a clăcii. Puținele date statistice existente arată că pe rezervele boierești pășunile și fînețele depășeau ca suprafață terenul arabil; în 1825, de pildă, pe moșia de 1 741 hectare a lui D. Rosetti, marele boier își păstrase în exploatare directă numai 670 hectare, din care pășunile și fînețele acopereau 77%, iar terenul de arătură, 21%¹⁶. Moșiile nu vor deveni mari producătoare de cereale decît după abolirea monopolului turcesc și deschiderea prin tratatul de la Adrianopol (1829) a comerțului internațional.

Țărănimea și relațiile agrare. Procesul de rumânire și legare de glie a țăranimii libere, început încă din vremea lui Mihai Viteazul, a continuat și în prima jumătate a veacului al XVIII-lea; cu toate acestea, în Oltenia, de pildă, statistica din 1722 arată că 48% din totalul satelor erau încă răzășești, un procent probabil valabil și pentru restul țării. Fuga continuă a țăranilor de pe o moșie pe alta, precum și neîncetatele războaie între ruși, austrieci și turci (1711, 1716-1718, 1736-1739) au obligat însă atît domnia cît și boierimea să regîndească esența relațiilor agrare și să propună soluții de natură a stabili economie și finanțele țării. Ca urmare, la 1746 în Țara Românească, la 1749 în Moldova, șerbia a fost desființată, rumânii și vecinii fiind eliberați din iobăgie; rumânii au fost obligați să plătească o despăgubire de 10 taleri și să presteze o rentă în muncă de 12 zile anual; vecinii s-au răscumpărat fără despăgubire, dar renta lor în muncă a fost mărită la 24 de zile, cu nart (normă). Foștii șerbi au devenit în acest fel clăcași, liberi din punct de vedere juridic, dar lipsiți de pămînt, lipsiți deci de un mijloc propriu de subzistență. Actele oficiale explică și justifică abolirea șerbiei printr-un motiv aproape iluminist, anume caracterul ei nenatural; anaforaua divanului insistă îndelung asupra necesității abolirii unei instituții care ține ființe umane în servitute. Șerbia este declarată ca ceva nefiresc, de care un adevărat creștin trebuie să se lepede. Este limpede însă că

adevăratul motiv a fost cu totul altul și anume nevoia stabilizării mișcării populației și asigurarea perceperii regulate a birurilor¹⁷.

Eliberarea din șerbie nu a rezolvat în nici un fel problema agrară și nici nu a îmbunătățit în chip simțitor situația țărănimii. În același timp, obligînd pe boier să dea în folosință loturi clăcașilor, ea a blocat și posibilitatea transformării moșiei în proprietate alodială de tip burghez; în fond, reformele din 1746/1749 nu au folosit nici țărănimii nici boierimii, perpetuînd vechile relații agrare de tip feudal, singura diferență fiind noul statut juridic de om liber al țăranului.

Relativa înapoiere economică a Principatelor și, în primul rînd, lipsa stimulului pe care l-ar fi reprezentat posibilitatea vînzării produselor agricole pe piața externă au făcut ca relațiile boier-țăran să nu cunoască dincoace de Carpați caracterul exploziv pe care l-au avut în Transilvania. Boierimea a căutat în cîteva rînduri să mărească numărul zilelor de clacă, propunînd chiar și zeciuiala zilelor anului, dar de cele mai multe ori nici cele 12 zile nu au putut fi impuse, numărul lor rămînînd de obicei la libera învoială între boier și țăran. De regulă, claca era convertită în bani; în Moldova, prețul zilei de muncă a urcat de la 1 leu la începutul veacului la 2 lei spre sfîrșitul lui; în Țara Românească el a trecut de la 15 bani la începutul epocii fanariote la 1 leu la 1818. Aceste obligații erau mult mai ușoare decît cele datorate de țăranii ardeleni, ruși sau germani; erau mult inferioare și celor 52 de zile de clacă pe an introduse în Oltenia de guvernatorul austriac în 1722. Regimul agrar blind din Principate explică fuga țăranilor ardeleni peste munți, precum și numărul mare de balcanici care veneau în Principate peste Dunăre. În ciuda clăcii și în ciuda dijmei, pînă la 1831 principalul dușman al țăranului nu a fost boierul, ci dregătorul, apăsarea fiscală a statului fiind mult mai greu de suportat decît cea a proprietarului moșiei.

Intrarea Principatelor în circuitul economic internațional după 1829, neașteptata posibilitate de a exporta produsele agricole supuse pînă atunci monopolului comercial turcesc și perspectiva îmbiețtoare de a putea transforma moșia într-o mare producătoare de cereale au schimbat radical caracterul relațiilor agrare. Regulamentele Organice (1831/1832) au legiferat obligația proprietarului de a asigura țăranului loc de casă, loc de arătură și pășune în schimbul unei clăci de 12 zile pe an, dar nartul impus de Regulamente ridica în realitate cuantumul clăcii anuale la 56 de zile în Țara Românească și la 84 de zile în Moldova. Pe de altă parte, pămîntul dat țăranilor

era cu totul insuficient pentru nevoile lor, terenul de arătură fiind de numai trei pogoane în Țara Românească, de numai 1,5 fălci în Moldova; loturile de pășune erau și ele insuficiente, limitate în ambele Principate la 5 vite. În aceste condiții, țăranii au fost obligați să facă învoiele suplimentare pentru pămînt, în condiții înrobitoare¹⁸. Regulamentele Organice au urmărit să transforme moșia în proprietate deplină și să socotească pe țăranii persoane care „sed” pe moșie, plătiind chirie în muncă și dijmă pentru loturile luate în folosință; principalul apăsător al satului nu mai era acum statul și fiscalitatea — toate dările au fost contopite la 1831 într-o capitație unică de 30 de lei pe an —, ci proprietarul și boierescul. Această nouă situație explică caracterul exploziv pe care îl vor lua relațiile agrare în Principate după 1831/1832.

Burghezia. În 1714, Dimitrie Cantemir scria: „tîrgoveți le zicem acelor ce trăiesc prin cetăți și prin tîrguri”¹⁹; o statistică din 1755, o alta din 1762 însă nu mai puțin de 8 categorii de locuitori ai orașului, ceea ce arată că din punct de vedere social conceptul de clasă de mijloc nu era încă prea bine conturat; sînt menționați, în primul rînd, meșteșugarii și negustorii, dar și slujbașii administrativi, țiganii robi, țăranii locuind la marginea orașului și trăind de fapt din agricultură, clericii și boierii. Acest caracter neomogen al orașului și al orașenimii s-a menținut pînă în epoca regulamentară. În vorbe, domnii fanarioți și-au afirmat în repetate rînduri interesul pentru dezvoltarea și bunăstarea burgheziei, în practică însă ei au manifestat un dezinteres aproape total pentru orașe, tratîndu-le ca pe simple moșii ale domniei; veacul al XVIII-lea nu a fost, nici din punct de vedere economic, nici din punct de vedere politic, o perioadă favorabilă afirmării clasei de mijloc. Baza ei economică a rămas limitată, iar influența ei politică minimă; pînă la 1831, burghezia nu a întreprins nici o acțiune politică pe cont propriu, urmînd fidel de cele mai multe ori inițiative boieresti, mai ales în momentele de conflict cu domnia. În Occident, burghezia s-a aliat de obicei cu puterea centrală împotriva nobilimii, în Principate ea s-a aliat cu boierimea împotriva domnilor, o alianță din care nu a tras de altfel prea multe foloase.

Cu toate acestea, numărul meșteșugarilor a fost în continuă creștere, înmulțindu-se în primul rînd diferitele ramuri ale breslelor producătoare de îmbrăcăminte, apoi cele legate de industria construcțiilor și de cea alimentară. Din toate activitățile meșteșugărești,

dinamica cea mai accentuată au cunoscut-o probabil breslele legate de construcții, ai căror membri au crescut numai în București de la 81 în 1820 la 390 în 1832.

Dacă ar fi să ne luăm după numărul prăvăliilor existente, atunci negustorii trebuie să fi fost destul de numeroși chiar și în epocile tulburi din punct de vedere economic; în 1824, de pildă, Bucureștiul avea 1 514 prăvălii, cele mai multe desfăcând produse alimentare și de îmbrăcăminte²⁰. Numărul relativ mare de hanuri atestă de asemenea o activitate comercială intensă. Negustorimea avea întinse legături de afaceri cu lumea balcanică și, prin companiile zise grecești de la Sibiu și Brașov, cu Europa centrală. Cu toate acestea, în ciuda unor cazuri izolate de negustori cu influență financiară și politică, clasa negustorească a rămas pînă la 1831-1832 o forță socială și economică slabă, fără influență asupra evenimentelor. Spre deosebire de Grecia sau Serbia, rolul ei în mișcarea de reînnoire națională a fost nesemnificativ.

Habsburgii în Transilvania. Trecerea Transilvaniei sub stăpînire habsburgică a modificat în chip substanțial statutul politic al Principatului, limitîndu-i autonomia internă, lichidîndu-i funcția externă și aducînd clasa politică maghiară în completă supunere față de Viena; locul vechilor principii a fost luat de un guvernator, numit direct de împărat, fără consultarea dietei. Răscoala lui Francisc Rákóczi al II-lea, încheiată prin pacea de la Satu Mare (1711), nu a putut modifica cu nimic noul regim politic al Transilvaniei, guvernată tot mai direct de imperiali. Centralismul habsburgic s-a făcut simțit cu deosebită vigoare pe vremea absolutismului luminat al lui Iosif al II-lea, reformele sale țintind în chip mărturisit la ștergerea deosebirilor regionale și la crearea unui stat strict centralizat, condus de la Viena. Anularea reformelor sale după 1790 a redat nobilimii maghiare cîte ceva din vechea ei influență, dar autonomia Principatului a rămas totuși limitată.

Pentru români, lupta dintre împăratul de la Viena și nobilimea maghiară nu a avut decît o semnificație relativă, dar ei par să fi născut de cele mai multe ori speranța că guvernul central le va sprijini lupta cu autoritățile locale. Aceasta fusese de altminteri și motivația ascunsă a actului unirii cu Roma. În realitate, presiunea nobilimii a dus la neaplicarea în practică a celei de a doua Diplome leopoldine (1701) și la menținerea românilor în situația de națiune tolerată, fără nici un fel de drepturi politice. Singurul avantaj imediat al uni-

rii a fost ameliorarea situației economice a clerului unit; față de marile speranțe puse în unire, aceasta era desigur foarte puțin.

Din punct de vedere social, structura populației transilvane nu se deosebea prea mult de cea existentă în Principate; la începutul veacului al XVIII-lea, țărănimea reprezenta circa 93% din populație, nobilimea circa 4%, orășenimea circa 3%; 73% din locuitori erau iobagi, un procent mult mai ridicat decît în Principate, unde numărul țăranilor neclăcași a rămas însemnat pînă la începutul veacului al XIX-lea. Nobilimea, precumpănitor maghiară, era și ea mai numeroasă decît boierimea moldo-valahă. La 1784-1787, după statistici austriece, din cei 2 489 147 de locuitori ai Principatului (inclusiv Banatul, Crișana și Maramureșul) românii reprezentau 63,5%, maghiarii 24,1%, sașii și șvabii 12,4%²¹.

Persecuțiile religioase împotriva ortodocșilor, precum și sistemul mai perfecționat al iobăgiei austro-ungare au făcut ca mulți români ardeleni să fugă peste munți în Moldova și Țara Românească, unde boierii în căutare de brațe de muncă îi primeau întotdeauna bine și unde domnia acorda coloniștilor însemnate privilegii fiscale. Ca și în veacul al XVII-lea, emisarii boierilor umblau destul de frecvent prin satele ardeleni în vederea unor astfel de recrutări, o acțiune pe care autoritățile austriece au căutat s-o oprească nu o dată. În 1746, Maria Tereza a instituit o comisie care să cerceteze cauzele acestei emigrări peste munți, iar autoritățile de frontieră au primit ordin s-o împiedice. Cu toate acestea, mișcarea de populație dinspre Transilvania înspre Principate nu a modificat în chip esențial raportul dintre cele trei etnii, numărul celor care s-au stabilit în Moldova și Țara Românească fiind totuși redus, nedepășind pentru perioada 1739-1831 cifra de 60 000 de suflete. În 1832, catagrafia Țării Românești înregistra 225 sate de „unguri“, adică de săteni veniți din „țara ungurească“²².

În absența unei nobilimi naționale, conducerea luptei românilor pentru drepturi politice a fost asumată mai ales de cler. Vreme de aproape un sfert de veac, ea a fost dominată de impunătoarea figură a lui Inochentie Micu-Clain, episcop unit (1728-1751), baron al imperiului și membru al dietei Transilvaniei; în zeci de memorii el a cerut includerea românilor între „națiunile“ recunoscute de constituția țării și abolirea statutului de tolerați în care-i aduseseră cele trei națiuni regnicolare, nobilimea maghiară, secuii și patriciatul săsesc. Influențat de *Hronicul* lui Dimitrie Cantemir, episcopul a in-

sistat în repetate rânduri asupra drepturilor istorice ale românilor în Transilvania, drepturi decurgând din originea romană și din existența lor continuă din cele mai vechi timpuri pe teritoriul Principatelor. Activismul său politic a sfârșit însă prin a nemulțumi Viena; episcopul a fost forțat să se exileze la Roma, locul său fiind luat de clerici cu vederi mai puțin radicale, dispuși să vorbească, pentru moment cel puțin, numai în numele uniților, și nu al poporului român în general.

Domnia luminată a împăratului Iosif al II-lea a trezit multe speranțe în țărănimea română, ale cărei condiții de existență cunoscuseră o continuă înrăutățire; renta în muncă de o zi pe săptămână, fixată în 1514, crescuse la mijlocul veacului al XVIII-lea la 4 zile pe săptămână pentru iobagii lucrând cu brațele, la 3 zile pentru iobagii lucrând cu vitele și la 2 zile pentru jeleri; aceasta înseamnă că robota unui iobag se putea ridica la 208 zile pe an, un quantum care explică de ce unii țărani preferau să-și lase satele și să fugă în Principate, unde ea nu depășea niciodată 12 zile. Într-un asemenea context, spusele moșului Horia, căruia împăratul i-ar fi promis ajutor și sprijin împotriva nobililor, au fost ușor crezute de țărani; în octombrie 1784, ei au răsculat Apusenii, încercând să-și facă singuri dreptate, în numele împăratului. Promisiunile false au devenit repede programul răscoalei; Horia a cerut desființarea nobilimii, împărțirea pământurilor, plata impozitelor de către toți locuitorii. În noiembrie, la tratativele cu trimișii imperiali, s-au adăugat desființarea iobăgiei și recunoașterea drepturilor românilor de a se înrola în regimentele de grăniceri. În tot acest timp, răscoala a cuprins întreaga Transilvanie îmbrăcând un singeros caracter de jacquerie; i-a pus capăt în decembrie doar venirea iernii și prinderea prin trădare a lui Horia, Cloșca și Crișan.

Tragerea pe roată a lui Horia și Cloșca a avut loc în public, în prezența a sute de țărani aduși special pentru intimidare și învățătură de minte. Răscoala nu a trecut totuși fără urmări; în august 1785, o patentă imperială desființa în mod oficial iobăgia în Transilvania; ca și în Principate însă, reforma nu a îmbunătățit decât parțial condiția țărănimii; robota a rămas apăsătoare, între două și trei zile pe săptămână, deci pînă la 156 de zile anual, dijmele au continuat să micșoreze cu o zecime toate produsele țărănești. Fără pământ, libertatea personală acordată de împărat s-a dovedit a fi prea puțin pentru a schimba în mod radical condiția țărănimii²³.

Pe patul de moarte, în 1790, de teama revoluției franceze și sub puternica presiune a nobilimii conservatoare, împăratul și-a anulat toate reformele, cu singura excepție a edictului de toleranță și a patentei de desființare a iobăgiei. Dieta Transilvaniei și „națiunile” regnicolare și-au primit înapoi cele mai multe din drepturile pe care Viena și le însușise pe vremea despotismului luminat. În confuzia atmosferă politică ce a urmat morții împăratului, românii transilvăneni au socotit util să-și prezinte din nou revendicările și programul; în martie 1791 ei au înaintat Vienei *Supplex Libellus Valachorum*, lungă și patetică pledoarie în favoarea drepturilor populației majoritare a Principatului.

Supplex-ul nu reprezintă un punct de vedere sau revendicări originale, aproape toate ideile sale se regăsesc în memoriile episcopului Clain: și afirmarea originii romane și teoria continuității și cererea de a trece românii între națiunile regnicolare și egalitatea stărilor române cu stările corespunzătoare ale celorlalte trei națiuni și cererea de abolire a statutului de toleranță. În aparență, *Supplex*-ul este un text destul de nemodern, el nu propune schimbarea sistemului, ci doar lărgirea sa prin includerea și a românilor; în practică însă, acceptarea acestor cereri ar fi dus foarte repede la modificarea raporturilor de forțe și la trecerea puterii în mîna națiunii majoritare. Viena a refuzat de aceea să primească memoriul și l-a trimis dietei transilvane, unde a fost respins cu indignare²⁴. Strădaniile unui secol, începute prin actul unirii, încoronate prin prezentarea *Supplex*-ului, s-au dovedit a fi zadarnice. Din punct de vedere economic, starea țărănimii era mai grea ca oricînd; din punct de vedere religios, românii erau mai dezbinați ca oricînd, împărțiți între o biserică ortodoxă și una unită. În fond, pentru români, regimul european austriac, cu redingotă și perucă, s-a arătat a fi tot atît de neprielnic ca și regimul oriental fanariot, cu giubea și calpac.

6. REFORMĂ ȘI REVOLUȚIE

Absolutismul luminat. Cuvintele aspre pe care cei mai mulți dintre pămînteni le-au avut pentru fanariotism nu trebuie să ne facă să credem că domnii investiți de sultani după 1711/1716 ar fi fost doar simple unelte primitive ale padișahului, lipsite de orice cultură și preocupați numai de grabnice cîștiguri materiale; unii au fost într-adevăr astfel, dar alături de ei întîlnim și domni care, fără să-și uite interesul și nevoia de galbeni, au încercat totuși să cîrmuiască cu înțelepciune, înțelegînd că, în fond, buna stare a țării nu poate fi decît în folosul și al cîrmuitorului. Influențați de ideile epocii luminilor și de modelele europene ale despoților luminați, ei au căutat să introducă și în Principate reforme sociale și administrative modernizate, care să întărească puterea centrală, să ordoneze administrația și să aducă turbulenta boierime pămînteană sub ascultarea domniei. Un astfel de despot luminat a fost Constantin Mavrocordat, ale cărui numeroase domnii, 6 în Țara Românească, 4 în Moldova, au acoperit răstimpul dintre 1730 și 1769.

Om de carte, fecior și nepot de principii cărturari, înconjurat de secretari apuseni și de sfetnici ieziți, influențat de cărțile celebrei sale biblioteci pe care mai tirziu va încerca s-o cumpere regele Franței, Mavrocordat a introdus între 1740 și 1749 un șir de tipice reforme iluministe; îngrijorat de fuga locuitorilor de pe moșii ca reacție a mulțimii dărilor și a apăsării fiscale, el a unificat sistemul de impunere, introducînd o dare fixă, ridicată de patru ori pe an; a desființat numeroase dări indirecte cum ar fi pogonăritul și vîcăritul; a îngăduit abuzurile fiscale, desființînd între altele răspunderea colectivă a satelor. Toate aceste reforme erau în chip evident menite a introduce un climat de stabilitate fiscală și a preveni viitoarele spargerii de sate. Aceasta însemna implicit creșterea numărului de contribuabili și mărirea veniturilor domniei.

Alte reforme au fost introduse în organizarea judecătorească și administrativă, urmărind crearea unui climat de mai mare ordine și eficiență; pentru prima dată, dregătorii au început a primi lefuri, în locul vechiului sistem al havalelelor; județele și ținuturile au fost încredințate unor ispravnici, direct răspunzători față de domnie. În sfîrșit, în 1746 și 1749, Mavrocordat a desființat șerbia în ambele Principate justificîndu-și reforma cu argumente luate din arsenalul iluminismului european, deși motivele ei reale erau de natură fiscală, nu umanitară.

Dornic a-și vedea numele lăudat de Europa, Mavrocordat și-a publicat reformele din 1740-1741 în *Mercure de France* (1741) sub pomposul titlu de *Constitution*; ca în cazul celor mai mulți despoți luminați europeni însă, reformele se vor dovedi a fi de scurtă durată, insuficient de temeinice pentru a rezista atît asaltului boierimii cît și presiunilor financiare ale Porții. Nevoia de bani îl va face să renunțe la darea fixă, să mărească numărul sferturilor și să înmulțească din nou dările indirecte. Instabilitatea politică, determinată în primul rînd de cauze externe, a făcut centralizarea puterii imposibilă. Boierimea a fost slăbită de reforma dregătoriilor și de desființarea vechii organizări militare a Principatului, dar puterea ei a rămas totuși mare și greu de controlat. Întărirea puterii în dauna nobilimii, visul atîtor despoți luminați, nu s-a putut realiza decît în parte. Cînd a murit în 1769, lovit peste cap de un oștean al țarului, cele mai multe din reformele sale erau deja abandonate.

Nici un alt domn fanariot nu a încercat cu atîta insistență să introducă reforme în viața socială și politică a Principatelor. Cei mai mulți au căutat să reformeze sistemul fiscal, dar haoticele și mereu crescutele cereri de bani ale Porții nu i-au lăsat niciodată răgazul de timp punerii lor în practică. Nici reforma aparatului administrativ n-a putut fi pusă în lucrare, deși n-au lipsit nici ideile și nici inițiativele; la 1821, aparatul de stat moldovenesc și valah nu se deosebea în liniile sale esențiale de cel din vremea lui Cantemir și Brîncoveanu.

Singurul domeniu în care despotismul luminat fanariot a dat oarecare roade a fost acela al codificării legislative și al alcătuirii de coduri moderne. Codurile laice ale veacului al XVII-lea, *Cartea românească de învățătură* (1646), *Pravila de la Govora* (1652), *Îndreptarea legii* (1652), bazate pe obiceiul pămîntului, pe izvoarele romano-bizantine și pe scrierile italianului P. Farinaccius, nu mai re-

flectau decât incomplet noile realități sociale și juridice. Cu toate acestea, inițiativa înlocuirii lor a apărut abia în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea când, la îndemnul domnilor Ștefan Racoviță (1764-1765), Scarlat Ghica (1765-1766) și Alexandru Ipsilanti (1774-1782), juristul Mihai Fotino a alcătuit trei proiecte de coduri (între care și unul agrar), nepuse însă în aplicare din cauza caracterului lor prea apăsător bizantin, nepotrivit realităților locale. Primul cod fanariot se va tipări totuși peste câțiva ani (1780), redactat de același Fotino, din inițiativa lui Vodă Ipsilanti; *Pravilniceasca condica*, cum a fost el numit, se va aplica în Țara Românească pînă în preajma revoluției lui Tudor Vladimirescu cînd va fi înlocuit de legiuirea lui Caragea (1818).

Primele două decenii ale veacului al XIX-lea au fost ani de febrile inițiative legislative, unele rămase doar în stare de proiect, ca de pildă încercarea lui Alexandru Moruzi de a alcătui un complet cod civil (1804-1806), altele aplicate doar câțiva ani, spre pildă *Manualul de legi* al lui Alexandru Donici (1814); altele, în sfîrșit, adoptate și aplicate apoi cu succes vreme îndelungată chiar și după căderea regimului fanariot.

Atît *Codul Callimachi* (1817) cît și *Legiuirea Caragea* (1818) s-au alcătuit din inițiativa penultimilor doi domni fanarioti, Scarlat Callimachi în Moldova și Ioan Caragea în Țara Românească, de către juriști de profesie, cu temeinică pregătire teoretică; în Moldova, principalul autor a fost brașoveanul Christian Flechtenmacher, în Țara Românească, influența precumpănitoare a avut-o Nestor Craiovescu. Codul moldovenesc este aproape în întregime bazat pe codul civil austriac din 1811; ambele legiuri sînt de asemenea tributare codului lui Napoleon. Atît de mîndru a fost Scarlat Callimachi de opera sa legislativă încît a dăruit unul din primele exemplare tipărite rectorului Universității din Oxford. Codurile s-au dovedit a fi într-adevăr folositoare, ele aplicîndu-se neîntrerupt pînă în 1865; au fost probabil împlinirea cea mai de durată a despoților luminați fanarioti, una din puținele pe care partida națională victorioasă la 1821 nu a dorit s-o înlăture.

„Nici un lucru nu este mai drept și mai cu cale la datoria domnilor cărora li s-au încredințat de la Dumnezeu stăpîniri, decît folosul obștei”, scrie Alexandru Ipsilanti, domn al Țării Românești (1774-1782) și al Moldovei (1786-1788)²⁵, unul din cei câțiva fanarioti care s-au vrut nu numai despoți, dar și luminați. Din nefericire și pentru

ei și pentru țară, de cele mai multe ori aceasta s-a dovedit a fi o iluzie; puterea nu le venea de la Dumnezeu, ci de la pașah, cum de altfel avea s-o cunoască și Ipsilanti însuși, ucis din simplă bănuială de necredință în 1807. Cu astfel de suzerani, luminile celor câțiva domni fanarioti luminați au fost repede stinse de despotism; stăpînirea otomană, fie și indirectă, ca în cazul Principatelor, nu îngăduia nici o altă formă de guvernare.

Reformismul boieresc. Conflictul dintre domnia fanariotă și boierimea pămînteană a dominat cu tărie întreaga politică internă a Principatelor între 1711 și 1821. Lupta dintre „greci” și „români” nu trebuie înțeleasă în sens strict etnic, uneori boieri neași au susținut interese străine, alteori boieri greci de origine s-au aflat la conducerea partidelor pămîntene. Conflictul dintre cele două partide a fost politic, nu etnic, învîrtindu-se în jurul problemei puterii, a statutului Principatelor, a raporturilor cu Constantinopolul. Avîndu-și baza puterii la Stambul, impuși și menținuți în scaun de turci, fanariotii au fost în chip firesc fideli sultanului, legați de patriarhia ecumenică și ostili oricărei politici care ar fi scos Principatele din zona de influență și de civilizație a Porții. Pe de altă parte, marea boierime, îndepărtată de la putere, condusă și compusă în mare parte de urmașii învinșilor de la 1711/1716, s-a așezat în chip hotărît pe o poziție antifanariotă, singura care i-ar fi îngăduit revenirea la putere. Conflictul dintre cele două grupări va dura mai bine de un secol, încheindu-se la 1821, grație unui norocos concurs de împrejurări internaționale abil folosite, cu victoria partidei pămîntene.

Mișcările antifanariote au început încă din 1716, cînd muntenii și l-au ales domn pe Gheorghe, feciorul lui Șerban Cantacuzino; un an mai tîrziu, fanariotizatul moldovean Mihai Racoviță a reprimat cu multă greutate o răscoală antigrecescă sprijinită de austrieci. De acum înainte, moldovenii vor complota neconștient pînă la 1739, îndemnați de nepoții lui Dimitrie Cantemir și de ruși; în Țara Românească, un alt Racoviță, fanariot român, nu va putea înfrînge opoziția marii boierime în 1753 decît trimițînd pe cei mai îndrîjiți complotiști într-un depărtat exil cipriot. Conduși de Manolache Bogdan și de Ioniță Cuza, sprijiniți și de masonii care tocmai își făcuseră apariția la Iași, moldovenii vor uneți din nou în 1778. Cele două căpetenii își vor pierde capetele, alți boieri vor lua din nou drumul exilului pe la minăstiri. Relațiile domniei cu boierimea au fost încordate aproape fără încetare în ultimele două decenii ale

epocii fanariote, cînd comploturile s-au ținut lanț (1813, 1816, 1818, 1820), iar vîrfurile partidei naționale au avut de mai multe ori parte de arestări și exilări (Grigore Ghica, Constantin Bălăceanu, Constantin Filipescu). Otrăvirea lui Alexandru Suțu (ianuarie 1820) nu s-a făcut desigur fără amestecul boierimii, ai cărei conducători, cei trei mari bani, Grigore Ghica, Grigore Brîncoveanu și Barbu Văcărescu, îl însărcinaseră deja pe Tudor Vladimirescu cu organizarea răscoalei naționale; o lună mai târziu, conduși de Iordache Rosetti-Rosnovanu, moldovenii vor profita pentru a-l forța pe Mihail Suțu, ultimul domn fanariot, să părăsească țara.

Au fost perioade în care protipendada a avut parte de putere; pe timpul numeroaselor războaie creștino-otomane, domnii se retrăgeau de regulă pe la serhaturi, lăsînd cîrmuirea în mîna divanurilor. Astfel au stat lucrurile în 1736-1739, 1769-1774, 1787-1792, 1806-1812. De fiecare dată, boierii și-au expus programul de guvernare în importante texte, semnificative pentru orientarea lor politică și direcția pe care voiau să îndrepte țara. Între altele, mai importante au fost convenția moldo-rusă din 1739, memoriile muntene și moldovene din 1769, 1772 și 1774, programul divanului muntean din 1791, proiectele moldovene de reformă din 1802, 1807 și 1810, violentul memoriu antigrecesc al boierimii muntene din 1811, memoriile moldovene din 1817-1818.

Principala preocupare a programelor pămîntene a fost problema formei de guvernămînt a Principatelor; între 1716 și 1821, boierimea a cerut de 40 de ori înlocuirea fanarioților cu domni aleși de țară, repetîndu-și cererea la Constantinopol, Petersburg, Viena sau Paris aproape stereotip, ori de cîte ori înlăturarea domnilor străini li se părea probabilă sau posibilă; este limpede că ea a fost tot timpul ostilă oricărui tip de absolutism fanariot, luminat sau nu, și că re-cîștigarea puterii politice a fost cheia de boltă a programului său politic pînă la 1821.

Nu toate proiectele de reformă erau însă de acord asupra celei mai potrivite forme de guvernămînt pentru Principate. În 1769, de pildă, partida națională, condusă de mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei, ar fi dorit instaurarea unei republici aristocratice conduse de 12 mari boieri, cu largi puteri legislative și judecătorești; administrația directă, deci puterea executivă, ar fi fost lăsată boierimii mici și mijlocii. Proiectul prevede de asemenea adoptarea de pravile, cu caracter de act fundamental, reforme în economie, cul-

tură și în sistemul dregătoreasc; un proiect similar a propus Dumitrahche Sturdza prin al său *Plan, sau formă de oblăduire republiciască aristo-dimocratească* (1802); puterea executivă ar fi revenit unui divan compus din boierii veliți, cea judecătorească unui alt divan alcătuit din boierii de treapta a doua, cea legislativă ambelor divane reunite. Sturdza mai propunea înființarea unui al treilea divan, ales din toate categoriile sociale cu atribuții mai ales fiscale.

Alte proiecte ar fi preferat instaurarea unui stat boieresc cu menținerea unei domnii „mărginite”; la 1782, de pildă, programul intitulat *Unirea boierilor pămînteni* își propunea să vegheze ca nici un domn, moldovean sau fanariot, să nu vatăme „cînstea boierimii și folosul patriei și cu toții fătîș și nefătîș să stăm la datorie ca să se dea dreptățile și pronomiile statului boieresc și patriei”. Marele vis-tier Iordache Rosetti-Rosnovanu a scris în 1817-1818 nu mai puțin de 8 proiecte de reformă, propunînd instaurarea unui regim politic în care domnia să fie un simplu organ de supraveghere și control, puterea reală trecînd în mîna unei Adunări Obștești și a unui divan controlat de boierime²⁶.

Ideea de stat nobiliar nu era deloc nouă, lupta dintre autoritatea centrală și clasa boierească străbătuse întregul veac al XVII-lea, ea îmbracă însă acum o semnificație nouă, deoarece reprezenta înfruntarea pentru putere dintre o boierime națională și o domnie reprezentînd interese străine. Din punct de vedere social, programele boierești nu aduceau nimic nou, situația țărănimii nu era ușurată, pentru sate exploatarea pămînteană putea fi tot atît de grea ca și cea fanariotă; din punct de vedere al țării însă, punerea lor în practică ar fi însemnat un mare pas înainte, ar fi limitat stoarcerea bogățiilor ei de către străini, deschizînd calea progresului economic și social. Aceasta cu atît mai mult cu cît, spre deosebire de fanarioți ale căror existență și interese erau strîns legate de Poartă, programele pămîntene amintite au militat toate pentru independență sau, atunci cînd revendicarea acesteia nu era posibilă, pentru o întărită autonomie.

Epoca revoluțiilor. Prelungitele ocupații militare austro-ruse, cea dintre 1769-1774, cea dintre 1787-1792, au contribuit mult la fisurarea zidului pe care fanarioții se străduiseră să-l ridice în jurul țării pentru a o feri de influența ideilor europene. După 1774 mai ales, bibliotecile boierilor se umplu cu cărți de factură iluministă, iar francmasonii, dovediți la București încă din 1743, alcătuiesc, în 1772, la Iași, sub influența ofițerilor ruși, o primă lojă masonică.

Patriarhia ecumenică i-a anatemizat, domnii, Mavrogheni în special, li s-au opus cu îndârjire, ceea ce nu i-a împiedicat însă să se înmulțească și să numere în rândurile lor numeroși boieri și clerici înalți, mulți figuri de frunte ale partidei naționale²⁷.

Boierimea și domnia au primit cu surprinzătoare simpatie izbucnirea revoluției franceze de la 1789 și nu au făcut nimic pentru a opri propaganda revoluționară care se revărsa în București și Iași sub ocrotirea consulilor francezi, a unor iacobini mărturisiți, Hortolan de pildă, sau a altora care, asemenea lui Fleury, se lăudau că ar fi contribuit la căderea lui Ludovic al XVI-lea. Amândoi vizitau frecvent saloanele marilor boieri, în timp ce la Iași, spre indignarea consulatului rus, doctorul Ioan Piuaru Molnar recita versuri cu circulație în satele ardelenesti, închinat lui Napoleon: „Bună parte nu-i departe, vin de grabă, ne fă dreptate”. De la Paris Talleyrand însuși se îngrijea de trimiterea în Principate a buletinelor oficiale și a proclamațiilor împăratului; cu singura excepție a perioadei campaniei din Egipt, domnii s-au arătat foarte interesați în stabilirea de relații cu Franța, căreia îi trimiteau de altfel, prin ambasada de la Viena, o asiduă și retorică corespondență²⁸.

Este probabil că nici boierimea nici domnia nu făceau o prea limpede deosebire între republică și imperiu; fanarioții i-au cultivat pe francezi pentru că aceștia se aflau în bune relații cu Poarta și pentru că sperau să-și creeze un nou punct de sprijin în complicatul joc de influențe de la Constantinopol. Boierimea pe de altă parte, influențată de ideile de libertate națională propagate atât de republică cât și de imperiu, idei care se potriveau atât de bine propriului ei program politic, a socotit că francezii o pot ajuta să scape de fanarioți și să recucerească puterea. Ea a preluat însă numai o parte a mesajului revoluționar, cel extern, ignorând în schimb cu totul aspectul său democratic de egalitate socială; ea a adresat numeroase memorii împăratului, în 1802, în 1807, în 1810 propunând foarte avansate reforme de natură politică, vorbind de independență, uniune, progres național, dar lăsând la o parte orice măsură de reorganizare internă în folosul țărănimii sau al clasei de mijloc. În chip destul de paradoxal, marea boierime a crezut că poate folosi influența franceză pentru a scăpa de fanarioți, doar pentru a le înlocui regimul cu propriul său stat nobiliar.

Sfârșitul veacului al XVIII-lea a marcat și trezirea la viața politică a boierimii mici, mai liberală din punct de vedere filozofic și

domnică să joace un rol propriu în cîrmuirea țării; textele ei, ca de pildă manifestul adresat mitropolitului Moldovei Iacob Stamate (1796), insistă asupra necesității adoptării de reforme interne, amenințînd cu răscoala sau, cum o va face un pamflet din 1804, cu „cugetul nesupunerii franțuzești”. Cîțiva ani mai tîrziu, un alt manifest își exprimă mirarea că veliții „nu citesc gazete, altfel ar ști ce se petrece acum în Spania, la Neapole și în alte țări și că privilegiile popoarelor cresc pretutindeni”²⁹. Conflictul dintre boierimea mare, conservatoare, și cea mică, liberală, ținut în surdină pînă la 1821 de existența pericolului comun fanariot, va exploda cu putere după înălăturarea acestuia, devenind principalul element al politicii interne românești pînă spre mijlocul veacului al XIX-lea.

Pămîntenii nu trebuiau însă să privească pînă în Spania și Italia pentru a vedea cum ideile noi de renaștere politică transformau viața popoarelor. Mai aproape de ei, în Serbia, se ducea din 1804 o aspră luptă de eliberare națională, pe care și domnii și boierii au privit-o cu aprobare și căreia i-au dat ajutor în bani și provizii. Înființarea Eteriei în 1814 a adus spiritul revoluționar balcanic și mai aproape de români, mulți dintre boierii greci devenind membri ai acestei organizații, al cărei scop mărturisit era eliberarea Balcanilor de turci; se poate spune că, în ultimul deceniu al epocii fanariote, lumea creștină sud-est europeană cunoștea un proces de continuă radicalizare politică și că o iminentă schimbare era așteptată din diferite motive de aproape toate categoriile sociale.

În acest context, marii boieri munteni Grigore Ghica, Grigore Brîncoveanu și Barbu Văcărescu, toți trei vel-bani, avînd deci rangurile cele mai înalte ale țării, au hotărît organizarea unei răscoale care să redea Principatelor vechile privilegii încălcate de turci și de fanarioți; alegerea lor pentru un conducător militar a căzut, probabil în decembrie 1820, pe slugerul Tudor Vladimirescu, mic boier de origine răzăsească și fost comandant de panduri pe timpul războiului ruso-turc de la 1806-1812. Sluggerul avea deci experiență militară, se bucura de ocrotirea Rusiei, al cărei sudit era, se afla în strînse legături cu Eteria încă de pe vremea șederii sale la Viena și, mai presus de orice, era cunoscut pentru ostilitatea și răbufnirile sale antifanariote și antiturcești; ca arendaș și proprietar, ca zapciu, vâtaf de plai și polcovnic de poteră, ca fost om de casă al boierilor Glogoveni, Vladimirescu se vădise un tipic reprezentant al noii clase în ascensiune, îmbogățită din comerțul internațional cu vite, de-

seori silnică față de țărani, ambițioasă și dornică să joace un rol politic.

În decembrie 1820, Tudor a încheiat o înțelegere de colaborare militară cu Eteria, iar la 15 ianuarie 1821 cei trei mari bani l-au investit oficial și în scris cu conducerea răscoalei: „te-am ales să ridici norodul cu arme și să urmezi precum ești povăluit”, pentru ca „să se facă folos neamului creștinesc și patriei noastre”; o zi mai târziu, aceiași trei boieri îi dădeau drept locotenent pe Dimitrie Macedonski, făcând și mai explicit scopul întregii mișcări: „vremea dorită... a sosit și este cu puțință cu ajutorul lui Dumnezeu de a ne mîntui”.³⁰ Amîndoi, Tudor și Macedonski, au părăsit Bucureștii în noaptea de 17 spre 18 ianuarie 1821 cu o gardă dată de spătarie, marele spătar nu era altul decît Grigore Brîncoveanu, îndreptîndu-se spre Oltenia spre a răscula pe panduri; la 18 ianuarie, la anunțul morții domnului Alexandru Suțu, otrăvit probabil de eteriști, cei trei bani au preluat conducerea țării proclamîndu-se caimacamii; o zi mai târziu, consulul rus Pini, la curent cu complotul, a recunoscut noua cîrmuire.

Programul mișcării, cunoscut sub numele de *Cererile norodului românesc*, deși poartă data de 17 ianuarie, fusese redactat la București încă din decembrie 1820; foarte antigrecesc, el era în aparență îndreptat împotriva fanarioților, nu a Porții; în realitate alungarea grecilor era doar primul pas pe calea cuceririi independenței. Tudor însuși avea să declare pandurilor că „pornirea aceasta e din porunca țarului Alexandru al Rusiei și privește nu numai mîntuirea noastră ci și a întregului neam grecesc... Noi vom înlesni trecerea prințului Ipsilanti peste Dunăre ca să meargă spre mîntuirea patriei sale. Rușii ne vor ajuta ca să cuprindem cetățile turcești de la marginea Dunării ce sînt în partea noastră și apoi ne vor lăsa liberi și independenți”.³¹ Discursul lui Tudor dezvăluie cele două elemente esențiale pe care se baza răscoala: alianța cu Eteria și convingerea că Rusia va sprijini necondiționat cele două mișcări antiotomane.

Evenimentele au luat însă o direcție neașteptată; ridicarea grecilor și a românilor venea chiar în clipa în care, adunați la Laybach, monarhii Sfintei Alianțe se consultau asupra modului de stăvilire a valului revoluționar care străbătea Italia și Spania. Ca întemeietor al conservatoarei alianțe de la Viena, Alexandru I nu putea sprijini pe față o răscoală împotriva unui monarh legiuit, chiar dacă simpatiile sale personale mergeau în acea direcție. Este puțin probabil ca țarul

să fi dat vreodată eteriștilor altceva decît astfel de asigurări de simpatie; aceștia le-au luat însă drept promisiuni de ajutor și le-au transmis astfel românilor. În acest fel, întreaga ridicare de la 1821 era întemeiată pe speranțe ce nu aveau cum să se îplinească; la 18 februarie, consulatul rus de la București îl dezavua public pe Tudor, iar la 23 februarie, Capodistria însuși îi retrăgea decorația, sudeția și gradul de locotenent din armata rusă, toate obținute pe timpul războiului de la 1806–1812. Cîteva săptămîni mai târziu, de la Laybach, țarul condamna și răscoala lui Ipsilanti; în felul acesta, eteriștii, Tudor și marii boieri, care organizaseră răscoala, se vedeau lipsiți de sprijinul pe care contaseră, de a cărui iminență se autoconvinseseră și fără de care nu aveau cum ieși învingători din confruntarea militară cu otomanii.

Lăsați singuri, Tudor și Ipsilanti și-au măcinat repede puțină încredere pe care o avuseseră unul în altul; românii se aliaseră cu eteriștii cu condiția ca aceștia să treacă spre Grecia, un plan care acum nu se mai putea înlăptui. Rămăs în țară, Ipsilanti și-a instaurat conducerea asupra părții de nord-est a Principatului, venind astfel în conflict cu pămîntenii care nu înțelegeau să scape de fanarioți doar pentru a cădea sub cîrmuirea eteristă. Între timp, Tudor a ocupat Bucureștii (21 martie), sechestrînd la Belvedere o parte a marii boierimi și conducînd țara aproape ca un domn, punîndu-și fund alb la calpac, în semn domnesc, și luîndu-și titlul de „cîrmuitorul oștirilor țării”. La 5 aprilie, el își reafirma ca principal scop „să ne mîntuim țara” și lua măsuri de apărare militară a capitalei.

Caracterul mișcării se modificase însă între timp în chip simțitor, elementul social tinzînd să precumpănească asupra celui național. Tudor nu a urmărit ridicarea țărănimii, măsurile sale nu au depășit mărunte acțiuni de ușurare a birului; de cele mai multe ori el a căutat chiar să-i înfrîneze pe țărani și să-i apere pe boieri de al căror sprijin politic avea neapărată nevoie. Clăcașii nu s-au mișcat de altminteri, lipsindu-l de baza de masă care ar fi dat poate mișcării un caracter de răscoală populară. Cu toate acestea, tensiunea socială era ridicată, după spusele unui arendaș contemporan, „nu pot să poruncesc rumânilor și scăunașilor deoarece nu sînt cei dinainte... acum ei sînt stăpîni și eu mă tem mai mult de ei”; „nimeni nu ne ascultă”.³²

Dezavuarea țarului, accentuarea caracterului social al mișcării, precum și iminența intrării trupelor turcești în țară au provocat fuga

peste graniță, în Transilvania, a celei mai mari părți a boierimii, în frunte cu cei trei bani, Ghica, Văcărescu și Brîncoveanu; lăsat singur, Tudor a încercat să iasă din criză apropiindu-se de turci, prezentându-le mișcarea ca avînd un caracter strict antifanariot, în nici un fel ostil Porții; la 15 mai el părăsea Bucureștiul îndreptîndu-se spre nordul Olteniei, unde intenționa să se întărească și să stabilească o bază de rezistență pînă la încheierea unei înțelegeri cu turcii. Bănuindu-i intențiile, eteriștii au reușit însă să-l prindă la Golești; acuzat de trădare, el a fost judecat în grabă de un tribunal eterist și executat, în iunie, la Tîrgoviște. După moartea sa, în care răsculații n-au vrut să creadă multă vreme, pandurii s-au risipit, nevoind să lupte alături de Ipsilanti. În august, detașamentele de eteriști vor fi complet nimicite de turci, în bătălia de la Drăgășani.

Programul maximal al răscoalei a rămas astfel neîmplinit, dar foarte priceputa diplomație a boierilor a reușit totuși să obțină pentru țară cîștiguri prețioase; în 1821 și 1822 ei au redactat nu mai puțin de 75 de memorii și proiecte de reformă, pe care le-au înaintat rușilor, turcilor și austrieilor, cerînd recunoașterea a numeroase drepturi naționale și, în primul rînd, reacordarea dreptului de a avea domni pămînteni. În septembrie 1822, Poarta a acceptat înlocuirea fanarioșilor, numindu-l pe Grigore al IV-lea Ghica domn al Țării Românești și pe Ioniță Sandu Sturdza domn al Moldovei.

Perioada cuprinsă între răscoala de la 1821 și adoptarea Regulamentelor Organice a fost probabil una din epocile cele mai interesante din istoria modernă a Principatelor. Contemporanii s-au lăsat prinși de frenezia speranței, de nădejdea înnoirilor, au socotit că suferințele lor și ale țării au încetat; „Iată dreptatea; iată veacul cel înăurit“, exclama Ionică Tăutu, dînd glas sentimentului generalizat de încredere în viitor. Între 1821 și 1830, muntenii și moldovenii au redactat zeci de memorii și proiecte de reformă, de apeluri și proclamații, discutînd în fel și chip modul în care trebuie cîtorită epoca anunțată de P. Mumuleanu cu formula „fraților simpatrioți, un veac nou ni s-a ivit“³³.

Veacul nu era însă de aur pentru toți locuitorii, pentru țărani mai ales, al căror trai nu se îmbunătățise peste noapte doar prin simpla înlocuire a fanarioșilor cu pămînteni. Cît privește boierimea, ea s-a scindat după 1821 în două tabere rivale și dușmane, fiecare ținînd a monopoliza puterea și a cîrmui în potrivire cu viziunea sa politică. Conflictul ideologic și politic dintre marea și mica boierime va de-

veni de aici înainte un element permanent al scenei politice românești, atît conservatismul cît și liberalismul veacului al XIX-lea trăgîndu-și originile din lupta de idei a acestei perioade.

Înfruntarea dintre cele două partide a îmbrăcat o formă acută cu deosebire în Moldova unde, profitînd de fuga peste graniță a marilor boieri, domnitorul Ioniță Sandu Sturdza s-a înconjurat de mici boieri novatori dornici a reforma țara după principiile carbonare expuse de I. Tăutu în a sa *Constituție a celor 77 de ponturi* (1822), cunoscută și sub numele de *Constituția cărvunarilor*; proiectul propunea introducerea în Moldova a unui regim constituțional, bazat pe separarea puterilor, pe reformarea și modernizarea administrației; propunea de asemenea numeroase măsuri de încurajare a industriei, agriculturii, comerțului, de dezvoltare a orașelor. Regimul lui Tăutu era departe de a fi un regim reprezentativ, puterea politică era lăsată încă în mîna boierimii. Dar cărvunarii dădeau termenului un sens foarte larg, clasa lor boierească includea multe elemente burgheze și intelectuale și excludea practic de la conducere vechea protipendadă; nu e de mirare deci că aceasta a atacat constituția lui Tăutu în numeroase scrieri, învinuind-o de spirit revoluționar, de anarhism, de dorința de a răsturna legiuita ordine socială; chiar și Grigore al IV-lea Ghica, domnul Țării Românești, s-a alăturat acestui cor de acuzații, declarînd ideea de „constituție... și formă de guvernămînt reprezentativă“ drept nepotrivită și „ridicolă“³⁴. Cu toate acestea, el a convocat în 1827 o comisie pentru pregătirea unui regulament fundamental, în fond a unei constituții.

Ocupația militară otomană a Principatelor a durat pînă la 1826 și în asemenea condiții reorganizarea administrației s-a dovedit a fi greu de împlinit; cei doi principii au încercat în repetate rînduri să-și manifeste autonomia, în 1824 de pildă au încercat să refacă armata pămînteană desființată de fanarioși în 1741, dar aproape toate inițiativele le-au fost oprite de turci; stînjenoarea prezență și influența otomană nu au luat sfîrșit decît prin convenția de la Akkerman (1826), care promitea Principatelor o reală autonomie și le permitea să porceadă la reorganizarea lor internă; după mai puțin de doi ani, ele erau însă din nou ocupate, de astă dată de ruși, sub a căror stăpînire vor rămîne pînă în 1834.

Războiul ruso-turc de la 1828-1829, încheiat prin pacea de la Adrianopol, a avut însemnate urmări pentru țară, așezînd relațiile ei cu Poarta pe baze cu totul noi, întărindu-i autonomia, desființînd ra-

ialele și monopolul comercial turcesc, scoțindu-le practic, cu excepția unui modest tribut, din sfera de dominație politică și economică a Imperiului. Tratatul prevedea de asemenea reorganizarea neîntârziată a administrației lor interne pe temeiul unor Regulamente Organice; consiliile de redactare și-au început lucrul înainte chiar de sfârșitul războiului înaintându-și apoi proiectul, spre aprobare, la Petersburg; după câteva luni de dezbateri în Obșteștile Adunări Extraordinare de Revizie de la București și Iași (1831), Regulamentele au intrat în vigoare la sfârșitul anului 1831 în Țara Românească, la 1 ianuarie 1832 în Moldova.

Regulamentele Organice reprezintă o curioasă și eclectică primă constituție românească, punând alături de principii generale, referitoare la organizarea societății, la forma sa de guvernământ, la structura socială, tot felul de articole privind mărunte probleme de administrație și organizare; Regulamentul Țării Românești avea 371 de articole, cel al Moldovei 425, multe inspirate de cele peste 100 de proiecte redactate în deceniul premergător punerii lor în aplicare. Prevederile instituționale erau fără îndoială noi și modernizatoare: introduceau un regim de domnie constituțională, în care autoritatea principelui era contrabalansată de o Adunare Obștească cu largi atribuții legislative și de control; introducea separarea deplină a puterilor, un principiu nou în viața politică a Principatelor; uniformiza și moderniza administrația; adopta numeroase măsuri de stimulare a economiei, cum ar fi libertatea comerțului intern și internațional; punea ordine în regimul impozitelor, înlocuind vechiul haos fiscal cu o dare unică numită capitație.

Multe măsuri de modernizare se opreau însă la jumătate; boierimea rămânea scutită de dări; domnia era constituțională, dar adunările nu erau și reprezentative, fiind alcătuite aproape numai din boieri; iar relațiile agrare erau restructurate, în ciuda bunelor intenții arătate de Kiseleff, în defavoarea țăranilor.

Din punct de vedere extern, principala schimbare introdusă prin tratatul de la Adrianopol, legiferată apoi de Regulamente, a fost introducerea protectoratului rusesc. Sultanul a rămas suzeranul nominal, dar adevăratul stăpîn al Principatelor a devenit țarul. Influența rusă a crescut și mai mult prin introducerea în Regulamente, în ciuda opoziției Adunărilor Obștești, a așa-numitului „articol adițional”, care dădea dreptul Petersburgului să se opună oricărei reforme interne dacă o socotea în defavoarea Rusiei. Ca urmare Regulamente-

le au început a fi privite de români ca un instrument de amestec rusesc în treburile interne ale țării; în același timp, pentru țăranime și burghezie, ele erau un instrument de dominare al mării boierimi. De aceea, cu trecerea anilor, elementele negative ale acestor prime constituții românești au început să precumpănească asupra celor pozitive. La 1848, revoluționarii le-au denunțat cu pasiune ca un obstacol în calea progresului și apoi le-au ars în piața publică.

Cu toate acestea, meritele Regulamentelor sînt de netăgăduit; pîrtinitoare cum erau, ele au reprezentat totuși acte fundamentale cu caracter constituțional cum nu existau în nici unul din marile imperii autocrate vecine. În numai cîțiva ani, ele au readus pe români în lumea nouă, imperfectă dar totuși europeană, de care epoca fanariotă îi ținuse despărțiți mai bine de un secol. La 1848, ele deveniseră în adevăr o piedică pentru progresul social și politic al țării; la 1831 însă ele fuseseră un prim pas firesc și necesar spre modernitate.

7. ILUMINISMUL ȘI CONȘTIINȚA NAȚIONALĂ

Între Orient și Occident. Veacul al XVIII-lea reprezintă o perioadă de ruptură a contactelor cu Europa, de întrerupere a frecvențelor legături pe care clasele conducătoare și cărturarii le avuseseră până atunci cu restul continentului. Textele de la începutul secolului nu fac încă nici o deosebire între Principate și Europa, Balcanii nu rămân în afara zonei de civilizație europeană, în ciuda stăpînirii otomane; pentru Cantemir, de pildă, țara sa se aseamăna în ceea ce privește trăsăturile esențiale cu „neamurile de frunte din Europa”³⁵, și nici unul din contemporanii săi nu și-ar fi închipuit că o călătorie în Polonia, Ungaria sau Austria însemna o intrare în altă zonă de cultură și civilizație.

Epoca fanariotă a rupt acest sentiment de comunitate pe care îl avuseseră cărturarii veacului al XVII-lea față de Europa; noul regim politic, reprezentantul unui suveran ostil puterilor creștine nu numai din punct de vedere politic ci și din acela al modului de viață, a făcut contactele directe dificile, a privit cu suspiciune pe cei care le mai întrețineau, le-au restrîns la un mic cerc de demnitari, a căror fidelitate putea fi ușor controlată. De altminteri, chiar și contactele fanarioților cu europenii erau văzute cu neîncredere de Poartă; cînd feciorii lui Alexandru Ipsilanti au plecat fără îngăduință la Viena (1782), domnitorul și-a părăsit de îndată tronul, știind prea bine că sultanul nu va mai avea încredere într-un domn ai cărui copii fugiseră în Apus. Ca urmare a acestei situații, conceptul de Europa s-a îngustat, Europa a devenit o zonă geografică și de civilizație diferită de cea românească și balcanică, cunoscută doar pe căi indirecte. Foarte puțini români au călătorit de altminteri peste hotarele din apus înainte de 1774; Europa a devenit un ideal îndepărtat, stîrnind admirație pentru luminile pe care le împrăstia și regretul că ele nu pătrund suficient și în Principate. Grigore Rîmniceanu a sintetizat

cel mai bine aceste sentimente în prefața *Triodului* din 1798: „Oamenii Europei au minte ascuțită, sînt puitori de pravile, doftori, ritori și voievozi aleși cari au dîmesticit, au învățat și au biruit pe toate celelalte neamuri ale lumii cu puterea minții lor, a limbii și a mîinii... într-însa au înflorit și înfloresc științele, meșteșugurile, bunele obiceiuri”; pentru toate aceste merite, încheie arhimandritul, „ias-te cu cuvîntă ca această Evropă să se numească podoaba lumii”³⁶.

După 1774, contactele românilor cu europenii și cu filozofia luminilor au început să se înmulțească, tot mai greu controlabile de cîrmuire; a crescut și numărul celor care mergeau în Apus și care aveau în acest fel prilejul să vadă cu propriii lor ochi ceea ce înainte aflaseră doar din cărți sau pe căi indirecte. Ei aveau astfel posibilitatea să compare cele două realități și să mediteze asupra cauzelor deosebirilor. La mulți, admirația a început să fie dublată de un relativ complex de inferioritate, de regretul că românii, deși ar merita-o, nu se află și ei la același nivel de civilizație. Europa, față de care Costin și Cantemir se așezaseră pe un picior de egalitate, devine acum un model al dezvoltării pe care românii sînt sfătuiți să-l urmeze dacă doresc să se reintegreze ariei de civilizație din care făcuseră odată parte. Ei reproșează chiar, la 1821, apusenilor că îngăduie sultanului să-i chinuie „în mod tiranic în centrul Europei”; dorința de a ajunge din urmă Europa „cea de dincolo”, cum spune D. Goleșcu (1826), devine obsesivă; numai ea este luminată, numai ea poate fi luată drept model. Asemenea lui Poteca (1827) — „oare noi n-am putea să ne mai împrumutăm de la dîșii?” —, cei mai mulți cărturari îndeamnă fățiș la împrumuturi³⁷.

Că civilizația românilor din Principate era mult mai orientalizată la 1800 decît fusese la 1700 sau 1600 nu este greu de dovedit; ajunge să ne aruncăm o privire asupra tablourilor reprezentînd pe marii boieri sau să citim foile de zestre și testamentele epocii. Dinicu Goleșcu, în somptuosul său costum oriental, arată aproape ca un pașă turc, pe cînd strămoșul său, îngropat la 1574, fusese reprezentat pe piatra sa funerară ca un cavaler european; stofele și giuvaerurile nu mai vin de la Veneția sau din Germania, ca în veacul al XVII-lea, ci de la Stambul. Costumul se orientalizează și din motive politice: nici un mare boier sau domn fanariot nu și-ar fi îngăduit să apară în fața padișahului în hainele „nemțești” ale ghiaurilor. De altminteri, nesiguranța vieții, deseale incursiuni ale turcilor de la serhaturi, numeroasele războaie cu creștinii au influențat direct modul de viață;

palatele și curțile deschise din vremea lui Brîncoveanu sînt abandonate, boierii își construiesc cule, își întăresc conacele, le fac ușor de apărut, dar lipsite de confortul pe care îl avuseseră casele boierești mai vechi, cele de la Herești, Mărgineni, Filipești.

Aceasta nu înseamnă firește că traiul boierimii era lipsit de strălucire și bogăție; indiferent sub ce costum, ea a continuat, ca și înainte de fanarioți, același trai îmbelșugat și fastuos, descris nu o dată de călătorii străini trecători prin Principate; la începutul veacului al XIX-lea, pe vremea cînd o moșie mare se cumpăra cu circa 15 000 de taleri, Iancu Golescu cheltuia pentru rochia de mireasă a soției sale 20 000 de taleri. Pasiunea pentru lux a boierimii și ușurința cu care-și măcina averile au îngrijorat nu o dată biserica și cîrmuirea, îndemnîndu-le să impună frecvente legi somptuare, mai niciodată însă aplicate; temporarele interdicții de import loveau mai ales mătaseurile și stofele de Alep, din India și Constantinopol, dar, de pildă, în 1797 și trăsurile fabricate în Europa. Măsura trebuie să fi fost însă repede uitată, din moment ce marele boier Barbu Știrbei se întorcea la sfîrșitul aceluiași an de la Karlsbad nu cu una, ci cu două trăsuri noi, ambele comandate la Viena; cu cîțiva ani mai înainte (1784), un alt boier comandase din Austria „un cățeluș din cei mici, flocos... foarte să fie mic, să nu mai fie în toată Europa decît acela”³⁸.

Războaiele ruso-austro-turce, prezența ofițerilor europeni la București și Iași, precum și deschiderea spre Europa întîmplată după 1774 au dus, după cum arată și cazul trásurilor lui Știrbei, la treptata înlocuire a modului de viață oriental cu cel european. Boieroai-cele au fost primele care au părăsit moda Răsăritului, încă pe timpul ocupației ruso-austriece de la 1787-1792, rămasă de pomină în anele mondene ale Iașului prin balurile prințului Potemkin. Boierii cei tineri au început să-și schimbe șalvarii, contașele și ișlicele cu pantaloni și joben după următoarea ocupație rusă, cea din 1806-1812, dar veliții și bătrînii și-au continuat obiceiurile pînă către 1830, unii chiar și după adoptarea Regulamentelor Organice; înlăturarea costumului oriental fusese de altfel cerută de mulți cărturari și înțeleasă ca o necesară parte a procesului de modernizare. În orice caz, în 1833 reclama „Magazinului de noutăți și mode” al fraților Bogosz nu mai avea aproape deloc iz oriental; el desfăcea ieșenilor bijuterii, articole pentru rochii, stofe, porțelanuri, mobile, tapițerii, arme de foc, trăsuri, ciocolată, vinuri „străine”, parfumuri, apă de colonie, țigarete de Havana.

Cercetarea documentelor vremii lasă impresia unui veac extrem de pitoresc și viu, în ciuda turcilor, a fanarioților, a războaielor și a ocupațiilor; „boala amorului”, de care vorbea Eufrosin Poteca la 1829, pare să fi ocupat timpul multor boieri și boieroai-ce; divorțurile, răpirile, violurile par să fi fost parte a vieții orășenești de zi cu zi, amănunțit și parcă cu plăcere descrise în condicele de judecată; în ciuda nesiguranței, partidele de vînătoare se organizau cu fast, fiecare boier venind și mîndrindu-se cu „tacîmul” lui, din care nu lipseau cele mai felurite rase de cîini; iar în 1818, Vodă Caragea își uimea capitala asistînd la ascensiunea în marginea Bucureștiului a unui balon, numit în documentele vremii „băsică”.

Se vorbește deseori despre conflictul dintre aceste noi obiceiuri europene și valorile tradiționale; nu cred că modul de viață oriental de la 1800 poate fi socotit tradițional, trei sau patru generații mai timpurii l-ar fi socotit tot atît de nou pe cît era socotit acum nou cel european. Doar jărănimea a practicat neînterupt un mod de viață tradițional ale cărui structuri esențiale nu erau nici orientale nici occidentale; cît privește clasa conducătoare și orășenimea, formele ei de civilizație au pendulat de la epocă la epocă, legate nu atît de civilizația însăși cît de împrejurările politice în care trebuia să se manifeste.

Iluminismul românesc. Era această lume, aflată la marginea dintre Orient și Occident, întemeiată pe valorile generale ale epocii luminilor? Cît de profund a receptat ea și pe ce căi ideile iluministe? Se pot socoti produsele ei culturale parte a fenomenului iluminist european?

Așa cum am arătat, fanariotismul a adus cu sine, din motive politice, o activă tendință de orientalizare. Cantemir, Costin și stolnicul Cantacuzino nu au urmași direcți, hiatusul este evident, prima jumătate a veacului al XVIII-lea fiind săracă și neoriginală din punct de vedere cultural. Contactele cu Europa au rămas întrerupte aproape cu desăvîrșire, limitate doar la micul grup de privilegiați din jurul curților domnești.

Circulația ideilor dinspre Europa către Principate nu s-a reluat decît după 1750; în acel an s-au tradus în românește, din franceză, *Cugetările* lui Oxienstiern. Apoi, contactele au început să se înmulțească treptat, nu atît cele directe, numărul românilor care au călătorit în Apus înainte de 1821 a rămas minim, cît cele indirecte. Boierii învață franțuzește, se generalizează moda preceptorilor apuseni;

după 1774 se înmulțesc secretarii particulari, medicii, profesorii de pian, grădinarii, bucătarii, aduși din Austria, Germania, Franța. Secretarii și dascălii vin cu precădere din Franța, plătiți de altminteri mult mai bine decât slujitorii aduși mai de aproape. La începutul veacului al XIX-lea de pildă, marele vistiernic Iordache Rosetti-Rosnovanu plătea preceptorului Fleury 4 570 de lei pe an, plus 300 pentru slugă; bucătarul Iosif se mulțumea însă cu 765 lei, iar grădinarul Miller cu numai 125³⁹.

Viața de fiecare zi a clasei conducătoare din Principate era în chip evident tot mai influențată de elementele modului de viață apusean. Conacele se construiesc într-un stil nou, neoclasic, mai ales în Moldova, aflată sub influență poloneză; interioarele își schimbă înfățișarea, mobilierul oriental fiind treptat înlocuit cu cel adus din Europa. Cunoașterea limbii franceze a făcut posibilă stabilirea unui contact direct cu literatura iluministă și a ușurat pătrunderea ei în Principate. Chiar și fără contacte umane directe, chiar și fără călătorii, clasa conducătoare și vîrfurile intelectualității au devenit în mod inevitabil parte a ceea ce s-a numit mai tirziu „Europa franceză”.

Sugestive pentru gustul cititorilor sînt cele cîteva cataloage de biblioteci păstrate, precum și corespondențele prin care domnii și boierii își comandau cărți din Austria, Germania, Franța. Cele mai multe lăzi cu cărți veneau prin furnizorii sibieni și brașoveni, dar au existat și cazuri de boieri, Mavrocordatii, Rosetștii, Balșii, cu legături directe în capitala franceză, uneori chiar și cu furnizorii curții regale. Grație lor, bibliotecile sînt bine înzestrate cu textele autorilor clasici, greco-latini, cît și cu scrierile gînditorilor politici din veacul al XVII-lea, Grotius și Pufendorf de pildă; lor li se datorește probabil interesul pentru teoria dreptului natural și frecvența sa menționare în proiectele de reformă de după 1774. Scriitorii vremii, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, sînt și ei bine reprezentați în biblioteci ca și de altfel bogata literatură istorică și politică legată de revoluția franceză și epopeea lui Napoleon. *Enciclopedia* era cerută și se citea în 1778 la episcopia Rîmnicului. La începutul veacului al XIX-lea, cartea apuseană precumpănea categoric atît în bibliotecile particulare cît și în cele bisericești; la Stîncă, de pildă, pe la 1820, biblioteca Rosnovenilor avea 493 de cărți în franțuzește, 75 în grecește, 8 în germană. La București, catalogul bibliotecii mitropoliei (1836) conține 2 275 titluri latinești, 1 497 franțuzești, 1 278 italie-

nești, 300 grecești, 49 germane, 18 turcești, 13 englezești, unul rusesc⁴⁰.

Cunoașterea directă a literaturii iluministe explică probabil puținele încercări de traducere a ei în românește; pe românește circula încă și se citeau cu desfătare mai ales cărțile populare, cele mai multe traduse de altfel încă din veacul al XVII-lea; cele cu caracter moralizator, *Floarea darurilor*, *Varlaam și Ioasaș*, romanele înțelepciunii populare, *Esopia*, *Viața lui Bertoldo*, *Archirie* și *Anadan*, romanele pseudoistorice, *Alexandria*, *Istoria Troadei*. Traducerile din literatura iluministă sînt puține și nesemnificative, mai ales în Principate. Voltaire e tradus în 1772 (*Le tocsin des rois*, *Traduction du poème de Jean Plokoff*), apoi în 1792 (*Histoire de Charles XII*), Rousseau și Montesquieu în 1794 (*Narcisse* și respectiv *Arsace et Ismène*), dar nici una din marile lor scrieri nu a apărut înainte de 1830, cînd S. Căpățineanu traduce atît *Le contract social* cît și *Considérations sur les romains*. *Télémaque*-ul lui Fénelon circula în schimb în traducere românească încă de la 1772. Preferințele literare ale traducătorilor lasă impresia unui amestec de iluminism și preromantism; între 1800 și 1830 s-au tălmăcit pe rînd Florian, Young, Pope, Volney, Saint-Pierre, abatele Prevost, Chesterfield.

Învățămîntul a contribuit și el la răspîndirea ideilor iluministe, deși evoluția sa a fost contradictorie, nu întotdeauna în slujba intereselor naționale. Academiiile domnești, întemeiate în Țara Românească între 1678-1688, în Moldova la 1707, au reprezentat într-adevăr un însemnat focar de cultură al Răsăritului ortodox, dar prezența fanarioților le-a trecut repede sub controlul grecilor; școala națională, cu limba de predare română, e vorba firește de școala înaltă nu de învățămîntul elementar, a fost astfel înăbușită și nu a mai putut renaște la începutul veacului al XIX-lea — cursul de inginerie al lui Asachi se inaugurează în 1814, Lazăr își deschide școala în 1818 — decît în luptă cu Academiiile domnești grecizate. Nu este însă mai puțin adevărat că aceste academii, ale căror cursuri erau urmate de români, greci, bulgari, au reprezentat deseori un canal de pătrundere în Principate a ideilor iluministe. Wolf, Baumais-ter și Condillac erau filozofii cu cea mai mare influență printre profesorii Academiei din București, în timp ce la școala lui Lazăr de la Sf. Sava cursurile de filozofie erau inspirate din Kant.

Întreținerea școlilor din Principate cădea pe seama bisericii, statul percepend o taxă specială pe minăstiri și preoți, în scopul pro-

curării de fonduri. Interesul și preocuparea pentru problemele învățămîntului vădese de altfel o mentalitate iluministă. Atît domnii cît și boierii afirmă în repetate rînduri că numai educația îi poate face pe oameni să trăiască „după rațiune“, să afle „cunoștința lucrurilor și a ființelor“, să devină „bine dispuși, deoarece... întrebuițează numai rațiunea și nu un alt scop decît binele comun“ (Hrisov al lui Al. Ipsilanti, 1776). Argumentele sînt evident iluministe, ca și încercarea domniei din 1741-1743 de a obliga pe toți copiii să învețe scrisul și cititul. Și boierii erau conștienți de însemnătatea învățăturii, din moment ce propuneau în 1746 ca odraslele lor să fie forțate a urma cursurile Academiei domnești „fiindcă au rămas mai proști la învățatură decît alte trepte mai de jos“⁴¹.

În ciuda acestei mentalități iluministe, învățămîntul a progresat încet și fără continuitate; reformele din 1748, cele din 1776, cele din 1813 și 1818 nu i-au schimbat decît în mică măsură caracterul restrîns și nemodern. Academia domnească din București nu avea în 1776 decît 9 profesori; se predă gramatica, aritmetica, geometria, astronomia, istoria, fizica, teologia, latina, franceza și italiana. Ulterior, programele au inclus și științele naturale. Numărul elevilor, împărțiți pe cinci trepte, a fost însă mereu scăzut, cîteva zeci de treaptă, pe durata întregului secol al XVIII-lea. În 1834, numai 1 129 de moldoveni și numai 3 050 de munteni urmau școli publice. Un număr egal se școlea probabil prin preceptori și școli particulare⁴².

Nici în Transilvania situația nu era mult mai bună, în ciuda aceleiași atitudini de luminători a cărturarilor. Cu toate acestea, afit numărul școlilor cît și al profesorilor și al elevilor era mult superior celui din Principate. Românii aveau școli medii la Blaj (1754), Brașov (1829), și Beiuș (1829), precum și trei institute teologice, la Blaj (1754), Sibiu (1811) și Arad (1822). În 1761, statistica generalului austriac Bucow dădea un număr de 2 719 dascăli români pentru întregul Principat⁴³.

O altă formă de manifestare a spiritului iluminist a fost interesul pentru tipărirea de cărți. Între 1700 și 1800, s-au tipărit de către români 799 de cărți dintre care 617 în românește, iar 182 în grecește, latinește, slavă etc. Procentul de carte laică a crescut necontenit, în dauna subiectelor religioase, ceea ce ar fi probabil un indiciu privind schimbarea de mentalitate. Între 1717 și 1750, de pildă, cartea laică a reprezentat numai 15,6% din totalul tipăriturilor; procentul a crescut la 53,2% în perioada 1790-1800 și la 74,8% în perioada

1820-1830⁴⁴. La mijlocul veacului al XVIII-lea, tipografii laici, de regulă negustori sau tipografi de meserie, au înfrînt și ei, pentru prima dată, monopolul pînă atunci absolut al mitropoliilor și episcopilor asupra tiparnițelor. Laicizarea tiparului a urmat un curs mai rapid în Transilvania, care-și tipărea cărțile nu numai în Blajul greco-catolic, dar și la Viena (din 1771) și Pesta (din 1777).

În Principate, atmosfera iluministă a stimulat cu precădere gîndirea politică și juridică. Mișcarea de reforme descrisă în capitolul precedent a fost în chip evident influențată de ideile europene, ca și de altfel febrila activitate de codificare; s-au alcătuit noi coduri de legi în 1765-1770, 1780, 1814, 1817, 1818, 1820-1826, influența lui Beccaria, Filangeri, a codurilor civile francez și austriac fiind evidentă. Cu toate acestea, în afara dreptului și a politicii, elementul nou, creator este în Principate sub nivelul la care ajunsese cultura la începutul veacului al XVIII-lea. Un regres sensibil a înregistrat mai ales istoriografia, produsele ei principale, *Istoria Țării Românești* (1776) a lui Mihai Cantacuzino, de pildă, sau *Istoria prea puternicilor împărași otomani* (1794) a lui Enăchiță Văcărescu, fiind inferioare scrierilor lui Miron Costin, Cantemir sau Constantin Cantacuzino.

Declinul istoriografiei moldo-valahe a fost compensat într-o oarecare măsură de progresele istoriografiei transilvane. De altminteri, spre deosebire de veacul al XVII-lea, cultura românilor ardeleni a fost de-a lungul întregii epoci a luminilor superioară celei de dincoace de munți, contactul cu mediul cultural austriac și maghiar a fost constant și fecund, cărturarii sînt parte a Europei fără ca pentru aceasta să facă vreun efort deosebit. Prejudecățile clasei conducătoare maghiare sau ale curții de la Viena le-au oprit deseori elanul — în 1795, de pildă, autoritățile au interzis înființarea *Marii Societăți Filozoficești a Ardealului*, între 1789 și 1820 au zădărnicit cîteva proiecte de înființare a unor periodice românești — dar, cu toate acestea, multe din realizările lor sînt remarcabile, mai ales în domeniul lingvisticii și al istoriei. Samuel Micu și Gheorghe Șincai dau la iveală în 1780 *Elementa linguae daco-romaniae sive Valachicae*; S. Micu scrie în 1778 *Brevis historica notitia originis et progressus nationis daco-romanae*, dezvoltată apoi în *Istoria, lucrurile și înîmplările românilor*, studiu amplu, parțial publicat în 1806; Gh. Șincai încheie în 1808 *Hronicul românilor și a mai multor neamuri*, probabil cea mai erudită carte de istorie scrisă pînă

atunci de un român; în sfârșit, Petru Maior alcătuiește în 1812 *Istoria pentru începuturile românilor în Dacia*, o scriere de pasionată dar nu mai puțin savantă polemică istorică.

Dar iluminismul românilor ardeleni nu se reduce la scrierile acestor corifei ai Școlii Ardelene. El s-a manifestat și prin preocuparea de a înființa societăți literare, prin tipărirea de manuale școlare menite a contribui la luminarea poporului, prin publicarea de lucrări de popularizare a științei sau prin traducerea unor texte raționaliste, urmărind înlăturarea superstiției și triumful rațiunii; o astfel de scriere a fost *Învățătura firească spre surparea superstiției norodului*, prelucrare de Gh. Șincai, după fizicianul german Hellmuth.

Cărturarii ardeleni sînt, fără îndoială, de o cultură superioară contemporanilor lor din Țara Românească sau Moldova, sînt și mai numeroși. Cu toate acestea, ideile politice cele mai noi, cele mai radicale, unire, independență, s-au dezvoltat cu precădere în Principate, nu în Transilvania. Acest aparent paradox arată o dată mai mult că factorul inițial în apariția conștiinței naționale nu este gradul general de cultură la populație, nici prezența influențelor culturale apusene, ci existența unei clase politice proprii, capabilă și doritoare de acțiune politică autonomă.

Conștiința națională. După cum am văzut, cărturarii veacului al XVII-lea ajunseseră la definirea conștiinței etnice românești, afirmînd atît unitatea de origine a tuturor românilor cît și caracterul latin al limbii lor. Prima jumătate a veacului al XVIII-lea nu a adus elemente noi în evoluția acestei prime trepte a conștiinței naționale, cei mai mulți cărturari, episcopul Clain, Neculce, episcopii de Rîmnic Inochentie și Clement, reluînd vechile afirmații fără modificări însemnate, bizuindu-și însemnările istorice aproape exclusiv pe scrierile lui Dimitrie Cantemir. Românii erau socotiți „romani” curați, și cum nimeni nu le contesta încă această pură origine, afirmația trecea ca un loc comun, fără polemică sau nevoie de argumentare.

O primă innoire față de vechea interpretare a constituit-o apariția sentimentului dacic în jumătatea a doua a veacului al XVIII-lea; scriitorii continuă să creadă în romanitatea românilor, în continuitate, dar resping acum teza lui Eutropius, și după el, a lui Cantemir, privind exterminarea dacilor. Ei sînt tot atît de mîndri de originea dacă cum sînt și de cea romană și li se pare avantajos să-și poată urca autohtonía, prin daci, pînă la începuturile istoriei.

Sentimentul dacic s-a dezvoltat aproape numai la scriitorii moldo-valahi; îl începe *Istoria Țării Românești* a lui Mihai Cantacuzino, scrisă în românește între 1774–1776, tipărită în grecește la Viena în 1806, cea dintîi carte care vorbește despre simbioza celor două popoare, despre amalgamarea limbii lor. Părerii similare a exprimat și *Gramatica Rumânească* (1787) a lui Enăchiță Văcărescu, primul autor al unui elogios portret al lui Decebal. De aici înainte ideea romanizării dacilor a devenit o permanență a istoriografiei din Principate, explicată cu lux de amănunte în scrieri cum ar fi *Istoria Daciei* (1818) de D. Fotino sau *Despre origina românilor* (1820) de N. Rîmniceanu. Concluzia celui dintîi este că „corcindu-se între sine romanii și dacii, au format un popor amestecat și deosebit”; pentru cel de al doilea, „după ce au învățat dacii limba rîmlenească, nu numai că trăia foarte bine încă unii cu alții, ci s-au și amestecat cu înrudirea, luînd romanii în căsătorie fetele dachilor și dînd romanii fetele lor dachilor”; ca urmare scrie Naum, „dacii romaiază, romanii dachiază”.⁴⁵

Această „corcire” a romanilor nu a fost acceptată în Transilvania decît de I. Budai-Deleanu (1791), toți ceilalți cărturari continuînd linia lui Cantemir de afirmare a purității originii latine. Ei și-au expus teoria în numeroase texte, de la *Brevis historica notitia originis et progressus nationis daco-romanae* (1778) a lui Samuel Micu-Clain și pînă la eruditele istorii ale lui Șincai (1811) și Maior (1812); cum de la 1791 această origine începuse a fi pusă la îndoială, din motive politice, cărturarii ardeleni s-au angajat în aprinse polemici cu învățații sași și unguri care o atacaseră și o contestaseră⁴⁶. Argumentele istorice au pătruns și în textele politice propriu-zise, cum ar fi *Supplex-ul* din 1791, vechimea și continuitatea romanilor în Transilvania — dreptul istoric cu alte cuvinte — devenind acum o permanență armă politică și unul din principalele argumente în sprijinul revendicărilor românești.

Ideea unității de origine a dus în chip firesc la ideea de unitate politică, și nu întîmplător aceasta a fost inițial exprimată de oameni politici care erau în același timp și istorici; unirea Principatelor a fost pentru prima oară propusă în 1772 de Mihai Cantacuzino, autorul mai multor scrieri istorice între care și o *Istorie a Țării Românești*. Propunerea a fost inclusă în memoriile prezentate Rusiei, Austriei și Prusiei cu ocazia congresului de pace de la Focșani⁴⁷. Ea a fost apoi reluată de Nicolae Mavrogheni (1788), Ion Cantacuzino

(1790), Ștefan Crișan-Körössi (1807) — ardelean moldovenizat — acesta din urmă fiind probabil cel dintâi scriitor care a propus numele de Dacia pentru noul stat unit românesc⁴⁸.

La începutul veacului al XIX-lea, conceptul nu se mai referea însă doar la Moldova și Țara Românească, el includea acum și Transilvania: *Cronica Țării Românești* (1802) a lui N. Rîmniceanu a fost probabil primul text care a afirmat posibilitatea refacerii „Daciei, ale căreia hotară, o! de ne-ar învrednici Dumnezeu vreodată a le aduce în starea stăpînirii cei din început, precum și dorim”. Și Budai-Deleanu a cochetat cu ideea unirii celor trei Principate (1804), plănuiind însă unificarea lor sub sceptrul Habsburgilor. Din această perioadă datează și definiția pan-românească a națiunii, formulată de bănățeanul Moise Nicoară (1815); „nația” scria el, se întinde „de la Tisa pînă la Marea Neagră, din Dunăre pînă peste Nistru, de o parte în Crimeea, de o parte pînă la marginile Poloniei”⁴⁹.

Proiecte daco-române de unire a Principatelor cu Transilvania nu vor mai apărea pînă în 1838 cînd A.G. Golescu va dezvolta din nou tema „Daciei Mari”⁵⁰; unirea Principatelor însă, a „Daciei Mici”, a devenit un element des repetat în proiectele de reformă și în memoriile moldo-valah de după 1821; unirea a fost oficial propusă și în timpul lucrărilor de alcătuire a Regulamentelor Organice (1830), respinsă însă de ruși deoarece planul prevedea alegerea unui domn străin cu excluderea dinastiilor învecinate. Cu toate acestea Regulamentele au recunoscut necesitatea viitoarei uniri, justificînd-o prin originea, limba, religia, obiceiurile și interesul comun al locuitorilor ambelor Principate. Ele au instituționalizat de asemenea conceptul de cetățenie comună moldo-valahă, aplicat pînă atunci doar pe temeiul obiceiului pămîntului⁵¹. Prin explicita introducere a ideii de unire în primele constituții moderne românești, conștiința națională, pînă atunci exprimată doar de izolate și restrînse grupări politice, a devenit programul oficial a ceea ce se socotea a fi, de acum înainte, o încheată și modernă națiune.

Patriotismul. Dezvoltarea naționalismului politic, reprezentat în primul rînd prin ideea de unificare statală a românilor, a fost dublată începînd cu jumătatea a doua a veacului al XVIII-lea de nașterea sentimentului patriotic. Cantemir vorbise și el de „dragoste de patrie” (1716), dar conceptul era legat încă doar de Moldova; primul text care l-a aplicat întregului teritoriu locuit de români a fost probabil *Triodul*, tipărit de episcopul Inochentie de Rîmnice în 1731;

sensul regional dispărea, cartea se adresează atît Țării Românești cît și „între alte părți unde se află patria rumânească”. Conceptul de patrie depășea așadar granițele politice, fiind aplicat tuturor „părților”, teritoriilor cu populație românească⁵².

Pentru generația următoare, patriotismul, iubirea de patrie devin o preocupare des măturisită. E. Văcărescu, de pildă, își publică gramatica în 1787 „din iubirea patriei”; a fi român devine o mîndrie, este sentimentul care-l împinge pe S. Micu-Clain să-și scrie istoriile; cărturarii se gîndesc la folosul de obște, li se pare că au o datorie față de țară. Chiar și un text juridic ca *Manualul de legi* (1814) al lui Al. Donici socotește că „a sluji cineva patriei sale... și a iubi pe patrioții săi iaste una din datoriile neapărate”⁵³. Patria se antropomorfizează, ia chipul mamei, își dojenește sau laudă fiii, se bucură sau plînge de purtările lor; îndemnurile de tipul „iubește-ți patria, iubește pe aproapele tău” și „cine este ție mai aproape dacă ești român decît românul” (*Ithicon*, 1822) apar în numeroase scrieri, unele special închinete temei, cum ar fi *Manualul de patriotism* (1829) al lui Iancu Nicola sau textul anonim *Ispită sau cercare de patriotism*, care circula în Principate în aceeași perioadă⁵⁴.

Cărturarii sînt conștienți de faptul că patria și patriotismul au două coordonate, una verticală, comunitatea și continuitatea istorică, cealaltă orizontală, comunitatea de interese a membrilor unei comunități constituite istoricește. Cele dintîi texte aveau de obicei tendința de a confunda patriotismul cu interesele boierilor și patria cu statul boieresc; după 1800 însă, s-au înmulțit textele care asemenea lui Vladimirescu considerau că „patria se cheamă norodul iar nu tagma jefuitoarelor”. Conducătorul răscoalei promitea să fie „cel mai bun fiu al patriei mele”, un „adevărat fiu al patriei mele”, să-și jertfească chiar și viața pentru interesele ei. Patriotismul implică deci o datorie, sacrificiul personal sau, cum scria I. Tăutu, la 1829, „n-am alt interes decît al patriei mele, nici altă dorință decît fericirea ei, nici gonesc altă cinste decît a nației”⁵⁵. Îndată după 1821, cărturarii par a fi crezut romantic în posibilitatea stabilirii unei armonii sociale, în egalizarea intereselor, în convertirea tuturor în „patrioți buni”.

Naționalismul cultural. Independența, unirea reprezintă o primă coordonată, cea politică, a noii conștiințe naționale; alături de ea, s-a dezvoltat în veacul al XVIII-lea un activ naționalism cultural, influențat fără îndoială și de mentalitatea iluministă dominantă în întreaga Europă. Ideea de luminare este foarte răspîdită în texte,

rostul ei fiind, conform unui hrisov domnesc de la 1776, „să trăim după rațiune“, „să cîștigăm cunoștința lucrurilor și a ființelor“; prin luminare, spune hrisovul lui Alexandru Ipsilanti, oamenii devin mai buni cetățeni, descoperă frumosul și adevărul, își dezvoltă virtuțile⁴⁶. Cu mici variante, aceste idei se regăsesc la majoritatea cărturarilor din Principate și din Transilvania, cei de pe urmă parcă ceva mai preocupați totuși decît confrății lor de peste munți de măsurile concrete și practice prin care luminarea poate ajunge la toți oamenii, și la cei de rînd deci, nu numai la păturile privilegiate. Cu toții însă consideră cultura ca pe o pîrghie esențială a renașterii naționale, ca pe un bun ce trebuie dezvoltat conștient, răspîndit, inoculat, aproape, poporului. Așa gîndesc autorii programului *Vestirilor filozoficești și moralicești* (1795), Gheorghe Lazăr (1820), Dinicu Golescu (1826); pentru acesta din urmă, luminarea aduce „strălucirea, lauda și toate îmbunătățirile unui neam carele voiește să fie în rîndul neamurilor luminate și mărite“⁴⁷. Luminarea era deci instrumentul de a ieși din întuneric și a sta alături de popoarele avansate ale Europei.

Românii erau deci conștienți de faptul că, din punct de vedere cultural, starea lor se afla în urma altor țări și popoare. Aceasta i-a îndemnat să-și cerceteze trecutul, în căutarea cauzelor vinovate de înceata dezvoltare a culturii. Mergînd pe urmele lui Cantemir și ca urmare a descoperirii originilor, a prețuirii culturii latine, ei au socotit firesc să pună vina rămîinerii în urmă față de Europa în seama influenței slave.

Acest mod de a privi cultura slavă, care pînă în veacul al XVIII-lea jucase un rol atît de important în Principate, era relativ nou; Udriște Năsturel tradusese încă din latină în slavonă, iar Antim Ivireanul tipărise în 1697 o gramatică slavonească; pentru cărturarii veacului al XVII-lea, slavonismul era o parte de nedesfăcut a spiritualității ortodoxe, chiar dacă, cum spune Antim, slava era o limbă „străină, nu a noastră“; întrebuintarea ei nu i se pare însă reprobabilă, dimpotrivă, o socotește un merit cultural deosebit. Preocuparea latinistă a schimbat această optică. D. Cantemir a lansat cel dintîi în *Descriptio Moldaviae* (1716) teoria conform căreia slava ar fi fost o limbă străină, moartă, introdusă de mitropolitul Teoctist, bulgar de origine, cu scopul de a rupe pe români de Apus și a-i menține în sfera ortodoxiei; aceasta s-ar fi împlinit în veacul al XV-lea, mitropolitul devenind prin fapta sa „ctitorul cel dintîi al barbariei în care este împotmolită astăzi Moldova“; pentru principele latinist și

elinist, slavonismul era singura explicație a „adîncului întuneric al barbariei“ culturale în care zăcea țara. De la Cantemir, această teorie a trecut apoi la aproape majoritatea cărturarilor români moderni, slavona mai întîi, alfabetul chirilic mai apoi fiind socotite o formă străină, nefirească pentru exprimarea fondului latin al culturii române. Acuzații asemănătoare au fost aduse și influenței culturale grecești, cu atît mai ușor cu cît aceasta era de cele mai multe ori legată de fanariotism. Deși atît învățămîntul de limbă greacă cît și cultura elenă din Principate, în general, au avut în cursul veacului al XVIII-lea momente de mare înflorire, folositoare atît românilor cît și grecilor, cărturarii renașterii românești le-au condamnat deseori în termeni aspri; pentru Grigore Pleșoianu, de pildă, autorul unui *Cuvînt asupra limbii românești* (1821-1822), profesorii greci „năpîrci și scorpioni“ nu ar fi făcut decît să stoarcă pe români, fără a le da nimic în schimb.

Dintre diferitele instrumente ale dezvoltării culturale, o atenție constantă a fost acordată învățămîntului; în Transilvania, dreptul la învățătură a devenit un permanent obiect de revendicare, des repetat din 1736 în memoriile episcopului Clain și în scrierile Școlii Ardelene; în Principate, lipsa instrucțiunii a fost frecvent regretată și însoțită de cererea de a se înființa școli; în 1756, mitropolitul Iacov I Putneanul făcea publică o circulară intitulată *Învățătură pentru ca să-și dea fiește care om feciorii lui la carte*; în 1770, memoriile boierești propuneau înființarea unei „Academii de epistemii (științe), meșteșuguri și limbi“; în jur de 1800, un alt mitropolit moldovean, Iacov II Stamate, admiratorul lui Montesquieu, alcătuia un remarcabil proiect de modernizare a învățămîntului. Multe din aceste idei au fost preluate de Regulamentele Organice, care au statuat în mod explicit obligația cîrmuirii de a se îngriji de organizarea educației publice.

Ca toate celelalte mișcări naționale est europene, și cea română a acordat o deosebită atenție problemelor limbii; limba națională a fost socotită nu numai un important instrument al renașterii culturale, dar și un element reprezentativ al națiunii în formare. La începutul veacului al XVIII-lea, cărturarii ajunseseră la trei concluzii principale în privința limbii, afirmînd caracterul ei latin, unitatea sa în toate țările locuite de români și insistînd asupra nevoii de a o dezvolta și cultiva. Mulți cărturari iluminiști au reluat aceste idei socotind promovarea limbii naționale ca pe o îndatorire patriotică, un

prim pas pe calea luminării, fără de care nici un alt instrument cultural nu ar putea funcționa cu folos; această este și explicația numeroaselor gramatici „patriotice”, cum ar fi *Gramatica românească* (1787) a lui E. Văcărescu. În Principate, cărturarii n-au depășit faza exprimărilor generale, în Transilvania însă ei s-au angajat într-un activ proces de purificare și curățire a limbii, pentru a o duce cât mai aproape de modelul considerat original și de sufletul latin românesc; Ion Budai-Deleanu, în scrieri din perioada 1812–1820, și Petru Maior, în texte redactate între 1812 și 1819, au fost probabil cei mai înflăcărați adepți ai scoaterii din limbă a cuvintelor străine, ai înlocuirii alfabetului chirilic cu cel latin și ai practicării împrumuturilor lexicale numai din italiană sau franceză; după 1830, aceste poziții vor duce la exagerările latiniste ale multor lingviști ardeleni, la încercarea artificială de a crea o limbă pură; ca și în alte țări sud-est europene, purismul lingvistic va fi în cele din urmă abandonat în favoarea limbii vorbite, un punct de vedere pe care cărturarii munteni și moldoveni îl susținuseră de altminteri întotdeauna.

Dezvoltarea conștiinței naționale, politice și culturale a dus între altele și la apariția ideii de renaștere. Tema deșteptării este frecventă în primele decenii ale secolului al XIX-lea, romantic exprimată de Șincai prin formula „deșteaptă-te... iubit neamul meu” și de Naum Rîmniceanu prin cuvintele „veniți dar în numele Domnului, să ne înviem neamul și să ne întocmim patria”⁵⁸. Elementul nou constă însă în faptul că această deșteptare nu are doar un sens politic, ci că se referă la renașterea spirituală în general; cărturarii par să fi dorit o transformare de fond, o modernizare a structurilor de bază ale societății, nu numai a formelor exterioare. Numai astfel, avertiza Grigore Pleșoianu în ajunul adoptării Regulamentelor Organice, vor putea românii să se numească „europeni și cu faptele, nu numai cu numele”.⁵⁹

Se poate așadar afirma că elementele principale ale conștiinței naționale, limitate deocamdată la boierime și la o subțire pătură de cărturari, erau deja exprimate la începutul secolului al XIX-lea și parte a programului politic al clasei conducătoare în toate cele trei Principate.

8. CAPITALISM ȘI MODERNIZARE

Economia. Unul din principalele fenomene sociale ale epocii imediat următoare adoptării Regulamentelor Organice (1831–1832) a fost explozia demografică a populației Principatelor, îndeosebi a celei locuind în cîmpia Dunării. Desființarea raialelor turcești, a căror prezență la Turnu Măgurele, Giurgiu și Brăila făcuseră imposibilă exploatarea economică a bogatei zone de cîmpie, a deschis sudul Principatelor agriculturii, iar Dunărea, comerțului cu grîne. Numărul populației a crescut vertiginos, atingînd la recensămîntul din 1859, pentru abia reunitele Principate, cifra de 3 864 848 de locuitori; în 1899, numărul lor era de 5 956 690 iar în 1912, data ultimului recensămînt antebelic, de 7 234 920. Din aceștia, 93,1% erau ortodocși, 3% mozaici, 2,6% catolici și protestanți, 0,7% musulmani. În 1912, 18,4% din populația României locuia la orașe, 81,6% la sate. În 1910, conform datelor oficiale maghiare, Transilvania avea 5 548 363 de locuitori, dintre care 53,8% români, 26,6% maghiari, 6,8% germani¹.

La 1831, structura economică a Principatelor nu se deosebea prea mult de ceea ce fusese ea cu un secol mai înainte, veacul al XVIII-lea neaducînd practic nici o modificare de esență.

Creșterea vitelor a continuat să reprezinte pînă în anii '40 ai secolului principalul izvor de bogăție al țării și principalul produs al exportului. Pășunile, fînețele și pădurile au acoperit încă multă vreme cea mai mare parte a țării; procentul pămîntului cultivat a crescut însă neconținut, trecînd de la numai 740 000 de pogoane în 1831 la 2 830 000 în 1865 și la 10 360 000 pogoane în 1912. În procente, pămîntul arabil reprezenta 19,9% din suprafața totală a țării în 1860, 41,6% în 1905, 46% în 1915². La mijlocul secolului al XIX-lea, agricultura devenise deci, în chip evident, principala ocupație economică a românilor.

Ce se cultiva? Suprafețele cultivate cu cereale au crescut constant, ele reprezentau în 1915 84,2% din totalul terenului arabil, restul fiind cultivat cu plante textile și oleaginoase (1,6%), legume (1,6%), plante industriale (0,5%) etc. Reiese din aceste date că agricultura României avea un caracter nediversificat, unilateral cerealier. Din punctul de vedere al valorii producției agrare, cerealele reprezentau în 1914 un procent de 79%, legumele de 7,4%, plantele furajere de 7,2%, plantele industriale de 2,2%, viile și livezile de 4%³. În preajma primului război, valoarea agriculturii în ansamblul producției materiale a României era de patru cincimi.

Această creștere vertiginoasă a producției cerealiere — de la mijlocul veacului grîul a înlocuit porumbul ca principală cereală cultivată, în 1913 România era al patrulea exportator mondial de grîu, după Rusia, Canada și Statele Unite — nu poate ascunde însă faptul că românii practicau totuși o agricultură înapoiată, departe de cerințele moderne. În lipsa capitalului fix și a celui circulant, în lipsa miinii de lucru calificate, marea proprietate, principalul producător de cereale, s-a orientat către o agricultură extensivă, posibilă datorită suprafețelor încă necultivate și solului foarte roditor. Încă din 1834, un grup de proprietari a întemeiat o societate de agricultură cu scopul de a introduce metodele occidentale și a importa mașini agricole. Primele mașini au fost importate în 1835, dar cu toate acestea înzestrarea tehnică atât a moșiilor cât și mai ales a gospodăriilor țărănești a rămas tot timpul deficitară. În 1860, funcționau în Moldova numai 98 de mașini de treier cu abur; la începutul veacului al XX-lea, moșiile mari, care dețineau 50% din suprafața cultivată, erau mecanizate în proporție de 40%, în timp ce gospodăriile țărănești își exploatau lotul numai cu mijloace manuale și animale. Între 1903 și 1916, mecanizarea agriculturii a cunoscut totuși un proces de creștere rapidă, numărul plugurilor și al batozelor cu aburi, de pildă, crescînd de la 55 la 300 și de la 4 585 la 20 000.

Slaba înzestrare tehnică, precum și tehnica agricolă relativ înapoiată — îngrășăminte insuficiente, semințe neselectionate, predominarea arăturilor de primăvară asupra celor de toamnă, practicarea pe loturile țărănești a vechiului sistem de monocultură — au reprezentat tot ațiția factori de natură a frîna dezvoltarea unei agriculturi intensive. Cu toate acestea, pămîntul roditor a făcut ca media de producție la hectar să fie relativ bună, de pînă la 20,2 hectolitri la grîu, de pînă la 13,8 hectolitri la porumb (1905). În 1913, vechiul regat a

produs 30 de milioane de hectolitri de grîu; în preajma războiului mondial, agricultura românească exporta anual, în medie, 1 milion de tone de grîu⁴.

De la meșteșuguri la „marea industrie”. Veacul fanariot nu a adus, după cum am văzut, decît transformări cu totul neînsemnate în procesul de dezvoltare industrială a țării. Repetatele încercări de întemeiere de manufacturi au eșuat rînd pe rînd, din motive extra-economice mai ales, iar exploatarea subsolului a căzut chiar sub limitele atinse în veacul al XVIII-lea. Cu toate acestea, țara nu ducea lipsă de materii prime care ar fi putut fi valorificate. Administrația rusă de ocupație a întocmit în 1833 un raport privind bogățiile minerale și o hartă mineralogică (1834) în care erau trecute zăcămintele de argint, plumb, aramă, apoi sarea și petrolul. Cîțiva ani mai tîrziu, călătorul rus Demidov adaugă aurul, huila, lignitul și mercurul.

De o producție propriu-zisă însă nu putea încă fi vorba; aburul însuși nu va fi introdus în morăritul valah decît în 1845, la peste un secol deci de la inventarea mașinii cu abur (1735). În Transilvania austriacă, mai dezvoltată, prima mașină cu abur a fost pusă în funcțiune la Zlatna, în industria mineritului (1838).

Pînă la mijlocul veacului al XIX-lea, industria Principatelor se reducea în general la prelucrarea produselor agrare și alimentare, cele cîteva „fabrici”, de fapt manufacturi, producînd hîrtie, sticlărie, articole de iluminat, postăvărie, covoare, ceramică, articole de tăbăcărie, săpun, paste făinoase. Morile și „industria” alcoolului, velnițe de rachiu mai ales, dar și fabrici de bere, reprezentau și ele o însemnată parte a acestei industrii începătoare la care trebuie adăugate și atelierele de fabricat silitra și praful de pușcă, fabricile de pavele și industria de construcții. Pînă la mijlocul veacului, singura industrie extractivă demnă de acest nume a fost cea a sării, două treimi din cantitatea extrasă fiind destinată exportului.

În preajma unirii Principatelor (1859) a început să se dezvolte și industria petrolului, aflată pînă atunci în fază rudimentară. La 1857, producția Principatelor era de numai 275 tone anual; un an mai tîrziu, Marin Mehedințeanu înființa la Ploiești prima rafinărie românească, folosită, ca și cea creată în același an în Moldova, mai ales pentru iluminarea Bucureștiului și a Iașilor. După unire, producția de petrol a crescut în chip constant: 12 mii de tone în 1870, 16 mii în 1880, 53 de mii în 1890, 250 de mii în 1900, atîngînd recordul

antebelic de 1 847 875 de tone în 1913. În acel an, 57,15% din producția petrolieră a României a luat calea exportului.

Inițial, în 1894 de pildă, 84 din cele 87 de rafinării existente funcționau pe bază de capital autohton, numai trei erau în mîna capitalului străin. Legea minelor din 1895 a deschis însă cale liberă capitalului străin, astfel încît, la 1900, majoritatea rafinăriilor se aflau sub controlul societăților germane, olandeze, engleze, americane. Steaua României, înființată în 1896, avea capital englez, american, german; Româno-Americana (1904) ființa cu capital american; Astra (1908) cu capital anglo-olandez. În 1914, capitalul german controla 30% din capacitatea de producție și 8% din capacitatea de prelucrare; Astra, în schimb, controla 25% din capacitatea de producție și 40% din cea de prelucrare⁵. Cu toate acestea, pe ansamblul industriei țării, capitalul străin nu a depășit niciodată 50% din valoarea totală a capitalului existent.

Ritmul înființării de întreprinderi industriale s-a accentuat mai ales după cucerirea independenței; în 1902 funcționau, sub denumirea de „mare industrie“, 625 de întreprinderi; în 1915, numărul lor era de 1 851. Procesul de concentrare a întreprinderilor și de formare de carteluri a început în ultimul deceniu al secolului, cînd s-au întemeiat astfel de carteluri în industria morăritului și a alcoolului. În primii ani ai secolului următor, ele au apărut și în industria hîrtiei, sticlei, zahărului (1902), în cea a petrolului (1903), în industria forestieră (1910). Gradul cel mai ridicat de concentrare a fost atins în industria petrolului, apoi în minerit și în industria forestieră; în 1914, erau înregistrate în regatul României 182 de societăți anonime, față de numai patru cîte fuseseră în 1890.

Rapida dezvoltare a industriei „mari“ în ultimele două decenii ale veacului al XIX-lea se datorește în mare măsură și adoptării unor legi de încurajare a industriei naționale, prima în 1887, cea de a doua în 1912. Se prevedea acordarea de capital în condiții avantajoase celor care deschideau fabrici, întreprinderile erau scutite de impozite, materiile prime precum și utilajele aduse din străinătate erau scutite de vamă; produsul finit putea circula pe calea ferată cu scutire de cheltuieli de transport. Fabricile se puteau deschide și cu lucrători străini, dar proprietarul își asuma obligația ca, după 5 ani, două treimi din muncitori să fie români.

Ar fi cu neputință să nu subliniem cursul net ascendent urmat de industria țării, în mai puțin de un secol, de la 1831 și pînă la 1914;

industrializarea, bazată pe ceea ce putea furniza baza de materie primă locală, a urmat o curbă ascendentă continuă, chiar dacă lentă. În 1914, structura valorică a producției industriale românești se prezenta în felul următor: industria alimentară, 49%; industria petrolului și a produselor petroliere, 29%; industria forestieră și a materialelor de construcție, 14%; industria metalurgică și cea producătoare de energie, 8%⁶.

Comerțul. Tratatul de la Adrianopol (1829) a desființat în sfîrșit monopolul comercial otoman, deschizînd astfel comerțul Principatelor cu Europa. Ca urmare, pînă la mijlocul veacului, atît direcțiile sale de orientare, cît și produsele comercializate și-au modificat în schimb substanțial caracterul. Importurile din lumea sud-dunăreană au scăzut continuu; în 1857, de pildă, Moldova nu importa decît 13% din produsele sale din Imperiul otoman, restul venind din Austria și Germania (32%), Anglia (30%), Franța (19%), Rusia (7%). Exportul către diferitele provincii otomane a rămas însă însemnat pînă după unire; tot în 1857, exportul Moldovei mergea în proporție de 73% spre sud, Europei centrale revenindu-i numai 24% din valoarea sa.

Pînă la mijlocul veacului al XIX-lea, animalele și produsele animale au reprezentat principalul produs exportat de Principate; în 1833, de pildă, ele s-au ridicat la 50% din valoarea totală a exportului, în timp ce valoarea grînelor nu se ridica decît la 16,7%. Pe măsură însă ce s-a dezvoltat agricultura, valoarea exportului de cereale a crescut neconținut. Între 1871 și 1875, exportul de vite nu mai reprezenta decît 11% din valoarea sa totală, în timp ce grîul reprezenta 36%, porumbul 28%, orzul și ovăzul 10%. Acum, în preziua independenței deci, cea mai mare parte a produselor românești luau drumul Austro-Ungariei, Viena păstrîndu-și poziția de principal partener comercial al României pînă în preajma primului război mondial, cînd locul său a fost luat de Germania. În 1913, structura pe țări a volumului comerțului exterior românesc (import și export) era următoarea: Germania 23,02%, Austro-Ungaria 18,56%, Belgia 15,75%, Anglia 7,98%, Franța 7,75%, Rusia 1,31%. În chiar anul izbucnirii războiului, cerealele reprezentau 68,64% din valoarea exportului, urmate de produsele petroliere (10,3% în 1912) și forestiere (3,8% în 1912). În ciuda statisticilor incomplete, putem trage totuși două concluzii esențiale: pe de o parte, România devenise o mare exportatoare de cereale; pe de alta, atît valoric cît și în privința

volumului, comerțul său exterior era precumpănit orientat spre Puterile Centrale⁷.

Această orientare nu a fost întotdeauna în folosul industriei autohtone. Pe de o parte, diferitele guverne au luat măsuri de încurajare a inițiativei particulare în înființarea de fabrici, dar, pe de alta, ele s-au arătat adeptele liberului schimb și adversarele protecționismului vamal. Numărul produselor protejate cu taxe relevante, de pildă 20% din valoare, a rămas întotdeauna scăzut, el a fost chiar redus de la 209 în 1886 la 81 în 1891. Taxele vamale au fost din nou scăzute în 1893, iar convențiile comerciale cu Germania și Austro-Ungaria (1893) nu erau de natură a proteja începătura industriei autohtone⁸. Se poate spune că, pînă la primul război mondial, politica vamală a favorizat mai degrabă interesele moșierimii exportatoare de cereale, decît ale burgheziei.

O altă greutate în dezvoltarea rapidă a comerțului, mai ales a celui exterior, a constituit-o lipsa mult timp a unui sistem modern de căi de comunicații. În lipsa unor căi fluviale navigabile, comerțul era practicat aproape exclusiv pe uscat, pe drumuri a căror modernizare nu a început decît după 1840; din această cauză, în acei ani, prețul transportului de grîne din nordul Moldovei la Galați era mai ridicat decît al transportului de la Galați pînă în Anglia⁹. Modernizarea s-a făcut extrem de încet, în 1864 numai 970 de kilometri de șosea erau pietrușiți. În 1876, numărul lor crescuse la 1 910 (din totalul de 5 420 km de drumuri publice), în 1910 la 26 992 (din totalul de cca 45 000 km).

Proiectele de construire de căi ferate au apărut încă din 1842, dar prima cale ferată, linia București-Giurgiu, nu a fost dată în folosință decît în 1869. În Banat, trenurile circulau din 1856, în Dobrogea turcească, linia Constanța-Cernavodă fusese deschisă în 1860. Dezvoltarea căilor ferate a fost totuși destul de rapidă, 938 de kilometri în 1873, 2 424 în 1890, 3 080 în 1900, 3 800 în 1916¹⁰.

Lipsa unui sistem bănesc național și a unor instituții de credit au reprezentat de asemenea frîne în calea dezvoltării economiei. La 1831, leul era doar o monedă nominală de calcul, tranzacțiile reale fiind efectuate în piaștri, ducăți, ruble, monede cu un curs fluctuant, imposibil de controlat în condițiile unei autonomii limitate. De aceea, una din principalele preocupări ale partidei naționale a fost rebaterea monedei naționale. Existența unor emisiuni monetare proprii avea și o semnificație diplomatică, baterea de monede fiind

socotită un atribut al suveranității. Încercările lui Mihail Sturdza (1835) și Barbu Știrbei (1849-1856) au fost însă blocate de puterea suzerană.

Sub Cuza și la începutul domniei lui Carol, Viena a obiectat împotriva legendei „domn al românilor” socotită iredentistă, pe cînd Poarta ar fi acceptat punerea în circulație a unei monede divizionare românești dacă ar fi avut imprimată o siglă vîdînd dependența țării față de turci. În cele din urmă, fără siglă și fără legendă, dar cu armele țării, guvernul a pus în circulație o monedă de bronz în 1867; cîțiva ani mai tîrziu (1870), fără a mai ține seamă de obiecțiile și protestele turcești, s-a bătut monedă de argint și aur, de această dată cu efigia prințului cu legenda atenuată de „Domnul României”. Sistemul monetar național era astfel recreat, în ciuda opoziției Austriei și Turciei.

Tot atît de anevoios a fost și procesul înființării de bănci, a unui sistem de credit care să reprezinte principalul instrument de investiții în agricultură și industrie. Regulamentul Organic (1831) a propus cel dintîi întemeierea unei „Bănci Naționale”, dar prima instituție de acest fel nu a apărut decît în 1856 sub numele de „Banca Națională a Moldovei”; sub diferite forme, ea a funcționat pînă în 1877. Numărul instituțiilor bancare nu a început să crească însă decît după unire — Casa de Economii și Consenmațiuni (1864), Creditul funciar rural (1873), Creditul funciar urban (1874) — procesul culminînd cu întemeierea Băncii Naționale a României în 1880.

Creată după modelul Băncii Naționale a Belgiei, noua instituție era în același timp o bancă de scont și circulație și o bancă de emisiune, funcționînd ca o societate pe acțiuni din care statul deținea o treime, acționarii două treimi. În 1901 prin retragerea statului din această combinație, Banca Națională a devenit o instituție pur particulară; dominată de liberali, ea a jucat un rol esențial în procesul de industrializare a țării și de întărire economică a burgheziei românești.

După 1880, numărul și însemnătatea institutelor de credit a crescut de altfel neconținut, ridicîndu-se de la numai 5, în deceniul 1881-1890, la 197 în 1913, 40% din capitalul lor fiind deținut în acel an de bănci străine, germane, austriece, franceze, belgiene, engleze. Nouă bănci (4 românești, 5 străine) dețineau 824 500 000 lei din totalul de 1 176 miliarde lei al capitalului bancar existent. Pro-

cesul de concentrare urma aşadar, şi în finanţe, acelaşi drum ca şi în industrie.

În Transilvania, prima bancă românească, *Albina* de la Sibiu, a apărut în 1871, urmată de *Aurora* din Năsăud (1873); numărul băncilor româneşti a crescut de la 41 în 1892 la 150 în 1905, sau 4% din totalul instituţiilor bancare existente în regatul Ungariei¹¹.

Ca în orice ţară slab dezvoltată, procesul de industrializare a fost în mare măsură dependent de capitalul străin, acesta fiind principalul instrument în procesul industrializării. Ramurile de vîrf ale industriei erau dominate în 1914 de acest capital străin care controla 94% din industria petrolului şi a zahărului, 74% din cea metalurgică, 69% din industria forestieră şi a lemnului; în schimb, capitalul băstinaş domină în industria celulozei şi hîrtiei (54%), în cea alimentară (69%), în transporturi (73%) şi în textile (78%). După război, în condiţiile practicării unei active politici economice naţionale, rolul capitalului străin va fi în scădere, în marcat contrast cu importanţa pe care o avusese în economia antebelică.

Structura socială. Dezvoltarea înceată a economiei şi modernizarea ei tirzie şi incompletă au făcut ca structura socială a societăţii româneşti să nu cunoască transformări de fond decât după unire, cînd avem de altfel şi primele statistici ceva mai amănunţite. În 1860, de pildă, recensămîntul oficial înregistra în Ţara Românească 2 218 636 de agricultori (erau trecuţi în această categorie şi ţăranii şi boierii), precum şi membri ai profesiunilor liberale: 91 826 de meseriaşi, calfe şi servitori, 85 378 de comercianţi şi 5 081 de fabricanţi. Catagrafia Moldovei foloseşte alte categorii, din păcate tot atît de puţin precise; ea înregistrează 1 076 951 de cultivatori (incluzînd aici şi pe boieri), 107 713 meseriaşi, 21 954 de comercianţi, 46 088 de clerici. Această structură a populaţiei nu s-a modificat substanţial decît către sfîrşitul veacului, cînd statisticile înregistrează o relativă creştere a numărului de muncitori şi o adevărată explozie a celui de funcţionari. În 1859, Moldova avusese numai 2 188 de slujbaşi publici, în 1903, numărul lor în întregul regat al României era de 102 560. În schimb, doar 169 198 de persoane erau înţrebuînjate în industrie, din care numai 39 746 în „marea industrie”. Mai dezvoltata Transilvanie avea în 1910 un număr de 222 300 de muncitori¹².

Veacul al XIX-lea a fost aşadar dominat, din punct de vedere social, de boierime şi de ţărănime, principalele clase ale ţării. La

1831, boierimea, prin Regulamentele Organice, şi-a impus controlul absolut asupra puterii, în dauna tuturor celorlalte categorii sociale şi de asemenea în dauna puterii centrale, mult slăbite. Regulamentele au introdus o nouă reformă a clasei boiereşti, după modelul rusesc, dar şi în spiritul antinobiliar al vechilor reforme fanariote. Constantin Mavrocordat lichidase boierimea de sînge proclamînd boieria o stare decurgînd din exercitarea unei funcţiuni: în acest fel, fanarioţii loviseră turbulenta şi ostila boierime pămînteană şi o făcuseră dependentă de principe, care singur putea acorda dregătorii. În acelaşi timp, reforma deschisese acces liber în boierime persoanelor fără descendenţă nobiliară sau fără moşie, dar aflate în graţiile curţii. Regulamentele Organice au modificat din nou statutul boierimii, ştergînd şi mai mult caracterul ei ereditar, de sînge; ele au legat, de această dată, apartenenţa la clasa boierească nu de exercitarea unei dregătorii, ci de acordarea unui titlu, conferit prin pitac domnesc. Titlurile mari, ban, logofăt, vornic, au fost desigur monopolizate de protipendadă, dar cele mici au fost acordate cu multă generozitate atît pentru merite speciale, cît şi pe bani. Aceasta explică creşterea numărului de boieri, în Ţara Românească, de pildă, de la 766 în 1832 la 3 013 în 1858. În 1851, cele 19 ranguri moldovene (în Principatul vecin erau numai 9) erau împărţite la 2375 de persoane; vornic era numai unul, hatmani 3, serdarii erau în schimb în număr de 324, slugerii de 342, iar şetrarii, rangul cel mai mic, în număr de 235.

Cu excepţia boierilor de rangul întîi, care erau de altfel în majoritate şi urmaşii boierimii de viţă veche, de sînge, noii boieri nu se bucurau nici de o poziţie, nici de privilegii deosebite. Cu timpul titlul, cînul cum i se mai spunea, a încetat a mai avea vreo semnificaţie specială stîrnind mai mult ironie decît respect. Pitarii ca măgarii, spunea un paşoptist. De aceea, aproape fără opoziţie, rangurile boiereşti au fost desfiinţate în 1858. Măsura poate într-adevăr surprinde, clasa politică dovedind un neaşteptat dezinteres şi spirit modernizator. În realitate însă, desfiinţarea titlurilor nu a avut nici o însemnătate practică, influenţa vechii boierimi decurgînd nu din existenţa lor, ci din puterea economică pe care o avea ca proprietară de moşii. Boierii deveniseră moşieri. Pentru ţărănime, diferenţa terminologică nu însemna mai nimic.

Modificarea statutului clasei boiereşti se explică în mare parte prin modificarea funcţiei sale economice. Sub fanarioţi, venitul princi-

pal al boierimii nu provenise din exploatarea moșiei, imposibil de rentabilizat în condițiile monopolului comercial otoman, ci din slujbe. Aceasta explică goana după dregătorii a boierilor și neglijarea agriculturii. Libertatea comerțului, cîștigată la 1829, apoi dezvoltarea orașelor și a pieței interne, ca și progresul general, încurajat de Regulamentele Organice și de treptata reintegrare a Principatelor în sistemul economic și de civilizație european, au micșorat valoarea bănească a dregătoriei, măbind-o în schimb pe cea a moșiei. Vechea distribuie a moșiei, rezervă boierească mică și loturi date în folosința țăranilor, nu mai corespundea intereselor proprietarilor, dornici acum a-și mări rezerva și a transforma moșia în mare producătoare de cereale-marfă.

Pe de altă parte, regimul juridic al proprietății era departe de a facilita o dezvoltare modernă a lumii rurale; boierii erau proprietarii pămîntului, dar legea îi obliga în același timp să-l împartă, cu excepția rezervei, țăranilor care-și aveau satele pe moșie, din moși-strămoși, încă din timpurile în care erau șerbi. Proprietatea boierească era așadar condiționată, nu era proprietate deplină, de tip burghez. Pe de altă parte, țăranul era liber din punct de vedere juridic, dar era lipsit de pămînt, primindu-și lotul de la boier, la înțelegeri cu acesta.

Afita timp cît pămîntul a fost lipsit de valoare economică, acest regim a funcționat normal, iar relațiile boier-țăran au urmat un curs relativ lin, adevăratul asupritor al satelor fiind dregătorul fiscalului, nu proprietarul. Relațiile au început însă să se modifice în momentul în care moșia a devenit, potențial, o producătoare de mari profituri. Boierii au cerut transformarea moșiei într-o proprietate deplină de tip alodial, în timp ce țăranii au cerut împroprietărirea pe loturile ce le mai aveau în folosință. Regulamentele Organice au menținut însă vechiul regim al proprietății, agravîndu-l chiar în chip evident, în defavoarea țăranimii. Aceasta a primit în continuare pămînt în folosință, dar în cantitate insuficientă, cele mai bune terenuri fiind lăsate în rezerva boierească. În schimbul loturilor, sătenii au fost obligați să presteze o clacă mărită, normată, singura formă de muncă cu care proprietarii își puteau pune în valoare rezerva. Acest regim hibrid, introdus prin Regulamentele Organice și agravat continuu după 1831, a fost primit încă de la început de țăranime cu ostilitate, dovadă numeroasele bătăeniri de sate peste Dunăre și peste Prut din anii 1833-1834.

Înrăutățirea situației țăranimii după 1831 și agravarea regimului clăcii se explică așadar printr-o cauză strict economică; proprietarii au mărit claca, atît ca număr de zile cît și ca normă, deoarece nu aveau nici un alt mijloc la dispoziție pentru punerea rapidă în valoare a moșiei. Lipsiți și de capital, și de utilaje, și de pricepere economică, ei au găsit soluția problemei în boieresc (clacă). Metoda a adus, desigur, pe termen scurt, veniturile așteptate, ea a reprezentat însă, pe termen lung, o serioasă frînă în calea dezvoltării libere a agriculturii. A însemnat de asemenea ipotecarea relațiilor sociale cu o instituție veche, de natură feudală, nemodernă.

Vreme de peste trei decenii, pînă în 1864, boierescul a reprezentat principala problemă socială a Principatelor. Țărănimea a cerut desființarea lui și împroprietărirea pe locurile avute în folosință; proprietarii, în schimb, l-au socotit drept o chirie plătită de țăran pentru folosirea unei părți a moșiei, asupra căreia nu aveau nici un drept juridic de proprietate. Mai mult chiar, ei au cerut în repetate rînduri, prin formula libertatea muncii, libertatea proprietății, anularea obligației de a distribui loturi țăranilor și introducerea unei noi relații, de tip capitalist, între săteni și proprietari. Cei dinții ar fi avut de vînzare munca, cei de pe urmă ar fi cumpărat-o, cu salariu, pentru a-și pune în valoare moșiile. Era în fond vechea cale engleză de dezvoltare a agriculturii, exproprierea țăranilor și transformarea lor în proletari agricoli¹³; era neîndoielnic o cale dureroasă, dar care ar fi dus la victoria capitalismului în agricultura României.

Marea majoritate a clasei conducătoare și, desigur, și intelectualii au respins însă această radicală modificare a relațiilor dintre proprietar și țăran, optînd pentru un tip de reformă agrară care să transfere totuși o parte a proprietății către clăcași. Discuțiile asupra modalităților reformei au fost foarte aprinse în cursul revoluției muntene de la 1848, cînd pozițiile proprietarilor și ale țăranilor s-au înfruntat în cadrul comisiei proprietății, convocate de guvernul provizoriu, fără a se putea însă ajunge la o hotărîre. În 1851, noi legiuiri agrare au ușurat întrucîtva situația țăranilor, măbind lotul pe care moșierul trebuia să-l dea în folosință, reducînd unele obligații și simplificînd formele de strămutare. Esența vechiului regim agrar a rămas însă neschimbată, țăranul continuînd a fi socotit un chirias pe moșie, care trebuia să plătească în muncă pentru pămîntul primit. Discuțiile privind restructurarea relațiilor agrare au continuat frenetic în anii premergători unirii și în cei de domnie ai lui Cuza. Neputîndu-se

ajunge la un consens, la sfatul lui Mihail Kogălniceanu, domnitorul a dizolvat parlamentul în mai 1864 și a promulgat prin decret o relativ radicală reformă agrară; sătenii primeau în proprietate deplină loturile pe care le avuseseră pînă atunci în folosință, limitîndu-se însă pămîntul expropriabil la maximum 2/3 din moșie, exclusiv pădurile; lotul nu se putea înstrăina timp de 30 de ani; atît claca cît și orice alte vechi servituti feudale se desființau în schimbul unei despăgubiri; au fost împroprietăriți cu 2 440 000 de hectare un număr de 515 422 de țărani. În urma reformei, proprietatea țărănească a ajuns să reprezinte 30% din suprafața cultivată a țării, restul de 70% rămînînd în stăpînire moșierească¹⁴.

Principalul defect al legii agrare din 1864 a fost înzestrarea țăranilor cu prea puțin pămînt. Pentru a-și satisface nevoile, ei au fost forțați să facă învoieli suplimentare cu proprietarul pentru mai mult pămînt, învoieli înrobitoare, executate pînă în 1882 *manu militari*. Răscoalele țărănești din 1888 au dus la o oarecare ușurare a regimului tocmelilor agricole, dar repartitia proprietății a continuat să fie neechitabilă, în defavoarea țăranimii. În 1907, în chiar anul răscoalei țărănești, proprietatea funciară era repartizată astfel: pînă la 10 hectare, 40,29% din totalul suprafețelor cultivate; între 10 și 50 de hectare, 8,89%; între 50 și 100 de hectare, 2,13%; între 100 și 500 de hectare, 10,43%; peste 500 de hectare, 38,26%; 23,80% din țărani nu aveau însă deloc pămînt, iar 33,68% stăpîneau doar între 0,5 și 3 hectare¹⁵.

Situația țăranimii era agravată și de existența instituției arendășiei, prin care proprietarii urmăreau obținerea unui cîștig fix, sigur, fără efort. În preajma răscoalei din 1907, 62% din marile proprietăți moldovene erau date în arendă, 44% la arendași români, 43% la arendași evrei, 13% la arendași străini creștini. La București, numai 40 din cei 180 de mari proprietari își lucrau moșiile în regie proprie, restul preferînd să le arendeze. În Moldova, mai ales, funcționau adevărate trusturi de arendași, dintre care cel mai cunoscut era trustul Fischer; în 1905 el ținea în arendă nu mai puțin de 159 399 de hectare¹⁶.

Răscoala din 1907, înăbușită cu prețul a nenumărați morți și a zeci de sate distruse, a pus în crudă lumină fragilitatea echilibrului social și necesitatea restructurării relațiilor agrare. Sub influența stîngii liberale și cu acordul regelui, programul partidului liberal din 1913 a admis ideea de reformă prin exproprierea marilor propri-

etăți. Decretul lege a fost emis de Ferdinand în 1917, în tranșeele din Moldova; reforma va fi pusă în aplicare după război, în 1921.

În Transilvania, structura proprietății nu diferea în chip substanțial de cea existentă în regat. Iobăgia propriu-zisă fusese abolită de revoluționarii maghiari la 1848, dar, ca și peste munți, măsura nu fusese urmată și de împroprietărire, drepturile sătenilor asupra loturilor aflate în folosință fiind recunoscute numai treptat, între 1853 și 1896. Ca și în România însă, pămînturile țărănești erau cu totul insuficiente pentru a asigura existența unei familii. În 1902, 6 963 de moșieri (0,78% din totalul gospodăriilor transilvane) stăpîneau 38,98% din suprafața cultivabilă, în timp ce 884 638 de țărani (99,22% din același total de gospodării) cultivau 60,02 din aceeași suprafață. Repartizată pe etnii, situația era și mai nefavorabilă țăranilor români, din care 80% aveau în medie doar 0,5 iugăre (0,28 ha). Românii stăpîneau 36,8% din proprietățile de 25-50 ha, 20,3% din cele de 50-500 ha, 5,7% din latifundiile de peste 500 de hectare, restul fiind proprietăți maghiare și germane¹⁷. Ca și în regat, acest regim al proprietății va fi radical modificat prin legea agrară din 1921, care a desființat, practic, marea proprietate.

Regimul politic, instituțiile și structura puterii. Regulamentele Organice, primele constituții moderne românești, nu au rezolvat decît în parte problema puterii. Din punctul de vedere al administrației de stat, ele au avut, fără îndoială, un rol modernizator, dar din punctul de vedere al exercitării puterii, ele nu au făcut decît să înlocuiască vechiul absolutism domnesc cu un regim oligarhic care concentra toată puterea în mîna cîtorva familii de mari boieri, aceleași care îi răsturnaseră pe fanarioți și ai căror reprezentanți redactaseră Regulamentele Organice. Deși acestea fuseseră introduse cu binecuvîntarea Rusiei și a Turciei, regimul politic pe care l-au adoptat nu semăna deloc cu absolutismul practicat la Stambul sau Petersburg; atribuțiile legislative și de control financiar ale Adunărilor Obștești erau astfel alcătuite încît domnul, a cărui putere era teoretic suverană, nu putea cîrmui fără concursul marii boierimi care domina adunările. De aici, un neîncetat conflict între puterea centrală și boierime, un conflict care a dominat întreaga epocă regulamentară atît în Moldova cît și în Țara Românească.

Structura Adunărilor Obștești Extraordinare, cele convocate pentru alegerea domnilor, este semnificativă în privința caracterului exclusivist al puterii; cea valahă din 1834, de pildă, era compusă din

190 de deputați, dintre care patru mari prelați, 50 de boieri de rangul I, 73 de boieri de rangul II, 34 de deputați ai districtelor (tot boieri) și 27 de deputați ai corporațiilor orășenești. Nici un reprezentant al țărănimii deci. O astfel de adunare era de fapt mai puțin reprezentativă decât vechile adunări de stări în care răzășimea, cel puțin, fusese inclusă. Adunările Obștești Ordinare, care erau convocate anual timp de aproximativ 2 luni, aveau un caracter social și mai restrâns; cea munteană se compunea din mitropolit, 3 episcopi, 20 de boieri mari, 19 boieri mici. În Moldova, adunarea avea, pe lângă mitropolit și episcopi, 16 boieri mari și 16 boieri mici. „Alegerile” acestor deputați de către ansamblul clasei boierești au fost fixate de Regulamente la fiecare 5 ani.

Acest caracter oligarhic al regimului politic regulamentar nu trebuie însă să ne facă să pierdem din vedere unele elemente noi și modernizatoare introduse la 1831-1832 prin aceleași acte constituționale, cum ar fi, de pildă, jurământul domnesc de respectare a Regulamentului și legilor țării, separarea visteriei țării de camera domnului prin crearea unei liste civile, responsabilitatea parțială a puterii centrale față de Adunare și, mai presus de toate, realizarea unei separații a puterilor care nu existase până atunci. A pus de asemenea ordine în administrația de stat prin crearea unui „sfat al miniștrilor”, compus din 6-8 persoane numite și responsabile față de domn. Numărul redus de departamente precum și titulatura lor indicau funcțiile încă relativ limitate cu care vechea clasă politică considera potrivit să înzestreze statul: secretariatul de stat (pentru probleme generale și relațiile externe), visteria (numită apoi finanțe), trebile dinlăuntru, departamentul oștirii, al credinței (numit apoi culte), al dreptății. Ulterior au mai apărut două ministere noi, lucrările publice și controlul obștesc. Aparatul de stat a rămas pe timpul întregii epoci regulamentare redus, nu numai în ceea ce privește numărul miniștrilor, ci și în ceea ce privește pe cel al funcționarilor în general; la 1833, departamentul finanțelor avea numai 37 de funcționari, cel dinlăuntru 38, cel de justiție 25.

Regimul oligarhic instituit prin Regulamentele Organice a durat neschimbat până la 1848 când, vreme de 4 luni, din iunie și până în septembrie, revoluția victorioasă a demontat complet și cu frenezie structura politică regulamentară, arzând atât Regulamentul cât și Arhondologia în piața publică și adoptând o constituție bazată pe cele mai libere principii cu putință. Invazia ruso-turcă din septembrie

1848 a pus însă repede capăt experimentului de liberalizare și a re-introdus compromisul regim regulamentar bazat pe puterea oligarhiei boierești. Nu pentru multă vreme însă, evenimentele internaționale — ștergerea influenței ruse după 1853, înțelegerea luptei pentru unire, creșterea influenței unioniștilor, în mare parte foști pașoptiști — ducând la dezintegrarea treptată a regimului introdus la 1831-1832. Vechile prevederi administrative au rămas în vigoare, dar structura politică a fost continuu modificată în favoarea elementelor liberale, cele mai multe provenite din mica boierime. Tratatul de la Paris (1856) a acceptat ideea convocării unor Adunări ad-hoc în care românii urmau să-și exprime dorințele asupra viitoarei organizări a țării. Legea electorală a dat drept de vot unui număr de 11 750 de alegători (753 de mari boieri, 8 211 proprietari rurali, în cea mai mare parte tot boieri, 2 886 de orășeni) în Țara Românească și de 2 954 de alegători (507 mari proprietari, 261 de proprietari mici, 1 153 de proprietari rurali și liberi profesioniști, 896 de negustori și meseriași, 137 de delegați țărani) în Moldova. Pe temeiul acestei legi, alegătorii au ales în Adunarea de la București 34 de mari proprietari, 17 proprietari mici, 31 de deputați orășeni și 17 deputați țărani; la Iași, deputații reprezentând marea proprietate erau în număr de 28, cei reprezentând proprietatea mică în număr de 14; orășenimea avea 20 de deputați, țărănimea 15. Se adăugau în ambele Principate aleșii clerului¹⁸. Aceste cifre explică de ce, pentru prima dată în istoria adunărilor, marea boierime nu și-a mai putut menține monopolul asupra vieții politice, fiind învinsă de coaliția dintre boierimea liberală și burghezie al căror program a fost sprijinit și de țărănime. Ele explică de asemenea amploarea pe care au luat-o discuțiile privind nu atât statutul internațional al Principatelor și unirea, asupra acestor subiecte consensul era aproape total, cât cele referitoare la programul intern de reforme.

Reprezentarea pe stări a fost înlocuită în 1858 cu un regim electoral censitar care a împărțit alegătorii inițial în două categorii electorale (1858), apoi în patru (1866), apoi în trei (1884). În ciuda micșorării treptate a censului, în 1913 nu avea totuși drept de vot direct decât 1,9% din populația țării, 0,4% pentru senat, 1,5% pentru cameră. Se adăuga la aceste scăzute procente un număr de 1 139 301 alegători cu drept de vot indirect (15,7% din populație); adunând cele două categorii reiese că, în preajma primului război mondial, puteau vota într-un fel sau altul 17,6% din populația rega-

tului — un procent care arată limpede limitele democrației parlamentare românești. Totuși, față de anul 1831, când dreptul de vot fusese rezervat unui număr de aproximativ 800 de boieri, progresul era totuși incontestabil.

Numărul scăzut al alegătorilor se explică în primul rând prin valoarea relativ ridicată a censului; pentru colegiul I, el era, între 1911-1915, de 1 200 lei anual. La colegiul II, votau toți orașenii care plăteau dări directe de minimum 20 de lei anual, profesiunile libere, ofițerii în retragere; toți absolvenții învățământului primar erau scutiți de cens și votau tot la acest colegiu. Făceau parte din colegiul al III-lea toți cei care plăteau o dare, cât de mică. Votau direct cei care plăteau dări de peste 300 de lei anual, dacă știau carte, apoi preoții, învățătorii și arendașii a căror arendă depășea 1 000 de lei. Restul alegătorilor votau indirect. Deși marea majoritate a populației vota la acest colegiu, el trimitea în Parlament numai 38 de deputați, în timp ce la colegiul I se alegeau 40 de deputați¹⁹.

Democrația parlamentară a vechii României era în mod evident imperfectă. Cu toate acestea, ea a funcționat în chip surprinzător de lin, fără răsturnări sau modificări violente. Domnia constituțională, mai mult sau mai puțin respectată de Cuza, s-a încetățenit în viața politică o dată cu adoptarea Constituției din 1866, rămasă în vigoare cu mici modificări nestructurale până în 1923. Personalitatea precum și lunga domnie a lui Carol I, principe între 1866 și 1881, apoi rege până la moartea sa din 1914, au contribuit și ele la stabilizarea instituțiilor și la asigurarea unei continuități care înainte, în condițiile deselor schimbări de domn, nu putuse exista. Mecanismul vieții parlamentare nu s-a impus totuși decât cu încetul, clasa politică de după unire păstrând un timp lipsa de disciplină și neprofesionalismul cu care condusesse țara înainte ca boierime, nu ca slujbaşă a statului. Tehnica administrației moderne nu se putea desigur impune peste noapte, lipsa ei explica cascada celor 20 de guverne, din ambele Principate, pe timpul primilor trei ani de domnie ai lui Cuza, guverne numite de domn în virtutea dreptului său de suveran. După 1866 însă, nici o schimbare de guvern nu s-a mai efectuat fără consultarea corpului electoral; domnul desemna guvernul, guvernul organiza alegeri și conducea țara cu ajutorul parlamentului ales până la desemnarea unui alt guvern și organizarea de noi alegeri. Această procedură explica mulțimea consultărilor electorale, care între 1866 și 1871 au fost organizate anual. Cristalizarea parti-

delor politice în anii '70 a stabilizat oarecum acest joc de-a parlamentul, liberalii și conservatorii rotindu-se de acum înainte la putere la intervale regularizate. Alegerile parlamentare și, o dată cu ele, schimbările de guvern au început a fi organizate la intervale mărite, în 1871, 1876, 1879, 1883, 1884, 1888, 1891, 1892, 1895, 1899, 1905, 1907, 1911, 1912, deci, în general, la patru ani, legislațiile având acum o limpede culoare de partid. Practica rotativei guvernamentale a dat vieții politice o remarcabilă stabilitate, ferind-o de violențele și instabilitatea care au marcat istoria altor popoare balcanice în veacul al XIX-lea.

Deputații își luau de altminteri rolul foarte în serios; sesiunile parlamentare se deschideau în fiecare an în noiembrie și durau până în martie următor. De foarte multe ori însă, ele erau prelungite până spre vară pentru a da puțină discuții și adoptării de legi. Dacă ar fi să ne luăm după debaterile publicate în „Monitorul Oficial”, viața parlamentară era extrem de aprinsă, legiuitorii dând dovadă de multă pasiune pentru legiferări. În 1879, de pildă, între ianuarie și iunie, parlamentul a votat 72 de proiecte de legi. Erau desigur anii ridicării societății românești moderne, multe situații se prezentau acum pentru prima dată, aceasta explică nevoia adoptării de legi. Cu toate acestea, forul legislativ a avut o tendință excesivă spre legiferare și spre modificarea repetată a unor legi deja adoptate. Astfel, de pildă, codul de procedură civilă, introdus în 1865, a fost modificat în 1900, apoi modificat din nou în 1904, 1905, 1907, 1909; codul comercial, promulgat în 1840, modificat în 1864, a fost înlocuit cu un nou cod în 1887, care a fost și el modificat în 1895, 1900, 1902, 1906. Codul penal, adoptat în 1865, și-a văzut și el articolele schimbate în 1874, 1882, 1893, 1895, 1900, 1910, 1912.

Cu toate acestea, funcțiile interne ale statului au rămas pe tot parcursul veacului al XIX-lea relativ limitate. Primul guvern unic al României (1862) nu avea decât 8 ministere: lăuntru, afaceri străine, finanțe, lucrări publice, justiție, culte și instrucție publică, război, control. Ministerele economice nu au apărut decât după 1864, an în care Cuza a creat „ministerul de interne, agricultură și lucrări publice”. În 1869 el a devenit, prin separarea de interne, ministerul agriculturii, comerțului și lucrărilor publice. În 1893 lucrările publice s-au separat și ele, iar ministerul a devenit de agricultură, industrie și comerț, evoluția titulaturii sale reflectând desigur interesul în creștere al cîrmuirii pentru organizarea vieții economice.

Semnificativ pentru caracterul relativ deschis al societății românești din secolul al XIX-lea este ponderea redusă dată ministerului de interne, multă vreme cuplat cu lucrările publice sau cu departamente economice. Caracterul său represiv era de altfel redus; jandarmeria rurală nu a fost organizată decât spre sfârșitul veacului, iar departamentul „siguranței generale” nu a apărut decât în 1908, în urma atentatului neizbutit asupra lui Ion I.C. Brătianu.

Principalul defect al regimului politic instaurat la 1866 a fost probabil reprezentativitatea sa limitată. Constituția, legile, forma de guvernământ erau desigur moderne și pentru vremea aceea liberale, mai democratice probabil decât cele mai multe forme de guvernământ central și est europene. În practică însă, funcționarea lor era rezervată unui procent mult prea redus de cetățeni. Ne putem întreba însă dacă o asemenea situație nu avea un caracter obiectiv, dacă nu reflecta starea generală de înapoiere socială a țării. Principala piedică în calea participării la viața politică, în calea dreptului de a alege, nu era totuși censul, mai degrabă scăzut la colegiul III, ci obligația de a ști carte. Mulți oameni politici, mai ales din cei conservatori, socoteau de aceea, nu fără temei, că a da drept de vot tuturor locuitorilor, care în marea lor majoritate nu știau scrie sau citi, însemna crearea unei mase de oameni ușor manevrabili, la îndemâna demagogilor. Cu toate acestea, partidul liberal a introdus cererea de sufragiu universal în programul său din 1892, urmat un an mai târziu de partidul social-democrat.

Limitele regimului politic instaurat la 1866, democratizarea sa mult prea înceată au fost violent puse în lumină de frământările țărănești. Pe hîrtie, în constituție, în parlament, lucrurile mergeau încurajator, dar reforma agrară din 1864 nu era încă terminată nici în 1877. Răscoalele din 1888 au grăbit întrucîtva reformarea relațiilor agrare, dar cu toate acestea, la începutul veacului al XX-lea, cea mai mare parte a țărănimii trăia în evidentă sărăcie. Răspunsul ei la promisiunile de îndreptare mereu amînate a fost răscoala din 1907, care, pornită din nordul Moldovei, a cuprins foarte repede întreaga țară. Peste o mie de țărani — conform datelor oficiale — și-au pierdut viața în timpul acțiunii de represiune, excesiv de energic conduse de un guvern liberal cu Ion I.C. Brătianu la interne și generalul Averescu la război.

Singeroasele evenimente din primăvara lui 1907 au arătat limpede necesitatea adoptării unor reforme de structură. Dacă conserva-

torii, sub șefi îmbătrîniți și greu de urnit, au continuat să susțină vechea ordine, acceptînd cel mult unele îmbunătățiri de suprafață, partidul liberal, sub influența aripii sale de stînga, mai ales a lui C. Stere, s-a angajat hotărît pe calea reformelor instituționale și a modificării regimului politic. În septembrie 1913, Brătianu, din 1909 șef al partidului, a publicat cu acordul regelui un program de reforme care devenea o lună mai târziu programul oficial al partidului. Se propuneau, între altele, introducerea sufragiului universal și împroprietărirea țăranilor prin expropriere. În februarie 1914, noul parlament, dominat de liberali, începea discutarea proiectului de reforme cărui conservatorii, divizați, resemnați și sensibili la presiunile palatului, nu i s-au opus decât de formă și numai la început, fără să-și dea bine seama că-și semnau singuri condamnarea la moarte politică. În a treia citire, Camera deputaților a adoptat proiectul de reforme cu 143 de voturi pentru și unul contra. La 5 iunie, cu cîteva săptămîni deci înainte de Sarajevo, parlamentul se declara adunare constituantă și începea să discute modificarea constituției, în sensul propus de reforme. Lucrările au continuat, în ciuda războiului, pînă în decembrie 1914, cînd a devenit limpede că, în respectivele împrejurări internaționale, politica externă trebuia să treacă înaintea celei interne. La propunerea lui Brătianu, lucrările parlamentului au fost suspendate, urmînd a fi reluate după război.

Evoluția regimului politic și a instituțiilor prezintă cîteva elemente care merită să fie subliniate. Cel dintîi se referă la caracterul clasei politice: din punct de vedere social, ea a fost dominată mai tot timpul de nobilime, mai întîi de cea mare, pînă la 1858, apoi de cea mică, pînă la primul război mondial; chiar și partidul liberal, care propovăduia o politică capitalistă, a fost condus aproape numai de boieri. Accesul burgheziei în clasa politică a fost târziu, lent și limitat.

Cu toată această precumpănire boierească, viața politică a veacului al XIX-lea a fost dominată de ideea de reformă; în marea lor majoritate, membrii clasei politice din vechiul regat erau oameni educați în Apus, conducătorii ei au fost de cele mai multe ori și oameni de cultură, cărturari, a căror politică urma un țel precis: modernizarea țării conform modelului occidental, singurul în care au crezut și pe care au dorit să-l vadă introdus în România.

Apartenența clasei politice la clasa boierească și independența sa economică, derivînd din statutul de proprietari funciari, au amînat

desigur rezolvarea deplină a chestiunii țărănești și a altor probleme sociale, dar, pe de altă parte, au avut și un corolar pozitiv. Oamenii politici ai vechiului regat au o netăgăduită calitate, fac politică fără a fi încă politicieni, politica nu devenise încă o profesiune așa cum va deveni după 1918. Cramponarea de putere era o mentalitate încă străină, funcția politică nu adăuga nimic statutului social.

Acestor trăsături ale clasei conducătoare li se datorește probabil o anumită calitate a vieții politice; perioada dintre 1831 și 1918 nu cunoaște violența, a avut loc un singur asasinat politic (1862) și o singură lovitură de palat (1866). Regulile jocului au fost, în general, acceptate; Brătianu, motorul revoluției de la 1848 și al răsturnării lui Cuza, omul responsabil pentru aducerea lui Carol la putere, a așteptat până în 1876 pentru a deveni prim-ministru. Pe de altă parte, conservatorii au acceptat cu relativă lipsă de opoziție reformele, în 1848, 1864, 1914, deși acestea le subminau în chip evident pozițiile sociale și politice.

Principalul factor politic al veacului a fost fără îndoială Partidul Liberal, dominat mai întâi de mica boierime, apoi de o coaliție dintre aceasta și reprezentanții burgheziei. Credincios ideilor de la 1848, Partidul Liberal le-a pus treptat în practică, până la decretele din 1917 și la constituția din 1923. Într-un fel se poate aproape spune că Partidul Liberal a fost acela care a lichidat de fapt vechea Românie; rămîne să vedem, într-un capitol următor, dacă urmările au fost la înălțimea așteptărilor.

9. VIAȚA POLITICĂ

Politica internă. Epoca Regulamentelor Organice a început cu o primă încălcare a constituțiilor abia adoptate; în loc de a lăsa Adunările Generale să aleagă domnii, țarul și sultanul, neîncrezători în fidelitatea boierilor, au hotărît să facă ei primele numiri, punînd pe Mihail Sturdza în scaunul Moldovei, pe Alexandru Ghica în cel al Țării Românești. Cel dintîi va cîrmui pînă în 1849, cel de al doilea pînă în 1842. Amîndoi descindeau din vechi și influente familii boierești care mai dăduseră domni, amîndoi erau oameni de cultură europeană, cu dorința mărturisită de a moderniza societatea din Principatele lor.

Mihail Sturdza, de altfel unul din autorii Regulamentelor, s-a bucurat pe tot timpul domniei de sprijinul țarului și al consulatului rusesc de la Iași. A putut de aceea controla cu ușurință atît uneltirile marii boierimi, de a cărei dușmănie a avut parte aproape fără încetare, cît și nemulțumirile boierimii mici, care a organizat în 1839 complotul condus de Leonte Radu, cît și frămîntările din ce în ce mai periculoase ale tinerilor intelectuali pe care tot domnul de altfel îi trimisese la studii în Apus și care se întorceau de acolo cu idei revoluționare. Autoritar și doritor de bani, om al rușilor, Vodă Sturdza nu s-a bucurat de prea multă prețuire printre contemporani; era cu toate acestea un om cult, luminat, care a modernizat administrația, a construit șosele, a încurajat cultura; care a luat chiar, uneori, măsuri radicale pentru vremea sa, cum ar fi secularizarea parțială a averilor bisericești (1844) sau dezrobirea robilor țigani ai statului și minăstirilor.

În Principatul vecin, viața politică a fost ceva mai agitată; în 1834, rușii au cerut introducerea în Regulamentul abia adoptat a unui articol adițional care prevedea că nici o schimbare constituțională nu se poate adopta fără acordul curților suzerană și protectoare.

În Moldova, Sturdza a obținut cu ușurință acordul Adunării pentru introducerea articolului (1835), dar la București, Adunarea, ostilă domnului și datorită politicii sale fiscale, s-a opus cu îndârjire acestei știrbiri a autonomiei țării. Dezbaterile, violente, s-au prelungit până în 1838, când, pentru a înfrânge opoziția deputaților, consulul rus a adus de la Poartă firmanul prin care aceasta poruncește Adunării să accepte introducerea articolului. Tot în 1838, Ghica a avut de făcut față și complotului organizat de Ion Cîmpineanu, reprezentantul boierimii liberale, pentru care și Regulamentele și numirea domnilor direct de către țar și sultan erau ilegale. Cîmpineanu cerea adoptarea unei constituții, unirea principatelor și proclamarea independenței lor. Foarte antirus și foarte liberal, programul mișcării și, în special, așa-numita „Constituția românilor” prevedea introducerea unei forme de guvernământ constituțional și reprezentative, egalitatea în fața legilor, libertăți individuale foarte largi, toate acestea de câștigat la capătul unui „război al independenței”. Mișcarea a fost descoperită însă în chiar clipa în care organizatorul ei se reîntorcea în țară dintr-o călătorie prin Anglia și Franța, unde căutase să obțină sprijin pentru răscoala ce urma să fie coordonată cu mișcarea polonezilor²⁰. În 1840, boierimea liberală organiza un nou complot, de astă dată condus de Mitiță Filipescu, printre partizanii săi numărându-se și foarte tânărul Nicolae Bălcescu. Spre deosebire de Cîmpineanu, care voise să răstoarne și să rezolve totul dintr-o dată, Filipescu s-a declarat adeptul ameliorărilor treptate și pașnice. Mai puțin preocupat de problemele externe, cum ar fi independența, programul său era însă mai radical din punct de vedere social, din moment ce propunea desființarea clăcii și rezolvarea problemei agrare prin împroprietărirea țăranilor. Și acest complot a fost descoperit, iar participanții trimiși pentru mulți ani la temniță²¹. Toate aceste frământări, la care s-au adăugat în 1841-1842 două răscoale ale bulgarilor de la Brăila, care doreau să treacă Dunărea și să-și răscoale conaționalii împotriva Porții, au subminat treptat încrederea rușilor și a turcilor în domn, pe care l-au demis, nouă încălcare a Regulamentului, în octombrie 1842. În locul său, Adunarea a ales, cu 131 de voturi pentru și 49 contra, pe Gh. Bibescu, boier mic dar proprietar mare și, în același timp, unul dintre pușinii români ai vremii cu studii de drept la Paris; domn bun, dar nehotărît și, în orice caz, nepregătit pentru furtuna revoluționară care se apropia și care avea să-i măture tronul, în iunie 1848.

Revoluția de la 1848 se încadrează în chip firesc în curentul de renaștere și modernizare început după 1821; pașoptiștii s-au socotit de altfel continuatorii direcți ai lui Tudor Vladimirescu și ai cărvunarilor, ale căror scrieri le-au scos din uitare și ale căror idei și le-au însușit. Revoluția a fost pregătită de mișcările revoluționare deja amintite și a fost organizată și condusă de oameni politici și cărturari care-și făcuseră cunoscut crezul politic de multă vreme. După 1840, dorința de înnoire era exprimată de altfel în mai toate cercurile politice, cel mai categoric însă în cercurile tinerilor intelectuali, în majoritate boieri, care își făcuseră studiile în Franța. Din 1843, liberalii munteni, N. Bălcescu, Ion Ghica, Christian Tell, organizaseră societatea secretă „Frăția”, ale cărei scopuri nu se deosebeau decât foarte puțin de cele ale lui Cîmpineanu sau Filipescu. Din punct de vedere social, mișcarea de idei din deceniul premergător revoluției se orienta hotărît către democratizarea societății, abolirea privilegiilor de clasă, rezolvarea chestiunii țărănești; din punct de vedere național, ea urma propunerile lui Cîmpineanu de unire și independență. Anii '40 au fost de altfel ani de mare pasiune pentru istorie, folosită ca argument politic și ca justificare a programului național. Cărturarii sînt obsedați de problema vechii Dacii, de unirea lui Mihai Viteazul. „Capitulațiile” sînt din nou scoase la lumină și puse să justifice cererea de modificare a raporturilor cu Poarta.

Pentru a exploda însă, frământările revoluționare ale anilor '40 aveau nevoie de un cadru internațional favorabil. De aceea, căderea lui Ludovic Filip și proclamarea republicii franceze a fost salutăată cu mare entuziasm de grupul românilor aflați în acea clipă la Paris; Alecsandri a trimis în țară o bucătică ruptă din tronul răsturnat, iar la 8/21 martie, moldovenii și muntenii au hotărît pornirea simultană a revoluției în ambele principate. Coordonarea celor două mișcări s-a dovedit însă mai greu de realizat la fața locului, evenimentele urmînd un curs deosebit în fiecare din cele două capitale.

La Iași, revoluționarii au crezut în posibilitatea victoriei revoluției pe cale pașnică; peste o mie de persoane s-au adunat la 27 martie/8 aprilie la hotelul Petersburg, adoptînd o petiție în 35 de puncte pe care au înaintat-o apoi domnului; cele mai multe articole se refereau la libertăți personale, ușurări pentru țărani, desființarea cenzurii, reforma economiei, a administrației, la dezvoltarea culturii²². Nu erau din cale-afară de revoluționare și Mihail Sturdza s-a arătat dispus să le accepte. A respins însă două cereri-cheie, cea dinții re-

feritoare la desființarea adunării obștești și alegerea uneia noi, „adevărată reprezentare a nației”, cea de a doua referitoare la formarea unei „gărzi cetățenești”. Somat să accepte petiția fără nici o modificare, domnul s-a refugiat la cazarma miliției de unde a ordonat reprimarea mișcării. Trei sute de revoluționari au fost arestați, mulți s-au risipit peste graniță, în Bucovina austriacă, iar de acolo în Apus. Revoluția ieșeană, prea grăbit pornită, prea puțin pregătită, nu ținuse decât câteva zile.

În Țara Românească revoluționarii au fost mai bine chibzuți, reușind să pună mîna pe putere în iunie și s-o mențină pînă la invazia ruso-turcă din septembrie. În mai, un comitet revoluționar lărgit, alcătuit din reprezentanții tuturor facțiunilor boierești liberale și ai intelectualilor, a fixat data începerii revoluției pentru 9/22 iunie și a trimis reprezentanți în județe pentru punerea în aplicare a planului de răscoală. În ziua prevăzută, ea a fost proclamată în Oltenia, la Islaz, pentru că revoluționarii se bucurau acolo de sprijinul unităților militare comandate de Gh. Magheru și N. Pleșoianu; peste două zile, la 11/24 iunie se răscula și Bucureștiul. Proclamația de la Islaz, „constituția”, cum îi spuneau revoluționarii, a fost prezentată domnului, care, spre deosebire de vecinul său moldovean, a acceptat-o, încuviințînd și formarea unui guvern provizoriu. Peste două zile însă, el fugea în ascuns la Brașov, lăsînd țara în mîna revoluționarilor, dar privindu-i de legitimitatea pe care prezența sa o acorda-se pînă atunci noului regim politic. La 15/28 iunie, 30 000 de oameni jurau pe Cîmpul de la Filaret să respecte constituția și aclamau un nou minister revoluționar, dominat de elemente radicale conduse de frații Brătianu și Goleșcu.

Proiectul de constituție, a cărui literară introducere, scrisă probabil de Eliade Rădulescu, începea cu fraza „poporul român se deșteaptă... și-și cunoaște dreptul său de suveran”, cuprindea 22 de articole, cele mai multe prezente în programele politice de destul de multă vreme: independență legislativă și administrativă față de Poartă, egalitatea drepturilor politice, adunare generală reprezentativă, domn și miniștri responsabili, libertatea tiparului, gardă națională, emanciparea clăcașilor, dezrobirea țăganilor, desființarea rangurilor boierești, emanciparea israeliților. Se prevedea de asemenea convocarea de îndată a unei adunări generale extraordinare care să adopte, pe temeiul celor 22 de articole, o constituție definitivă²³.

Cele mai multe din aceste prevederi, desființarea rangurilor și a cenzurii, eliberarea robilor, emanciparea evreilor, garda națională, au fost puse imediat în practică; convocarea adunării constituante precum și rezolvarea chestiunii țărănești s-au dovedit însă a fi mai greu de soluționat. În cazul constituantei, se înfruntau adepții sufragiului universal (Bălcescu) și cei ai votului cenzitar. În cele din urmă, la 19 iulie, guvernul provizoriu și-a publicat instrucțiunile referitoare la alegeri: urmau să voteze toți locuitorii români „de o stare liberă”, cu bună purtare, în vîrstă de 21 de ani și locuind statornic în așezarea în care se țineau alegerile. Acești alegători alegeau un număr de delegați în cadrul unor alegeri primare; delegații astfel aleși se întruneau în capitalele județene și votau, la rîndul lor, deputații din adunare. Nu exista așadar cens, dar alegerile erau, pentru marea majoritate a populației, indirecte, ele aveau loc în două etape. Față de Regulamente erau însă oricum un mare pas înainte. Din nefericire, invazia străină va pune capăt revoluției înainte de organizarea primelor alegeri pentru constituantă.

Dacă lărgirea dreptului de vot s-a putut impune fără o prea mare opoziție din partea „reacțiunii”, discuțiile privind reforma agrară au fost lungi, înfierbîtate și, în cele din urmă, sterile. Guvernul provizoriu a convocat o comisie a proprietății la 9/22 iulie, compusă dintr-un număr egal de proprietari și de țărani care au votat în cele din urmă emanciparea clăcașilor și împrumutarea lor prin despăgubire. Cele două părți nu s-au înțeles însă asupra întinderii de pămînt ce trebuia expropriată și dată în stăpînire foștilor clăcași. În această situație, speriată de evoluția situației internaționale și de acuzațiile de „comunism” care i se aduceau, cîrmuirea a hotărît suspendarea lucrărilor comisiei, urmînd ca ele să fie reluate mai tîrziu.

Primejdiile externe deveneau, era adevărat, din ce în ce mai evidente. La sfîrșitul lunii iulie, trupe otomane trecuseră Dunărea „sub comanda lui Suleiman-pașa și se încartiruiseră la Giurgiu, iar țarul își făcuse cunoscută, printr-o circulară adresată cabinetelor europene, nemulțumirea pentru cursul prea liberal pe care îl luaseră evenimentele din Țara Românească. Cu oarecare diplomație, revoluționarii au putut totuși obține de la Suleiman recunoașterea cîrmuirii lor, pe care au numit-o acum locotenență domnească în loc de guvern provizoriu, și au promis să trimită constituția la Constantinopol, pentru aprobare. La insistența țarului însă, sultanul a refuzat să primească delegația care i-o aducea și din care făceau parte între

alții Ștefan Golescu, Nicolae Bălcescu, Dumitru Brătianu. Cele două mari puteri au hotărât restabilirea vechii ordini pe calea armelor: la 13/26 septembrie, trupele lui Fuad-pașa intrau în București, înfrângând scurta opoziție a detașamentului de pompieri de la Dealul Spirii, iar peste două zile își făceau intrarea în capitala îngenunchată și cazacii generalului Lüders. Autocrațiile vecine puneau astfel capăt cu forța și, în chip contrar legilor fundamentale ale țării, experimentului de liberalizare muntean, prea apropiat de granițele lor pentru a putea fi tolerat.

Unirea Principatelor a fost, fără îndoială, atât din punct de vedere politic cât și din cel al vieții spirituale, principala idee forță a perioadei postrevoluționare. La prima vedere, condițiile interne și internaționale nu păreau prielnice realizării acestui deziderat al clasei politice din cele două țări, des repetat începând din 1772; armatele de ocupație au reimpus regimul regulamentar, iar în mai 1849 cele două puteri au încheiat convenția de la Balta Liman care îngreua și mai mult autonomia internă a Principatelor: țarul și sultanul își arogau dreptul numirii domnilor, retrăgând astfel adunării un vechi drept, admis de Regulamente; durata domniei se reducea la 7 ani, în timp ce la 1831/1832 se admisesese domnia viageră. În același timp, adunările obștești, care se dovediseră atât de recalcitrante, erau dizolvate și înlocuite cu niște noi adunări, numite ad-hoc, compuse exclusiv din marii boieri. Nici chiar în aceste condiții însă cei doi autocrați nu au avut încredere în potolirea spiritului revoluționar, ținând Principatele sub ocupație militară până în 1851.

Conform conferinței de la Balta Liman, Barbu Știrbei a fost numit domn în Țara Românească, Grigore Alexandru Ghica în Moldova, cel dintâi conservator și antirevoluționar convins, cel de pe urmă unionist și favorabil foștilor pașoptiști care, spre deosebire de munteni, s-au putut întoarce imediat în Moldova, ocupând chiar și unele importante funcții administrative. În iunie 1853, după începerea războiului Crimeii, Principatele au fost din nou ocupate de ruși, apoi, din august 1854, de austrieci. Ocupația austriacă a durat tot timpul războiului, încheindu-se abia în ianuarie 1857.

Mișcarea unionistă și efortul de modernizare s-au desfășurat așadar într-un context internațional dificil, sub ocupații străine, ostile fie liberalizării politice interne (Rusia), fie aspirațiilor naționale panromânești (Austria, Turcia). Cu toate acestea, partida națională, cum începuse să se numească grupul revoluționarilor și al unioniști-

lor, s-a întărit continuu, atât din punct de vedere ideologic cât și din cel al organizării practice.

După cum am văzut într-unul din capitolele precedente, ideea de unire a Principatelor era veche de multe generații și intrase în proiectele de reformă și în programele politice boierești încă din 1772; necesitatea ei fusese de altfel exprimată și în constituțiile din 1831-1832, care dăduseră și o modernă definiție națiunii. Toate acestea explică prezența ideii unioniste în cele mai multe din programele mișcărilor de după 1831, indiferent de orientarea lor politică; astfel, și-au expus crezul unionist atât complotiștii conduși de marele boier liberal Ion Cîmpineanu (1838), cât și cei care l-au urmat pe micul boier conservator moldovean Leonte Radu; atât domnitorul Mihail Sturdza (1838), conservator și rusofil, cât și intelectualii care vor conduce ceva mai târziu revoluția de la 1848, precum Ion Ghica (1838), sau, dimpotrivă, cărturarii care vor refuza să participe la ea, cum a fost C. Negruzzi (1839). În timpul revoluției, atât moldovenii cât și muntenii au evitat să introducă cererea de unire în programele oficiale pentru a nu speria și mai mult pe ruși și pe turci. Aluziile la unire erau totuși mult prea frecvente și străvezii pentru ca marile puteri să le poată ignora, cu atât mai mult cu cât în iunie 1848 muntenii adresaseră un memoriu Porții în care vorbeau despre tendințele firești ale românilor „de a se reuni într-un singur stat”. Moldovenii exilați făcuseră și ei din unire, într-un text programatic intitulat *Principiile noastre pentru reformarea patriei* (mai 1848), scopul mărturisit al mișcării naționale; între 1848 și 1859, problema unirii apare în sute de cărți, memorii și proiecte de reformă, în petiții adresate marilor puteri, în articole de ziar. A fost, fără îndoială, subiectul care a dominat viața politică a Principatelor²⁴.

Argumentele nu au fost întotdeauna cele vechi, de natură istorică, deși cei mai mulți dintre unioniști au rămas obsedați de ideea originilor și a unirii de la 1600. Mai interesant este însă faptul că multe texte reclamă unirea în numele viitorului, nu al trecutului. Fără unire, spun ele, progresul civilizației, dezvoltarea potențialului economic nu sînt posibile; fără unire nu se vor putea niciodată realiza doritul echilibru și stabilitatea politică în zona Dunării, nu se va putea crea statul barieră în calea rușilor de care ar avea nevoie civilizația Europeană. Ca și în veacurile XIV-XVI, românii au sperat să poată obține sprijinul apusenilor punându-și în lumină meritele de pavăză a Europei; atunci fuseseră păgînii, acum erau rușii.

Deceniul premergător unirii a fost o perioadă de intensă și rodnică propagandă românească în străinătate. La început exilații — cei munteni nu s-au întors la București decât în 1857 — au activat și și-au propovăduit cauza cu precădere în rândurile revoluționarilor europeni, Mazzini, Ledru-Rollin, alături de care credeau în victoria revoluției general europene și la al căror Comitet Central de la Londra au aderat (1851). După 1852, însă, o dată cu venirea la putere a lui Napoleon al III-lea și refluxul mișcărilor revoluționare, propaganda și-a schimbat direcția, orientându-se cu precădere către curțile europene considerate a fi favorabile cauzei românești; nenumărate memorii au luat drumul Parisului, Londrei, numeroase articole au fost tipărite în presa franceză, engleză, italiană. Românii au reușit astfel să creeze un puternic curent de simpatie în cele mai multe capitale europene, asemănător în oarecare măsură celui de care se bucuraseră grecii pe vremea războiului lor de independență.

Deznodământul neașteptat al războiului Crimeii a avut urmări imediate asupra situației interne din Principate. Înlăturarea prezenței ruse, a unei influențe care dominase politica românească vreme de aproape 25 de ani, a întărit poziția partidei naționale și a făcut posibilă organizarea ei pe față. Prin tratatul de la Paris (martie 1856), Principatele au trecut sub garanția colectivă a celor șapte mari puteri europene; tratatul a hotărât de asemenea convocarea unor adunări ad-hoc care să exprime dorințele locuitorilor și trimiterea în Principate a unei comisii europene care să ia act de aceste dorințe. Marile puteri își rezervau apoi dreptul de a lua măsuri de reorganizare a statutului Principatelor, pe temeiul propunerilor exprimate de români.

În iulie 1856, la sfârșitul septenatului lor, Barbu Știrbei și Grigore Ghica au fost înlocuiți cu caimacami (locțiitori) domnești, Alexandru Ghica, fostul domn regulamentar în Țara Românească și Theodor Balș în Moldova, cel dintâi unionist, cel de al doilea turcofil, conservator și dornic de a urca el în scaunul de la Iași, deci separatist. În Țara Românească, Comitetul Central Unionist, înființat în vara lui 1856 și-a putut desfășura activitatea la suprafață, dar în Moldova, caimacamul, sprijinit de Viena și de Constantinopol, a re-introdus cenzura pe care predecesorul său o desființase în mai 1856, a suprimat presa unionistă și a practicat o politică de sistematică persecutare a membrilor partidei naționale. Moartea sa, în martie 1857, nu a schimbat cu nimic lucrurile, deoarece noul cai-

macam, Nicolae Vogoride, om al turcilor, a continuat aceeași politică antiunionistă, urmărind și el să obțină domnia. Bine regizate, falsificate, alegerile pentru adunarea ad-hoc a Moldovei au dat netă majoritate separatistă, în timp ce la București se alegeau aproape numai deputați unioniști. În această situație confuză, Anglia, care sprijinea Poarta, și Franța, care era adepta unirii, au căzut de acord asupra unei soluții de compromis; guvernul englez s-a angajat să obțină de la sultan anularea alegerilor falsificate, în timp ce Napoleon al III-lea a renunțat la planul unirii depline în favoarea unei uniuni parțiale, în care, deși proclamate un singur stat, cele două Principate își păstrau cele mai multe din instituții separat.

Noile adunări ad-hoc, în covârșitoare majoritate unioniste, s-au întrunit în octombrie 1857, conform prevederilor de la Paris, pentru a face cunoscute dorințele poporului român. Amîndouă au votat un program în 4 puncte, cerînd garantarea autonomiei țării, unirea Principatelor, domn străin dintr-o dinastie domnitoare europeană, guvern constituțional și reprezentativ. Muntenii, sub motivul neprimejduirii programului național și a unirii, au amînat discutarea problemei reformelor interne, dar adunarea Moldovei, din care făceau parte și un grup de foarte activi deputați țărani, și-a prelungit lucrările pînă în ianuarie 1858, discutînd pe larg toate transformările sociale, instituționale și politice pe care ar fi dorit să le introducă în țara unită; în aprilie 1858, comisiunea europeană și-a prezentat raportul, iar în mai, reprezentanții marilor puteri s-au întrunit la Paris pentru a definitiva statutul intern și internațional al Principatelor. Patru dintre ele, Franța, Rusia, Prusia și Sardinia, erau favorabile unirii, două, Austria și Turcia, i se opuneau categoric, în timp ce Anglia se așeza pe o poziție ambiguă. Lucrările conclavului european, dominate de filo-românul ministru de externe francez, contele Walewski, au durat pînă în august și s-au încheiat cu adoptarea Convenției de la Paris, nou act fundamental cu caracter de constituție care înlocuia Regulamentele Organice. Ca urmare a îndărătniceii împotriviri turcești și austriece, nici una din propunerile făcute nu a fost acceptată în întregime: autonomia și neutralitatea au fost recunoscute, Principatele treceau sub garanția colectivă a marilor puteri, dar suzeranitatea Porții era totuși menținută; se recunoștea dreptul la unire, dar fiecare Principat își menținea domniul, pămîntean nu străin, așa cum se ceruse, precum și guverne separate; titulatura de România nu era acceptată, numele noii țări devenind acela de Principatele Unite ale

Moldovei și Țării Românești. Armata urma să aibă un șef unic, iar la Focșani, oraș de graniță, urma să se creeze o comisie de unificare a legilor. Egalitatea în fața legii era recunoscută, rangurile boierești desființate, dar legea electorală era mult mai restrictivă decât cea din 1857 pe temeiul căreia se aleseseră adunările ad-hoc. În realitate, constituția pe care o îngăduiau marile puteri era mult mai puțin liberală și modernă decât fuseseră programele partidei naționale; ea lăsa cele mai multe din problemele interne și externe ale societății românești nerezolvate.

Pregătirile pentru alegerea adunărilor electivă care urmau să desemneze domnii au început de îndată, sub auspicii favorabile în Moldova, unde cîrmuirea provizorie era dominată de liberali, în condiții mai dificile în Țara Românească, unde partida conservatoare era mai influentă. Spre norocul partidei naționale însă, conservatorii erau dezbinați în ambele Principate, împărțiți la Iași între adepții lui Mihail Sturdza, fostul domn, și ai fiului său Grigore, la București între partizanii foștilor domni, Gheorghe Bibescu și Barbu Știrbei. În aceste condiții, unioniștii moldoveni au putut impune cu ușurință candidatura la domnie a colonelului Alexandru Cuza, comandantul armatei și descendent al unei familii active de multe decenii în mișcarea națională, care a fost ales domn, în unanimitate, la 5/18 ianuarie 1859. Chiar a doua zi, ministrul de externe austriac se arăta convins că muntenii vor ocoli și încălca prevederile Convenției de la Paris alegîndu-l domn tot pe Cuza. Ideea alegerii domnului moldovean și la București circulase de altfel de mai multe luni în cercurile unioniste, iar la mijlocul lui ianuarie 1859, ea a fost oficial sugerată muntenilor de către delegația Moldovei, care mergea spre Constantinopol pentru a anunța rezultatul alegerii de la Iași. Legăturile dintre masonii din cele două Principate au facilitat și ele ajungerea la soluția dublei alegeri; în aceste condiții și neputîndu-se pune de acord asupra unui candidat propriu, conservatorii munteni au sfîrșit prin a se ralia candidatului partidei naționale care a fost astfel ales la 24 ianuarie/5 februarie, tot în unanimitate, și domn al Țării Românești. Prevederile limitative ale Convenției de la Paris erau astfel în chip abil și legal ocolite. Pusă în fața faptului împlinit, Poarta a sfîrșit prin a ceda și a recunoște unirea, dar numai pe timpul domniei lui Cuza. Pentru români însă, dubla alegere era doar primul pas pe calea unirii definitive și depline; administrația celor două Principate a fost treptat unificată, iar în ianuarie 1862, guver-

nele separate au demisionat pentru a da posibilitatea alcătuirii la București a primului guvern unic al României.

Domnia lui Cuza (1859-1866) a fost, fără îndoială, una din perioadele cele mai pline de înnoiri din istoria modernă a României. Pînă în 1863, domnul a cîrmuit cu multă prudență, rotind la putere guverne de toate orientările, atît conservatoare cît și liberale; primul guvern unit al României, condus de Barbu Catargiu, a fost de orientare conservatoare; pînă în 1863, principele s-a preocupat îndeosebi de problemele unificării și centralizării administrației, finanțelor, armatei, justiției, evitînd abordarea problemelor sociale explozive, în primul rînd a chestiunii țărănești.

Din octombrie 1863 și pînă în ianuarie 1865, Cuza a încredințat conducerea țării unui guvern de orientare liberală condus de Mihail Kogălniceanu, adeptul unor reforme interne radicale; în decembrie 1863, a fost adoptată legea secularizării averilor mînaștiresci, o măsură care figurase încă din anii '20 ai secolului în programele politice și prin care un sfert din teritoriul țării, închinat pînă atunci locurilor sfinte, reîntra în circuitul economic național. Apoi, în primăvara anului 1864, guvernul a adus în discuție legea agrară, propunînd împrumutarea clăcășilor, cu despăgubire, pe loturile pe care le aveau în folosință. În fața opoziției parlamentare, domnul a hotărît suspendarea lucrărilor corpului legiuitor (mai 1864) și și-a arogat puteri depline, guvernînd țara prin decrete și legi; legea agrară a fost promulgată imediat, urmată de o nouă constituție numită „Statut dezvoltător Convenției din 1/14 august 1858“.

Guvernarea autoritară nu a fost lipsită de unele avantaje, domnul reușind să introducă în scurt timp un mare număr de legi și reforme, cum ar fi cele privind instrucția publică sau reorganizarea sistemului judecătoresc. În 1865, au fost de asemenea adoptate noi coduri penale, civile și de procedură penală; pe de altă parte însă, lovitura de stat l-a înstrăinat atît de elementele conservatoare cît și de cele liberale, primele ostile domnului din pricina reformei agrare, cele din urmă nemulțumite de felul său dictatorial de cîrmuire. Ca urmare, Cuza s-a găsit în fața unei opoziții unite decise a-l înlătura de la putere. Lipsit de vechii săi sfetnici și prieteni pe care singur și-i îndepărtase, izolat, lipsit în fond și de voința de a mai sta la putere — el își afirmase de mai multe ori dorința de a o părăsi la îndeplinirea termenului de 7 ani —, domnul nu a luat nici o măsură spre a preveni răsturnarea care se pregătea și nici nu s-a opus atunci cînd un

grup de complotiști a pătruns în palat în noaptea de 11/24 februarie 1866 cerându-i să abdice și să părăsească țara.

Încă din 1802, programele politice ale partidei naționale ceruseră alegerea unui domn străin, o cerere care fusese inclusă și în propunerile înaintate de adunările ad-hoc marilor puteri. Alegându-și domn străin, românii sperau pe de o parte să pună capăt luptelor interne, iar pe de alta, să-și asigure un mai stabil sprijin diplomatic pe plan extern; inițial, ei au oferit coroana țării lui Filip de Flandra, apoi, după refuzul acestuia, tânărului Carol de Hohenzollem, a cărui candidatură era sprijinită și de Napoleon al III-lea și de Bismarck. După un lung voiaj plin de peripeții, însoțit de I. C. Brătianu, călătorind pe ascuns pentru a nu fi recunoscut de austrieci al căror teritoriu îl traversa, Carol a ajuns pe teritoriul românesc la 10 mai 1866; începe o domnie lungă și rodnică, ce se va întinde aproape pe o jumătate de secol.

Domnia lui Carol (1866–1914) a debutat prin unanimitate adoptare de către parlament, în iunie 1866, a unei noi constituții care va rămâne în vigoare până în 1923. Întreaga perioadă s-a caracterizat de altfel printr-o remarcabilă stabilitate politică, Carol I cîrmuind cu măsură și modestie, deasupra facțiunilor și partidelor politice. Clasa politică, încă puțin numeroasă, dominată de câteva puternice personalități, s-a adaptat fără aparentă greutate noilor reguli ale jocului, renunțînd la vechea anarhică luptă pentru putere; domnia străină s-a dovedit, din acest punct de vedere, a fi într-adevăr factorul de stabilitate pe care și-l dorise partida națională începînd din 1802.

Un al doilea element stabilizator a fost organizarea clasei conducătoare în două partide politice care s-au alternat la putere în chip regulat. Împărțirea în liberali și conservatori se poate urmări încă de la începutul secolului, conturîndu-se în chip precis după 1821, cînd, vreme de un deceniu, proiectele de reformă carbonare s-au înfruntat cu cele ale marii boierimi conservatoare. Generația pașoptistă și-a căutat de altfel originile în acea perioadă, reînviîndu-l pe Ionică Tăutu și scrierile sale, în timp ce adversarii ei s-au identificat cu spiritul mai tradiționalist reprezentat de Regulamentele Organice. La 1848, tabăra liberală, compusă în mare majoritate tot din boieri, a fost acuzată de „comunism”, membrii ei căpătînd apoi, pentru mulți ani, denumirea de „roșii”. Deosebiri de vederi dintre conservatori și liberali au continuat să se adîncească după 1848, legate mai ales de problema reformelor interne și a soluționării chestiunii

agrare. Partidele nu erau încă bine delimitate organizatoric, deși cuvîntul partid se folosea curent după 1859 pentru a delimita cele două tabere; ele erau mai degrabă asocieri libere în jurul unor personalități dominante, cum ar fi Ion Brătianu la liberali și Barbu, apoi Lascăr Catargiu la conservatori.

Instituționalizarea regimului parlamentar modern (1866), bazat pe alegeri periodice, a grăbit încheierea partidelor politice și din punct de vedere organizatoric, deși facțiuni și disidențe au continuat să existe mai tot timpul. Primii ani de domnie ai lui Carol s-au caracterizat printr-o acută instabilitate guvernamentală, domnitorul schimbînd între 1866 și 1871 nu mai puțin de 13 guverne de nuanță fie liberal moderată (Ion Ghica, Mihail Kogălniceanu), fie moderat conservatoare (Dimitrie Ghica). Liberalii radicali ai lui Ion Brătianu și C. A. Rosetti, care contribuiseră atît de mult la aducerea domnitorului străin, au fost ținuți deoparte, Carol temîndu-se de reputația lor de revoluționari. Conservatorii, în schimb, care din 1871 își aveau la Iași un club funcționînd ca sediu central al partidului — Partidul Liberal a fost formal constituit în 1875 —, au cîștigat mai ușor încrederea domnului. Sub președinția lui Lascăr Catargiu, ei au condus neîntrerupt între 1871 și 1876, cea mai lungă perioadă de guvernare de pînă atunci a unui guvern, indiferent de orientare.

În dificilele condiții internaționale din 1876, cînd războiul din Orient apărea ca inevitabil, domnitorul a chemat la putere pe Ion Brătianu, cu Kogălniceanu la externe; va fi începutul unei lungi guvernări care va dura pînă în 1888. O guvernare de 12 ani deci, pe timpul căreia se va proclama (1877) și cîștiga (1878) independența, proclama regatul (1881) și adopta o serie de măsuri legislative menite a moderniza fața țării; între ele legea privind responsabilitatea ministerială (1878), legi privind organizarea comunelor (1878, 1882), legi referitoare la organizarea învățămîntului (1879, 1883), la organizarea armatei (1878, 1883), legea privind înființarea băncii naționale (1880). În 1884, camera liberală a adoptat o nouă lege electorală care reducea numărul colegiilor de la patru la trei, mărînd astfel considerabil numărul alegătorilor. În cea de a doua parte a acestei lungi guvernări liberale, guvernul a trecut prin parlament un mare număr de legi cu caracter economic, vîdînd hotărîrea liberalilor de a mări autonomia economică a țării și a asigura dezvoltarea industriei naționale; între ele, noul tarif vamal protecționist (1887) și legea privind încurajarea industriei naționale (1887).

Opoziția antiliberală s-a organizat greu și încet. În 1880, Partidul Conservator a fost formal constituit, cu statute program, organizare în toate județele și cu un organ de presă, „*Timpul*”, în mare parte redactat de Mihai Eminescu. Drumul conservatorilor spre putere a fost ușurat și de neînțelegerile din sinul Partidului Liberal, în special de cele dintre Ion Brătianu și fratele său Dumitru. Aceasta a permis constituirea unei opoziții unite în 1888 care a provocat căderea guvernului liberal. După un șir de scurte guverne conservatoare de tranziție (Th. Rosetti, L. Catargiu, G. Manu, I.Em. Florescu), regele a încredințat formarea guvernului lui Lascăr Catargiu, care a cîrmuit pînă în 1895; o guvernare luminată, în care, sub influența lui P. P. Carp mai ales, parlamentul a adoptat o seamă de legi privind învoielile agricole, minele, organizarea clerului.

Rotativa guvernamentală a funcționat apoi în chip aproape automat, liberalii guvernînd între 1895-1899 (D.A. Sturdza), 1901-1905 (D.A. Sturdza), 1907-1910 (D.A. Sturdza și Ion I.C. Brătianu), conservatorii între 1899-1901 (Gr. Cantacuzino), 1905-1907 (Gr. Cantacuzino), 1910-1914 (P.P. Carp și T. Maiorescu). În ianuarie 1914, alegerile parlamentare aduceau din nou la putere pe liberalii lui Brătianu, care îl înlocuise pe D.A. Sturdza din șefia partidului în 1909. Guvernul său va conduce țara pe toată durata războiului, pînă la 1918.

Monopolizarea vieții politice de către conservatori și liberali, cei dintîi reprezentînd în general interesele marii proprietăți, cei de pe urmă ale proprietății mici și ale burgheziei, nu a lăsat prea mult spațiu pentru manifestarea altor forțe politice. Partidul Conservator-Democrat, disidență conservatoare condusă de Take Ionescu (1907), sau cel Naționalist-Democrat, înființat de Iorga în 1910, au avut un rol politic neglijabil. Diferitele încercări de a întemeia un partid țărănesc pe scară națională, ale lui C. Dobrescu Argeș (1882, 1885) sau ale lui V. Kogălniceanu și I. Mihalache (1906), au eșuat și ele în lipsa unui sprijin de masă. Doar socialiștii au reușit să atingă un oarecare grad de organizare, fără a ajunge însă să influențeze în mod efectiv viața politică a țării. Primii doi deputați socialiști s-au ales în parlament pe liste independente, în 1888; cîțiva ani mai tîrziu, în 1893, 62 de delegați din întreaga țară au întemeiat la București Partidul Social-Democrat al Muncitorilor din România, un partid numai parțial muncitoresc și care s-a desființat în 1899 prin trecerea conducătorilor săi la liberali. În tot acest răstimp, deși a de-

pus liste de candidați cu regularitate, partidul nu a avut în parlament decît un singur deputat; el va fi reînființat în 1910, de astă dată sub denumirea de Partid Social-Democrat. Rolul său va deveni important abia după încheierea primului război mondial.

Din punct de vedere național, *istoria românilor transilvăneni* în veacul al XIX-lea a fost departe de succesele politice ale moldovenilor și muntenilor, prinsă între tot mai energicul sentiment național maghiar și politica ezitantă, în general antiromânească, a curții de la Viena. Pînă aproape de 1848, programele politice s-au mulțumit a repeta cererile din *Supplex*, respinse și de austrieci și de unguri încă din 1791: înmatricularea națiunii române și recunoașterea religiei ei ca religie receptă. Dincolo de detalii și de alte cereri cu caracter social sau cultural, cele două cereri au rămas esența programului românesc, un program neîmplinit de altfel pe parcursul întregului veac al XIX-lea.

Spre deosebire de Principate, unde biserica și clerul nu au jucat decît un rol marginal, mișcarea națională din Transilvania a fost condusă multă vreme de biserică; împărțirea între uniți și ortodocși, precum și rivalitatea dintre cele două confesiuni, mai ales dintre ierarhiile lor înalte, nu a fost de natură a ușura lupta politică, cei doi episcopi Ioan Lemeni al uniților și Andrei Șaguna al ortodocșilor adoptînd de cele mai multe ori atitudini prudente, de expectativă. În 1842, consistoriul de la Blaj a protestat totuși în termeni violenți împotriva decretării limbii maghiare drept limbă oficială a Principatului, calificînd măsura periculoasă pentru „naționalitatea noastră”²⁵. După 1840, inițiativa politică a trecut treptat din mîna clerului în cea a cărturarilor laici, dintre care cei mai de seamă au fost probabil G. Barițiu, editorul la Brașov al „*Gazetei de Transilvania*” și al suplimentului său literar „*Foaie pentru minte, inimă și literatură*”, și Simion Bărnuțiu, profesor la liceul unit din Blaj; cel dintîi, autorul unor articole de mare răsunset cum ar fi „*Românii și panslavismul*” (1841), „*O tocmeală de rușine și o lege nedreaptă*” (1842), „*Ce să fie românii*” (1842), „*Naționalitate*”; cel de al doilea, minte juridică, filozofică, cu idei care vor sta la temelia mișcării revoluționare de la 1848.

Spre deosebire de Principate, unde răscoala a fost cu grijă și în amănunte pusă la cale, în Transilvania ea a avut un caracter mai degrabă spontan, deși atmosfera de prin sate și țîrguri prevestea de mult apropierea răbufnirii. Inițial, răscoala de la Pesta a fost primită

cu simpatie, programul ei liberal trezind speranța unor schimbări și în structurile înepenite ale Transilvaniei. La 9/22 martie însă, maghiarii au cerut alipirea Principatului la Ungaria; peste numai trei zile, S. Bărnuțiu publica o proclamație către români prin care cherna la apărarea drepturilor naționale; peste câteva zile, A. Papiu-Ilarian și alți reprezentanți ai românilor transilvăneni trimiteau guvernului ardelean o petiție conținând cereri similare, între ele respectarea drepturilor naționale și emanciparea iobagilor. Ca urmare a creșterii opoziției, autoritățile au început în aprilie să aresteze pe „demagogi”, acuzându-i de rebeliune și tulburare a ordinii publice.

Răspunsul românilor la hotărârile din martie ale dietei maghiare de la Pozsony, care proclamase egalitatea tuturor cetățenilor și emanciparea iobagilor, dar în cadrul unei Transilvanii anexate la Ungaria, în care se recunoștea o singură națiune și o singură limbă, cea maghiară, a fost adunarea de la Blaj din 3/16-5/18 mai 1848 la care, în prezența unei impresionante mulțimi, s-a adoptat o „petiție națională” în 16 puncte trimisă apoi atât la Viena cât și la Cluj dietei Principatului; se cerea egalitatea națiunii române cu celelalte națiuni, recunoașterea drepturilor bisericii române, folosirea limbii române în administrație și legislație, desființarea iobăgiei fără despăgubire, înființarea unei gărzi naționale românești. Se cereau de asemenea drepturi economice, sociale și culturale pentru populația românească, drepturi de care nu avusese până atunci parte, ca urmare a nerecunoașterii ei ca națiune. În privința unirii Transilvaniei cu Ungaria, adunarea cerea amânarea luării unei hotărâri până la convocarea unei adunări constituante, cu participarea românilor, o adunare care în chip firesc ar fi blocat unirea. Adunarea de la Blaj a hotărât de asemenea înființarea unei gărzi naționale și crearea unui Comitet Național Român, cu sediul la Sibiu²⁶.

Proclamarea unirii Transilvaniei cu Ungaria la 29 mai de către o dietă în care populația majoritară a Principatului avea numai 2 deputați regaliști, nu aleși, a așezat cele două mișcări revoluționare pe poziții ireconciliabile, dând naștere unui conflict dăunător în egală măsură ambelor revoluții, care va dura până la reprimarea de către ruși a revoluției maghiare.

În august, guvernul de la Budapesta a ordonat arestarea întregului comitet național român, socotindu-l rebel și trădător, o acțiune care nu a putut fi pusă în aplicare datorită izbucnirii conflictului ungaro-austriac și colaborării dintre autoritățile imperiale din Transil-

vania și români; cu armament și instructori austrieci, comitetul național a putut înființa 12 legiuni românești, pe ținuturi, care au dezarmat gărzile revoluționare maghiare și au instaurat administrația românească în județele din sudul Principatului, situație care a durat până în luna decembrie, când forțele generalului Bem au pătruns în Transilvania; până în martie, armata sa va reuși să-i gonească pe austrieci din țară și să ocupe Sibiu. Cei mai mulți dintre membrii Comitetului Național Român s-au exilat, trecând granița în Țara Românească. Prima fază a revoluției române se încheia astfel cu o categorică înfringere.

După căderea Sibiului și dispersarea Comitetului Național, centrul de greutate al mișcării s-a mutat spre vest, în Munții Apuseni, unde, sub conducerea lui Avram Iancu, românii au rezistat cu succes eforturilor trupelor maghiare de a pacifica regiunea și încercărilor guvernului de la Budapesta de a-i convinge să depună armele și să se alăture unei revoluții de care se simțeau străini. Luptele au continuat până în iulie, rezistența lui Iancu imobilizând în anumite momente până la 20 000 de soldați maghiari, care ar fi putut fi folosiți mai bine pentru revoluție în altă parte, mai cu seamă contra rușilor care intraseră în Principate în iunie, spre bucuria românilor. În ciuda intervenției lui Bălcescu și a altor refugiați munteni, care ar fi dorit o colaborare româno-maghiară împotriva trupelor lui Paskevici, Kossuth nu a semnat înțelegerea cu Bălcescu, prin care se acordau românilor unele drepturi limitate, decât în iulie; la insistențele muntenilor, Avram Iancu a acceptat totuși să rămână neutru, o neutralitate care nu mai putea fi de nici un folos armatei maghiare, forțată să capituleze în august, la Șiria.

Restaurarea regimului habsburgic nu a adus românilor îndreptările așteptate; nici una din cererile cuprinse în zecile de memorii ce fuseseră trimise Vienei nu a fost primită. Reformele au fost anulate, iobăgia reinstalată, iar Avram Iancu, ai cărui oșteni se luptaseră cu revoluționarii maghiari în numele și pentru folosul împăratului, a fost chiar arestat, apoi eliberat de teama reacției populare. Apăsătorul absolutism și centralism impus de contele Bach și politica de activă germanizare culturală au sugrumat timp de câțiva ani orice posibilitate de manifestare națională. Singura concesie imperială a fost ridicarea episcopiei unite de la Blaj la rang de mitropolie (1854); ortodoxul Șaguna a devenit și el mitropolit în 1864.

În octombrie 1860, Viena a hotărât să restabilească autonomia Principatului, inaugurând o perioadă de liberalism care va dura pînă în 1867. În noile condiții, mișcarea națională românească a început să se infiripe din nou, conferința națională de la Sibiu (ianuarie 1861) reactualizînd programul adunării de la Blaj și supunîndu-l din nou împăratului. Peste o lună, guvernul Transilvaniei a convocat o conferință a naționalităților la Alba Iulia, la care ungurii au avut 24 de delegați, sașii și românii cîte 8, cei dintîi opunîndu-se autonomiei și cerînd alipirea Transilvaniei la Ungaria, cei de pe urmă opunîndu-se alipirii și votînd pentru întărirea autonomiei. Din motive nu ușor de lămurit, dar care erau probabil conjuncturale, Viena s-a așezat pe o poziție liberală și a impus convocarea unei noi diete transilvane pe baza unei legi electorale în care censul fusese redus la numai 8 florini. Ca urmare s-au ales în dietă 48 de deputați români, 44 de deputați maghiari și 32 de deputați sași, la care se adăugau 11 români, 12 unguri și 10 sași, numiți deputați direct de împărat. Pentru prima dată în istoria Transilvaniei, românii se aflau în situația de a putea influența direct activitatea legislativă a dietei și modifica în favoarea lor, pe cale legală, instituțiile țării. Și le-au modificat. La 26 octombrie, dieta adopta legea egalei îndreptățiri a națiunii române, prin care aceasta și cele două biserici ale sale, cea unită și cea ortodoxă, erau puse pe picior de egalitate cu cele trei vechi națiuni regnicolare și cu cele patru confesiuni recepte²⁷. Programul politic al episcopului Clain se împlinea în acest fel, la mai bine de un secol de la prima sa formulare.

Între timp însă, politica curții de la Viena își schimbase din nou cursul; temători de naționalități, de slavi și de români, austriei optaseră deja pentru compromisul cu ungurii, care va duce curînd la proclamarea dualismului. În 1865, împăratul a anulat legislația dietei de la Sibiu și a convocat o nouă dietă la Cluj, cerîndu-i să-și expună părerea în problema unirii Transilvaniei cu Ungaria. Pentru a evita orice surprize, Viena a numit direct 189 de deputați regaliști (137 maghiari, 34 români, 20 sași), restul de 103 fiind aleși pe baza unui cens electoral foarte ridicat. Cei mai mulți din deputații români au refuzat să participe la lucrările unei adunări astfel constituite, proclamîndu-se pasiviști. În aceste condiții, ungurii au decis convocarea unei noi diete la Budapesta și integrarea deputaților transilvani în parlamentul Ungariei. Acesta a votat neîntîrziat restabilirea constituției din 1848, a anulat autonomia Principatului și a

proclamat unirea sa cu Ungaria (februarie 1867). Mișcarea națională română, care se crezuse pentru scurt timp victorioasă, era din nou întoarsă la punctul de la care plecaseră Clain, Supplexul, adunarea de la Blaj.

Anexarea Transilvaniei, care fusese de secole un Principat autonom, la Ungaria a marcat începutul unei politici de activă maghiarizare, pe care clasa politică a regatului a dus-o cu consecvență inconștientă pînă la destrămarea dublei monarhii în 1918; legea naționalităților (1868) a recunoscut o singură națiune în stat, cea maghiară; legea electorală (1874) a instituit un cens scăzut la orașe, mărindu-l în schimb pe cel de la sate, unde populația era precumpănitor nemaghiară. Drepturile electorale au fost mereu îngrădite, ajungîndu-se în 1917 la un proiect de lege care urma să dea drept de vot numai știutorilor de limbă maghiară și absolvenților unei școli de stat. În 1878, s-a instituit legea privind delictul de agitație contra națiunii, pe temeiul căreia se putea reprima orice opoziție națională; un șir de legi școlare, începînd cu cea din 1868 și culminînd cu celebra lege a lui Appónyi (1907), au impus treptat limba maghiară în dauna limbilor naționalităților conlocuitoare; în 1896, legea Bánffy hotăra maghiarizarea numelor satelor și orașelor.

Românii și-au declarat opoziția categorică față de dualism încă din momentul proclamării sale. La 15 mai 1868, tot în orașul adunării de la 1848 și cu prilejul comemorării a 20 de ani de revoluție, conducătorii românilor transilvăneni au făcut public *pronunciamentul de la Blaj*, o precisă expunere a programului național, în fapt o repetare a celui de la 1848. Se cerea în primul rînd abrogarea unirii cu Ungaria și revenirea la vechiul statut de Principat autonom, cu recunoașterea drepturilor naționalităților. Arestați imediat, autorii *pronunciamentului* au fost totuși grațiați de împărat. Un an mai târziu, se ținea conferința de la Miercurea (martie 1869), la care s-a decis constituirea unui Partid Național Român, prezidat de I. Măcelariu. Un partid similar se înființase cu o lună înainte în Banat, sub conducerea lui Al. Mocioni. Cele două ramuri vor fuziona în 1881, formînd Partidul Național Român.

La conferința de la Miercurea, partidul a adoptat tactica pasivismului politic, neparticipînd la alegerea pentru parlamentul de la Budapesta, deoarece declara că refuză să recunoască unirea din 1867, o tactică pe care a menținut-o pînă în 1905. În toată această perioadă, principalul moment și monument al luptei naționale, duse în

afara parlamentului și cu speranța câștigării sprijinului imperial, a fost, fără îndoială, *Memorandumul* din 1892. Ideea unui memorandum care să explice curții și străinătății punctul de vedere românesc fusese propusă de I. Rațiu încă din 1870. Un prim text fusese publicat în 1882, iar între 1887 și 1892 partidul a discutat mai multe variante, oprindu-se în cele din urmă asupra celei scrise de I. Coroianu. Înainte de publicare, textul a fost trimis și la București, unde Carol I l-a găsit potrivit și a promis sprijin.

Memorandumul nu a prezentat cereri sau puncte de vedere noi; se opunea unirii, critica legile electorale restrictive, critica maghiarizarea practică la adăpostul unor legi școlare antinaționale, cerea acordarea de drepturi naționalităților. Nu erau cereri noi, dar veneau într-un moment în care Budapesta aplica o activă politică de de-naționalizare. Răspunsul autorităților a fost de aceea aspru, autorii textului fiind condamnați la termene de închisoare variind între 2 luni și 5 ani. În 1895, între altele la cererea lui Carol I, împăratul i-a grațiat pe cei care se mai aflau la acea dată la închisoare²⁸.

Relațiile Partidului Național cu Budapesta, ca și de altfel ale sîrbilor și slovacilor cu care românii alcătuiseră din 1895 „congresul naționalităților”, s-au înrăutățit continuu, ajungîndu-se în 1896 chiar și la interzicerea conferinței naționale, și în 1903 la suprimarea „Tribunei”, ziarul partidului. În aceste condiții, conferința națională din 1905 a hotărît schimbarea tacticii, renunțarea la pasivism și participarea la viața politică și parlamentară. Ca urmare, s-au ales în parlamentul de la Budapesta 8 deputați români, alături de un sîrb și un slovac, care au alcătuit de îndată un club parlamentar al naționalităților; în 1906, numărul deputaților români a crescut la 10, dar în 1910 a scăzut la 5. Deputații maghiari erau în număr de 393. Apărea destul de limpede că nici activismul politic nu putea aduce românilor roadele politice pe care le așteptau și revendicau, fără succes, de atîtea generații.

Ultimii ani ai dublei monarhii i-au găsit pe conducătorii Partidului Național divizați în mai multe facțiuni, unii susținînd fățiș unirea cu România (Octavian Goga, Vasile Lucaciu), alții preferînd o atitudine de expectativă în așteptarea evenimentelor care se anunțau (Iuliu Maniu), alții sperînd în soluționarea problemelor românești în cadrul Austriei federalizate (Aurel Popovici). Indiferent însă de tactică, planul tuturor presupunea transformarea totală a relațiilor politice existente, abandonarea dualismului și a conceptului regatului

Sfîntului Ștefan. În chip evident, nu putea exista nici o posibilitate de înțelegere între un asemenea program și cel al guvernului de la Budapesta.

În apăsătoarea atmosferă din preajma războiului, în octombrie 1913, contele Tisza, noul prim-ministru, a propus totuși începerea unor tratative pentru găsirea unor soluții de natură a îmbunătăți relațiile româno-maghiare; era însă prea tîrziu și mai ales prea puțin; Partidul Național a găsit concesiile guvernului inacceptabile și a hotărît, în vara lui 1914, să rupă tratativele.

Politica externă. Înfîngerea Turciei, intrarea în vigoare a tratatului de la Adrianopol (1829) și adoptarea Regulamentelor Organice (1831/1832) au modificat în chip esențial statutul internațional al Principatelor, trecute acum sub un regim de dublă obediență, suzeranitate otomană și protectorat rusesc, un regim care mai existase în Balcani la începutul veacului, în republica celor 7 insule ionice. În fapt, suzeranitatea otomană a devenit pur nominală, principatul factor de putere fiind consulul rus de la București și adjunctul său de la Iași, adevărații proconsuli ai Imperiului în Principate. Impunerea articolului adițional (1835, 1838) a mărit și mai mult influența Petersburgului, fără acordul căruia nu se mai puteau introduce acum nici un fel de transformări constituționale sau instituționale interne. Acest hibrid regim politic a durat pînă la congresul de la Paris (1856), care a înlăturat apăsătorul protectorat rusesc și l-a înlocuit cu un regim de garanție colectivă a celor șapte mari puteri, adică cu un statut internațional pe care românii îl ceruseră în repetate rînduri încă din 1772; acest statut va dura pînă la cucerirea independenței, în 1877.

Imixtiunea străină, rusă mai degrabă decît otomană, a făcut orice veleitate de politică externă autonomă a domnilor regulamentari greu de realizat; mai interesante au fost în schimb diferitele proiecte și planuri ale revoluționarilor munteni și moldoveni, care și-au înscris de cele mai multe ori în programe revendicarea independenței. Multe din aceste mișcări erau legate de activitatea revoluționarilor polonezi conduși de Adam Czartoryski, ai cărui agenți se aflau în bune relații cu Ion Cîmpineanu mai întîi, cu viitorii pașoptiști apoi. Arogantul protectorat rusesc a făcut ca pentru toți aceștia, dușmanul extern numărul unu să nu fie Turcia, ci Rusia. Literatura anti-rusă, scrisă de regulă în franțuzește, pentru cîștigarea simpatiei opiniei publice europene²⁹, a fost de altminteri foarte bogată și nu-

meroasă în toată această perioadă. Românii par să fi socotit că o înțelegere pașnică cu sultanul ar putea fi posibilă și că principala piedică în calea reformelor interne era țarul. Austria se bucura și ea de o similară lipsă de simpatie la București și la Iași, mulți pașoptiști expunându-și în chip prematur părerea că Imperiul habsburgic era sortit unei inevitabile și rapide destrămări³⁰.

Reprimarea revoluției de la 1848, apoi ocupația austriacă dintre 1853-1857 au mărit și mai mult sentimentele rusofobe și antiaustriece ale românilor și i-au apropiat de unguri, victimă și ei a celor două autocrații; tratativele româno-maghiare au atins un stadiu relativ avansat după unire, când principele Cuza a încheiat o convenție de colaborare cu reprezentanții lui Kossuth, îndreptată împotriva Vienei (1859). În ciuda dorinței reciproce de apropiere, încercările de colaborare vor lua totuși sfârșit în 1863, din pricina problemei transilvane, domnitorul declarând lui I. Türr că nu poate sprijini răscularea și renașterea Ungariei atâta timp cât maghiarii nu se vor fi înțeles cu românii transilvăneni și nu le vor fi acordat statutul revendicat de aceștia³¹.

Apropierea de polonezi și unguri se explică și prin numeroasele planuri federaliste care înfloreau în epocă și pe care mișcarea națională română le-a îmbrățișat încă din timpul revoluției de la 1848; în iulie, A. G. Golescu-Arăpila propunea, de pildă, crearea unei confederații de state grupînd pe slavi, maghiari, români și austrieci. Capitala ar fi fost Viena, dar federația s-ar fi aflat sub arbitrajul Germaniei; în noiembrie, după înfrîngerea revoluției deci, Golescu lărgea și mai mult cadrul posibilei federații, incluzînd în ea „toate națiunile din Orient”. Alți pașoptiști au plănuit federații ceva mai limitate; I. Ghica se gîndea, de pildă, la înființarea unui stat sirbo-croato-maghiaro-român (1850), fiecare stat național urmînd să-și păstreze individualitatea, dar cedînd organelor federale politica externă, apărarea și lucrările publice. Bălcescu a propus și el mai multe proiecte federaliste (1850, 1851), între care unul de creare a Statelor Unite ale Dunării, grupînd români, maghiari și „jugoslavi”. Alți foști pașoptiști, Eliade, de pildă, au nutrit visuri și mai ambițioase, cum ar fi o „republică universală a Europei” sau măcar o reunire a părților ei de gîntă latină (planul lui Vasile Maniu din 1869)³².

Din toate aceste planuri, singurele care au ajuns la un oarecare grad de materializare au fost cele de înțelegere balcanică. Cuza s-a aflat în excelente relații cu sîrbii, cele două Principate ajungînd

chiar la stabilirea de relații diplomatice (1863), înainte de cîștigarea independenței și peste capul Porții, devenită o putere suzerană neputincioasă. Relațiile bune vor continua și sub Carol, ajungîndu-se la încheierea unui tratat de colaborare în 1868. În aceeași perioadă (1866, 1869) au avut loc consultații și cu emisarii guvernului grec, în vederea stabilirii unei acțiuni comune antiturcești. Dacă adăugăm și sprijinul foarte activ pe care l-au găsit în România revoluționarii bulgari, apare limpede că atît Cuza cît și Carol au considerat Balcanii o zonă de importanță prioritară a diplomației românești.

Încă de la începutul domniei sale, Carol I și-a făcut cunoscută dorința de a modifica raporturile cu Imperiul otoman și a recîștiga suveranitatea deplină; în scrisoarea prin care anunța țarului urcarea pe tron, domnitorul vorbea de „ora însemnată de providență pentru dezrobirea Orientului și a creștinătății”; cîțiva ani mai tîrziu, în iunie 1876, el își exprima din nou părerea că problema orientală nu-și va găsi rezolvarea decît o dată cu destrămarea Imperiului otoman. Încă din 1873, domnul ridicase de altfel deschis, în consiliul de miniștri, problema recîștigării independenței³³.

Aceste idei ale noului domn corespundeau de altfel cu cele profesate de clasa politică, ce nu renunțase niciodată la ideea recuceririi vechiului statut politic. Existau însă în sinul acestei elite, după 1866, păreri oarecum diferite asupra căilor și metodelor prin care țara își putea lua înapoi independența; cei mai mulți din liberali, I. C. Brătianu, M. Kogălniceanu, V. Boerescu erau în favoarea unei apropieri de Rusia și a unei acțiuni deschise antiotomane. Ideea unei apropieri de Petersburg poate părea ciudată la prima vedere, cu atît mai mult cu cît venea din partea unor foști conducători pașoptiști, alungați de la putere în 1848 de cazacii țarului. După înfrîngerea Rusiei însă, în războiul Crimeii, cea mai mare parte a pașoptiștilor au încetat să vadă în fostul stat protector principalul pericol pentru cauza națională, animozitatea și temerile lor trecînd acum asupra Austriei și mai ales, după 1867, a Austro-Ungariei. În același timp, Rusia părea să fie singura mare putere încă interesată în luptele de eliberare națională din Balcani și în destrămarea Imperiului otoman. Pentru toate aceste motive, liberalii și Carol I s-au orientat treptat către o apropiere, apoi alianță cu țarul.

Conservatorii s-au opus îndelungată vreme acestui curs al politicii externe; ei s-au temut de altfel mult timp chiar și de cîștigarea statutului de independență, socotînd că regimul de garanție colec-

tivă inaugurat la 1856 era cea mai sigură pavăză în calea expansionismului rusesc. Conservatorii, cei mai mulți moldoveni și cu studii și legături în lumea germană, vedeau pericolul venind dinspre răsărit, nu dinspre Austro-Ungaria; Basarabia, al cărei sud revenise la Moldova în 1856, îi interesa mai mult decât Transilvania.

Agravarea crizei orientale, războiul sîrbilor și muntenegrenilor cu Poarta, tot mai evidentă dorința a Rusiei de a ieși din izolare și de a-și câștiga statutul pierdut la 1856 l-au îndemnat pe Carol să înlăture guvernul conservator care cîrmuise țara din 1871 și să-l aducă la putere pe Ion Brătianu (1876), cu N. Ionescu, apoi Kogălniceanu la externe. La început guvernul a sperat să poată obține independența pe cale diplomatică; D. Brătianu a fost trimis la conferința marilor puteri de la Constantinopol (decembrie 1876) cu misiunea de a obține „la consécration de l'état politique de la Roumanie, par une garantie speciale de la neutralité perpétuelle du territoire roumain”³⁴. Poarta a răspuns însă promulgînd o nouă constituție care declara România parte integrantă a imperiului, chiar dacă îi recunoștea statutul de provincie specială. Guvernul a protestat, respingînd ca nelegală și contrară tratativelor româno-otomane constituția lui Midhat-pașa, și s-a îndreptat apoi hotărît spre o soluționare militară a problemei independenței. Primul-ministru Ion Brătianu călătorise de altfel la Livadia, în Crimeea, încă în octombrie 1876, unde, împreună cu Alexandru al II-lea și cu cancelarul Gorceakov, discutase semnarea unei convenții militare ruso-române în eventualitatea începerii războiului. Convenția a fost semnată la București la 4/17 aprilie 1877, prevăzîndu-se detaliile trecerii trupelor ruse prin România spre Balcani. Petersburgul se obliga între altele să respecte „drepturile politice ale statului român... precum și a menține și apăra integritatea teritorială a României”³⁵.

Trupele ruse au început să treacă granița la 12/25 aprilie înaintînd cu repeziciune spre Dunăre, pe care nu au atins-o totuși pînă la gurile Oltului decât la mijlocul lunii mai. Între timp, turcii începuseră deja să bombardeze și să atace malul românesc, dînd astfel posibilitate guvernului să declare România în stare de război cu imperiul și să proclame în parlament la 9/22 mai 1877, prin glasul ministrului de externe, că „sîntem dezlegați de legăturile noastre cu Înalta Poartă... sîntem independenți, sîntem națiune de sine stătătoare”. După discursul lui M. Kogălniceanu, camera a votat, cu 79

de voturi pentru și 2 abțineri, o moțiune prin care declara „independența absolută a României”³⁶.

Mobilizarea generală fusese declarată încă de la începutul lunii aprilie, armata ajungînd în scurt timp să numere aproximativ o sută de mii de soldați, dintre care 60 000 reprezentau trupele active, iar restul miliția, trupele de grăniceri și alte unități auxiliare. Cum cartierul general rusesc respinsese oferta de colaborare militară făcută de Carol îndată după începerea războiului, rostul diviziilor românești s-a limitat la apărarea liniei Dunării pînă la sosirea rușilor; în lunile aprilie-mai, mica flotilă a țării, compusă din patru vase, a participat la operațiile de imobilizare și scufundare a monitoarelor turcești din zona Dunării de jos, a căror prezență ar fi împiedicat trecerea rușilor în Bulgaria, trecere care a avut loc în iunie, aproape fără nici o împotrivire din partea turcilor. Foarte curînd, operațiile s-au împotmolit însă în fața puternic fortificatei cetăți de la Plevna; după două neizbutite asalturi, marele duce Nicolae și-a dat seama de neputința cuceririi fortăreței și a cerut prințului Carol, pe un ton alarmat, să-și trimită trupele peste Dunăre, în ajutor. Rușii au acceptat de asemenea ca suprema comandă a operațiunilor de la Plevna și a trupelor ruso-române să fie încredințată lui Carol; pînă la sfîrșitul lunii august, erau concentrați în fața cetății aproape 40 000 de ostași români, a căror prezență va fi hotărîtoare în cursul bătăliei pentru Plevna. Încă înainte de capitularea lui Osman-pașa (28 noiembrie/11 decembrie), trupele lui Carol vor participa și la bătălia pentru Rahova, iar în ianuarie la luptele de la Smîrdan și Vidin.

Cu toate acestea, împuternicitul României nu a fost primit la tratativele de armistițiu ruso-turce care s-au încheiat prin pacea de la San Stefano (19 februarie/3 martie 1878), iar la congresul de la Berlin, deși Ion Brătianu și Mihail Kogălniceanu au fost lăsați să expună punctul de vedere românesc, prezența lor nu a mai putut influența cu nimic prevederile deja stabilite ale tratatului, ce se va semna la 1/14 iulie. România devenea într-adevăr independentă, i se confirma așadar statutul pe care singură și-l proclamase de mai bine de un an, dar pierdea în schimb sudul Basarabiei, în ciuda faptului că convenția ruso-română din 4 aprilie 1877 prevăzuse în mod expres respectarea integrității teritoriale a țării. Primea însă jumătatea de nord a Dobrogei.

Prevederile tratatului de la Berlin au fost primite cu amărăciune și resentiment în România, pierderea Basarabiei fiind interpretată

ca o încălcare a suveranității naționale. Ca urmare, Rusia a devenit din nou, atât în ochii guvernului cât și în cei ai opiniei publice, inamicul public numărul unu, cel care își înșela aliatul după ce se folosisese de el în război.

În condițiile slăbiciunii franceze de după 1871 și ale dezinteresului Parisului și Londrei pentru Balcani, singurele țări care puteau reprezenta o contrapondere față de influența rusă și frina expansionismul Petersburgului erau Germania și Austro-Ungaria. În ciuda încordatelor relații cu Viena, încordate nu numai din pricina Transilvaniei, dar și din cea a chestiunii Dunării și a raporturilor comerciale, guvernul liberal al lui I.C. Brătianu s-a apropiat treptat de Puterile Centrale, ajungându-se în 1883 la semnarea unui tratat de alianță cu Austro-Ungaria, la care au aderat apoi Germania și Italia. Tratatul va fi reînnoit în 1892, 1902 și 1913; prevederile sale au fost păstrate secrete, cunoscute fiind doar de prim-miniștri. Ele nu au fost aduse niciodată în discuția parlamentului, de teama respingerii lui. În contextul internațional de după tratatul de la Berlin, aderarea la Tripla Alianță a avut totuși unele efecte favorabile, a scos România din izolarea diplomatică în care se găsea, i-a consolidat poziția în Europa de sud-est, aducându-i în același timp unele avantaje economice pe piața Europei centrale; în același timp însă, ea a stîmjenit lupta pentru unificarea națională și a îngreunat ajutorul pe care regatul îl putea acorda pe față românilor ardeleni. Pe termen lung, și în perspectiva istorică, alianța cu Puterile Centrale mergea în contra intereselor naționale și împotriva simțămintelor mării majorități a românilor. Nu trebuie de aceea să mire faptul că ea nu s-a putut aplica nici în 1914, nici în 1916.

Față de Balcani, România a manifestat în toată această perioadă puțin interes; relațiile cu Grecia au fost în general proaste, mai ales din pricina problemei aromânești; cu Poarta ele au fost practic inexistente; cu Bulgaria, ale cărei pretenții teritoriale erau privite cu suspiciune, reci; mai apropiate au fost relațiile României doar cu Belgradul, Bucureștiul fiind de obicei și pe față ostil politicii balcanice antisîrbești a Austro-Ungariei.

Renașterea politică și militară a Franței către sfîrșitul veacului al XIX-lea, precum și o adevărată explozie de sentimente filo-franceze în rîndul intelectualilor, similară celei din epoca unirii, au făcut posibilă începerea unei lente reorientări diplomatice care va culmina cu ieșirea României din Tripla Alianță și aderarea ei la Antantă; to-

nul presei, al discuțiilor parlamentare devenea cu fiecare an tot mai anti-austro-maghiar, cu atât mai mult cu cât și Italia manifesta tendința de ieșire din alianță. În 1908-1909, s-a cerut deschis în parlament renunțarea la alianța cu Puterile Centrale și revenirea la tradiționala politică de apropiere cu Franța; pe timpul crizei bosniace, Ion I. C. Brătianu declara cât se poate de categoric că România se opunea politicii balcanice și antisîrbești a Austro-Ungariei, iar prințul moștenitor Wilhelm raporta Berlinului (1909), după o scurtă vizită la București, că „în caz de război, România va refuza în cel mai bun caz să-și îndeplinească obligațiile de aliat, dacă nu se va decide chiar de a se alătura părții adverse”. În decembrie 1913, însuși bătrînul rege Carol declara ministrului Germaniei la București că din cauza politicii naționale austro-ungare „poporul român nu va merge alături de Austria în cazul unui război... nu este suficient să avem tratate, trebuie ca acestea să fie și populare”³⁷.

Războaiele balcanice au deviat pentru scurt timp atenția opiniei publice de la tot mai ascutitul conflict româno-maghiar din Transilvania; guvernul conservator al lui Titu Maiorescu a dus România în cel de al doilea război, mijlocind apoi pacea de la București (1913), prin care România anexa Cadrilaterul, jumătatea de Dobroge lăsată Bulgariei la 1878. A fost, fără îndoială, o măsură pripită, care va învenina pentru multă vreme, în mod inutil, relațiile cu Bulgaria și va slăbi, în chip fatal, frontul de sud în clipa intrării României în război.

Războiul mondial și formarea României Mari. După cum s-a putut vedea într-un capitol precedent, ideea unirii politice a Principatelor cu Transilvania a apărut la începutul veacului al XIX-lea ca urmare a nașterii conștiinței naționale; ea a fost cel dintîi exprimată de munteanul de origine ardeleană Naum Rîmniceanu (1802) și de transilvăneanul bucovinizat I. Budai-Deleanu (1804), primul propunînd alipirea Transilvaniei la Principate, cel de al doilea a Principatelor la Transilvania³⁸. Ambele planuri însă erau în chip evident premature, nici moldo-valahii și nici transilvănenii nu le-au mai repetat pînă în 1838, cînd A. C. Golescu-Albu și I. Cîmpineanu au făcut din nou din unirea celor trei Principate cheia de boltă a programelor lor politice³⁹. La 1848, pașoptiștii munteni, Golescu-Albu, Ion Ghi-ca, N. Bălcescu, T. Maiorescu, s-au lăsat cu ușurință influențați de ideile curente printre revoluționarii europeni și și-au afirmat în mai multe rînduri credința în grabnica destrămare a monarhiei habsburgice

și, ca urmare, în posibilitatea unirii Transilvaniei cu Principatele. Aceste pentru moment nerealistice planuri politice au circulat și printre revoluționarii din Transilvania, care au lansat în mai 1848, pe cîmpia de la Blaj, chemarea „noi vrem să ne unim cu țara”⁴⁰.

Înfrîngerea revoluției în toate cele trei Principate nu a pus capăt planurilor unioniste, D. Brătianu creînd chiar în 1852 termenul „România Mare”⁴¹; I. Ghica, D. Bolintineanu, G. Barițiu, descurajați de triumful reacțiunii și absolutismului, s-au îndoit de șansele imediate ale unirii naționale, dar alți oameni politici și o seamă de cărturari, I.C. Brătianu, M. Eminescu, V. Maniu, A.D. Xenopol, au continuat să creadă un timp, cum spunea Hasdeu (1870), într-o „eventuală împărțire a Austriei”⁴². Tot acum, tînărul Xenopol rostea la mormîntul lui Ștefan cel Mare (1871), în Bucovina austriacă deci, un pasionat discurs iredentist care declara marea unire inevitabilă⁴³.

Alianța cu Puterile Centrale a îngreunat exprimarea fătîșă a iredentismului politic, deși în ascuns naționaliștii ardeleni au continuat să primească sprijin și încurajări de la București, mai ales din partea guvernelor liberale. Accentul principal al luptei s-a mutat însă pentru un timp de pe terenul politic pe cel cultural, dirijat în special de Liga Culturală înființată la București în 1891, cu participarea celor mai mulți cărturari de peste munți. În 1914, dovadă a caracterului său politic, Liga și-a modificat titlul devenind „Liga pentru unitatea politică a tuturor românilor”.

Cu toate acestea, în ciuda naționalismului zgomotos și public, practicat mai ales după 1900, clasa politică românească era departe de a fi unită, la izbucnirea războiului mondial, în privința liniei pe care trebuia s-o urmeze țara. Liberalii, cu excepția lui C. Stere, erau cu toții de părere că locul României era alături de Antantă, o poziție împărțită și de conservatorii democrați ai lui Take Ionescu și de marea majoritate a intelectualilor țării; conservatorii erau împărțiți în trei facțiuni, P.P. Carp cerînd respectarea integrală a prevederilor alianței din 1883, T. Maiorescu și Al. Marghiloman sugerînd menținerea unei neutralități binevoitoare față de Puterile Centrale, iar grupul de antantofili condus de N. Filipescu cerînd intrarea imediată în război împotriva Puterilor Centrale. Cît îi privește pe socialiști, ei s-au declarat fideli hotărîrilor Internaționalei socialiste și s-au opus participării României la un război pe care îl socoteau imperialist. Precedat de manifestații de stradă antirăzboinice, insensibil la problema națională, congresul din august 1914 al Partidului Social-De-

mocrat s-a pronunțat în chip neechivoc împotriva participării țării la război și pentru neutralitatea definitivă. Partidul se va opune și în 1916 intrării României în război, arătîndu-și astfel pe față dezinteresul pentru cauza reîntregirii naționale.

În ciuda apelului regelui de a respecta prevederile tratatului din 1883, consiliul de coroană de la Sinaia (3 august) a hotărît păstrarea neutralității; rînd pe rînd, în franțuzește, participanții și-au motivat poziția și au votat pentru nepunerea în aplicare a tratatului cu Puterile Centrale sub pretextul că acesta prevedea *casus foederis* numai în situația în care unul dintre semnatari ar fi fost atacat; dintre toți participanții numai P. P. Carp, consecvent viziunii sale istorice care interpreta războiul ca o nouă înfruntare între germanism și panslavism, a susținut intrarea imediată în război alături de Puterile Centrale, care, după el, primejduiiau mult mai puțin ființa națională românească decît expansionismul slav.

Perioada neutralității (1914-1916) n-a fost în fapt deloc neutră, guvernul Brătianu începînd încă din toamna lui 1914 tratative cu Antanta în vederea intrării în război și a stabilirii condițiilor acestei participări. Moartea regelui Carol (octombrie 1914) și înscăunarea antantofilului rege Ferdinand au ușurat și mai mult ducerea unor astfel de discuții; Rusia recunoscuse de altfel dreptul României asupra Transilvaniei încă de la 1 octombrie 1914 în schimbul neutralității și al promisiunii lui Brătianu că țara va intra în război atunci cînd condițiile militare vor fi prielnice. În februarie 1915, România și Italia semnau un acord de solidaritate în caz de atac, iar în luna mai începeau la Petersburg noi tratative româno-ruse privind condițiile puse de Brătianu pentru a intra în război. Primul-ministru revendica Transilvania, Banatul și Bucovina, în hotarele ei din 1775; Sazonov, ministrul de externe rus, nu a avut nici o obiecție în cazul Transilvaniei, dar a oferit numai parte din Banat, fără Timișoara, și numai Bucovina de sud. Înfrîngerile suferite de armatele ruse au moderat oarecum poziția guvernului imperial, Sazonov acceptînd la 9 iulie toate cererile românești, cu condiția însă a intrării în război pînă la data de 5 septembrie, o dată pe care Brătianu a socotit-o prea apropiată, mai ales în condițiile ofensivei victorioase germane pe întregul front de est.

Tratativele au fost întrerupte, ele reluîndu-se din nou abia în ianuarie 1916, la presiunile insistente ale Angliei și Franței. După lungi discuții, ele se vor concretiza prin semnarea la 4/17 august 1916 a

două convenții, una politică, cealaltă militară, ambele semnate de Ion Brătianu, în numele guvernului român, și de reprezentanții diplomați ai Angliei, Franței, Italiei și Rusiei la București, în numele guvernelor respective. Tratatul politic prevedea alipirea la România a Transilvaniei, Banatului și Bucovinei; cea militară prevedea ca România să declare imediat război Austro-Ungariei și specifica ajutorul militar pe care Antanta urma să-l acorde noii aliate: ofensivă generală rusă pe direcția câmpiei maghiare, ofensiva frontului de la Salonic împotriva Bulgariei, preluarea apărării Dobrogei de către trupele ruse și începerea unei aprovizionări ritmice cu arme și muniții a armatei române.

Cele două convenții au fost aduse în discuția consiliului de Coroană de la Cotroceni la 14/27 august, regele Ferdinand comunicând miniștrilor, șefilor de partide, foștilor prim-miniștri și altor înalți demnitari prezenți că hotărîrea intrării în război a fost deja luată și că operațiile militare erau deja în curs. Într-adevăr, armata începuse trecerea Carpaților în noaptea de 14/27 spre 15/28 august, cucerind repede Brașovul, regiunea secuiască și întărindu-se apoi pe o poziție de așteptare în fața Sibiului. Oprirea ofensivei în nord a fost provocată de căderea neașteptată a frontului din sud unde trupele bulgare atacaseră în forță începînd de la 1 septembrie, cucerind pînă la sfîrșitul lui octombrie Turtucaia, Silistra, Constanța și Cernavodă, în ciuda încercării de contraofensivă a generalului Averescu de la Flămînda. Succesul bulgar se explică în primul rînd prin nerespectarea de către aliați a uneia din prevederile convenției militare din august 1916, și anume începerea ofensivei Sarraill în momentul trecerii Carpaților de către români, o ofensivă care ar fi imobilizat pe bulgari și ar fi acoperit spatele armatei române. Nici ajutorul în armament și muniții nu a sosit așa cum fusese promis. Trupele ruse nu au preluat așa cum se hotărîse apărarea Dobrogei. În acest fel, România se vedea pusă în fața unei noi situații militare care nu fusese prevăzută în clipa semnării convențiilor și a intrării în război.

Dezastrul de la Dunăre a schimbat în chip fundamental situația militară, obligîndu-i pe români să-și oprească ofensiva în Transilvania și să-și concentreze forțele pe frontul de sud. Atîta timp cît armatele române au avut de făcut față doar trupelor bulgare și austro-maghiare, frontul a putut fi stabilizat. Intrarea însă în luptă a trupelor germane, comandate în nord de generalul Falkenhayn, la sud de generalul Mackensen, a schimbat rapid soarta războiului; bătălia pen-

tru trecătorile Moldovei a fost cîștigată de generalul E. Grigorescu, dar generalul Averescu nu a putut opri forțarea trecătorilor muntene, căderea Branului și Predealului pînă la sfîrșitul lunii octombrie. Cu toate acestea, la începutul lunii noiembrie frontul de nord era relativ stabilizat, germanii nereușind în încercarea lor de străpungere generală a Carpaților.

Temerile lui Brătianu se dovediseră din nefericire întemeiate și toată prudența de care dăduse dovadă în negocierea intrării României în război se dovedise inutilă. Nici una din prevederile convenției militare cu aliații nu fusese respectată; nemîșcarea lui Sarraill îngăduise deschiderea unui nou front în sud, forțînd o armată și așa puțin numeroasă să ducă un război pe două fronturi în loc de a-i îngădui să-și continue ofensiva victorioasă în Transilvania; promisa ofensivă generală rusă spre Ungaria nu se materializase, îngăduind astfel Puterilor Centrale să-și concentreze toate forțele împotriva României; ajutorul militar rus în Dobrogea a fost inexistent; cantitățile de arme și muniții promise nu au ajuns niciodată la destinație. În asemenea condiții, soarta României nu putea fi decît pecetluită.

Luna noiembrie a adus armatelor române înfrîngere după înfrîngere; Falkenhayn a străpuns apărarea de pe Jiu la mijlocul lui noiembrie cucerind apoi Craiova. În același timp, trupele germano-bulgare forțau Dunărea la Zimnicea, amenințînd direct capitala țării, pe care nedecisa bătălie de la Neajlov și Argeș (1-3 decembrie) nu a putut-o salva. Mackensen își făcea intrarea în București părășii de oficialități la 6 decembrie; la sfîrșitul lui ianuarie 1917, frontul se stabiliza în Moldova de sud, lăsînd în mîna inamicului trei sferturi din țară.

Cu toate acestea, rezistența din Moldova a durat încă mai bine de un an, germanii nereușind nici pînă în ultima clipă să obțină victoria militară deplină pe cîmpul de luptă. Deși Moldova era încercuită din trei părți de trupele Puterilor Centrale, frontul românesc n-a putut fi străpuns atîta vreme cît trupele imperiale ruse au fost în stare să mențină stabilitatea frontului de la nord și atîta vreme cît legătura vitală și directă cu apusul se putea totuși realiza prin teritoriul rusesc; în vara lui 1917, trupele române au reușit să obțină victoriile de la Mărăști și Mărășești care puneau capăt speranțelor lui Mackensen de cucerire a Moldovei.

Căderea guvernului Kerenski și instaurarea regimului bolșevic la Petrograd au făcut însă imposibilă continuarea rezistenței. Armata

imperială s-a dezintegrat atât de repede încît la 3 decembrie generalul Scerbacev a propus germanilor începerea negocierilor de armistițiu, la care România a hotărît să participe și care s-au încheiat la 9 decembrie. Principalul pericol nu mai erau acum germanii, ci rușii roșii, a căror activitate, dirijată de bolșevicul românobulgar Cr. Racovski, submina existența însăși a statului. La Iași, trupele rusești anarhizate au fost dezarmate cu ușurință, dar la Galați, Pașcani și în alte localități, luptele dintre români și bolșevici au continuat pînă în ianuarie 1918, dată la care Moldova era în sfîrșit curățată de foștii aliați, deveniți peste noapte dușmani; la sfîrșitul lunii ianuarie, luînd ca pretext intrarea trupelor române în Basarabia, guvernul sovietic rupea oficial relațiile diplomatice cu România.

În noile condiții internaționale, opțiunile guvernului Brătianu erau cît se poate de limitate; cu acordul aliaților, tratativele de la Focșani au fost reluate la începutul lui februarie, cu scopul mărturisit de această dată de a se ajunge la un tratat de pace. În același timp, guvernul Brătianu ceda locul unui guvern Averescu și el însă ezitant în a accepta grelele condiții puse de Puterile Centrale prin ultimatumul de la 1 martie. Pacea ruso-germană de la Brest-Litovsk (3 martie), prin care nemții pătrundeau în Ucraina, încercuind astfel complet Moldova, a forțat însă în cele din urmă guvernul să accepte toate condițiile ultimatumului și să semneze la 7 mai 1918 tratatul de pace de la București: România pierdea Dobrogea și o fișie de munte, cu crestele Carpaților și 170 de sate; din punct de vedere economic, țara era cu totul infeudată Germaniei, care-și asuma controlul industriei, comerțului și finanțelor. Participarea României la războiul mondial se încheia astfel printr-un dezastru de mari proporții, singura împlinire, pe care nimeni nu o putuse prevedea în 1914 sau 1916, fiind reunirea Basarabiei cu țara.

În ciuda politicii de rusificare — în 1817, 86,7% din locuitori erau moldoveni —, provincia își păstrase totuși în mare parte caracterul românesc; recensămîntul rusesc din 1897, ultimul înainte de unire, a găsit o populație amestecată, din care românii reprezentau 47,6%, ucrainenii și rutenii 19,6%, rușii 8,2%, evreii 11,8%⁴⁴.

Ca în toate provinciile nerusești ale fostului imperiu, revoluția a dus și în Basarabia la exprimarea fățișă a unor tendințe autonomiste mai întîi, separatiste apoi; românii basarabeni au început prin a-și înființa un „Partid Național Moldovenesc” (3 aprilie 1917), apoi au proclamat autonomia Basarabiei și au ales un Sfat al Țării ca organ

suprem conducător (octombrie 1917); la începutul lui decembrie, Sfatul proclama Republica Democratică Moldovenească, menținînd-o deocamdată în cadrul federației ruse; în ianuarie, republica își declară independența, iar în martie, același Sfat al Țării vota unirea Basarabiei cu România.

Apăsătoarele condiții ale tratatului de la București nu au apucat să fie puse în aplicare și nici nu au fost de altfel ratificate de parlament; deși în mai 1918, trupele germane se apropiaseră la numai 80 de km de Paris, frontul de pe Somme era spart de contraofensiva mareșalului Foch în august, iar în septembrie își pornea ofensiva, străpungînd liniile bulgare și frontul lui Sarraill de la Salonic, acela care trebuise să acopere spatele armatei române în 1916. În aceste schimbate condiții militare, guvernul progerman al lui A. Marghiloman și-a dat demisia, fiind înlocuit cu un guvern de generali condus de C. Coandă, care a proclamat imediat mobilizarea generală și a retrimis trupele peste Carpați (16 noiembrie), unde destrămarea dublei monarhii declanșase încă din octombrie conflictul dintre români și maghiari pentru controlul Transilvaniei. Declarația de dezlipire a Transilvaniei de Ungaria fusese citită în parlamentul de la Budapesta de către Vaida-Voievod, în numele Consiliului Național Român, încă de la 18 octombrie, în timp ce la Viena, Iuliu Maniu, responsabilul problemelor externe și militare din cadrul Consiliului, concentrase 70 000 de soldați ardeleni, sub comanda generalului baron A. Boieriu și a colonelului Vlad. Preluarea controlului Transilvaniei a fost ușurată de neașteptat de rapida dezintegrare a aparatului administrativ maghiar, funcțiile și rolul său fiind preluate de organizațiile locale ale Consiliului Național Român și de gărzile naționale românești. După eșecul ultimelor încercări de tratative românomaghiare (13-15 noiembrie), Consiliul, prezidat de Șt. Cicio-Pop, a hotărît convocarea adunării de la Alba Iulia unde, la 1 decembrie 1918, în prezența a peste o sută de mii de participanți, cei 1 228 de deputați au votat unirea Transilvaniei cu România și au ales un Consiliu Dirigent, cu I. Maniu ca președinte, menit a conduce provincia pînă la integrarea ei în regatul României. În Bucovina, Consiliul Național Român votase unirea cu regatul cu cîteva zile mai înainte, la 28 noiembrie; anul 1918 se încheia așadar, din punct de vedere național, cu succese pe toate fronturile. Noile frontiere vor fi ulterior recunoscute prin tratatele de pace de la Saint-Germain (septembrie 1919), Neuilly (noiembrie 1919) și Trianon (iunie 1920), încheiate respectiv cu Austria, Bulgaria și Ungaria.

10. CULTURA NAȚIONALĂ

Am văzut într-un capitol precedent că veacul al XVIII-lea a reprezentat, în evoluția formelor de civilizație și a sistemului de valori, un moment de ruptură, de întoarcere a societății românești din calea ei firească a integrării în civilizația de tip european și de includere a ei forțate în sistemul politic, economic și de valori otomane. Deși această integrare a fost numai parțială și vremelnică, neajungând niciodată la formele de simbioză atinse la sud de Dunăre, ea a fost suficientă totuși pentru a provoca o limpede ruptură cu ideile și felul de viață ale epocii lui Brîncoveanu și Cantemir, orientalizînd, provincializînd, pervertind societatea și cultura moldo-valahă care, cel puțin la nivelul clasei conducătoare și al cărturarilor, ajunsese la un interesant grad de dezvoltare. Secolul al XIX-lea a fost de aceea perceput de contemporani ca o vreme de renaștere, de întoarcere la matcă, la „adevăratul” sistem de valori. Modernizarea civilizației, dezvoltarea instrumentelor culturale ale procesului de modernizare, precum și alcătuirea unui sistem de valori corespunzător noilor realități alcătuiesc probabil principalele capitole ale procesului de renaștere culturală parcurs de societatea românească între 1831 și 1918.

Civilizația. „Vîrsta aceasta este vîrsta mașinilor”, afirma la 1830 un anonim din Valahia, autor al articolului *Haracterul epohi noastre*. „Puterea neamului omenesc a primit fără îndoială, prin mijlocul acesta, creșteri pline de minuni, și cu mulțumire ne socotim că în ziua de astăzi, cu ocupațiile date de muncă, avem un salariu mai bun, îmbrăcăminte mai bună și hrană mai bună.”⁴⁵ Documentele din această perioadă, inclusiv reclamele, exprimă cît se poate de elocvent fenomenul de schimbare a obiceiurilor și a formelor de civilizație adus de epoca regulamentară. În mai puțin de o generație, șalvarii și ișlicul erau înlocuiți cu „hainele nemțești”, divanul oriental cu canapeaua franțuzească, narghileaua cu havanele.

Habitatul, casa, locuințele boierimii și ale clasei de mijloc au fost imediat afectate de pătrunderea noilor forme de civilizație și confort. Boierimea nu-și mai construiește cule, ca în veacul al XVIII-lea, ci palate somptuoase, deschise, ca pe vremea lui Brîncoveanu, influențate acum de stilul neoclasicismului. Domnul Grigore al IV-lea Ghica își ridică la 1822 un astfel de palat la Tei, în marginea Bucureștiului, inaugurînd un stil arhitectonic care se va generaliza repede nu numai la orașe, dar și pe la moșiile boierești, multe avînd conace reconstruite în stilul neoclasic venit, mai ales în Moldova, prin filieră polonă și rusă. Barbu Știrbei, viitorul domn, își ridică un astfel de palat la București în 1835. Arhitectura va cunoaște de altfel o constantă înflorire în cursul întregului secol evoluînd de la neoclasicismul începutului de veac, prin eclecticismul romantic sau clasicist de la mijlocul său (Teatrul Național de la București, 1852, Universitatea din București, 1869), la impunătoarele construcții publice sau particulare ațit de asemănătoare Parisului celui de al doilea imperiu, ridicate către sfîrșitul secolului; între ele Banca Națională (1885), Ateneul Român (1888), Biblioteca Centrală Universitară (1893), Poșta Centrală (1900), Casa de Economii (1900), palatul Cantacuzino (1900), toate în București, palatul de Justiție din Craiova (1899), Cazinoul din Constanța (1910). Influența arhitecților români în veacul al XIX-lea se explică nu numai prin dezvoltarea economică generală a țării, dar și prin existența unui număr de însemnați arhitecți, de la Al. Orăscu la I. Mincu, formați ațit în Occident cît și la „Școala de arhitectură” din București; tipică pentru școala românească de arhitectură de la începutul veacului nostru a fost încercarea de a defini un stil arhitectonic tradițional, inspirat de modelele brîncovenești și de arhitectura țărănească. Bufetul (1892) și vila Minovici (1905) din București au fost printre cele dintîi manifestări ale acestei încercări de a construi în stil național.

Se înțelege că de aceste progrese ale habitatului nu s-a bucurat decît un procent redus al populației țării; statisticile de locuințe din 1859/1860, 1906 și 1913 arată că majoritatea locuitorilor trăiau încă în condiții îndepărtate de civilizația modernă. În Oltenia, de pildă, în 1859, numai 3,5% din locuințe erau din zid, aproape toate în orașe, 83% din totalul locuințelor fiind încă construite din lemn; la Craiova, în schimb, capitala provinciei, 90% din case erau zidite. Statistica mai arată că în acel an al unirii, în Oltenia, o cameră de locuit revenea la trei persoane. Pe ansamblul Țării Românești (1860),

recensămîntul indică un număr de 1 213 950 de locuințe, dintre care 55 320 din cărămidă, 830 219 din lemn, 328 411 din pămînt. Numai 76 de case aveau trei etaje, numai 3 444 aveau două etaje, restul fiind clădiri cu un singur cat (parter)⁴⁶.

Analiza comparată a acestor statistici indică totuși un proces continuu de modernizare și civilizare a locuinței, mai ales la începutul secolului al XIX-lea; între 1906 și 1913, de pildă, numărul bordeielor a scăzut de la 3,8% la 2% din totalul locuințelor; numărul de camere pe locuință a crescut și el, deși în 1906 numai 14,6% din ele aveau trei camere, numai 4,5% aveau mai mult de trei camere; statistica din 1913 arată că la orașe 42,3% din locuințe aveau trei camere, 19,1% aveau peste trei. În București, casele cu peste șase camere reprezentau în schimb 10% din ansamblul locuințelor. Din punctul de vedere al materialelor de construcții, pe întreaga țară, statistica din 1913 consemnează 16,6% din case ridicate din cărămidă, 32,8% din lemn, 48% din vălătuci, lut și chirpici. Numai 19,6% din case aveau canalizare cu apă. Concluzia statisticienilor din 1913 era că 39% din populația orașenească și 25% din cea rurală trăiau în condiții nesatisfăcătoare⁴⁷; în 1913, 97,7% din locuințe erau proprietate particulară.

În ciuda modernizării urbane relativ lente, principalele orașe ale țării și-au schimbat totuși cu repeziciune fața între 1831 și 1918; la 1857 municipalitatea bucureșteană a introdus un tarif anual de doi galbeni pentru consumul de apă în cazul locuințelor cu 1-5 odăi, de pînă la 30 de galbeni pentru casele cu 30-40 de camere, din care existau cel puțin cîteva zeci, desigur case boierești cu acareturi. Iluminatul electric a fost introdus în București la 1882, la Brăila și Galați în 1892, numărul centralelor electrice crescînd de la 6 la 34 în 1913; în aceeași perioadă numărul centralelor transilvănene a crescut de la 14 la 60. Bucureștii aveau din 1893 tramvai electric, iar din 1904 un serviciu de autobuze; telefonul, introdus în 1884, avea în acel an un număr de 300 de abonați; la 1896 bucureștenii au putut asista la prima proiecție cinematografică, iar în 1912 la primul film românesc, desigur istoric, „Independența României”; la 1889 Barbu Bellu aducea în țară primul automobil, un Peugeot de 4 CP; în 1904 circulau în București 64 de automobile, suficient de multe pentru a obliga municipalitatea să introducă un „regulament pentru poliția rulajului și a circulațiunii” care limita viteza legală la 15 km pe oră. În același an, se organiza prima cursă automobilistică din

România, pe distanța București-Giurgiu și retur (126 km), parcursă de cîștigător, prințul Valentin Bibescu, pe un Mercedes de 40 CP în 109,30 minute. Clasa conducătoare începuse de altfel să arate interes, îndată după 1859, pentru sporturile moderne, organizînd asalturi publice de scrimă (din 1864), concursuri de tir (din 1864), gimnastică (din 1872). Jockey-Club-ul, cu rosturi parte hipice, parte politice, parte mondene, funcționa din 1862. După 1880, an în care a apărut și primul ziar sportiv „Sportul”, au început să se răspîndească și sporturi mai de masă, mai puțin „boierești”, cum ar fi atletismul (primul concurs a avut loc în 1882) sau chiar fotbalul, cel dintîi campionat fiind organizat în 1909. În acel an, echipa României își făcea și debutul internațional, e drept nu prea glorios, fiind învinsă de Turcia cu 10 la 0. Tenisul, patinajul, popicele, oina, ciclismul erau și ele practicate cu pasiunea noului convertit de elitele urbane ale societății românești. Majoritatea populației avea desigur preocupări mai pedestre, legate în primul rînd de preocupările și greutățile vieții zilnice.

Modul de alimentație poate fi relativ lesne urmărit; mărturiile de la începuturile veacului al XIX-lea (liste oficiale de produse cu limita legală a prețurilor) arată o mare abundență alimentară în piețele publice, o abundență care, cel puțin la nivelul boierimii și burgheziei, a rămas bogată și variată pe cursul întregului secol. Puterea de cumpărare la orașe, deci și a muncitorimii, era destul de ridicată; în primii ani ai veacului nostru, un muncitor strungar cîștiga între 0,40 și 0,75 lei pe oră, un cazangiu pînă la 0,90 lei, aceasta în timp ce prețurile la alimente au rămas scăzute și relativ constante, kilogramul de pîine vînzîndu-se în 1906 cu 0,25 lei, cel de zahăr cu 1,11 lei, carnea de porc cu 1,04 lei kilogramul. Se poate socoti că la orașe populația, indiferent de categoria socială, trăia mai bine în preajma primului război mondial decît trăise cu un secol înainte⁴⁸.

Nu același lucru se poate spune despre populația rurală, a cărei alimentație, monotonă, unilaterală, precumpănitor vegetală, lipsită de produse de panificație și bazată mai ales pe porumb, era departe de a răspunde cerințelor dietei normale. Împuținarea numărului de vite a dus la scăderea consumului de carne și lapte, implicit la apariția pelagrei, o boală necunoscută înainte. Din punct de vedere medical starea populației s-a îmbunătățit întrucîtva prin restrîngerea efectelor unor boli care seceraseră multe vieți în secolele precedente, cum ar fi ciuma sau holera. Locul lor a fost însă luat de boli noi, necu-

noscute sau neatestate în veacul al XVIII-lea, cum ar fi malară, tuberculoza, pelagra, pe care medicina tradițională practică la sate nu le știa combăte. Societatea regulamentară era de altfel foarte nepotrivită echipată pentru a răspunde nevoilor medicale ale populației, Regulamentul Organic al Țării Românești (1831) prevăzând doar 150 000 lei pentru cheltuieli medicale, cel moldovenesc și mai puțin, numai 120 000 lei. Vaccinarea împotriva variolei a început la 1832, dar în 1833 funcționau în București numai 27 de medici, dintre care 7, e drept, licențiați la Paris; numărul personalului medical a rămas multă vreme redus, el crescând numai după crearea Direcției Sanitare (1862), înființarea Facultății de Medicină din București (1867) și adoptarea primei legi sanitare (1874). Deși funcția de medic de plasă fusese înființată încă din 1862, iar legea sanitară din 1881 prevedea înființarea de spitale rurale, în 1906 își practicau meseria la sate numai 215 medici⁴⁹.

Cu toate acestea, școala medicală românească făcuse netăgăduite progrese impunându-se în unele domenii și pe plan european. Astfel, V. Babeș a fost autorul primului tratat de bacteriologie din lume (Paris, 1885), iar Gh. Marinescu, fondatorul școlii românești de neurologie, s-a făcut cunoscut prin lucrările sale privind celula nervoasă (Paris, 1909).

Instrumentele culturale ale modernizării. Și ca spirit și ca formă, sistemul de educație existent în țările române la începutul epocii moderne era departe de a fi cu adevărat modern, de a răspunde nevoilor dezvoltării culturale. Odraslele boierești își puteau desigur dobândi învățătura cu dascăli străini sau în școli particulare, dar școlile publice nu aveau în 1834 decât 725 de elevi, în ambele Principate. În 1850, numărul lor crescuse la circa 10 000, apoi la 117 575 (1875/1876) și la 535 470 (1913/1914). Din 1864, când principele Cuza a introdus prima lege școlară, învățământul elementar a devenit obligatoriu și gratuit. Tot lui Cuza i se datorește și întemeierea învățământului românesc superior, Universitatea din Iași deschizându-și porțile în 1860, cea din București în 1864. Modestă la început, Universitatea ieșeană avea în anul inaugurării numai trei facultăți (drept, filozofie, teologie) cu 11 profesori și 80 de studenți; învățământul universitar s-a dezvoltat totuși continuu ajungând să numere în anul școlar 1900/1901 5 350 de studenți. Conform anuarului statistic oficial, 2 924 urmau dreptul, 841 medicina, 784 literale și filozofia, 512 diferitele facultăți tehnice, 69 școala de poduri și

șosele⁵⁰. Se poate socoti că atât învățământul superior cât și cel secundar și elementar înregistrează un limpede progres în răstimpul trecut de la adoptarea Regulamentelor Organice.

În Transilvania, pentru români cel puțin, un asemenea progres este mai puțin evident; la 1851, Principatul număra într-adevăr 44 000 de elevi, dar între ei procentul românilor era mic. Din totalul de 2 164 de școli elementare, numai 742 erau școli românești. În 1872, liceele publice maghiare aveau 24 590 de elevi, cele germane 3 948, cele românești numai 2 270.

După încheierea compromisului austro-maghiar (1867) și unirea Transilvaniei cu Ungaria, politica de maghiarizare a guvernului de la Budapesta a devenit și mai activă, deși legea Eotvös din 1869 prevăzuse organizarea de școli și în limbile naționalităților nemaghiare; legile din 1904 și 1905, apoi cele din 1907, faimoasele legi Apponyi au dus la închiderea a numeroase școli confesionale românești. În 1912, nu funcționau în Transilvania decât 964 de școli elementare de stat cu limba de predare română. Învățământul superior în limba populației majoritare nu a fost înființat în Transilvania decât după unirea cu vechiul regat⁵¹.

Statisticile privind știutorii de carte arată că în anul începerii războiului mondial, care avea să se încheie cu formarea României Mari, analfabetismul era încă o realitate larg răspândită; 40% din populația Transilvaniei, 60% din cea a regatului, 60% din cea a Bucovinei, 94% din basarabeni nu știau scrie sau citi. Aceste cifre arată cât se poate de limpede că, în ciuda progresului cultural, procesul de modernizare avea temelii încă foarte subrede⁵².

Circulația cărții a cunoscut cu toate acestea un proces de necontenită largire. Spre deosebire de veacul al XVIII-lea, când ea pătrundea aproape numai în bibliotecile boierești și bisericesti, listele de prenumerați de la începutul veacului al XIX-lea arată o accentuată creștere a cititorilor provenind din păturile mijlocii; numeroasele cataloage ale cabinetelor de lectură tipărite între 1838 și 1850 dau puțină stabilirii gustului cititorilor vremii; clasa de mijloc împrumuta mai ales romane, apoi cărți de memorialistică și corespondențe, nuvele și povestiri. Scriitorii cei mai citiți erau Balzac, Dumas, Hugo, Chateaubriand, apoi, la destul de mare distanță, Byron. Scriitorii epocii luminilor aproape că dispar din gustul publicului.

Pe limbi, cele mai multe din cărțile împrumutate de cabinetele de lectură între 1838 și 1850 erau în franțuzește (4 048), apoi în en-

gleză (481), germană (88), italiană (23), rusă (13)⁵³. Preferințele de lectură erau deci destul de clar exprimate. Pătrunderea cărții străine era ușurată și de neperceperea de taxe vamale, un obicei care existase de altfel dintotdeauna în Principate.

Un foarte activ rol în mișcarea de idei l-a avut *presa*, care după nenumărate încercări, începute la 1789, a reușit în sfârșit să se permanentizeze atât în Moldova cât și în Țara Românească la 1829; cinci ani mai târziu, Principatele aveau trei ziare cu un număr de 650 de abonați. Numărul ziarelor, de toate orientările, pentru toate gusturile, a crescut exponențial în jumătatea a doua a veacului, ca de altfel și cantitatea de reviste culturale care numai ele singure, în regat, erau în număr de 106 la 1900.

Regimul tipăriturilor a fost relativ restrictiv între 1831 și 1862, administrația militară rusă introducând o strictă cenzură (1831), interzicându-se tipărirea textelor care puteau aduce „tulburarea liniștii obștești”; prevederile respectivului decret au fost menținute pe durata întregii epoci regulamentare, când nici o tipăritură nu putea intra în lucru fără avizul postelniceii. Revoluția de la 1848 a desființat cenzura, repusă însă în drepturile ei îndată după înăbușirea mișcării; legea presei în 1862 a desființat-o însă din nou, iar constituția din 1866 a declarat cenzura ilegală și neconstituțională; ea a rămas desființată până în 1934, dând astfel presei românești o libertate de exprimare cu totul remarcabilă.

Societățile culturale au jucat și ele un însemnat rol în procesul de renaștere politică și culturală, atât în Principate cât și în Transilvania; în perioada premergătoare evenimentelor de la 1848, cele literare (1821, 1827, 1833, 1845) au reprezentat de cele mai multe ori un paravan pentru activitatea revoluționară și națională, o trăsătură care a dispărut în Moldo-Valahia după unire, dar care a continuat să se manifeste în Transilvania pe tot timpul stăpînirii austro-maghiare, exemplul cel mai lămuritor fiind A.S.T.R.A. (Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român), întemeiată la 1861. Societatea, din a cărei conducere au făcut parte mai toți fruntașii mișcării naționale din Transilvania (A. Șaguna, Gh. Barițiu, V. Pop, T. Cipariu, Al. Sterca-Suluțiu, V. Goldiș), a jucat un foarte activ rol în promovarea valorilor naționale în chiar momentul primejduirii lor de către politica oficială a Budapestei.

Dincoace de munți, societățile înființate după unire și-au pierdut caracterul politic asumîndu-și un caracter de îndrumător cultural,

atît de necesar într-o vreme de rapide schimbări sociale și politice, deseori generatoare de confuzie spirituală. Un astfel de rol, reprezentînd ideile stîngii conservatoare, a jucat „Junimea”, înființată la Iași în 1864 de T. Maiorescu, P.P. Carp, Th. Rosetti, V. Pogor și I. Negruzzi, dintre care primii trei vor ajunge, la diferite momente, prim-miniștri ai țării; la București, sub oblăduirea lui C.A. Rosetti, guvernul a aprobat în 1866 înființarea unei Societăți Literare transformată peste un an în *Societatea Academică Română* cu secții de literatură și lexicografie, istorie și arheologie, științe naturale. Noua academie, inspirată după modelul academiei franceze, avea să-și arate foarte curînd vocația culturală panromânească, alegînd între membrii săi cărturari din toate provinciile locuite de români.

Mișcarea ideilor. Ca o categorie distinctă, intelectualitatea nu a apărut în țările române decît după 1830; grupuri care să-și fi cîștigat existența numai pe temeiul unei activități cărturărești existaseră desigur de mai multe secole (copiștii de manuscrise, dascălii, tipografilor, pisarii, zugravii, miniaturişti), dar la nivelul activității pasive. Activitatea intelectuală creatoare fusese desfășurată pînă la începutul veacului al XIX-lea numai de cărturarii care erau, din punct de vedere social, nu membri ai intelectualității, ci parte a clasei boierești, a clerului, a păturii de mijloc. Scrisul nu le era nici mijloc de existență, nici o îndeletnicire care să le definească locul în societate.

Diversificarea activității intelectuale după 1830 a dus la schimbarea treptată a acestei situații și la apariția unui relativ numeros grup de persoane, profesori, scriitori, avînd trăsături, interese și un statut social comun; grupați în diferite societăți — Societatea medicilor și a naturaliștilor din Iași (1833), Societatea filarmonică din București (1834), Societatea studenților români de la Paris (1845), Societatea medicală și științifică din București (1857), în diferite societăți literare și „societăți de lectură” răsărind ca ciupercile de ambele părți ale Carpaților, reușiți apoi în asociații de mare influență culturală și politică precum A.S.T.R.A. (1861), Societatea pentru cultură din Cernăuți (1862), Junimea (1864), Academia Română (1866), Liga culturală (1891), Societatea scriitorilor români (1912), intelectualii au ajuns să joace un extrem de influent rol în politica și cultura națională, cu atît mai mult cu cît în marea lor majoritate ei au luat și o parte directă la viața politică; se cuvine de asemenea subliniat faptul că numărul oamenilor politici cu studii superioare a fost ridicat în cursul întregului secol.

Cele mai multe din aceste diplome erau firește luate în străinătate, intelectualitatea și clasa politică românească de după 1831 deosebindu-se din acest punct de vedere de cărturarii și conducătorii epocii precedente care călătoriseră extrem de puțin peste graniță. Moldo-valahii au gravitat încă din anii '30 ai secolului către Paris, apoi și în jurul centrelor universitare germane, în timp ce ardelenii au mers să învețe carte mai ales la Viena. Sub influența ideilor europene și ca urmare a apariției unei intelectualități deschise spiritului modern, ostile valorilor tradiționale, societatea românească s-a orientat după 1831 către un nou sistem de valori, diferit de cel al veacului al XVIII-lea. Izbitoare este în primul rând descreșterea importanței valorii religioase. În Transilvania, clerul a continuat să reprezinte pînă după 1867 un element important al clasei conducătoare românești, dar dincoace de munți el a fost treptat înlăturat de la activitatea politică și subordonat cu totul puterii centrale; domnitorii, boierii, cărturarii au propus încă din 1854 suprimarea locurilor de drept ale mitropoliților și episcopilor din Adunările Generale și girarea averilor bisericești de către Ministerul Cultelor, apoi salarizarea preoților de către stat (1856) și limitarea numărului călugărilor (1856). Mergînd pe această linie, divanul ad-hoc al Moldovei (1857) a votat o rezoluție prevăzînd supunerea bisericii față de stat, alegerea înalților ierarhi de către Adunare, salarizarea clerului și controlul averilor mînăstirești de către guvern. Cu toată împotrivirea unor ierarhi care susțineau că biserica, fiind o instituție națională, trebuie îngăduită ca parte a procesului de renaștere și lăsată să joace un rol autonom, Cuza a desăvîrșit punerea ei sub tutela statului prin promulgarea legilor bisericești din 1862 și 1865. Clerul ortodox român nu se va mai ridica niciodată de acum înainte din această subordonare politică și materială față de puterea laică, o stare dăunătoare în egală măsură atît bisericii cît și interesului național în genere⁵⁴.

Nu încapă nici o îndoială că valoarea dominantă a veacului al XIX-lea a fost cea națională, pornită încă înainte de 1800 cu ideea de renaștere politică și culturală, încheiată la începutul secolului al XX-lea prin desăvîrșirea unității naționale și formarea României Mari. Față de perioada precedentă, „epoca naționalităților” a adus multe împliniri, dar puține adăugiri teoretice, cele mai multe din realizările politice, unirea, independența, întregirea, de pildă, fiind cerute și justificate înainte de 1830; nici naționalismul cultural al

veacului al XIX-lea nu a fost din cale-afară de original, și problema originii și cea a limbii fiind luate în discuție încă de oamenii epocii luminilor. Se poate socoti că structura ideatică a conștiinței naționale românești moderne era deja construită în liniile ei fundamentale înainte de apariția generației pașoptiste. Rolul veacului al XIX-lea a fost mai puțin să inoveze și mai mult să răspîndească idei avînd pînă atunci circulație doar în cercul restrîns al clasei conducătoare.

În 1857, divanul ad-hoc al Moldovei definea națiunea română în felul următor: „A vem același început, aceeași limbă, aceeași religie, aceeași istorie, aceeași civilizație, aceleași instituții, aceleași legi și obiceiuri, aceleași temeri și speranțe, aceleași trebuințe de îndestulat... aceleași hotare de păzit, aceleași dureri în trecut, același viitor de asigurat și, în sfîrșit, aceeași misiune de îndeplinit”⁵⁵. Față de definiția Regulamentului Organic (1831) formula forului legislativ moldovean apare ca ceva mai agresivă, mai legată de viitor, de misiunea constituirii statului național pe temeiurile panromânismului. Pondere argumentului istoric este în oarecare scădere, deși dreptul istoric va continua să reprezinte încă, pentru mulți cărturari și oameni politici, motorul principal al procesului de formare a statului unitar. În Transilvania, revendicările românilor sînt bazate pînă tîrziu, pînă după compromisul din 1867, pe teoria originii romane și a continuității; învățații ardeleni, fideli școlii latiniste, cred încă în teoria exterminării dacilor și a purității originii romane (A.T. Laurian, I. Papiu Ilarian), o teorie combătută dincoace de munți, unde pentru B.P. Hasdeu (1860), Ion Ghica (1864), V.A. Urechia (1868) elementul dac este de prețuit tot atît de mult, dacă nu mai mult chiar, decît cel roman. Sentimentul acut al istoriei a fost întreținut și de polemicile cu învățații germani, austrieci și maghiari, începute la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, care au continuat neabătut pe tot timpul secolului al XIX-lea; la mijlocul său, polemica a fost dusă cu precădere de ardeleni, Barițiu, de pildă, apoi, după apariția cărții lui Roessler, *Romänische Studien* (1871), disputa a trecut mai ales în seama profesorilor din regat, răspunsul principal venind din partea lui A.D. Xenopol, mai întîi sub forma unei cărți intitulată *Teoria lui Roessler*, Iași (1884), apoi sub forma unei voluminoase *Istории a românilor din Dacia Traiană*, apărută în șase volume, între 1888 și 1893. Xenopol, istoric și filozof al istoriei, și-a dat seama că atît românii cît și ungurii, dorind să justifice prezentul prin trecut, se avîntă însă pe un teren lunecos și fals; el a fost poate cel dintîi

învățat român care a afirmat că nu vechimea sau continuitatea dau drepturi asupra unui teritoriu, ci dreptul naționalităților la autodeterminare.

Cărturărimea română a fost de altfel încă înainte de 1848 în mare parte împotriva amestecării valorii istorice și a celei politice, opunându-se demagogiei istorice, care și în țările române, ca în toate țările în curs de dezvoltare, însoțea deseori procesul de deșteptare națională. M. Kogălniceanu, de pildă, atacase violent în 1843 „romanomania” și folosirea demagogică a istoriei pentru necesitățile politice ale prezentului. Mergând pe urmele sale, junimiștii s-au opus „megalografiei” istorice (Maiorescu) sau creării unei „biblii naționale” (Panu)⁵⁶. Datorită acestei atitudini, școala istorică din vechiul regat, A.D. Xenopol, Al. Philippide, D. Onciu, C. Giurescu, s-a putut dezvolta pe temelii științifice mult mai solide decât în Transilvania bintuită încă de excesele latinismului și ale unui istorism romantic pervertit de avatarurile luptelor politice.

Caracteristică pentru mișcarea de idei a veacului al XIX-lea a fost înfruntarea în jurul problemei ritmului și căilor modernizării. Cărturarii români n-au fost împărțiți, precum colegii lor slavi, ruși și sârbi mai ales, într-o tabără acceptând occidentalizarea și o alta respingând-o, problema conflictului dintre Apus și Răsărit, la nivelul formelor de civilizație, fusese rezolvată înainte de 1831. Au existat însă divergențe în privința ritmului cu care lumea nouă trebuia încurajată să înlocuiască formele vechi, precum și teama că înnoirile ar putea într-un fel sau altul altera fondul spiritual național. Ideea că dezvoltarea, modernizarea trebuie să însemne continuitate nu ruptură, că nu poate fi viitor fără trecut, a fost pentru prima dată expusă de moldoveanul Alecu Russo (1840, 1851, 1855), apoi de Al. Moruzi (1861), de domnitorul Barbu Știrbei (1855) și firește prin scrierile junimiștilor care au creat prin Titu Maiorescu (1868) teoria „formelor fără fond”; pentru mentorul Junimii, modernizarea prin adoptarea formelor apusene s-ar fi făcut prea repede și prea superficial pentru a da timp fondului să urmeze un proces asemănător, de aici apariția unei societăți în care forma nu mai corespunde fondului, a unei societăți bazate pe valori false, de imitație. Maiorescu socotea că un popor poate trăi fără cultură, dar nu poate supraviețui cu o cultură falsă. Chemarea junimiștilor, între altele a lui Th. Rosetti, autorul studiului *Despre direcția progresului nostru* (1873),

cerea o întoarcere la „sîmburele vital”, descoperirea valorilor originale și respingerea imitației⁵⁷.

Nimeni însă, nici junimiștii, nici curentul literar al „Semănătorului”, născut la începutul secolului al XX-lea, nu a știut spune care era anume acel „sîmbure vital” ce trebuia redescoperit și nici de ce modernizarea l-ar fi pus în primejdie. Junimiștii, aproape toți cu studii în Germania, au fost de altfel și oameni politici; Maiorescu, Rosetti, Carp au ajuns miniștri și prim-miniștri și ca oameni politici s-au aflat în fruntea procesului de creare a noilor instituții, mai ales a celor culturale. Teamă lor de inovația politică avea mai ales un caracter de clasă și de partid, boierimea conservatoare temându-se de efectul pe care modernizarea instituțiilor l-ar putea avea în politică, precum și asupra statutului lor social.

Spre deosebire de conservatori, liberalii, fără a contesta necesitatea respectării tradiției, I.C. Brătianu, C.A. Rosetti, M. Kogălniceanu, cei mai „roșii” deci dintre liberali, au afirmat aceasta în repetate rânduri, au socotit însă că tradiția nu trebuie în nici un fel să devină o piedică în calea progresului. Xenopol, un fost junimist, a sintetizat cel mai bine în 1869 argumentele celor care erau în favoarea unui progres rapid și profund: răspunzând lui Maiorescu, el arăta că relele și greutățile prezentului sînt inevitabile atunci cînd o țară trece prin schimbări atît de mari ca cele întîmplătoare în mai puțin de o jumătate de veac în România și că aceasta nu înseamnă în nici un fel că societatea românească este nepregătită pentru progres. Înseamnă dimpotrivă, socotea viitorul mare istoric, că progresul trebuie introdus și mai grabnic, deoarece nu exista altă cale de înaintare decît adoptarea neîntîrziată a modelului de dezvoltare occidental⁵⁸.

Pentru partidul foștilor pașoptiști, aceasta însemna, în primul rînd, adaptarea la cerințele românești a celei mai liberale constituții vest-europene din acea vreme, cea belgiană, și, în același timp, încurajarea unei industrializări rapide; conservatorii, începînd cu N. Suțu, „Aperçu sur l'état industriel de la Moldavie” (1838), acceptau cel mult crearea unor industrii complementare agriculturii, favorizînd, în general, menținerea statutului de „țară eminentemente agrară”, termen inventat de altminteri de Suțu. Economiiștii liberali, P.S. Aurelian (1860), I. Ghica (1865), au arătat însă că industrializarea era chezașia independenței și a civilizației, deoarece, cum spunea I. Ghica, „o nație fără industrie nu poate fi considerată ca

civilizată". Naționalismul economic al epocii a fost exprimat cel mai sugestiv de formula lui Ion Brătianu „prin noi înșine", o formulă menită a deveni extrem de influentă îndată după primul război mondial⁵⁹.

Profunde transformări petrecute în societatea românească a veacului al XIX-lea, precum și urmărirea timp de mai multe generații a unui ideal național împlinit numai cu greutate au dus la pătrunderea valorii politice în cultură și la stabilirea unui raport de dependență între cele două categorii, cu urmări negative pentru progresul valorii estetice. Militantismul cultural a fost mai ales pe gustul pașoptiștilor și al urmașilor lor; Eliade (1867) socotea literatura ca o formă de manifestare a politicului; Hasdeu credea și el că politicul fecundează în chip fericit literatura, un punct de vedere respins cu vehemență de junimiști, pentru care valoarea estetică și cea politică erau incompatibile. Maiorescu (1867, 1873) considera poezia politică, inclusiv cea patriotică, ca lipsită de orice valoare artistică, ca nefiind o formă de artă. Cele două curente se vor înfrunta polemic vreme de mulți ani, mai ales după intrarea în arenă și a curentului cultural din jurul periodicului socialist „Contemporanul" (1881-1891), dominat de personalitatea lui Constantin Dobrogeanu-Gherea. Teoretic, problema a rămas desigur nerezolvată, practic însă rezultatul a fost, fără îndoială, în favoarea liniei junimiste; aproape fără excepție marii creatori ai epocii au fost membri ai cenacului de la Iași sau s-au aflat sub influența mentorului său, Maiorescu.

Au fost și unele voci care au mers și mai departe decât junimiștii și care au afirmat că politizarea excesivă a vieții sociale poate avea urmări negative nu numai asupra literaturii, dar și asupra psihologiei colective în general. Începînd cu T. Diamant (1834), dar mai ales după unire, unii cărturari s-au întrebat de ce preferă românul o dregătorie, o funcție, activității economice directe. Cariera politică, socotea C.A. Creșulescu (1860), aduce prea multe faloase sociale și economice, dînd în acest fel naștere la ceea ce I. Ghica (1861) definea drept un parazitism dregătoresc dăunător. Mergînd și mai departe, Drăghicescu, *Din psihologia poporului român* (1907), și Rădulescu-Motru, *Cultura românească și politicianismul* (1904), *Psihologia ciocoiului*, *Psihologia industriașului* (1911) au socotit că adevărata modernizare nu va avea loc atîta timp cît în ochii ro-

mânului valoarea politică și cea administrativă vor avea o mai mare atracție decît valoarea economică.

Erau situații în mare parte adevărate, tipice de altfel pentru cele mai multe din societățile în curs de dezvoltare; spre deosebire de Apus, și la români evoluția politicului a precedat și a determinat procesul economic în loc să-l urmeze. Cu toate acestea, realizările culturale ale veacului al XIX-lea erau considerabile și de multe ori de foarte bună calitate. Junimismul cultural a scos literatura din impasul în care ajunsese după decenii de pașoptism artistic, făcînd posibilă apariția geniului poetic al lui M. Eminescu, dispărut atît de timpuriu, în 1889. Dramaturgia l-a avut pe I.L. Caragiale; istoriografia, dominată pînă la sfîrșitul veacului de A.D. Xenopol, apoi de N. Iorga, a tratat cu seninătate și obiectivism problemele atît de gingașe ale istoriei sud-est europene; scrierile lui Hasdeu au dus la apariția lingvisticii românești moderne; învățați de respectabilitate europeană au apărut către sfîrșitul veacului în geologie (M. Drăghiceanu, Gr. Cobălcescu), speologie (Em. Racoviță, primul român care a ajuns la Polul Sud, 1898), matematică (D. Emanuel, Tr. Lalescu, S. Haret); aeronautica a progresat mult de la avionul lui Tr. Vula (1906) pînă la experimentările avionului cu reacție de către H. Coandă (1910); G. Constantinescu a întemeiat știința sonicității (1916).

Fenomenul cel mai interesant însă al acestui sfîrșit de belle époque a fost nașterea unui curent de avangardă atît în artă cît și în literatură. Cu I. Andreescu și I. Luchian de pildă, amîndoi influențați de impresionism, pictura a depășit academismul lui Th. Aman și N. Grigorescu; cu Brîncuși, activ din 1901, sculptura modernă era revoluționată. Un fenomen similar de înnoire a avut loc și în literatură, unde epigonismul posteminescian și semănătorismul au fost violent denunțate de reprezentanții simbolismului, un curent deopotrivă antijunimist, antieminescian, antisemănătorist, antipoporanist, antisocialist, negativist, ostil tradiției, opus satului, citadin, protestatar, în căutarea unei noi scări de valori. Pornit de Al. Macedonski prin revista „Literatorul" (1880), curentul va avea ca principali reprezentanți după 1900 pe I. Minulescu, T. Tzara, I. Vineanu; cum avea să declare ceva mai tîrziu I. Voronca, „eu din toate națiunile aleg imagi-națiunea", frază cheie pentru înțelegerea unui curent care a dat între alții pe unul din întemeietorii dadaismului (Tzara). De menționat de asemenea începerea activității literare a lui Urmuz (1907), precursorul literaturii absurdului⁶⁰. Toate aceste mișcări de

avangardă, apărute în contextul social al unei societăți în plină transformare, vor deveni un element însemnat al culturii românești din perioada interbelică.

Din punctul de vedere al programului național și din cel al politicii externe, veacul al XIX-lea a fost, fără îndoială, o epocă de succese, de progrese din treaptă în treaptă, pînă la împlinirile anului 1918. Cu toate acestea, ritmul lor a fost relativ lent; între căderea fanarioșilor (1821) și pînă la unire (1859), apoi de la unire la independență (1877) și de la independență la crearea României Mari (1918) au trecut de fiecare dată lungi intervale de timp. Interesant și semnificativ pe de altă parte este faptul că a existat mereu un decalaj cronologic între enunțarea unei idei politice, între stabilirea unui obiectiv politic și punerea sa în practică. Unirea Principatelor, de pildă, a fost cerută pentru prima dată de boierii munteni la 1772, dar împlinită abia la 1859; la fel independența, fixată ca obiectiv politic al clasei conducătoare cu multe generații înainte de recăstigare ei la 1877; unirea cu Transilvania, propusă pentru prima dată la începutul veacului al XIX-lea, a așteptat și ea mai bine de un secol pînă la împlinire. Au existat de asemenea numeroase obiective de politică internă a căror aplicare a fost frînată de factori externi, deși ele figurau de mult în programele politice naționale, cum ar fi moneda și banca națională, libertatea comerțului extern, un sistem vamal autohton etc. Acest decalaj, pe a cărui listă se pot trece și multe obiective culturale, ar sugera faptul că progresul lent al modernizării se explică în parte prin împrejurările internaționale neprielnice. Ceea ce a lipsit vreme îndelungată a fost nu atât neexistența unui țel, necunoașterea direcției dorite de evoluție, un program, ci posibilitatea punerii sale în practică în condițiile amestecului marilor puteri în politica românească. Într-adevăr, oricît de vechi ar fi fost unele programe, punerea lor în viață nu s-a putut face decît în momente de schimbare a raportului internațional de forțe; 1821 a fost posibil datorită izbucnirii crizei orientale, la fel 1829 și 1831; 1859 nu s-ar fi putut probabil împlini fără înfrîngerea Rusiei la 1856, iar 1877 fără izbucnirea noii crize orientale. 1918 este greu de închipuit fără destrămarea simultană a celor două autocrații vecine, care făcuseră și desfăcuseră vreme de secole politica Europei de răsărit.

Aceasta nu înseamnă firește că evenimentele internaționale singure l-au creat pe Vladimirescu, unirea, independența, unirea cea

mare; aceeași situație internațională poate duce fie la împlinire, fie la eșec, dovadă istoria altor popoare est sau sud-est europene, ale căror clase politice nu au știut de cele mai multe ori să aleagă soluția viitorului sau care au știut de foarte puține ori specula împrejurările externe favorabile. În cazul românilor se poate spune că ei au avut aproape întotdeauna parte de o clasă politică abilă în ale politicii externe, știutoare a folosi contradicțiile dintre marile puteri la primul prilej și a-și impune programul în momentele în care acestea nu i se mai puteau împotrivi. Aproape de fiecare dată victoriile naționale s-au obținut împotriva deciziilor deja luate ale marilor puteri, speculîndu-se contradicțiile dintre ele; așa s-a întîmplat la 1821-1822; unirea de la 1859 s-a făcut împotriva hotărîrilor conclavului european din 1858; nici o mare putere nu sprijinea independența în 1877, iar Rusia s-a împotrivit pînă în ultimul moment participării armatei române la război. Ea a fost totuși cîștigată pe cîmpul de luptă, apoi la congresul de la Berlin; puțini se mai așteptau la renașterea militară din 1918 și totuși, îndată după terminarea războiului, trupele române treceau Tisa și intrau în Budapesta. Se poate spune că, generație de generație, clasa politică românească a urmărit cu tenacitate un program național extrem de îndrăzneț și că a știut, profitînd de împrejurări, să-l ducă la îndeplinire.

În același timp însă, pe plan intern, realizările aceleiași clase politice nu au fost la nivelul politicii sale externe. Din acest punct de vedere, împlinirile clasei conducătoare au fost mult mai puțin spectaculoase; boierimea conservatoare și cea liberală, burghezia erau de acord asupra principalelor obiective externe, dar ele se deosebeau în chip fundamental în ceea ce privește căile de urmat în politica internă. Opoziția mării boierimi, apoi a moșierimii, grupate în jurul partidului conservator, a făcut ca radicalul program al revoluției de la 1848 să nu se poată aplica decît treptat, cu prevederile cele mai înnoitoare, votul universal și reforma agrară, introduse abia între 1917 și 1921.

Cu toate acestea, ritmul lent al progresului launtric nu trebuie să ne facă a nu vedea și laturile pozitive ale politicii interne din veacul al XIX-lea. România veche nu era desigur o societate democratică, dar era totuși una liberală. Participarea la viața politică era îngăduită, dar libertatea comunicației era, pe de altă parte, deplină, cum era și libertatea de circulație. Instituțiile principale, chiar dacă nu funcționau întotdeauna bine, erau totuși liberale, așa cum nu fuse-

seră înainte de Cuza și cum nu vor mai fi după 1938. La 1872, poșta română tranzita către străinătate 516 633 de scrisori și primea în schimb 598 483; în 1912, românii expediau peste graniță 8 248 034 de scrisori și primeau 6 914 708. Raportate la numărul locuitorilor, aceste cifre vădesc o deosebită dispoziție spre comunicare și deschidere.

Un alt fenomen care vădește caracterul deschis al societății românești din veacul al XIX-lea a fost transformarea Principatelor, mai întâi, a României, mai apoi, în țări de imigrație, un fenomen care începuse încă din Evul Mediu, dar care s-a generalizat în chip destul de neașteptat în epoca formării statului național modern. Populațiile balcanice emigraseră dintotdeauna la nordul Dunării, în căutarea unui trai mai liniștit și mai îmbelșugat, un fenomen care s-a continuat neabătut până la 1877; zeci de mii de bulgari, greci, albanezi au ajuns astfel din supuși otomani cetățeni români. După 1834, a început și valul imigrării evreiești în Moldova, o colonizare încurajată de autorități mai ales între 1834 și 1849 și care a făcut ca la 1916 populația evreiască să reprezinte 2,9% (230 000 de suflete) din totalul populației vechiului regat⁶¹. Marea majoritate a noilor imigranți veneau din părțile galițiene ale împărăției habsburgice și din cele poloneze și ucrainene ale Rusiei. În același timp, după 1859, dar mai ales o dată cu venirea principelui Carol de Hohenzollern (1866), țara „s-a umplut” cu „tehnocrați” austriecei, germani, transilvăneni, francezi, de folos noilor instituții, economiei, dar și lor înșiși. Vechiul regat nu a cunoscut fenomenul emigrării țărănești spre America, atât de răspândit în Ungaria și Transilvania sfârșitului de veac atît printre unguri cît și printre români.

Inițiativele de modernizare ale societății românești din veacul al XIX-lea au venit de obicei de sus, de la clasa conducătoare, cu deosebire de la miezul ei radical, boierimea liberală, continuatoarea ideilor revoluționare de la 1821 și 1848. Grupul lui Ion I.C. Brătianu era, în chip limpede, angajat pe calea distrugerii rînduielilor vechii României și a ruperii forțate a barierelor care zăgăzuiau progresul, cu mult înainte de izbucnirea războiului mondial și adoptarea decretelor regale din 1917. Rămîne să vedem, în capitolele următoare, în ce măsură visurile liberalismului de tip clasic au reușit să facă România într-adevăr mare, nu numai ca întindere, dar și ca structură launtrică.

V DE LA ROMÂNIA MARE LA DEMOCRAȚIA POPULARĂ (1918-1947)

11. ROMÂNIA MARE (1918-1938)

Regimul politic. Noua Românie se deosebea în chip fundamental de cea existentă înainte de 1914; crescuse în primul rînd ca întindere, ajungînd prin înglobarea Transilvaniei, Banatului, Basarabiei și Bucovinei de nord de la 137 000 km pătrați la 295 049 km pătrați. Din punct de vedere demografic, vechea unitate etnică era înlocuită cu o situație nouă, în care alături de români coexistă acum și un procent însemnat de alte naționalități. Conform statisticii din 1930, România Mare avea în acel an o populație de 18 057 028 de locuitori, din care 71,9% români, 7,9% unguri, 4,4% germani, 3,2% ruteni și ucraineni, 2,3% ruși, 4% evrei, 2% bulgari, 1,5% țigani, 1% turci și tătari, 0,8% găgăuți, 0,3% cehi și slovaci, 0,3% polonezi, 0,1% greci, sub 0,1% albanezi, armeni etc.

În Transilvania, provincia cu potențialul cel mai ridicat de conflicte etnice, românii reprezentau conform aceleiași statistici 57,8% din populație, ungurii 24,4%, germanii 9,8%. Conform anuarului statistic din 1940, în 1939 populația țării crescuse față de 1930 cu aproape două milioane, ajungînd la 19 933 802 de suflete, o creștere cu atît mai surprinzătoare cu cît se datora aproape în întregime sporului natural¹.

Într-adevăr, după 1918, România și-a pierdut caracterul de țară de imigrație, numărul celor care plecau definitiv depășindu-l acum, spre deosebire de veacul al XIX-lea, pe al celor care veneau să se stabilească. Legea din 1925 a confirmat libertatea emigrării și imigrării, socotindu-le un drept firesc; pînă în 1938 s-au stabilit în România un număr de 28 580 de cetățeni străini și 11 709 români din afara granițelor statului românesc. Cei care au plecat erau mai ales maghiari, evrei, germani, ruși, membri deci ai naționalităților alipite

României prin tratatele de pace și care nu doreau să trăiască sub noua cîrmuire. În chip destul de ciudat, ritmul emigrării a scăzut după 1930, numărul celor plecați fiind de respectiv 1 372 (1932), 1 179 (1933), 1 371 (1934), 2 423 (1935), 1 617 (1936), 1 337 (1937), 1 679 (1938); pe etnii, emigranții din 1936, de pildă, erau evrei (1 251), germani (138), unguri (93), români (52); din cei plecați în 1938, ultimul an de pace, 907 erau evrei, 303 germani, 229 ruși și ucraineni, 126 unguri, 77 români².

Din punct de vedere social, absorbirea noilor provincii nu a modificat în chip substanțial structura populației; în 1930 populația rurală reprezenta 78,9%, cea urbană 20,1% din totalul populației; România avea un oraș cu peste jumătate de milion de locuitori (Bucureștiul, 631 288), patru cu peste o sută de mii (Chișinău, Cernăuți, Iași, Galați), nouă cu peste cincizeci de mii; statistica pe profesii (1930) arată că 72,3% din cetățenii României își câștigau traiul prin exploatarea solului, 9,4% prin practicarea unei activități industriale, 4,8% ca funcționari publici, 4,2% lucrînd în comerț și credit, 2,8% în transporturi și comunicații³.

Reformele din anii 1917-1923 au schimbat în chip radical vechile structuri sociale și politice, dînd naștere, din punct de vedere instituțional, unei Români foarte deosebite de cea veche. Programul liberal adoptat în 1913 și pe care parlamentul începuse să-l discute încă înainte de izbucnirea războiului a fost treptat adoptat începînd din 1917, cînd regele Ferdinand a semnat decretul privind reforma agrară și pe cel referitor la abolirea sistemului electoral cenzitar și introducerea votului universal. Diferitele prevederi ale reformei agrare s-au legiferat apoi în 1918, 1920, pînă la votarea definitivă a legii agrare în 1921, care desființa în mod practic marea proprietate, transformînd România într-o țară de mici proprietari. Primele alegeri organizate pe baza sufragiului universal au avut loc în 1919; reforma agrară lichidase puterea economică a marii moșierimi, cea electorală spărgea monopolul ei politic; în 1937, erau înscrși pe listele de alegători pentru cameră 4 651 959 de votanți⁴. Ambele legi, impuse de Partidul Liberal, au avut darul să schimbe raportul de forțe pe scena politică internă. Noua situație a fost consfințită prin constituția din 1923, un act fundamental liberal și democratic care va rămîne în vigoare pînă în 1938.

O primă urmare a reformelor de după război și a creării României Mari a fost pulverizarea vieții politice, fragmentarea spectrului

politic pînă atunci stabil și dominat de numai două partide politice, cel conservator și cel liberal. Partidul Conservator, ale cărui merite în construirea României moderne sînt de necontestat, s-a dezintegrat îndată după efectuarea reformei agrare și adoptarea votului universal; guvernul filo-german al lui Marghiloman (19 martie-6 noiembrie 1918) a căzut după reintrarea României în război; sub președinția lui Take Ionescu, conservatorii vor mai reveni o dată la putere, dar numai pentru 30 de zile (1922), dispărînd apoi cu totul din viața politică a țării. La alegerile din 1919, partidul obținuse 3,89% din voturi (16 mandate), la cele din 1920 numai 2,82% (4 mandate), iar în 1922 nu a reușit să trimită nici un deputat în parlament.

Liberalii au continuat, în schimb, să joace un important rol politic, reprezentînd în practică cel mai puternic partid politic al perioadei interbelice. Ei au condus neînterupt din 1914 și pînă în 1919 (cu o scurtă întrerupere între martie-noiembrie 1918), cînd, asemenea altor partide liberale europene, au pierdut alegerile organizate de ei pe baza votului universal. După o scurtă perioadă de organizare și de extindere în teritoriile nou alipite, liberalii s-au reîntors la putere, cîrmuind cu autoritate între 1922-1928 (cu o întrerupere între martie 1926 și iunie 1927) și 1933-1937. Perioada 1922-1926 a fost probabil epoca celor mai mari succese liberale, guvernul lui I. I. C. Brătianu rezolvînd cu pricepere problemele dificile ale organizării noului stat întregit, ale unificării celor 4 regiuni, atît din punct de vedere administrativ cît și din cel legislativ; au fost de asemenea anii refacerii economice și ai aplicării reformelor; s-a adoptat o nouă constituție. Se poate socoti că, în 1926, Partidul Liberal se afla în culmea puterii și influenței sale, încheindu-și o misiune istorică începută la 1848. După 1930, deși încă partid de guvernămînt, rolul liberalilor va scădea însă treptat, lipsit rînd pe rînd de conducători, morți în 1927 (I.I.C. Brătianu), 1930 (Vintilă Brătianu), 1933 (I.G. Duca); i-au înlocuit o echipă nouă de oameni politici fie lipsiți de experiență politică, fie influențabili, în orice caz foarte diferiți de vechea gardă. Ca urmare, partidul și-a pierdut influența fiind înfrînt în alegerile din decembrie 1937; deși învinse, cele două facțiuni liberale au cules totuși 39,81% din voturi.

Principalul partid de opoziție al perioadei interbelice a fost Partidul Național Țărănesc, alcătuit în 1926 prin fuzionarea Partidului Național din Transilvania, condus de I. Maniu, cu Partidul Țără-

nesc, înființat de Ion Mihalache în vechiul regat (1918). Deși aveau o bază de masă mult mai largă decât liberalii, național-tărăniștii nu au guvernat decât foarte puțin, între 1928-1931 și 1932-1933, nereușind să se impună ca un autentic și eficient partid de guvernământ. Conducus de lideri admirabili din punct de vedere moral și patriotic, dar lipsiți de abilitate și suplețea politică a liberalilor, țărăniștii au făcut mai multe greșeli tactice, cum ar fi acceptarea revenirii în țară a principelui Carol (1930) sau „alianța” electorală cu Legiunea (1937), acțiuni care au influențat în chip negativ mersul evenimentelor, grăbind eșecul începătoarei democrații românești și ușurând instaurarea dictaturii. Tărăniștii vor deveni cu adevărat primul partid al țării, cel mai numeros și cel mai popular, abia după 1944, într-o epocă însă în care, din păcate, nici numărul și nici popularitatea nu-l mai puteau aduce la putere.

În afara liberalilor și țărăniștilor s-au mai perindat la cârma țării, pentru scurt timp, alte câteva grupări politice eterogene, cum ar fi Partidul Poporului condus de mareșalul Averescu (1920-1921, 1926-1927), Partidul Național Democrat al profesorului Iorga (1931-1932), Partidul Național-Creștin al lui Goga/Cuza (1937-1938); în același timp, încă din 1921-1922, spectrul politic s-a diversificat și mai mult prin apariția unor partide de extremă stîngă și extremă dreaptă, care nu au ajuns niciodată să guverneze cît timp a durat România Mare, dar care au jucat un rol activ politic, mai ales după 1930.

Influența partidelor de stînga asupra vieții politice românești a fost, în general limitată, spre deosebire de alte țări est europene, Cehoslovacia, Bulgaria, Iugoslavia de pildă, unde atît socialiștii cît și comuniștii au avut oarecare influență. La 1921, Partidul Social-Democrat s-a scindat, rupt între partizanii leninismului, ai aderării la Internaționala a III-a de la Moscova, și cei ai continuării opțiunii social-democrate.

Din punct de vedere numeric, rîndurile Partidului Comunist au fost tot timpul rare, scăzînd de la circa 2 000 pe timpul congresului al II-lea (1922) la 1 500 în 1931, la sub 1 000 pe timpul războiului; după o perioadă de oscilații politice care au durat pînă în 1923, partidul s-a identificat fidel cu interesele sovietice, urmînd aproape fără excepție o stridentă politică antiromânească; o atare linie a găsit ecou, după cum era și firesc, cu precădere în rîndurile naționalităților conlocuitoare, unguri, evrei, bulgari, care, din diferite motive, dar cu aceeași obstinație, se împotriveau statului format la 1918.

Cît privește pe secretarii generali (din 1924 titlul a fost schimbat în acela de prim-secretar), cu excepția lui Gh. Cristescu (1922-1924), toți ceilalți au fost neromâni, aleși la congrese ținute în străinătate sub pulpana Cominternului, sau desemnați direct de Moscova, chiar și fără respectarea formelor statutare: Elek Köblös, alias Bădulescu, maghiar (1924-1928), a fost ales la congresul al III-lea ținut la Viena; Vitali Holostenko, alias Barbu (1928-1931), ucrainean, a devenit secretar la congresul al IV-lea de la Harkov; Alexandru Danieľuk, alias Gorn (1931-1935), ucrainean, i-a succedat lui Holostenko la congresul al V-lea, ținut la Moscova; Boris Ștefanov (1935-1940), bulgar, a fost desemnat secretar prin rezoluția unui comitet central aflat la Moscova; numirea lui Istvan Foriș (1940-1944) a venit tot de la Moscova. Cu o asemenea conducere, la care trebuie adăugate diferitele comitete centrale, birouri politice, secretariate, dominate de reprezentanții acelorași naționalități, nu este de mirare că Partidul Comunist a rămas mereu un partid marginal, al cărui principal obiectiv a fost dezmembrarea statului creat la 1918 și nu interesul poporului român.

Astfel, în 1923, Partidul Comunist și-a însușit teza Cominformului în problema națională și a dreptului la autodeterminare, adoptînd o rezoluție sugerată de Buharin, care a rămas în vigoare pe toată durata epocii interbelice; conform acestei rezoluții, adoptate pe vremea secretariatului lui Gh. Cristescu, România era declarată un stat multinațional, o creație artificială a imperialismului apusean; ca urmare, rezoluțiile partidului au afirmat continuu dreptul națiunilor conlocuitoare la autodeterminare „pînă la completa separare de statul existent în prezent”; reunirea Basarabiei cu țara nu a fost niciodată recunoscută; în 1928, la congresul al IV-lea, s-a acceptat și teza reunirii Bucovinei cu Ucraina; în 1933, partidul a sprijinit ideea alipirii Dobrogei la Bulgaria, aceasta după ce ani la rînd susținuse teza Cominternului care ceruse crearea unei Dobroge independente⁵.

Linia antinațională a comuniștilor precum și amestecul lor în răscoala de la Tatar-Bunar (1924) au fost folosite de guvernul liberal al lui Brătianu pentru scoaterea partidului în afara legii (1924). Politica Partidului Comunist nu a început să se modifice decât după 1935, ca urmare a noii orientări cominterniste, favorabilă fronturilor populare. În ciuda acestei fidelități, epurările lui Stalin nu au cruțat nici Partidul Comunist din România, mulți dintre membrii săi marcantî, Al. Dobrogeanu-Gherea, Marcel Pauker, bulgarul Gh. Cros-

neff, redactorul șef al „Scintei”, dispărând fără urmă în gulagul sovietic, așa cum va dispărea de altfel și un alt român-bulgar celebru, Cr. Racovski, unul dintre stâlpii mișcării socialiste românești de dinainte de război, devenit după 1917 o marcantă figură a politicii sovietice.

Paralizat de lupte fracționiste între 1928-1931, decimat apoi de represiunea stalinistă, condus pînă în preajma războiului de un birou politic aflat în străinătate și de un secretariat cu sediul în țară, Partidul Comunist nu a putut juca decît un rol minor în politica interbelică. Nimeni nu ar fi putut bănuî, în 1938, spectaculoasa răsturnare de situații care i-a netezit drumul spre o putere pentru care nu era nici pregătit, nici dorit.

În 1930, Béla Kun, în numele Cominternului, învinovătea Partidul Comunist din România de lipsă de influență în muncitorime, dînd ca exemplu grevele de la Lupeni (1929) care, afirma reprezentantul Moscovei, se desfășuraseră fără participarea comunistilor⁶. Supărarea Cominternului era întemeiată, mișcarea sindicală și muncitorească aflîndu-se mai mult sub influența socialiștilor decît a comunistilor. Fostul Partid Social-Democrat nu depășea nici el cu mult mîia de membri în ajunul sciziunii din 1921, dar sindicatele pe care le controla în mod indirect aveau totuși la acea dată în jur de 200 000 de membri. Aceștia au reprezentat baza de masă a Federației Partidelor Socialiste din România întemeiată în 1922 și din care făceau parte partidele socialiste din Transilvania, Banat, Bucovina și Partidul Social-Democrat din vechiul regat. În 1927, cele patru partide s-au unificat, dînd naștere Partidului Social-Democrat din România, condus de Titel Petrescu. La alegerile din 1928 partidul a obținut nouă mandate în parlament, la cele din 1931 șapte; apoi, influența sa politică a scăzut continuu, datorită în parte și formării unor disidențe de stînga, cum ar fi Partidul Socialist-Unitar (1928), sau Partidul Socialist Român (1933); la ultimele alegeri parlamentare din vechea Romînie (1937), social-democrații nu au obținut decît 0,9% din voturi, nealegîndu-și nici un reprezentant în parlament. Era evident că nici opțiunea social-democrată, antisovietică, națională dar totuși marxistă nu găsise în popor ecoul și sprijinul pe care contaseră propovăduitorii ei.

Procesul de formare a unei drepte românești a urmat un ritm mai lent decît cel de alcătuire a stîngii. O mișcare de dreapta nu existase în România veche; odată însă cristalizată, dreapta a jucat un rol in-

comparabil mai însemnat în politica internă decît socialiștii sau comuniștii. Pe eșichierul politic românesc, autoritarismul a fost o apariție singulară și neașteptată, lipsită de rădăcini în tradiția politică a veacului al XIX-lea. Fără marile reforme dintre 1917-1923, ridicarea sa ar fi fost probabil cu neputință. Reformele au adus însă la suprafață forțe sociale noi, ambițioase, mai ales din rîndul micii burghezii. În același timp, ele au împins spre periferia societății o parte a vechii boierimi și moșierimi; ciudata întîlnire a acestor forțe sociale nemulțumite va da naștere mișcării legionare, inspirată în perioada ei de maximă influență de un mic-burghez cu origini etnice în parte neromânești și prezidată de un general în retragere, urmaș de vechi voievozi și de împărați bizantini.

Deși începuturile mișcării legionare datează din anii 1922-1923, cînd Corneliu Zelea Codreanu a înființat mai întîi Asociația Studenților Creștini, apoi, împreună cu profesorul ieșean A.C. Cuza, Liga Apărării Național-Creștine (LANC), alcătuirea sa definitivă a avut loc abia în 1927, cînd a luat ființă Legiunea Arhanghelul Mihail, cunoscută după 1930 și sub denumirea de Garda de Fier; naționalistă, antisemită, antioccidentală, promovînd un spirit mesianic, un elitism și un cult al conducătorului care nu existaseră pînă atunci în gîndirea sau în viața politică românească, Garda avea toate trăsăturile mișcărilor de extremă dreaptă contemporane ei. Deși originile și ascensiunea legionarismului se explică în primul rînd prin cauze interne, care nu erau legate sau influențate de nazism sau fascism, este totuși limpede că ascensiunea sa a fost favorizată de continua alunecare spre dreapta a vieții politice europene și de sprijinul direct sau indirect pe care l-a primit de peste hotare.

Sub influența puternicelor personalități care făcuseră România Mare, în primul rînd a lui I.I.C. Brătianu, precum și datorită prezenței pe tron a înțeleptului rege Ferdinand, viața politică a regatului s-a dezvoltat firesc, pe un fond de stabilitate, pînă spre sfîrșitul anilor '20, preocupată de refacerea și unificarea țării abia alcătuite, de stabilirea căilor dezvoltării viitoare. Subita dispariție între 1927 și 1933 a principalilor trei lideri liberali (I.I.C. Brătianu, V. Brătianu, I.G. Duca), precum și moartea neașteptată a regelui Ferdinand (1927), alături de ezitățile și disensiunile conducerii țărăniște, au creat un gol de putere de care au profitat atît Carol al II-lea cît și Garda de Fier; cel dintîi, obligat să renunțe la tron în 1926, din pricina legăturii sale cu Elena Lupescu, a profitat de lipsa de fermitate

a guvernului Maniu și s-a întors ilegal în țară (1930), obținând apoi anularea legii din 1926 și încoronarea sa ca rege; cea de a doua, interzisă pentru un timp, în 1931, apoi din nou în 1933, a reapărut ca partid politic legal în 1935 sub numele de *Totul pentru Țară*. Popularitatea Legiunii a crescut continuu, alimentată atât de criza economică cât și de neputința vechilor partide politice de a găsi soluții de îndreptare a situației.

Anii '30 au fost în mare măsură dominați de raporturile din ce în ce mai încordate dintre rege și Gardă; asasinarea la Sinaia a primului ministru liberal I.G. Duca (decembrie 1933) a pus capăt lungii perioade de civilitate și liberalism de tip clasic din viața politică românească; cenzura a fost reintrodusă (1934), pentru prima dată din 1862, iar guvernul a căpătat dreptul de a cîrmui prin decrete-lege. Liberalii, divizați între partizanii lui Dinu Brătianu, unul dintre feciorii lui Ion Brătianu, continuatorul vechii tradiții brătieniste, între cei ai lui Gheorghe Brătianu, fiul lui Ion I.C. Brătianu, istoric mare, dar om politic mediocru, și între cei ai lui Gh. Tătărescu, om de casă al Palatului, au guvernat cu acesta din urmă ca prim-ministru din 1933 și pînă în decembrie 1937, tot mai dependenți de rege, tot mai conservatori și, cu excepția grupului bătrînilor, tot mai corupți și nepopulari. Ca urmare, deși la putere, guvernul liberal a pierdut alegerile din decembrie 1937, la care au participat 13 partide politice principale și 53 de grupări secundare, cifre sugestive, vădînd pulverizarea extremă a spectrului politic. Partidul Liberal a obținut 35,92% din voturi, neajungînd deci la 40% care i-ar fi dat dreptul, conform legii primei majoritare din 1926, să formeze un guvern cu majoritate parlamentară absolută; liberalii disidenți ai lui Gh. Brătianu au cîștigat 3,89% din voturi, țărăniștii lui Maniu 20,40%, partidul *Totul pentru Țară* 15,58%, Partidul Național Creștin condus de O. Goga și A.C. Cuza 9,15%. Restul de voturi a fost împărțit între două disidențe țărăniste (3,93%), Partidul Poporului (0,83%), Frontul Muncii (0,83%), Partidul Maghiar (4,43%), Partidul Evreiesc (1,42%) și Partidul Social-Democrat (0,94%)⁷. În aceste condiții, regele a încredințat formarea guvernului național-creștinilor, deși aceștia obținuseră mai puțin de 10% din voturi. Atît atmosfera internă cît și climatul internațional lăsau să se întrevadă o alunecare spre dreapta și o situație de reală primejdie pentru regimul tradițional parlamentar. În aceste condiții, cele două grupări liberale s-au reunit, iar în ianuarie 1938 au început tratative cu Maniu în vederea

constituirii unui „bloc constituțional” care să mai poată salva ceea ce mai era de salvat din regimul democratic. În paralel, avea loc și o încercare de concentrare a forțelor de dreapta, care, împreună, obținuseră la alegeri un sfert din votul popular; primul ministru desemnat, O. Goga, a intrat în tratative cu Legiunea. Temîndu-se de posibilitatea unei astfel de înțelegeri, dar răspunzînd și propriilor sale imbolduri dictatoriale, regele a dizolvat partidele politice și parlamentul instaurînd dictatura regală (10 februarie 1938). Din punctul de vedere al structurilor interne, România Mare, cea construită de generația întregirii, înceta astfel să mai existe. Democrația, imperfectă cum fusese ea, era înlocuită, pentru prima dată în istoria țării, cu un regim de tip autoritar.

Politica externă a României Mari nu a cunoscut schimbările, variațiile, contradicțiile politicii interne. Cu excepția filo-germaneilor Gărzi de Fier, celelalte forțe politice, de la partidele istorice la palat, și-au îndreptat eforturile spre crearea unui regim de securitate europeană care să garanteze, sub egida pactului Ligii Națiunilor, statutul internațional rezultat de pe urma tratatelor semnate între 1918 și 1920; astfel, în 1921, România, Cehoslovacia și Iugoslavia au creat Mica Înțelegere, o alianță defensivă și antirevizionistă, menită a garanta prevederile păcii de la Trianon; tot în 1921, s-a încheiat o convenție de alianță cu Polonia, înlocuită în 1926 cu un tratat de garanție; în 1926, România a semnat un tratat de alianță cu Franța și un tratat de amicitie și colaborare cu Italia, țara care, în acea perioadă de după Locarno, mai susținea încă principiul statu quo-ului teritorial; în 1928, Bucureștiul a aderat la pactul Briand-Kellog, care interzicea războiul ca mijloc de rezolvare a litigiilor, apoi la protocolul de la Moscova (1929), prin care statele est-europene și Uniunea Sovietică își asumau obligații similare, la convenția de definire a agresorului (1933) și la pactul de neagresiune și conciliațiune de la Rio de Janeiro (1933).

Diplomația română a fost de asemenea permanent preocupată de înjghebarea unor pacte regionale menite a garanta frontierele existente; un prim astfel de pact a fost Mica Înțelegere. Din 1930, au început să aibă loc conferințe anuale balcanice, încheiate peste patru ani cu semnarea, la Atena, a pactului Înțelegerii Balcanice, prin care România, Grecia, Iugoslavia și Turcia își garantau reciproc frontierele. Diplomații români, Titulescu, îndeosebi, au avut o activitate deosebită și în cadrul Ligii Națiunilor, opunîndu-se invaziei

Chinei (1932), Etiopiei (1936) și ocupării Renaniei (1935). Urmind exemplul Franței, Bucureștiul a reluat în 1934 relațiile diplomatice cu Moscova, pregătindu-se chiar, în 1935-1936, să semneze un pact de asistență mutuală româno-sovietic, care ar fi garantat independența și integritatea teritorială a țării, în granițele trase la 1918.

Evoluția evenimentelor internaționale, creșterea rolului Germaniei, inactivitatea și lipsa de fermitate a democrațiilor occidentale l-au forțat pe Carol al II-lea, care fusese de altfel inițiatorul noilor orientări diplomatice de după 1930, să înceapă după 1936 o oarecare reorientare a politicii externe, menite a evita izolarea diplomatică a țării. N. Titulescu, prea identificat cu politica franceză și cu Liga Națiunilor, a fost înlăturat de la conducerea Ministerului de Externe (1936), planul alianței cu Sovietele a fost abandonat; în momentul instaurării dictaturii regale, clasa politică română era, în chip evident, lipsită de unitatea de vederi pe care o avusese până atunci, ruptă între adepții continuării vechii politici externe și cei ai apropiierii de regimurile totalitare. Dacă Maniu, și cu el vechea generație de oameni politici, considera că este „direct criminal acel român care direct sau indirect vrea să ducă politica externă a României în orbita politicii germane” (ianuarie 1938), Codreanu declara în schimb că „sunt contra marilor democrații ale Occidentului... La 48 de ore după biruința mișcării legionare, România va avea o alianță cu Roma și cu Berlinul” (1937)⁸. Nu e de mirare că regele a sperat să găsească în dictatură soluția salvatoare pentru criza care bîntuia la sfîrșitul anilor '30 atât în politica internă cît și în cea externă a României Mari.

Economia. Statisticile vremii arată că între 1920 și 1940 România ocupa locul al patrulea în Europa din punctul de vedere al suprafețelor cultivate și locul cinci în lume sub raportul producției agricole totale; pămîntul folosit pentru agricultură reprezenta 62,23% (1930) din suprafața țării; 83,28% din terenul arabil era cultivat cu cereale. Către sfîrșitul anilor '30, ponderea cerealelor pe ansamblul producției agricole a scăzut întrucîtva în favoarea plantelor alimentare și a celor industriale. România interbelică a continuat însă să fie o mare producătoare și exportatoare de cereale, așa cum fusese și înainte de război; practica însă o agricultură extensivă, cu un foarte lent ritm de modernizare⁹.

Cu toate acestea, întemeietorii României Mari făcuseră din modernizarea agriculturii și a relațiilor agrare una din cheile de boltă

ale noii societăți; reforma propusă de I.I.C. Brătianu în 1913 prevăzuse îndreptarea situației nefirești în care moșierimea stăpînea 60% din terenul agro-silvic în timp ce țărănimia nu posedea decît 40%; în 1918, 44% din familiile țărănești aveau sub trei hectare de pămînt, 15,21% sub un hectar, iar 300 000 de țărani nu aveau pămînt deloc.

Reforma agrară s-a legiferat treptat; în 1917, parlamentul refuzat la Iași a înscris dreptul de expropriere în constituție; apoi, începînd din decembrie 1918, legea s-a aplicat progresiv, pe regiuni, mai întîi în vechiul regat, apoi în Transilvania, Bucovina, Basarabia, întregul proces încheindu-se în 1921 prin votarea unei legi agrare definitive de către parlament; au fost improprietăriți 1 393 353 capi de familie cu 5 811 827 hectare, cîte șase în Basarabia, cinci în vechiul regat, patru în Transilvania, 2,5 în Bucovina.

Reforma a schimbat din temelie structura proprietății, România devenind peste noapte, dintr-o țară de latifundii, o țară de mici proprietari, proprietățile de pînă la cinci hectare reprezentînd 82,70%, cele de pînă la zece hectare 94,72% din totalul proprietăților; marile moșii au fost în schimb reduse la suprafețe variînd între 100 și 500 de hectare. Domeniilor coroanei li s-au expropriat 46 422 hectare, Episcopiei Sfîntului Spiridon (Iași) 38 669, contesei maghiare Christina Wenkheim (Arad) 31 866, fostului prim-ministru conservator Al. Marghiloman 3 668¹⁰.

Pe hîrtie, lucrurile păreau să stea într-adevăr bine, cele mai multe din relele trecutului veac duse, cele mai multe din dorințele progresiștilor împlinite; țăranul era în sfîrșit proprietar, arendașul dispăruse, marii moșieri absenteiști și nepreocupați de pămînt și ei. Și totuși, foarte repede, reformatorii și-au dat seama că teoria și practica social-economică nu fac întotdeauna casă bună. Fără capital și inventar agricol corespunzător, fără suficiente cunoștințe agro-zootehnice, fără sprijinul statului, cu o lege a moștenirii care a divizat continuu pămîntul abia cîpătat, loviți la numai cîțiva ani după reformă de marea criză economică, țărăanii proprietari s-au dovedit în cele din urmă mai proști agricultori decît fuseseră marii proprietari. Producția de cereale a țării nu a atins nivelul antebelic decît în 1929; producția medie la hectar pe perioada 1923-1927 nu a ajuns decît la 850 kg la grîu, la 1 100 kg la porumb. Cu toate acestea, datorită prețului scăzut al mîinii de lucru, indicele de rentabilitate era totuși la nivelul celui mondial.

Deși reforma agrară fusese opera Partidului Liberal, guvernele liberale, care au cîrmuit între 1922 și 1928, s-au dezinteresat practic de soarta agriculturii; creditele acordate de Banca Națională s-au dublat, ajungînd să însumeze, în 1927, 4 024 991 lei, dar valoarea lor era departe de a corespunde necesităților, gospodăriile țărănești nereușind să obțină împrumuturile pe termen lung necesare practicării unei agriculturi moderne. În plus, guvernul a impus pînă în 1929 taxe foarte ridicate la exportul de cereale; prăbușirea prețurilor la produsele agricole după 1929 (1929=100, 1932=47,4, 1933=44,9) a sfîrșit prin a pune capăt în mod definitiv speranțelor micilor proprietari și ale tuturor celor care, politicieni, economiști, nădăjduseră să rezolve toate problemele agriculturii românești prin simpla împrumutarea și prin lichidarea marii proprietăți¹¹.

Anii '30 au adus o binevenită schimbare a politicii agrare oficiale; taxele vamale de export au fost suprimate (1931), statul intervenind acum în mod activ pentru încurajarea exportului de cereale, o politică necesară ținînd seama de acumularea stocurilor nevindute. Primele de export au ajuns în 1931/1932 la 10 000 lei de vagon de grâu exportat, la 13 000 lei de vagon de făină, cheltuielile fiind apoi recuperate prin taxe pe piine. În anii 1933-1934, statul a efectuat cumpărări masive de cereale pentru a menține prețul, iar după 1935 a introdus și un preț minimal de cumpărare a produselor agricole, garantînd astfel un venit stabil producătorilor. În 1937, an în care 75% din proprietățile țărănești ajunseseră să aibă sub 5 hectare, s-a adoptat și legea privind organizarea și încurajarea agriculturii, ale cărei prevederi erau îndreptate tocmai împotriva pulverizării proprietăților create prin împrumuturi.

Toate aceste măsuri, la care trebuie adăugat și subitilul interes al Germaniei pentru produsele agricole românești, cumpărate și stocate în vederea războiului, au făcut ca ultimii ani ai epocii interbelice să fie, pentru agricultură, ani de progres. Numărul tractoarelor a crescut de la 3 257 (1927) la 5 732 (1939), al mașinilor de treierat de la 12 779 (1927) la 18 828 (1939); în 1938, lucrau în agricultura țării 1 500 de ingineri agronomi, 500 de conducători agronomi și 25 000 de agronomi absolvenți ai școlilor inferioare de agricultură; producția medie la hectar a crescut și ea, cea de grâu, de pildă, variînd de la regiune la regiune, ajungînd la 1 450 kg (1938) în Basarabia, la între 1 600 kg și 2 542 kg în Muntenia, la între 1 600-2 000 kg în Transilvania și la între 2 000-2 750 kg în Moldova. Deși speranțele

puse în restructurarea relațiilor agrare la 1921 nu fuseseră nici pe departe împlinite, agricultura, care avea o pondere de 54,9% (1937) din venitul național total, reprezenta totuși o însemnată avuție națională pe cale de dezvoltare, capabilă nu numai să hrănească populația, dar și să exporte însemnate cantități de cereale¹².

Dacă agricultura a avut parte de o dezvoltare lentă, contradictorie și deseori întreruptă, industria interbelică a progresat continuu și într-un ritm relativ ridicat, atingînd cote maxime în 1938, aceasta în ciuda nivelului scăzut de la care pornise în 1918; pierderile de pe urma războiului fuseseră uriașe, diferitele ramuri industriale producînd cu mult sub nivelul producției antebelice. Producția de petrol, de pildă, era mai redusă cu 47,6%, cea de cărbune cu 21,7%; industria zahărului producea în 1919 doar 16% din producția antebelică, cea a hîrtiei 38%, a lemnului 50%, cea alimentară 57%. Pe ansamblul României Mari, producția industrială a anului 1919 nu depășea 25% din nivelul producției anului 1913.

Anii '20 au fost martorii unei înfierbîntate discuții în jurul problemei industriei și a industrializării. Liberalii, preluînd formula veche de mai multe decenii a lui Ion Brătianu „prin noi înșine”, au susținut linia industrializării pe căi interne, fără ajutor din afară și fără a recurge la capital străin. Nu era o poziție cu totul dezinteresată din moment ce Partidul Liberal controla Banca Națională și cea mai mare parte a sistemului de credit. Național-țărăniștii, pe de altă parte, s-au așezat pe poziția opusă a „porților deschise”, favorizînd pătrunderea capitalului străin în economia românească. În practică, cum liberalii au cîrmuit între 1914-1919, 1922-1928 și 1933-1937, iar țărăniștii numai între 1928-1931, 1932-1933, pe deasupra și ani de criză, „prin noi înșine” a învins „porțile deschise”; partea capitalului străin pe ansamblul economiei a scăzut de la 36% în 1929 la 21% în 1938, ponderea sa principală fiind în industria mare (70% în 1929, 40,5% în 1938). Pe țări, capitalul englez reprezenta, în 1938, 13,59% din totalul capitalului existent în economie, cel francez 9,33%, cel american 5,88%, cel italian 3,04%, cel german 0,60%¹³.

Liberalii — dar nu numai ei — au practicat o politică protecționistă activă, care a apărut efectiv industria națională; legi protecționiste s-au votat în 1924, 1927, 1929, întărite apoi în 1931, 1935, 1936. Ca urmare, importul de produse fabricate a scăzut continuu între 1920 și 1938, iar industrializarea a cunoscut un ritm accelerat, printre cele mai ridicate din Europa. Rata de creștere a industriei a

fost de 5,3% între 1920-1929, de 3,4% între 1929-1938. Această cifră mai scăzută se explică în primul rând prin criza economică; dacă luăm în considerare însă numai perioada 1933-1938, atunci rata creșterii a fost de 6,2%. Deși numai 10,2% din totalul populației active era ocupată în industrie, partea industriei era în 1929 de 34,6 din produsul social total, de 22,9% din venitul național. Pe regiuni, valoarea producției industriale era în 1926 de 20 331 milioane lei în vechiul regat, de 19 133 milioane lei în Banat și Transilvania, de 3 246 milioane în Bucovina și de 896 milioane lei în Basarabia. Coeficienții cei mai ridicați de industrializare erau în industria sticlăriei (68,8%), apoi în construcții (65,7%), metalurgie (54,2%), în industria electronică (45,7%), în cea chimică (44,6%). Productivitatea cea mai mare era însă înregistrată de industria chimică, iar cea mai scăzută de cea a lemnului. Industria chimică ocupa de altfel primul loc între diferitele ramuri industriale în ceea ce privește capitalul investit, forța motrice și valoarea producției; dezvoltate erau mai ales întreprinderile legate de exploatarea și prelucrarea petrolului și a gazului metan, cum ar fi rafinăriile, fabricile de coloranți, de îngrășăminte chimice, cele de medicamente, fabricile de acid sulfuric, carbid, sodă caustică și sodă calcinată.

Criza economică a întrerupt această rapidă dezvoltare, producția industrială scăzând în anul de vîrf al crizei (1932) cu 57% față de anul 1929; după 1933, procesul de creștere și-a reluat însă cursul, stimulat de diferitele măsuri de încurajare a industriei (legea din 1936 acorda mari avantaje economice întemeietorilor de întreprinderi), de procesul de concentrare al întreprinderilor (în 1936, 13 societăți anonime miliardare dețineau 48% din totalul capitalului industrial; în metalurgie procentul era de 90%), precum și de accelerarea pregătirilor de război pe întregul continent. Dacă industria bunurilor de consum a avut parte de o rată de creștere modestă, datorită îngustimii pieței interne și nivelului de trai relativ scăzut, diferitele ramuri de vîrf, mai ales în metalurgie, au cunoscut rate de creștere remarcabile; în zece ani (1930-1939) producția de laminat a crescut cu 81,5%, cea de mașini cu 111,8%, cea de piese de fontă și oțel cu 258%¹⁴. În aceeași perioadă producția de obiecte de menaj și de mobilă a crescut cu numai 39%.

Producția petrolieră a cunoscut și ea o curbă crescătoare, atinșind punctul culminant, 8,7 milioane tone, în 1936; apoi, cantitățile extrase au început să scadă, stabilindu-se în 1939 la 6,2 tone¹⁵.

Ritmurile relativ înalte de industrializare au fost obținute în ciuda folosirii doar a unei părți din capacitatea de producție existentă, mai ales în industria bunurilor de consum și în industria alimentară; în 1938, de pildă, fabricile de bere lucrau cu 40% din capacitatea existentă, cele de ulei cu 60%, cele de ciment cu 56%. Limitele progresului economic fuseseră în chip evident atinse, ele nu s-ar mai fi putut extinde fără o restructurare a relațiilor sociale interne și o lărgire a puterii de cumpărare a populației. Indiferent însă de această încheiere, ceea ce este în afară de orice îndoială este faptul că economia interbelică a cunoscut un proces de neconținută creștere, de progres, neafectat de degradarea vieții politice. Din punct de vedere economic, România Mare a fost o țară în curs de dezvoltare.

Structura comerțului interbelic a fost direct influențată de transformările structurale ale economiei, precum și de evoluția situației internaționale. Dominat inițial de Franța și de Anglia (1918-1929), importul și exportul și-au schimbat treptat orientarea, îndreptându-se spre Germania, interesată după 1933 mai ales în achiziționarea de materii prime și de cereale, dornică în același timp a vinde mărfuri industriale și armament. În 1938, 28,9% din valoarea produselor importate venea din Germania, 9,4% din Anglia, 6,1% din Franța; în același an, 36,8% din valoarea exporturilor românești luau calea Reichului, 8,1% a Angliei, 7,7% a Franței. Partea Germaniei a crescut și mai mult după înghițirea Austriei și mai ales a Cehoslovaciei, pînă atunci unul dintre principalii parteneri comerciali ai României.

Dezvoltarea industriei a modificat și structura importurilor, partea produselor fabricate micșorîndu-se în favoarea unor materii prime, importate pentru prelucrarea lor în țară; astfel, importul de materii prime a crescut între 1930 și 1939 de la 9,6% la 33,8%, cel de produse finite scăzînd în schimb de la 65% la 33% din totalul cantităților importate. În aceeași perioadă, procentul de produse semifabricate importate a crescut de la 25,4% la 33,2%. Semnificativă a fost și scăderea exportului de cereale din valoarea globală a exportului țării, procentul valoric trecînd de la 49,9% (1927) la 24,4% (1938)¹⁶.

Societatea. Ca orice societate în curs de dezvoltare și cea românească a fost o lume a contrastelor. Echipele regale de sociologi care au cutreierat în anii '30 satele, publicîndu-și concluziile privind stadiul civilizației rurale, au tras îndeosebi încheieri pesimiste; țărăni-

mea trăia prost, consuma prea multe glucide provenind din cereale, prea puține proteine și grăsimi, mînca prea puțină carne, prea multe alimente vegetale. Cu toate acestea, statisticile anilor 1923-1927 arată că, pe cap de locuitor, consumul anual de cereale era de 436 kg, cifră destul de ridicată, și că 70% din alimente erau furnizate de gospodăriile proprii.

La orașe, în schimb, dezvoltarea economiei a adus cu sine schimbări rapide și modernizatoare; Bucureștiul vechiului regat, cu case boierești încărcate cu verdeață, și-a tras bulevarde drepte și largi, cu blocuri cubiste pe ambele laturi. „Micul Paris” era, fără îndoială, principala capitală a Europei de sud-est, o înflorire pe care o avusese de altfel vreme de multe veacuri și pe care avea s-o piardă după 1948. Față de 1913, prețurile medii crescuseră mult, mai ales la alimente, dar și veniturile se ridicaseră simțitor; raportate la nivelul maxim al anului 1929, prețurile ultimului an de pace erau totuși mai scăzute cu aproximativ o treime; kilogramul de carne de vacă se vindea cu 22,50 lei, cel de carne de porc cu 29,90; brînză de Brăila, mîncarea săracului, costa 39,50 lei kilogramul, pîinea albă 8,70 lei kilogramul, cea neagră 7,20; un ou valora 1,73 lei, un kilogram de cartofi 3,25; în schimb, chirile la case erau scumpe, 3 camere costau 2 916 lei pe lună în 1929, 1 595 în 1938; produsele de îmbrăcăminte erau și ele mai ieftine înainte de război decît fuseseră cu zece ani mai înainte, prețul unui metru de stofă bărbătească scăzînd de la 805,65 la 534 lei, cel al unei perechi de pantofi de la 766,05 la 605 lei¹⁷.

Veniturile variau firește după ocupație, cel mediu al burgheziei românești fiind de 200 000 lei pe an, suficiente totuși pentru a îngădui un rezonabil trai zilnic. Un prim-ministru se plătea cu aproape un milion de lei pe an, o sumă care i s-ar fi părut exorbitantă unui Carp sau Catargiu, cu atît mai mult cu cît pe vremea vechii Români ministeriabilii trăiau mai mult din veniturile lor decît din cele ale statului. În anul maximei sale dezvoltări economice (1938), țara avea conform statisticilor oficiale 716 milionari (din care 7 cu un venit de peste 10 milioane), 70 529 de contribuabili cu un venit anual de peste 100 000 lei, 304 400 de contribuabili cu un venit între 20 000 și 40 000¹⁸. Relativa bunăstare a lucrătorilor explică poate și slăbiciunea mișcării sindicale, muncitorimea agitîndu-se activ, prin greve și manifestări de stradă numai în 1920, 1929, 1933. După re-

începerea redresării economice din anii '30, frămîntările sociale au fost rare și fără însemnătate.

Educația publică a făcut și ea progrese după 1918, deși ritmul de alfabetizare a fost mai redus între 1920-1938 decît între 1899-1914. În 1930, știau carte trei pătrimi din orașeni și jumătate din săteni, procentul de știutori de carte fiind pe întreaga țară de 57,1%; el varia însă de la regiune la regiune, fiind de 72% în Banat, de 67,3% în Transilvania, de 56,1% în vechiul regat, de numai 38% în Basarabia. Dintre toți știutorii de carte, numai 3% aveau studii superioare, 83% urmaseră numai școala primară; restul se împărțea între absolvenții de școli profesionale (3,2%) și cei ai învățămîntului mediu (8,6%)¹⁹.

Guvernarea liberală dintre 1922-1928 a făcut mari eforturi pentru dezvoltarea învățămîntului; bugetul instrucțiunii publice a fost aproape triplat, trecînd de la 954 000 000 (1922) la 2 643 114 240 lei (1926); legea învățămîntului (1924) a sporit școala generală obligatorie de la 4 la 7 clase și a extins obligativitatea învățămîntului primar de la 12 la 18 ani, prevăzînd pedepse aspre pentru părinții care nu-și trimiteau copiii la școală; legea a organizat de asemenea cursuri de alfabetizare pentru adulți, școlind, în 1925, 730 000 de cetățeni, și a restructurat rețeaua școlilor normale de învățători. Numărul acestora a trecut de la 25 000 în 1922 la 37 000 în 1926; cel al școlilor primare crescuse în aceeași perioadă de la 12 000 la 23 000, al școlilor secundare de la 297 la 370, al celor profesionale de la 174 la 344.

Dinamica cea mai ridicată a avut-o însă învățămîntul superior. România avea în 1922 patru universități (București, Iași, Cluj, Cernăuți), o academie de comerț la Cluj, una de drept la Oradea și un institut teologic la Chișinău. Numărul studenților a crescut necontenit pînă la începutul anilor '30, în anul universitar 1926-1927 fiind înscriși la diferite facultăți 27 903 studenți, dintre care 4390 evrei, 509 unguri, 465 germani, restul români; peste cîțiva ani, în anul universitar 1933/1934, numărul lor crescuse la 38 869. Statul aloca de asemenea anual mari sume de bani pentru burse în străinătate.

Statistica studențimii arată că majoritatea celor înscriși urmau dreptul (38,63%), apoi literale și filozofia (26,58%), abia în al treilea rînd diferitele facultăți de științe exacte (16,84%); urmau apoi medicina și farmacia (12,07%), teologia (5,70%), medicina veterinară (0,93%)²⁰. În lipsa unor statistici complete, aceste procente, va-

labile pentru anul universitar 1928-1929, nu pot fi urmărite în evoluția lor ulterioară. Numărul studenților a scăzut în orice caz spre sfârșitul anilor '30, ierarhia diferitelor facultăți rămânând însă aceeași; cei mai mulți dintre români își doreau așadar să ajungă avocați, magistrați, cu gândul desigur la cariera publică.

Intellectualitatea epocii interbelice seamănă foarte puțin cu cea premergătoare alcătuirii României Mari. Spre deosebire de vechea generație, o găsim mai puțin obsedată de aspectele politice ale problemei naționale. Întregul veac al XIX-lea sacrificase în mod conștient valoarea estetică pe altarul valorii naționale; aceasta odată împlinită, cărturarii au putut în sfârșit păși în universalitate, părăsind îngustele preocupări regionale. Vechile valori sînt puse acum la îndoială, nume venerabile nu mai sînt recunoscute sau acceptate unanim; Iorga, de pildă, este contestat — pe nedrept de altfel — de o întreagă nouă școală istorică ce pune la fapt, documentul în locul interpretării romantice. Mulți dintre vechii cărturari, foarte activi pe plan național înainte de 1918, deveniseră sterili, O. Goga, C. Stere, de pildă, nereușind să-și definească poziția în noua lume. În locul lor irupe acum o nouă generație, tină, eliberată de vechile tabuuri și obsesii, iconoclastă. Unii, Brăncuși în sculptură, Ion Barbu, Ion Vinea, Ilarie Voronca, Tudor Arghezi, George Bacovia în poezie, practică un modernism agresiv și innoitor; acum se înceagă la Eugen Ionescu teatrul absurdului, precedat de nuvelele lui Hurmuz, mort foarte tină, în 1923; acum compune G. Enescu *Oedip*, prima operă românească reprezentată pe scenele Apusului (1936). Numeroși a fost și grupul avangardiștilor în pictură.

Mulți dintre acești avangardiști au avut simpatii pentru mișcările de stînga, încadrîndu-se apoi, după 1944, în Partidul Comunist și eșuînd în cele din urmă, asemenea lui G. Bogza, în platitudinile realismului socialist. Alții, ostili oricărei dictaturi, au ales exilul, unii chiar înainte de război, Eugen Ionescu, alții după el, Brăncuși, Enescu, Eliade, Cioran.

De mare influență culturală s-au bucurat în perioada interbelică și cîțiva cărturari de dreapta, filozofi și scriitori deopotrivă, precum Nae Ionescu, Nichifor Crainic, Lucian Blaga, primii doi apropiați din punct de vedere politic de Legiune. Toți trei au respins modernismul de tip apusean căutînd să definească o spiritualitate românească specifică și să întoarcă cultura țării la originile ei tradiționale, creștine, „pervertite” de occidentalism. N. Ionescu a văzut în or-

todoxie esența sufletului românesc; gîndirismul lui N. Crainic a propovăduit un misticism ortodox militant, autoritar și antioccidental, chemînd la construirea unei societăți etnocratice și corporatiste, bazate pe presupuse valori tradiționale; L. Blaga, poet și filozof de mare valoare, a creat teoria „spațiului mioritic”, bînuită matrice a spiritului românesc. Toți trei au fost victima regimurilor instaurate după 1938, N. Ionescu pătîmind de pe urma lui Carol al II-lea, Crainic uitat în închisorile comuniste, Blaga redus la completă tăcere după 1944 și reabilitat parțial, ca poet, numai după moarte (1961).

În ciuda strălucirii intelectuale, gînditorii de dreapta nu au lăsat totuși decît o amprentă palidă asupra culturii românești; poate că ecoul cel mai durabil l-au avut tot adepții valorilor occidentale, cei negați de generația tină; noua școală istorică are totuși mai puține merite decît geniul istoric al bătrînelui Iorga; academicianul profesor filozof Ion Petrovici a avut desigur mai puțină strălucire decît Nae Ionescu, dar a școlit, în schimb, asemenea lui Maiorescu, o solidă generație de studenți; la fel C. Rădulescu-Motru; iar modernismul și spiritul occidental al criticului literar Eugen Lovinescu a reardus în literatură, asemenea junimiștilor, măsura și bunul simț care lipseau de cele mai multe ori extremismului cultural al anilor '30.

Un mare rol în dezvoltarea culturii interbelice l-au avut intelectualitatea tehnică și cea legată de științe sociale noi în România, cum ar fi economia politică sau sociologia. Dimitrie Gusti a creat o originală școală sociologică, în timp ce Virgil Madgearu, Victor Slăvescu, Mihail Manoilescu, Gheorghe Zane au pus bazele gîndirii economice românești moderne. Îndată după 1920 s-au înființat numeroase institute de cercetări, cum ar fi institutul central de statistică, mai multe institute de istorie românească și universală, apoi institutele de chimie, de cercetări economice, forestiere, energetice, zootehnice, de seruri și vaccinuri, de sociologie.

* * *

România Mare a fost de fapt opera oamenilor României vechi; ei au fost aceia care au știut folosi împrejurările internaționale prielnice pentru a-și reîntregi țara. Fără acești abili oameni politici ai României vechi, cea nouă nu ar fi fost posibilă.

Dar România Mare nu a însemnat doar granițe lărgite, provincii reunificate; a însemnat și un nou sistem social și un nou sistem politic; a însemnat trecerea de la liberalismul nedemocratic la democrația liberală; și din acest punct de vedere, intern, România Mare a fost opera unor oameni politici formați în veacul al XIX-lea, în regat Brătienii și susținătorii lor, în Transilvania vechii memorandiști, Maniu, cu toții spirite europene, democratice, care au impus de sus reforme radicale de natură a moderniza din temelii structurile economice, sociale și politice ale noului stat.

Aceste reforme au tulburat, cum era și firesc, echilibrul social; pe temeiul votului universal s-a ridicat multă pleavă politică, de dreapta ca și de stînga, la sate, la orașe și pînă pe treptele palatului regal. Din nefericire pentru țară, generația ctitorilor a dispărut neașteptat de repede, iar cei cîțiva rămași au fost repede depășiți de vahul noilor veniți și de cursul evenimentelor. Noua generație politică, cea născută din reforme, cea de după 1930, nu mai seamănă cu generația bătrînilor; corupția, violența, arivismul au înlocuit civilitatea vechii elite politice. Fenomenul era desigur european, dar această generalitate nu-l face mai atractiv. Ca urmare, oamenii noi, care nu ar fi putut apărea fără liberalizarea vieții politice de la începutul anilor '20 și care ar fi trebuit să consolideze România Mare, în fapt au distrus-o, cu mult înainte de dezmembrarea ei de către puterile totalitare și sateliții lor. La 1938, vechile visuri ale lui Ferdinand și ale Brătienilor, democratismul fundamental al lui Maniu erau evident moarte.

Cu toate acestea, principiile și temeliile pe care se înălțase România Mare fuseseră bune; economia și cultura au progresat continuu. Anii interbelici au fost ani de dezvoltare, ca de altfel în întreaga Europă de răsărit. Degenerarea politică, venită repede și pe neașteptate, degradarea clasei conducătoare au fost mult accentuate de evoluția situației internaționale, de victoria fascismului și a nazismului în Italia și Germania și de slăbirea treptată a influenței marilor democrații occidentale. Este de presupus că, fără amestecul celor dintîi, întreaga zonă și-ar fi consolidat începuturile democratice. În noile condiții internaționale însă, soarta țării era pecetluită, democrația făcînd loc în chip inevitabil dictaturii; mai întîi celei de dreapta, incomplete, răsturnabile, apoi celei de stînga, comuniste, rămasă stăpînă peste Europa de răsărit pînă în zilele noastre.

12. REGIMURILE AUTORITARE (1938-1944)

Dictatura regală. Din punctul de vedere al instituțiilor sale fundamentale, România Mare a încetat să existe în 1938 o dată cu instaurarea primei dictaturi din istoria țării; litera vechilor instituții fusese de multe ori rău aplicată, funcționarea lor incompletă, dar spiritul lor fusese, de netăgăduit, bun. Acum, spiritul însuși se pervertise, îngreunînd progresul și dezvoltarea reală. Lovitura de stat regală însemna negarea întregului curs urmat de istoria românească de la revoluția lui Tudor Vladimirescu încoace.

Alegerile au fost înlocuite cu referendumul. Noua constituție a primit 4 297 581 de voturi pentru, 5 483 de voturi contra, o primă manifestare a mentalității care cerea poporului nu numai să aprobe, dar să o facă și cu entuziasm. Vechile alegeri se câștigaseră deseori cu majorități de sub 60% și nimeni nu se gîndise să le conteste legitimitatea; cifrele referendumului sînt o semnificativă mărturie a înlocuirii spiritului parlamentar cu cel autoritar.

Constituția lui Carol al II-lea nu mai păstra aproape nimic din vechile instituții democratice introduse prin constituțiile lui Carol I (1866) și Ferdinand (1923); în primul rînd nu se mai vorbea despre drepturile cetățenilor, ci despre obligațiile lor; se interzicea printre altele „a propovădui prin viu grai sau în scris schimbarea formei de guvernămînt a statului“, o formulă care reintroducea delictul politic într-o formă apropiată de felul în care îl formulase Codul Callimachi (1817)²¹, dar care dispăruse din actele fundamentale ulterioare; pentru a garanta liniștea publică se introducea pedeapsa cu moartea și pe timp de pace, o prevedere care nu existase în nici o constituție anterioară. În același timp, regele punea capăt separării puterilor, atribuindu-și atît puterea executivă cît și pe cea legislativă, lipsind senatul și adunarea deputaților de orice atribut semnificativ; came-

rele urmau să se întrunească numai din inițiativa suveranului „cel puțin o dată pe an”, în timp ce vechile parlamente funcționaseră ca instituții autonome, de obicei de la începutul toamnei până la începutul verii următoare. Prin trăsăturile sale esențiale, constituția din 1938 semăna mai mult cu Regulamentele Organice decât cu actele fundamentale din 1848, 1866 sau 1923.

Partidele „istorice”, deși desființate, și-au păstrat totuși în mare parte structura organizatorică; inițial, regele a sperat să le asocieze noului regim, dar nici liberalii nici țărăniștii nu s-au arătat dornici de colaborare, protestînd neîncetat împotriva dictaturii și cerînd reîntoarcerea la vechiul regim parlamentar. În cele din urmă, Carol a decis organizarea unei noi instituții, Frontul Renașterii Naționale, în care toți cetățenii, și în primul rînd funcționarii de stat, au fost invitați să se înscrie, astfel încît în ianuarie 1939 Frontul număra 3,5 milioane de membri. Era primul partid „de masă” din istoria țării; foarte repede, apartenența la Front a devenit o condiție indispensabilă pentru promovarea socială.

Regimul dictaturii regale nu a fost cu toate acestea un regim de tip fascist sau nazist; atît naționalismul cît și antisemitismul său au fost moderate, iar unele din vechile libertăți cetățenești au rămas în vigoare. Dominant era mai degrabă un misionarism monarhic doritor de pace internă și armonie socială. Regimul nu a avut nici măcar un document programatic care să-i definească principiile și structura; funcționarea i-a fost greoaie, lăsînd impresia de improvizatie și superficialitate. De pildă, Frontul Renașterii Naționale s-a înființat prin lege la 16 decembrie 1938, zece luni după instaurarea dictaturii; la 5 ianuarie 1939 se tipărea regulamentul de funcționare, la 20 februarie apărea un nou regulament privind uniformele Frontului, iar la 24 noiembrie un alt regulament care modifica primul regulament privind uniforme; aceeași instabilitate, improvizatie și în domeniul administrativ; structura Consiliului Legislativ a fost modificată de opt ori între 1938 și 1939; în aceeași perioadă, Ministerul de Externe a avut parte de șase legi de reorganizare, cel al economiei naționale de cinci, Ministerul Agriculturii de patru. Pentru uzul și folosul cetățenilor, oamenii palatului au publicat în 1939 un volum de 278 de pagini intitulat „Lozinci regale”, cuprinzînd cîteva din discursurile regelui menite a fi îndrumări și pentru agricultori și pentru intelectuali și pentru meseriași. Putem socoti acest „manual” drept un prim început al cultului personalității în România.

În ciuda eforturilor depuse, noul regim a fost departe de a se bucura de sprijinul diferitelor forțe sociale și politice; liberalii și țărăniștii i s-au opus constant, nerecunoscîndu-i legitimitatea și cerînd prin nenumărate memorii revenirea la regimul parlamentar. Reconcilierea națională cerută de rege în numele interesului național și al salvării țării de pericolul extern nu s-a putut realiza niciodată; între februarie 1938 și septembrie 1940, regele și Garda s-au înfruntat într-o luptă pe viață și moarte, căreia i-au căzut victimă sute de legionari, aproape întreaga conducere a mișcării în frunte cu Codreanu, asasinat în noiembrie 1938, precum și A. Călinescu, primul-ministru al țării, mîna forte a regimului, ucis de legionari în septembrie 1939.

Sub presiunea Germaniei naziste, dictatura regală a alunecat treptat spre dreapta, nu atît din convingere cît din necesitate politică; într-adevăr, România avea în primăvara lui 1939 foarte puțini aliați pe care putea să se bazeze, vechiul sistem de alianțe construit cu migală după 1918 destrămîndu-se ca urmare a creșterii influenței Germaniei și a împăciuitoarismului marilor democrații occidentale. Criza cehoslovacă a dominat primul an de existență al noului regim, Carol continuînd totuși cu remarcabilă și lăudabilă consecvență vechia linie de respectare a alianțelor. România a declarat că-și va respecta obligațiile decurgînd din tratatul Micii Înțelegeri, a acceptat survolarea teritoriului său de către avioanele sovietice și a refuzat să ia parte la împărțirea Ucrainei Subcarpatice, deși fusese invitată, tot așa precum generalul Antonescu va refuza în 1941 să anexeze părți din Banatul iugoslav.

În noiembrie 1938, regele a vizitat Londra și Parisul în căutarea unui sprijin occidental mai substanțial, primînd însă numai asigurări neconvingătoare; Occidentul era încă cuprins de spiritul Munchenului. Pe drumul de întoarcere, Carol s-a oprit și la Berghof în Bavaria pentru o scurtă întrevedere cu Hitler, care nu a reușit însă să înlăture neîncrederea reciprocă. Mai mult chiar, îndată după înîlnire, încă din tren, regele a poruncit executarea lui Codreanu și a 13 dintre camarazii săi, un asasinat care a înăsprit și mai mult relațiile Bucureștilui cu Berlinul.

În același timp, regele făcea eforturi disperate pentru a intensifica legăturile economice cu Anglia și Franța și a evita astfel satelitizarea economică a țării de către Germania. În toamna lui 1918, diplomații români au avertizat în repetate rînduri asupra pericolului

pătrunderii economice a Reichului în Balcani, fără a reuși însă să stârnească interesul capitalelor occidentale. Mai mult chiar, Chamberlain a declarat regelui la 16 noiembrie că, deși Marea Britanie nu acceptă ideea împărțirii Europei de sud-est în sfere de influențe, este totuși inevitabil ca Germania să se bucure de o poziție preponderantă în domeniul economiei în zonă.

În aceste condiții, după numeroase presiuni și în urma unei note ultimative, România a fost obligată să încheie în martie 1939 un tratat economic cu Germania, care puneau economia țării și, în primul rând industria petrolieră, la dispoziția Reichului; îngrijorate, Anglia și Franța au răspuns prin încheierea grabnică a unor acorduri economice cu România, prea limitate însă ca valoare, și prin acordarea în aprilie 1939 a unor garanții privind independența, dar nu și integritatea teritorială a țării, garanții acceptate totuși de rege.

La începerea războiului, România s-a declarat neutră, continuând însă să tergiverseze pe cât posibil livrările de materii prime către Germania, convinsă de inevitabilitatea victoriei anglo-franceze; un consiliu restrâns de coroană prorocise în chiar preziua izbucnirii războiului victoria apusenilor, iar cu numai câteva luni mai devreme primul-ministru A. Călinescu declarase că „în cazul unui război general noi vom merge cu Anglia și fiindcă acolo va fi victoria și fiindcă așa este sentimentul public”²². În aceste condiții, rapida ofensivă germană din mai 1940 și căderea Franței în iunie au luat prin surprindere Bucureștiul, lăsându-l fără de aliați și la cheremul unei Germanii hitleriste și al unei Rusii staliniste, înțelese încă din august 1939 asupra împărțirii sferelor de influență în Europa de răsărit. Profitând de confuzia creată și cu acordul Reichului, Stalin a prezentat la 26 iunie un ultimatum cerînd imediată evacuare a Basarabiei și a Bucovinei de nord; sfătuit de germani, Carol a cedat; apoi, tot sub patronajul lui Hitler, au început în august și tratative bulgaro-române pentru modificarea frontierei în Dobrogea, încheiate la începutul lui septembrie prin tratatul de la Craiova care înapoia Bulgariei Cadrilaterul anexat în 1913. Singurul partid politic care a salutat aceste transferuri de teritorii și ciopîrtirea României Mari a fost cel comunist; el a primit cu entuziasm ultimatumul sovietic și a trimis „un salut fierbinte popoarelor Basarabiei și Bucovinei de nord eliberate de sub jugul imperialismului român”²³.

După căderea Franței, Carol a sperat să poată salva tronul, regimul și frontierele țării printr-o rapidă apropiere de Germania și prin

adoptarea unor măsuri interne menite a-i atrage simpatia lui Hitler; la 1 iunie, România renunța la garanțiile anglo-franceze, devenite oricum caduce; la 10 iulie, ea părăsea Liga Națiunilor; pe plan intern, Frontul Renașterii Naționale a fost rebotezat Partidul Națiunii, iar proapuseanul premier Gh. Tătărescu a fost înlocuit cu filo-germanul I. Gigurtu; Garda de Fier, pînă atunci hulită, interzisă, decimată, a fost invitată să intre în guvern, H. Sima, conducătorul ei, devenind mai întîi subsecretar de stat la Ministerul Educației Naționale, apoi ministrul Artelor și Cultelor. Antisemitismul, pînă atunci moderat, limitat la aspectele sale economice, sociale și culturale, a luat forme agravante, pe de o parte datorită presiunii Germaniei, pe de alta în speranța cîștigării bunăvoinței noilor stăpîni ai Europei. Astfel, la 9 august apărea decretul „pentru oprirea căsătoriilor între români de sînge și evrei”, iar la 31 august cel relativ la situația evreilor în învățămîntul de toate gradele, prin care accesul evreilor la educația publică era sever limitat²⁴.

Toate aceste măsuri de ultimă oră nu mai puteau însă salva dictatura regală de la prăbușire; nepopulară în interior, privită cu suspiciune la Berlin, ea nu a putut supraviețui ultimei încercări la care a fost supusă de Hitler și anume dictatul de la Viena (30 august), prin care România era forțată, după un ultimatum german care amenința cu distrugerea statului, să cedeze Ungariei partea de nord a Transilvaniei; frontierele erau astfel trasate încît trupele germane să poată ajunge cu rapiditate în zona petroliferă din Prahova. În fața ostilității generale și a unui început de răscoală legionară, regele a încredințat formarea unui nou guvern generalului I. Antonescu, acordîndu-i puteri dictatoriale; peste nici 24 de ore acesta prezenta regelui un ultimatum cerîndu-i să abdice și să părăscască țara (6 septembrie); Mihai I, în vîrstă de 19 ani, devenea din nou rege, așa cum mai fusese între 1927-1930, în timp ce Antonescu își aroga titlul de „Șeful Statului român și președinte al Consiliului de miniștri”. La 13 septembrie, România era proclamată „stat național legionar”.

Statul național-legionar. România mică, cea de după ultimatumul rusesc, dictatul de la Viena și tratatul de la Craiova, peste care avea să cirmuiască vreme de patru ani generalul, apoi mareșalul Antonescu, avea cu 36 000 km pătrați și cu peste 6 milioane mai puțini locuitori decît avusese România Mare; aproximativ 3 milioane de români viețuiau acum în afara frontierelor ciuntite prin voința

lui Stalin și a lui Hitler. Îndată după dictatul de la Viena, Italia și Germania au garantat noile frontiere, spre supărarea Kremlinului, dar spre ușurarea românilor care socoteau pericolul de la răsărit mult mai mare decât cel venind dinspre centrul Europei.

Generalul ar fi dorit de la început să colaboreze cu partidele „istorice”, dar atât țărăniștii cât și liberalii, fideli principiilor democratice, au refuzat să se asocieze unui regim de dictatură, convinși de victoria finală a Angliei. În aceste condiții, Antonescu a adus la guvern Legiunea, declarând România „stat național-legionar”; H. Sima a devenit viceprim-ministru, în timp ce alți reprezentanți ai Gărzii preluau Ministerele de Externe, Lucrările Publice, Educația Națională, Ministerul Muncii, Cultele. Restul portofoliilor au revenit militarilor și câtorva tehnicieni.

Neînțelegerile dintre Antonescu și legionari au apărut foarte repede și în chip inevitabil, fiecare din parteneri socotind alianța temporară și urmărind a-și mări baza de putere și influență în stat. Se ciocneau de fapt două ideologii și două politici diferite, sugestiv puse în lumină de schimbul de scrisori dintre Conducător și viceprim-ministrul său la numai o lună după instaurarea statului național-legionar. Patriot, om al ordinii, cu rădăcini de fapt în lumea veche, anglofil din convingere și filo-german numai din necesitate, generalul declarase la părăsirea postului de atașat militar de la Londra că „Marea Britanie trebuie să învingă întotdeauna, pentru că civilizația trebuie să învingă întotdeauna barbaria”²⁵, Conducătorul nu putea fi decât iritat de neprofesionalismul și radicalismul care domneau în mișcarea legionară, foarte puțin pregătită a fi partid de guvernământ. H. Sima îi reproșa că nu distruge lumea veche, îi arăta că și în economie „accentul trebuie să cadă pe elementul politic”, că nu tehnocrații, ci doar „oamenii noi” pot construi societatea viitorului. Legiunea socotea că Antonescu este prea îngăduitor cu vechile structuri, că nu le distruge, că nu instaurează un adevărat regim totalitar, ci doar unul de dictatură politică; partidele politice erau îngăduite să funcționeze în umbră, scria H. Sima, monopolul puterii nu era absolut, presa nu era decât parțial dirijată, economia funcționa încă pe principiile liberalismului; „lumea veche opune o rezistență formidabilă”, își încheia rechizitoriul șeful Legiunii, acuzându-l direct pe general de faptul că oamenii Gărzii, lumea nouă care „ar vrea să lucreze, să stabilească o nouă ordine... este oprită”.

Nu este greu de înțeles de ce generalul Antonescu privea cu neîncredere experimentele de guvernare ale Legiunii; noua echipă de legionari, cea de după Codreanu, confunda deseori interesul propriu cu cel al țării; pe plan economic și administrativ ea a dat dovadă de multă nepricepere, pe cel politic a introdus domnia anarhismului și a bunului plac, dublind aparatul de stat cu propriile sale organe, făcându-i funcționarea aproape imposibilă. În schimbul de scrisori amintit, generalul căuta să explice legionarilor că „nu dărimînd, nu lovind în fiecare zi, nu blocînd prin măsuri ușurative activitatea economică... nu așa se reface ordinea economică”; că alungarea slujbașilor și tehnicienilor nelegionari nu face decât să slăbească întreprinderile; că nu poate funcționa un stat care are două poliții, două justiții, două concepții de guvernare și două conduceri economice și politice; că „nu se poate ca doi șefi să conducă în același timp... în primul rînd trebuie separată guvernarea de partid”.²⁶

Antonescu punea în chip evident țara înaintea partidului și separa cele două categorii, un punct de vedere netotalitar, pe care legionarii, care identificau țara cu partidul, nu-l puteau accepta. Relațiile dintre cele două forțe s-au deteriorat de aceea continuu, mai ales după asasinarea, în noiembrie, a 64 de foști demnitari, ofițeri și subofițeri deținuți la Jilava pentru amestecul lor în asasinarea lui Codreanu; tot în noiembrie au fost uciși profesorii Nicolae Iorga și Virgil Madgearu, crime care au contribuit mult la discreditarea mișcării. Aceste asasinate întreprinse se pare fără știința lui Horia Sima, la care se adăugau zilnicele vexațiuni, bătăi, expuneri la stîlpul infamiei, abuzuri de diferite feluri l-au determinat pe Maniu să adreseze la 3 decembrie o scrisoare generalului prin care îi cerea să „restabilească autoritatea puterilor constituante în stat” și să ia măsuri pentru ca „cetățenii de orice categorie socială să redobîndească siguranța averii și vieții lor”.²⁷

Mișcarea legionară a inaugurat în România nu numai cultul morții, dar și pe cel al personalității. H. Sima era prezentat drept „alesul Domnului... cel fixat în veac pentru a lua în mîini destinul nostru și a-l repune în istorie”; portretele sale au accente mitice: „s-a ridicat drept în mijlocul furtunii. Nu s-a clătinat în convingeri. Nu a șovăit nici o clipă... hotărît ca o stîncă în fruntea luptătorilor”; „Horia zilelor noastre, firav ca pămîntescul ființei sale, e mai uriaș decât munții. Are înfățișare de înger și spadă de arhanghel... Horia este gîndul, Horia este simțirea, Horia este lumina, voința și brațul nos-

tru al tuturor".²⁸ Un asemenea cult îl depăşea cu mult şi pe cel timid practicat de Carol şi pe cel al Conducătorului, care este drept că nu vorbea despre sine decât la persoana a treia, dar care nu s-a socotit niciodată altceva decât un soldat chemat să-şi scoată ţara dintr-un moment de grea cumpănă.

Antonescu chemase trupele germane în ţară la 10 octombrie şi aderase la pactul tripartit la 23 noiembrie, după scurte vizite la Mussolini şi Hitler. Führerul aprecia personalitatea agresivă, tăioasă a Conducătorului mai mult decât pe cea incertă a rivalului său legionar. Excesele Gărzii l-au făcut să nu vadă cu ochi buni venirea ei deplină la putere, într-o ţară pe care din motive strategice şi economice o dorea stabilă; pragmatici, naziştii şi-au sacrificat în cele din urmă camarazii de ideologie, preferând să acorde încredere militarilor.

La 14 ianuarie 1941, Antonescu l-a vizitat din nou pe Hitler, la Berchtesgaden, unde i s-au comunicat detaliile planului Barbarossa şi i s-a dat mână liberă în a-şi lichida adversarii; în aceleaşi zile, la Bucureşti, elementele cele mai extremiste ale Legiunii alcătuiau o echipă a morţii cu scopul asasinării Conducătorului, în timp ce o altă grupare, comunizantă, purta tratative cu D. Groza în vederea stabilirii unei colaborări cu comuniştii; conducerea mişcării părea tot mai neputincioasă să-şi controleze camarazii deveniţi foarte belicoşi; la 16 ianuarie, N. Pătraşcu, secretarul general al Legiunii, declara ruptura cu Antonescu definitivă şi avertiza că „din fiecare fereastră se va trage”. Întrunirile precum şi organizarea detaşamentelor paramilitare au continuat într-un ritm accelerat în zilele de 17, 18 şi 19 ianuarie fără ca legionarii să bănuiască că Hitler îi părăsise deja şi că soarta înfruntării dintre ei şi general fusese hotărâtă la Berchtesgaden.

Abia întors la Bucureşti, Antonescu a luat o serie de măsuri antilegionare, cum ar fi desfiinţarea comisiilor de românizare a întreprinderilor (19 ianuarie), înlocuirea ministrului legionar de interne, generalul Constantin Petrovicescu, a directorului legionar al poliţiei, Alexandru Ghica, şi schimbarea tuturor prefecţilor legionari cu militari (20-21 ianuarie). Era în chip evident începutul unei acţiuni de înlăturare a Gărzii de la putere la care legionarii au răspuns cu manifestaţii de stradă şi îndemnuri de formare a unui guvern pur legionar. Siguri de victorie, legionarii au început „rebeliunea” la Bucureşti în dimineaţa zilei de 21 ianuarie, baricadându-se în clădirile

publice pe care le controlau, ocupând radiodifuziunea şi unele primării de cartier, angajându-se în lupte de stradă cu armata şi, fireşte, devastând cartierul evreiesc.

În noaptea de 21 spre 22 ianuarie, o delegaţie de legionari, condusă de P.P. Panaitescu şi V. Chirnoagă, a prezentat în două rânduri Conducătorului cererile mişcării, dintre care cea mai importantă prevedea alcătuirea unui guvern compus numai din legionari numiţi de H. Sima; cel de al doilea rând de propuneri era şi mai categoric, prevăzând în plus numirea acestuia ca prim-ministru. Antonescu s-a arătat dispus să discute cererile Gărzii urmărind probabil să câştige timp, apoi le-a respins pe toate. A doua zi, 22 ianuarie, la orele 14, armata primea dispoziţia de a restabili ordinea. În numai câteva ore, principalele centre de rezistenţă, cazarma Gardienilor Publici, sediul legionar din str. Roma erau ocupate; la căderea serii, rebeliunea era practic înfrântă.

Tot în seara zilei de 22 ianuarie, Antonescu primise un neaşteptat telefon din partea lui Hitler prin care i se dădea din nou mână liberă şi i se oferea ajutorul trupelor germane aflate în ţară; „nu am nevoie de fanatici”... „am nevoie de o armată română sănătoasă”, declarase Führerul. Antonescu a respins oferta de ajutor şi a comunicat că liniştea va fi restabilită în 24 de ore.

În aceeaşi noapte, H. Neubacher, însărcinatul cu afaceri al Germaniei la Bucureşti, şi generalul E. Hansen, comandantul trupelor germane din România, îl înştiinţau pe H. Sima de hotărârea Berlinului de a-l sprijini pe Antonescu: „Evenimente importante care se pregătesc în această parte a Europei cer ordine şi linişte în România. Führerul face apel la patriotismul mişcării legionare şi cere ca dezordinile să înceteze”; ca urmare a acestui mesaj, în zorii zilei următoare, la ora 5, H. Sima porunca tuturor legionarilor să înceteze rezistenţa²⁹.

Rebeliunea fusese deja înfrântă în momentul intervenţiei germane; provincia nu urmasse exemplul capitalei şi nu se răsculase, iar la Bucureşti armata nu a avut nevoie decât de câteva ceasuri pentru a pune capăt opoziţiei. În aceste condiţii, telefonul lui Hitler şi mediarea Neubacher/Hansen urmăreau poate mai puţin sprijinirea lui Antonescu cât salvarea a ceea ce se mai putea salva din cadrele Legiunii. În ascuns, armata germană a transportat circa 700 de legionari în Germania. Cei prinşi, în jur de 8 000, au primit ani mulţi de puşcărie, din care ultimii nu au ieşit decât în 1964. După cifre ofi-

ciale, rebeliunea s-ar fi încheiat cu 416 morți (370 la București, 46 în provincie), din care 120 erau evrei. Între 6 septembrie 1940 și 20 ianuarie 1941, tot după datele generalului Antonescu, legionarii ar fi făcut 73 de victime, inclusiv cele de la Jilava. La 27 ianuarie, se constituia un nou guvern, aproape numai de generali, iar la 14 februarie „statul național-legionar” era abrogat oficial.

Dictatura militară. Născut într-o familie de burghezi munteni, viitorul Conducător jucase un rol important în cursul primului război mondial, fiind principalul autor al planurilor de apărare a Moldovei în fața ofensivei lui Mackensen (1917). Adversar hotărât al nemților, el se opusese atunci încheierii păcii separate cu Puterile Centrale și ceruse continuarea rezistenței până la capăt. Atașat militar la Londra, apoi șef al Marelui Stat Major (1934), critic vehement al politicii lui Carol al II-lea, el a fost totuși chemat de acesta în guvernul Goga/Cuza ca ministru al apărării (1937-1938); arestat în iulie 1940, era din nou chemat de rege după pierderea Transilvaniei de nord, la sugestia lui I. Maniu și C. Brătianu, încredințându-i-se puterea. Bun patriot și bun militar, nu era totuși din punctul de vedere al abilității politice la înălțimea nevoilor momentului; nu era nici nazist, nici fascist, nici măcar filo-german, dar ca soldat a crezut în victoria Reichului și această credință l-a împins să-și arunce țara dincolo de limitele firești ale recuceririi teritoriilor pierdute, într-un război din care nu avea decât de pierdut; a crezut cu naivitate că în acest fel îl va convinge pe Hitler să-i redea Ardealul de nord și nu a scăpat nici o ocazie pentru a aminti Führerului că dictatul de la Viena fusese nedrept și că aștepta revocarea lui. Hitler i-a întreținut de altfel cu abilitate iluzia în privința posibilității de redesenare a frontierelor după victoria finală, tot așa cum întreținea și speranțele lui Horthy în menținerea lor.

Antonescu a ordonat trecerea Prutului (22 iunie) singur, fără nici o consultare cu factorii politici ai țării și fără a încheia un tratat sau o convenție cu Germania care să stipuleze condițiile și limitele colaborării. La 27 iulie, după lupte grele, Basarabia și Bucovina de nord erau în întregime eliberate, Conducătorul urma acum să decidă fie continuarea războiului peste Nistru, o acțiune pe care Hitler nu i-o ceruse, fie oprirea armatei pe vechea frontieră reîntregită. Spre deosebire de Mannerheim, care se opriese după recucerirea Cariei, Antonescu a ales să continue ofensiva înlăuntrul Rusiei sovietice alături de nemți „pentru salvarea credinței, ordinii, civiliza-

ției”; la 6 august, Antonescu primea de la Hitler administrația Transnistriei, la 15 octombrie trupele sale cucereau, cu mari pierderi, Odesa, continuând apoi înaintarea ca parte a dispozitivului militar german; alături de Wehrmacht, diviziile românești au luat parte la bătălia pentru Crimeea, (1941-1942), la cea pentru cucerirea Stalin-gradului și Caucazului (1942-1943), la luptele din Cuban (1943) apoi, în defensivă, la apărarea Crimeii (1943-1944); au murit în aceste lupte 147 000 de soldați și ofițeri, au căzut prizonieri la ruși 180 000.

Dacă recucerirea Basarabiei și a Bucovinei de nord au fost acțiuni fără îndoială populare, acceptate de marea masă a românilor, continuarea războiului dincolo de Nistru a fost întâmpinată cu ostilitate; regele Mihai i s-a opus cu hotărâre, la fel unii din generali, în frunte cu șeful Marelui Stat Major, I. Iacobici; Maniu, care scrisese Conducătorului, încă de la 27 februarie 1941, că steagul românesc a ajuns să fluture „deasupra unui lagăr de sclavi pentru a le indica naționalitatea”, a protestat și el în termeni foarte aspri: „Armatele române nu trebuie să invadeze teritorii care nu le-au aparținut” „nu este admisibil să ne prezentăm astăzi ca agresori împotriva Rusiei, aliata de acum a Angliei... nu este admisibil să ne legăm soarta cu Axa prin războaie de agresiune și cucerire”. Cererile lui Maniu de a se retrage armata din Rusia, memoriul din ianuarie 1942, de pildă, au stîrnit furia lui Hitler, care l-a întrebat pe mareșal de ce tolerează activitatea unui om care „acționează conștient pentru slăbirea rezistenței frontului intern”.³⁰

Campania din răsărit complica în chip evident relațiile României cu Anglia și Statele Unite, deși Antonescu a susținut multă vreme cu naivitate că „sînt aliatul Reichului contra Rusiei, sînt neutru în conflictul dintre Marea Britanie și Germania. Sînt pentru America împotriva japonezilor” (decembrie 1941)³¹; cu toate acestea, la cererea rușilor, Anglia a trimis un ultimatum (1 decembrie 1941), asemănător celui pe care-l adresase Finlandei, cerînd retragerea trupelor înapoi peste Nistru în termen de cinci zile. Întrucît mareșalul Antonescu, care se înaintase în grad după cucerirea Odessei, nu a dat curs cererii, Anglia a declarat război la 7 decembrie 1941. Cît privește Statele Unite, ele nu vor răspunde declarației de război românești (decembrie 1941) decât în iunie 1942, subliniind însă și atunci că România participa la război nu din liberă voință, ci numai din constrîngere și sub controlul Germaniei.

Opoziția țărănistă și liberală se afla de altfel în contact cu comandamentul britanic din Orientul Mijlociu încă din vara anului 1941, grație unui aparat de radioemisie lăsat la București de legatia engleză înainte de a părăsi capitala. La începutul anului 1942, Maniu comunica anglo-americanilor că este dispus să organizeze o lovitură de stat și să obțină de la armată întoarcerea armelor împotriva Germaniei, dacă aliații vor recunoaște independența statului român, îi vor garanta frontierele existente și vor trimite un corp expediționar în Balcani. Către primăvară, englezii au încercat să asocieze Kremlinul la aceste discuții, dar Stalin nu a manifestat nici un interes pentru planurile lui Maniu, deși acesta se arăta acum dispus să renunțe la cererea privind frontierele. Opoziția își comunica propunerile prin diplomații elvețieni și turci de la București și prin guvernul cehoslovac în exil, condus de Beneš, dar englezii, ale căror planuri de debarcare în Balcani și de ofensivă spre centrul Europei prin Iugoslavia fuseseră definitiv respinse de americani (ianuarie 1943), adoptaseră acum poziția că evenimentele din România nu se pot desfășura fără participarea sovieticilor: „Politica noastră față de România este subordonată legăturilor noastre cu Uniunea Sovietică... nu sîntem dornici să acceptăm vreo obligație sau să întreprindem vreo acțiune decît cu știința deplină și consimțămîntul guvernului sovietic“, declara Eden în martie 1943. Tot în martie, Stalin își schimba mult atitudinea de indiferență față de Maniu, acceptînd să discute cu el, deoarece, spunea ministrul de externe sovietic lui Eden, Maniu reprezintă „singura opoziție serioasă din România“. Cîteva luni mai tîrziu, cu evidenta dorință de a face pierderea Basarabiei mai acceptabilă, Molotov îi declara lui Beneš că problema Transilvaniei „nu a fost rezolvată într-un mod just pentru români“.

În țară, semnele de opoziție erau tot mai numeroase; la 1 ianuarie 1943, regele declarase public, în fața întregului corp diplomatic venit să-l felicite, că spera într-o „pace bazată pe dreptate, libertate și înțelegere“. Îngrijorare și un început de neîncredere arăta acum și Conducătorul, care făcea în octombrie 1942, după ce se împotrivise în zadar planurilor de atacare a Stalingradului, surprinzătoarea mărturisire că „Germania a pierdut războiul. Trebuie să ne preocupe acuma... să nu-l pierdem și pe al nostru“.³²

Acestui nou punct de vedere i se datorește desigur începerea unor prudente sondaje privind ieșirea țării din război, întreprinse de Mihai Antonescu prin italieni, spanioli, portughezi, elvețieni și tri-

miterea la Ankara a unui nou ministru în persoana lui Al. Cretzianu (septembrie 1943). Inițial, Mihai Antonescu sperase să poată juca un rol de mediere între Anglia și Germania și-și expusese planurile într-un memoriu adresat lui Ribbentrop; furia lui Hitler a pus însă repede capăt acestor visuri de mediere, obligîndu-i pe români să acționeze pe cont propriu, în spatele aliatului hitlerist.

Tratativele principale s-au desfășurat la Ankara (septembrie 1943-martie 1944), Stockholm (noiembrie 1943-iunie 1944) și Cairo (martie-iunie 1944), atît în numele mareșalului cît și în cel al opoziției.

Misiunea lui Cretzianu s-a încheiat cu un eșec, românii dorind să capituleze numai în fața anglo-americanilor, englezii cerînd o capitulare necondiționată la care să fie asociați și rușii; pînă la urmă, singurul cîștig a fost renunțarea la capitularea fără condiții și acceptarea de către ruși a unor discuții directe cu Antonescu (martie 1944).

Între timp însă, teama mareșalului de a împărtăși soarta lui Horthy trecuse, iar planul Margarethe, de ocupare a României, nu se pusese în aplicare așa cum se pusese în Ungaria. Ca urmare, Bucureștiul se apropiase din nou de Hitler; aliații au așteptat răspunsul lui Antonescu pînă la 2 aprilie, după care s-au adresat lui Maniu, înștiințîndu-l că-i vor sprijini acțiunea de răsturnare a regimului și îndemnîndu-l să organizeze acțiuni de partizani.

Între timp, la Stockholm, după tatonarea ambasadurului american, care nu făcuse însă decît să repete vechile cereri de capitulare necondiționată (noiembrie 1943), F. Nanu a fost contactat de diplomații sovietici care i-au sugerat începerea unor tratative referitoare la ieșirea României din război. Antonescu a aprobat începerea discuțiilor, dar în ianuarie ele au fost întrerupte din pricina românilor care mai sperau să se poată înțelege numai cu anglo-americanii și să poată evita tratative directe cu Kremlinul. În acest scop, tot cu acordul mareșalului, care declarase de altfel încă de la sfîrșitul anului 1943 lui Maniu că este gata să se retragă dacă în felul acesta s-ar putea obține condiții mai bune de armistițiu, a fost trimis la Cairo prințul Barbu Știrbei (martie 1944), fost prim-ministru și cumnat al lui Ion I.C. Brătianu.

Între timp situația militară se schimbase însă în mod radical, Frontul II ucrainean recucerind nordul Basarabiei și atingînd linia Prutului (martie 1944); la 2 aprilie, Molotov declara, foarte abil, că sovietele nu intenționează să modifice regimul politic și ordinea so-

cială din România și că nu au nici o pretenție teritorială față de ea. Peste câteva zile, la 12 aprilie, ambasadorul Novikov înmîna prințului Știrbei proiectul unei convenții de armistițiu care prevedea ieșirea țării din război, întoarcerea armelor împotriva germanilor, acceptarea frontierei din iunie 1940, plata unor despăgubiri de război, eliberarea și repatrierea prizonierilor. În același timp, Kremlinul declara dictatul de la Viena nedrept și promitea ajutor pentru eliberarea Transilvaniei de nord. Antonescu a respins aceste condiții la 15 mai, deși a continuat discuțiile cu rușii la Stockholm pînă în iunie. Opoziția, în schimb, a continuat să ducă tratative la Cairo și, după ezitări care au durat pînă la 10 iunie, a acceptat condițiile de armistițiu în întregime. Aliații au fost înștiințați că regele Mihai va lua măsurile necesare pentru răsturnarea guvernului și întoarcerea armelor.

Răspunsul aliaților nu a mai venit niciodată; rușii se aflau din luna mai în Moldova de nord, ocupaseră Suceava, Rădăuții, Botoșanii și în aceste condiții nu se mai arătau grăbiți să obțină un armistițiu; anglo-americanii, pe de altă parte, ocupați cu planurile de debarcare în Normandia, renunțaseră definitiv la planurile de debarcare în Balcani și propuseseră rușilor demarcarea temporară a unor zone militare după care România era lăsată în seama Rusiei, Grecia în cea a Angliei; după oarecare opoziție, americanii au acceptat acest aranjament în iunie cu condiția ca el să fie valabil pentru numai trei luni. În aceste împrejurări, cu mîna lăsată liberă și cu perspectiva victoriei apropiate, lipsa de interes a rușilor într-un armistițiu era de înțeles; aceasta cu atît mai mult cu cît facțiunea moscovită a Partidului Comunist din România nu vedea cu ochi buni autoeliberarea țării, preferînd o ocupație sovietică ce ar fi adus-o repede și fără complicații la putere.

Comuniștii români nu se manifestaseră pe toată durata războiului decît prin răspîndirea de manifeste, tipărirea de proclamații și alte forme benigne asemănătoare de opoziție. B. Ștefanov fusese înlocuit la ordinul Moscovei din funcția de prim-secretar cu I. Foriș (1940), un muncitor ungur care va rămîne în funcție pînă în aprilie 1944 cînd va fi debarcat, apoi executat, tot la ordinul lui Stalin; conducerea și-a asumat-o atunci un triumvirat compus din C. Pîrvulescu, I. Rangheț și E. Bodnăraș, acesta din urmă fost ofițer în armata regală, trecut la ruși și parașutat acum înapoi ca om al Kremlinului. Marea majoritate a conducătorilor comuniști fiind închiși în

lagărul de la Tîrgu-Jiu, principalul lor reprezentant în afară rămăsese L. Pătrășcanu, un intelectual de origine burgheză înrudit cu colonelul Ulea, mareșalul palatului. Această înrudire explică de ce opoziția și palatul i s-au adresat lui, ca reprezentant al comuniștilor, în momentul în care și-au dat seama de necesitatea includerii în discuțiile de armistițiu cu rușii și a unui delegat al Partidului Comunist. Sugestia apropierei de comuniști fusese de altfel făcută lui Măniu și regelui și de către Londra.

Socialiștii și comuniștii au fost cei dinții care s-au unit într-un Front Unic Muncitoresc (aprilie 1944) promițînd să-și coordoneze acțiunile împotriva regimului antonescian; apoi, în iunie, cele două partide au alcătuit împreună cu liberalii și țărăniștii, cu știința regelui, Blocul Partidelor Democratice. În acel moment, devenise limpede și la București că anglo-americanii nu puteau sau nu voiau să oprească trecerea țării în zona de influență sovietică și că ieșirea din război trebuia negociată direct cu Moscova. Programul Blocului prevedea acceptarea condițiilor aliate de armistițiu, adică întoarcerea armelor, răsturnarea mareșalului, instaurarea unui regim democratic.

Lipsite de o reală bază de putere, partidele politice nu aveau nici un mijloc practic pentru a-și pune planurile în aplicare. Antonescu acceptase, în principiu, la 5 august, să încheie armistițiul, o va face din nou în ajunul lui 23 august, dar fără convingere și probabil în intenția de a cîștiga timp, încrezător în bomba atomică despre care îi vorbise Hitler. În aceste condiții, inițiativa și răspunderea acțiunii au trecut asupra tînărului rege Mihai, care-și arătase deschis, în mai multe rînduri, ostilitatea față de politica mareșalului. Dornic să încheie armistițiul înainte ca rușii să pătrundă și mai adînc în Moldova, regele a sondat în luna mai opinia cîtorva generali, comandanți de mari unități pe front, primind asigurări de fidelitate, dar și sfatul de a aștepta retragerea unor divizii motorizate germane, care urmau să fie trimise în Polonia; la 13/14 iunie reprezentanții palatului, ai armatei și ai partidelor politice se întîlneau în speranța stabilirii unui plan comun de colaborare. Partidul Comunist nu era în acel moment la curent cu tratativele de la Cairo și nici nu putea fi de mare ajutor în declanșarea operațiilor neavînd o organizație clandestină puternică în stare să sprijine o eventuală mișcare de rezistență. Asocierea comuniștilor la discuții avea în ochii conspiratorilor importanță nu-

mai în măsura în care ea putea îndulci pretențiile Moscovei și face Kremlinul mai îngăduitor față de țară.

Întârzierea răspunsului aliat la acceptarea condițiilor de armistițiu, incapacitatea opoziției de a se hotărî să treacă la acțiune au făcut să se mai irosească încă două luni, pînă cînd noua ofensivă sovietică, declanșată la 20 august, a arătat limpede tuturor că nu există decît două soluții: ori ieșirea imediată din război, ori ocuparea iminentă a țării de către Armata Roșie, care se oprise în seara zilei de 22 august pe linia Tîrgu-Neamț, Huși, Chișinău. Întors de pe front, unde promisese generalului Freissner continuarea rezistenței pe linia Focșani-Galați, mareșalul s-a întîlnit în seara aceleiași zile cu Maniu, iar în dimineața următoare cu Gh. Brătianu, acceptînd în cele din urmă să demisioneze dacă liderii țărăniști și liberali îi vor da o scrisoare arătînd că sînt de acord cu condițiile armistițiului; Gh. Brătianu i-a promis că va aduce îndată scrisoarea și ca urmare Antonescu a solicitat o audiență la rege pentru după-amiază zilei de 23 august. Între timp, atît Maniu cît și Brătianu au refuzat să mai trimită scrisoarea promisă. La palat, unde mareșalul a sosit la orele 5 după-amiază, pregătirile pentru lovitura de stat erau încheiate pentru cazul în care Antonescu nu ar fi acceptat să încheie armistițiul imediat. Ceea ce s-a și întîmplat, mareșalul sperînd să poată continua rezistența pe linia Focșani-Galați și să obțină de pe urma ei condiții mai bune. Ca urmare, regele a ordonat arestarea Conducătorului și a ministrului său de externe, apoi a principalilor miniștri. În seara zilei de 23 august, la orele 22, Proclamația regală anunța țării schimbarea de regim, iar trupele române primeau ordinul să înceteze ostilitățile împotriva rușilor și să se retragă cît mai repede cu putință la sud de aliniamentul Focșani-Galați; rușii, fără instrucțiuni încă de la Moscova, au profitat de confuzia creată pentru a lua prizonieri circa 130 000 de soldați și ofițeri români, deportați imediat în interiorul Uniunii Sovietice.

Inițial, data loviturii de palat fusese fixată de rege și de cei patru lideri ai Blocului Național Democratic — I. Maniu, C. Brătianu, T. Petrescu, L. Pătrășcanu — pentru ziua de 26 august, dar plecarea iminentă a mareșalului pe frontul din Moldova l-a obligat pe rege să devanseze data loviturii cu trei zile; hotărîrea a fost luată de rege singur; Maniu a fost înștiințat de schimbare în ultima clipă, dar reprezentanții comuniștilor nu au aflat de lovitură decît de la radio, ascultînd difuzarea Proclamației regale. Imediat, la orele 23, Pătrăș-

canu și Bodnăraș s-au prezentat la palat cu întrebarea „Majestate, de ce ați fost atît de grăbit? Toate planurile noastre se vor prăbuși”.

În zorii zilei de 24 august, după ce-i încredințase generalului Sănătescu conducerea unui guvern format aproape numai din militari, Mihai lua drumul Olteniei de nord pentru a evita o eventuală capturare de către nemți; se va întoarce în capitală la 10 septembrie. Îndată după plecarea regelui, temîndu-se de un atac german asupra palatului în scopul eliberării mareșalului, Sănătescu l-a predat împreună cu Mihai Antonescu lui Bodnăraș. La intrarea rușilor în București (31 august), fostul dictator lua drumul Rusiei de unde va fi întors în 1946 pentru judecată și execuție.

Greu de definit, personalitatea generalului Antonescu ridică încă numeroase semne de întrebare; nimeni nu-i poate nega patriotismul și dorința de a scoate țara din grava situație în care se afla în 1940; dorința reîntregirii frontierelor este și ea de înțeles. A adoptat însă, în problema evreiască, de pildă, o linie pe care nu s-ar fi angajat nici un om politic al vechii României. În același timp, este adevărat că Antonescu a rezistat cu hotărîre presiunilor germane de a aplica și în România „soluția finală” susținută de Hitler, salvînd astfel de la moarte un mare număr de evrei. În lipsa unor statistici de încredere se poate doar spune că un număr neîngăduit de mare de evrei români și-au pierdut totuși viața în perioada septembrie 1940-august 1944.*

* *Între numeroasele statistici privind numărul victimelor — multe fanteziste — cea mai aproape de adevăr este probabil cea alcătuită de W. Filderman, fost președinte al Comunității evreiești din România, și S. Manuilă, fost director al Institutului Central de Statistică; conform acestei statistici, față de anul 1930, numărul evreilor era după război cu 15 000 mai redus în Vechiul Regat, Transilvania de sud și Bucovina de sud; cu 103 919 în Basarabia și Bucovina de nord; cu 90 295 în Transilvania de nord cedată ungarilor prin dictatul de la Viena. Aceasta nu înseamnă că toți aceștia au pierit pe timpul războiului, un număr relativ însemnat, dar imposibil de stabilit, emigrînd din România înainte de 1939, alții între 1941-1944 ca urmare a înțelegerii dintre organizațiile sioniste și guvern. În martie 1944, de pildă, au părăsit Transnistria îndreptîndu-se spre Palestina cca 2 000 de copii evrei. În același timp, un procent însemnat dintre evreii basarabeni au fost fie deportați de ruși în lăuntru Uniunii Sovietice, fie au emigrat de bunăvoie din Basarabia la revenirea administrației românești în 1941. Cît privește Transnistria, conform aceluiași ci-*

Cu toate acestea, fără Antonescu, numărul victimelor ar fi fost cu mult mai mare; în vara lui 1942, G. Richter, reprezentantul lui Eichmann la București, a obținut promisiunea deportării tuturor evreilor români la Auschwitz. La cererea regelui, a reginei-mamă, a lui Maniu, a bisericii ortodoxe, mareșalul a anulat însă ordinul. El urmasse de altfel încă din 1940 o politică atât de contradictorie în problema evreiască încât direcția ei adevărată este greu de înțeles; inițial, Conducătorul a ordonat închiderea sinagogilor, apoi a revenit asupra hotărârii luate (1940); în septembrie 1940, la cererea lui Richter, el a acceptat să introducă steaua galbenă, dar după câteva luni, la presiunea patriarhului Nicodim, a retras decretul; la sfârșitul anului 1942, guvernul a acceptat propunerea organizațiilor sioniste și a oficiului palestinian de la București de a facilita emigrarea evreilor în Palestina, inclusiv a copiilor orfani din Transnistria. În acest fel, Bucureștiul a devenit, sub ochii nemților, o placă turnantă pentru emigrarea evreiască din Europa centrală, Ungaria, Slovacia, Polonia, România, spre Eretz Israel³³.

Hácha sau Mannerheim? Conștient de fragilitatea poziției sale, Antonescu și-a pus singur această întrebare în ianuarie 1941, fără să-i găsească însă răspunsul. Capitulară precum președintele Cehoslovaciei nu a fost, dar i-a lipsit în același timp abilitatea cu care mareșalul finlandez a știut să se împotrivească atât rușilor cât și nemților. Încăpățînându-se să urmeze pînă la capăt interese care nu erau românești și să rămînă la putere pînă în clipa în care rușii ajunseseră în Moldova de mijloc, Antonescu a ipotecat fără îndoială greu viitorul țării. Din nefericire, în cele din urmă, rezultatele cîrmuirii sale seamănă totuși mai mult cu cele ale lui Hácha decît cu cele ale lui Mannerheim.

fre, între septembrie 1941 și iulie 1942, cînd deportările au fost oprite, au fost deportați — pe criterii mai ales politice — cca 40 000 de evrei dintre care cca 30 000 s-au reîntors în România. Evreii din Transilvania de nord au fost în majoritate exterminați după martie 1944 de guvernul lui Szalasi.

13. DE LA AUTORITARISM LA TOTALITARISM (1944-1947)

Contextul internațional. Deși generalul Gerstenberg promisese să respecte propunerea regelui de a-și retrage armata din România în mod pașnic, la 24 august, în urma ordinului dat de Hitler de a lichida pe „trădători”, aviația și trupele germane din jurul Bucureștiului au atacat capitala, provocînd daune materiale. Ca urmare, din subsolul Băncii Naționale, unde își găsise adăpost, guvernul a declarat război Germaniei, solicitînd în același timp aliaților să bombardeze concentrările inamice de trupe din zona Băneasa; rezistența trupelor române precum și distrugătorul bombardament aliat din 26 august asupra concentrărilor respective au dus la eșecul operației de pedepsire; la 26 august, cîteva mii de germani se predau în capitală, iar la 31 august, Armata Roșie intra într-un București care fusese deja curățat de nemți.

Îndată după întoarcerea armelor, guvernul primise de la ambasadorul sovietic de la Cairo, Novikov, confirmarea condițiilor de armistițiu oferite în aprilie, cu adăugirile acceptate la Stockholm; se prevedea, între altele, respectarea unei zone libere în care să funcționeze guvernul român, condiție necesară pentru asigurarea funcționării statului ca entitate independentă. Evoluția rapidă a evenimentelor au făcut însă caduce prevederile proiectului din aprilie; la cererea Kremlinului, anglo-americanii au acceptat ca armistițiul să fie semnat la Moscova în loc de Cairo, numai de către români și ruși, aceștia din urmă în numele celor trei puteri aliate.

Delegația română, prințul Știrbei, C. Vișoianu, Pătrășcanu, Gh. Pop, D. Dămăceanu, a sosit la Moscova la 4 septembrie, dar nu a fost primită de Molotov decît la 10 septembrie, cînd textul convenției de armistițiu era deja redactat, iar Armata Roșie controla întreaga țară. Nu a fost primită nici o sugestie românească, articolele aduse la cunoștința delegației fiind mult diferite de cele formulate la

Cairo cu câteva luni în urmă. În condițiile unei totale neutralități anglo-americane, rușii au retras promisiunea unei zone neocupate, au trecut guvernului român sarcina întreținerii armatei de ocupație și au impus reparații de război în valoare de 300 de milioane de dolari, plătibili în curs de șase ani. Românii au cerut includerea unui articol prevăzând evacuarea țării după terminarea războiului, dar Molotov s-a opus cererii, iar ambasadorul american A. Harriman a sfătuit delegația să nu insiste deoarece era „de la sine înțeles că forțele sovietice vor părăsi România la încetarea ostilităților”. Nu a fost acceptată nici cererea de a se recunoaște țării statutul de cobeligerant, deși se prevedea participarea la război a 12 divizii românești, un număr care în practică a urcat până la 20. Pierderile suferite între august 1944 și mai 1945, presărate pe câmpurile de luptă din Transilvania, Ungaria și Cehoslovacia, s-au ridicat la peste 150 000; adăugate la cele suferite în răsărit, ele au însemnat deci, pe toată durata războiului, mai bine de jumătate de milion, morți și răniți.

Aplicarea convenției de armistițiu a fost încredințată unei „Comisii aliate de control”, în fapt o comisie sovietică în care reprezentanții anglo-americani au fost simpli figuranți, neavând nici măcar dreptul de a călători prin țară fără acordul autorităților sovietice. Realist, A. Harriman prevedea îndată după semnarea armistițiului că el va da rușilor „un control nelimitat asupra vieții economice a României” și „puterea polițienească pe durata perioadei de armistițiu”³⁴.

Fusese România abandonată cu bună știință rușilor? Am văzut că încă pe timpul discuțiilor de la Cairo, după ce devenise limpede că din considerente militare americanii nu vor accepta planul debarcării în Balcani, englezii recunoscuseră din realism politic rolul predominant al Moscovei în raporturile cu românii, pe durata războiului; în octombrie 1944, atunci când Armata Roșie ocupase deja Bulgaria și atinsese frontiera cu Grecia, temându-se de căderea întregii peninsule sub ruși — „nimic nu-i va putea opri să mărsăluiească în Turcia și Grecia”, declarase Churchill în august 1944 — el a propus lui Stalin cunoscuta împărțire a Balcanilor în zone de influență militară conform căreia rușii urmau să aibă un procent de 90% România, de 50% Iugoslavia și de 10% Grecia, restul revenind britanicilor. Înțelegerea, socoteau englezii, urma să fie tempo-

rară, soarta întregii Europe de sud-est urmînd a se stabili mai târziu, la conferința de pace³⁵.

Aceste planuri nu erau nici cunoscute, nici măcar bănuite la București; românii nu erau la curent nici cu discuția Stalin-Tito (1944) în care dictatorul roșu declarase că „acest război nu este ca cele din trecut; cine ocupă un teritoriu își impune și propriul său sistem social”³⁶. Ei au salutat de aceea cu încredere întâlnirea de la Yalta (februarie 1945), punîndu-și multe speranțe în medierea anglo-americană. Chiar dacă puterile apusene nu au încheiat la Yalta tîrgul de care sînt pînă astăzi acuzate, nu este mai puțin adevărat că generalitățile cuprinse în „Declarația privind Europa eliberată” nu puteau reprezenta un obstacol în calea expansiunii sovietice, așa cum aveau s-o dovedească evenimentele de la 6 martie 1945, cînd Vișinski, venit să-și impună protejatul ca prim-ministru, declara regelui „Yalta... sînt eu”. Alături de evenimentele din Polonia, brutală încălcare a prevederilor constituționale la București a sîrșit prin a pune capăt iluziilor occidentalilor, mai ales celor ale lui Roosevelt, în privința politicii sovietice. Astfel, urmașul său la președinție, H. Truman, a declarat la 9 august că „la Yalta, cele trei guverne s-au hotărît să asume, sub o răspundere comună, instaurarea de regimuri... democratice în toate țările satelite. Această hotărîre a fost confirmată la Potsdam în ceea ce privește România, Ungaria și Bulgaria. Aceste țări nu vor cădea deci niciodată în sfera de influență a vreunei puteri.”³⁷

Această dorință nu a putut fi pusă niciodată în practică. Telurile sovietice erau limpede înțelese la Londra și Washington, dar voința de confruntare a Apusului și mijloacele de care dispunea erau mult prea slabe și limitate pentru a putea opri alunecarea continuă a estului Europei, deci și a României, sub pulpana Moscovei; după 11 luni de ezitări, occidentalii au sîrșit prin a recunoaște guvernul Groza, în ciuda felului abuziv în care acesta fusese impus de Vișinski; apoi, ei au acceptat să semneze tratatul de pace cu România (februarie 1947), un tratat care nu numai că impunea țării condiții mai grele decît cele prevăzute prin convenția de armistițiu, dar care legaliza în plus prezența militară sovietică pe teritoriul României, fără a prevedea nici un fel de termen de evacuare; imediat după semnarea păcii, Uniunea Sovietică și partidele est-europene comuniste, simțindu-se cu miinile libere, au trecut la lichidarea fizică a opoziției; în Ungaria și Bulgaria arestarea liderilor partidelor agrariene, echivalentul

țărăniștilor români, a început încă din primăvară; peste tot, de la Elba la Vistula și Dunăre, preluarea puterii și dărîmarea lumii vechi se făceau prin teroare și violență, sub protecția nemijlocită a trupelor de ocupație și sub ochiul neputincios al observatorilor occidentali.

Etapele cuceririi puterii. Lumea apuseană a crezut pe toată durata războiului că Uniunea Sovietică nu urmărea să obțină decît o influență indirectă asupra Europei de răsărit prin instaurarea unor regimuri prietene care să-i asigure o securitate ce fusese de două ori, într-o singură generație, pusă la încercare; oamenii ei politici, în special americanii, au ignorat sau s-au făcut că ignoră existența unui scop final la care sovieticii nu renunțaseră niciodată și a cărui realizare devenise acum posibilă datorită împrejurărilor internaționale. Acest scop, mărturisit nu o dată, era transformarea Europei de răsărit nu într-o zonă prietenă tampon, ci într-una comunistă satelizată. Armata Roșie „eliberase” țările est-europene printr-un accident al istoriei care nu fusese previzibil înainte de război; odată prezentă însă în aceste țări, ea a jucat rolul principal în instaurarea regimurilor comuniste. Nu încapă îndoială că, fără aceste trupe, comuniștii locali ar fi rămas forțe politice periferice. Din acest punct de vedere, modelul cuceririi de către comuniștii români, mai puțin de o mie în 1944, se încadrează perfect în tiparul general est-european.

Nici celelalte tactici nu au variat prea mult; Partidul Comunist a sprijinit inițial politica guvernelor de coaliție în care și-a mărit treptat influența și ponderea pînă ce, prin protecție sovietică și intimidare, a reușit să-și înlăture adversarii și să rămînă singur stăpîn pe putere. În același timp, partidul a practicat un reformism demagogic care i-a atras o parte de sprijin popular, atît în țărănime cît și în muncitorime; ca și în celelalte țări est-europene, comuniștii au avut de înfruntat o opoziție dezorientată și divizată care nu a opus decît o foarte slabă rezistență.

Dintre vechile formațiuni politice, liberalii și social-democrații au fost cei dintîi care s-au sabordat, datorită atît slăbiciunii conducerii cît și existenței unor disidențe care au reușit să neutralizeze practic activitatea celor două partide. La liberali, Gh. Tătărescu, fostul prim-ministru, s-a despărțit de conducerea lui C. Brătianu încă din toamna lui 1944, acceptînd apoi să intre în guvernul Groza (martie 1945) în calitate de vice-premier și ministru de externe. Tătărescu,

ales președintele unui nou Partid Național Liberal, cel vechi a continuat să funcționeze sub conducerea lui C. Brătianu, și-a făcut iluzia că poate tempera stîngismul comuniștilor și impune unele puncte ale programului liberal; el arată de pildă în iulie 1945 că partidul său rămînea monarhist, că se opunea naționalizărilor din industrie și exproprierii în agricultură și că-și punea speranțele în viitor în dezvoltarea unei monarhii parlamentare. În realitate, Tătărescu nu a făcut decît să contribuie la slăbirea și fărîmîțarea opoziției, fără ca prin aceasta să se salveze pe sine și partidul său; la 6 noiembrie 1947, atunci cînd Partidul Comunist nu a mai avut nevoie de „tovarăși de drum”, neoliberalii au fost înlăturați din guvern fără nici un menajament. Între timp, vechiul Partid Liberal, a cărui organizație de tineret fusese activă mai ales în organizarea demonstrațiilor anticomuniste de la 8 noiembrie 1945, își suspendase singur activitatea, în vara lui 1947. C. Brătianu va fi totuși arestat în 1950, murind după numai cîteva luni de grea închisoare, în vîrstă de 83 de ani.

Social-democrații au sperat și ei, asemenea lui Tătărescu, să poată modera pe comuniști făcîndu-le întrucîtva jocul. Astfel, Titel Petrescu a demisionat din primul guvern Sănătescu (18 octombrie 1944) împreună cu miniștrii comuniști, o acțiune care a dus la căderea guvernului.

El a acceptat apoi o tot mai strînsă colaborare între social-democrați și comuniști, o situație de care aceștia au profitat pentru a infiltra partidul și a-l scinda în cele din urmă (martie 1946). Partizanii lui T. Petrescu au creat imediat un nou Partid Social-Democrat, intitulat „independent”, rămas însă fără influență reală. T. Petrescu va împărtăși soarta tuturor liderilor politici necomuniști ai vechii Româнии: arest, închisoare (1948-1955), moarte prematură (1957).

Singurul partid politic care nu a putut fi decît prea puțin subminat din interior a fost cel țărănesc, ceea ce explică și înverșunarea cu care a fost combătut, iar liderii săi exterminați. La 16 octombrie 1944, național-țărăniștii și-au făcut cunoscut programul de reforme care urma în linii generale pe cel adoptat la congresul din 1935; partidul era în favoarea exproprierii proprietății rurale de peste 50 de hectare, o cerere expusă pentru prima dată de I. Mihalache în 1920; continua să susțină, ca și în 1935, naționalizarea industriei grele la început, apoi și a altor industrii, încurajînd un oarecare dirijism de stat; era pentru crearea de cooperative agricole și pentru o industrializare bazată pe prelucrarea materiilor prime existente în

țară. Față de programul din 1935, noul text folosea un ton și formule ceva mai radicale, ceea ce explică popularitatea de care s-au bucurat național-țărăniștii în mase. Greșeala principală a partidului, în primul rînd a președintelui său I. Maniu, a fost aceea de a fi ezitat să ia puterea în august 1944, atunci cînd i se oferea, și de a o fi lăsat pe mîna generalilor. Aceasta a lipsit țara de singura conducere fermă și populară posibilă, care ar fi putut rallya poporul în jurul unui program cu adevărat democratic. Refuzînd puterea, Maniu a arătat și în 1944 aceeași lipsă de hotărîre ca și în 1930, 1937-1938 și 1940. Urmarea a fost apariția unui vacuum de putere de care a profitat Partidul Comunist.

La adăpostul Armatei Roșii și cu ajutorul unei propagande abil întreținute, rîndurile partidului au crescut neîncetat, alimentate și de speranțele de mai bine ale unora și de oportunismul altora; le-au îngroșat în primul rînd reprezentanții ai minorităților conlocuitoare, maghiari, evrei, care fuseseră sau se socotiseră persecutați mai înainte și care se considerau îndreptățiți acum să aibă un rol important în viața politică. Compoziția etnică a partidului, a cadrelor de conducere mai ales, a continuat să fie mulți ani neromânească, în ciuda influxului de legionari primiți în partid în urma înțelegerilor dintre Ana Pauker și unii conducători ai Gărzii (noiembrie 1944-august 1945), reprezentați în special de fostul secretar general al mișcării, N. Pătrășcu. În cifre absolute, partidul a crescut de la sub o mie de membri în 1944 la 35 800 în martie 1945, 256 863 în octombrie 1945, 717 490 în iunie 1946 și 803 831 în decembrie 1947. În aprilie 1944 I. Foriș a fost înlocuit din funcția de prim-secretar, conducerea revenind mai întîi unei troici compuse din C. Pîrvulescu, I. Rângheț, E. Bodnăraș, apoi, toamna, cvartetului A. Pauker, V. Luca, T. Georgescu, Gh. Gheorghiu-Dej.

Din motive tactice, Moscova l-a împins pe acesta din urmă pe prim plan, Gheorghiu-Dej fiind ales prim-secretar în octombrie 1945. Puterea reală și influența în partid au rămas însă în continuare în mîna „moscoviților” — A. Pauker, V. Luca, E. Bodnăraș, I. Chișinevski, L. Răutu —, facțiunea internă — Dej, Pătrășcanu, Chivu Stoica, Gh. Apostol — bucurîndu-se de mult mai puțină trecere în ochii lui Stalin. Nu era o reacție întîmplătoare, atît Dej cît și Pătrășcanu făcuseră unele declarații de natură a stîrni suspiciune la Moscova. Cel dintîi publicase în 1944 broșura *O politică românească*, neobișnuită pentru un comunist prin însuși titlul ei, cel de al doilea

declarasese la Cluj (1945) că înainte de a fi comunist se socotea român.

Gh. Gheorghiu-Dej și-a dat repede seama de greșeala tactică pe care o făcuse și a adoptat după 1945 o cuminte linie stalinistă care l-a ferit de complicații și la adăpostul căreia a putut lupta cu facțiunea moscovită și, în cele din urmă, ieși învingător. Pătrășcanu, pe de altă parte, lipsit de o capacitate similară de adaptare, a pierdut neconținut din influență, fiind în cele din urmă înlăturat de la conducerea partidului (1948).

Drumul spre putere al Partidului Comunist a început îndată după 23 august 1944, favorizat de ezitarea lui Maniu de a forma guvernul de coaliție propus de rege; ca urmare, acesta a fost obligat să renunțe la ideea unui guvern civil și să încredințeze puterea generalului C. Sănătescu, cu Pătrășcanu ca interim la justiție, o poziție importantă care i-a permis să înceapă încă din septembrie 1944 epurarea din armată și din aparatul de stat a elementelor necomuniste; tot în septembrie au început să funcționeze și așa-zisele tribunale ale poporului.

Guvernul Sănătescu nu s-a putut menține decît timp de două luni, forțat fiind să cîrmuiască în condiții cu totul nefirești. Constituția din 1923 fusese în adevăr repusă în vigoare, dar aceasta numai în teorie; în realitate, Moldova era administrată direct de către armata sovietică, care instalase peste tot prefecți și funcționari comuniști sau comunizanți. Cenzura sovietică fusese instituită la 12 septembrie în întreaga țară, orice tipăritură avînd nevoie de o autorizație prealabilă pentru apariție. La 12 octombrie, comuniștii și social-democrații au ieșit din Blocul Partidelor Democratice din proprie inițiativă, constituind apoi cu alte grupări de stînga Frontul Național Democrat, iar la 16 octombrie miniștrii comuniști, urmați de T. Petrescu, au demisionat și din guvern pentru a-i cauza căderea, în speranța preluării imediate a puterii. Noul guvern a fost format tot de generalul Sănătescu, dar participarea comuniștilor și a colaboratorilor lor a fost lărgită, ei fiind plasați în posturi cheie: P. Groza a devenit viceprim-ministru, Teohari Georgescu subsecretar de stat la interne, Gheorghiu-Dej ministrul comunicațiilor, socialistul comunizant Șt. Voitec ministrul educației. Pătrășcanu a păstrat justiția.

Reorganizarea ministerială nu a pus capăt agitațiilor care au continuat cu sporită intensitate, astfel încît cel de al doilea guvern Sănătescu nu a durat decît pînă la 6 decembrie, cînd regele, refuzînd

din nou numirea unui prim-ministru reprezentînd F.N.D., a încredințat formarea guvernului generalului N. Rădescu, un cunoscut antifascist, care petrecuse doi ani într-un lagăr de concentrare. Nici acest guvern nu a avut parte de o funcționare normală; la 13 noiembrie, sub pretextul menținerii ordinii, rușii au preluat administrația directă a Transilvaniei de nord folosind această delicată problemă pentru a face presiuni asupra regelui; în ianuarie 1945 au început deportările de sași și șvabi spre Rusia; în februarie demonstrațiile comuniste, cerînd un guvern F.N.D., au atins o intensitate necunoscută pînă atunci; dîrz, primul-ministru l-a destituit pe T. Georgescu, adjunctul său de la interne, și a declarat că nu se va da înapoi de la război civil pentru a face ordine. Nu-i stătea desigur în putere să cîștige un astfel de război cu un milion de soldați roșii în țară; la 26 februarie, Vișinski, adjunctul lui Molotov, sosea pe neașteptate la București, cerînd regelui capul lui Rădescu și constituirea unui guvern care să se bucure de încrederea Moscovei. După presiuni neconținute, care au inclus bătăi cu pumnul în masă, trîntirea de uși, scoaterea tancurilor sovietice pe străzile capitalei și amenințarea cu desființarea statului românesc independent, Vișinski l-a impus în cele din urmă regelui, la 6 martie, pe candidatul său la funcția de prim-ministru: P. Groza conducea un guvern format numai din reprezentanți ai Frontului Național Democrat și ai grupului Tătărescu.

Regele Mihai s-a opus violentului amestec sovietic în treburile interne românești atîta vreme cît a crezut într-un sprijin diplomatic apusean; anglo-americanii i-au comunicat însă că declarația de la Yalta privind Europa eliberată nu va intra în vigoare decît după încetarea războiului; „Yalta... sînt eu” îi spusese Vișinski; în aceste condiții, deși Maniu și Brătianu îl sfătuiseră să nu accepte pe candidatul Moscovei și să reziste presiunilor, regele s-a decis să cedeze, cu gîndul că va putea totuși controla și pondera acțiunile guvernului comunizant. A fost o iluzie.

Administrația Transilvaniei de nord a fost într-adevăr redată românilor (9 martie), dar întreaga politică a guvernului Groza s-a îndreptat rapid spre comunizarea țării. O haotică reformă agrară a fost adoptată la 23 martie, o lege privind epurarea aparatului de stat a fost adoptată la 30 martie; s-a creat lagărul de deținuți politici de la Caracal, umplut inițial cu legionari, apoi cu oponenți de toate felurile; tribunalele poporului și-au întezit activitatea; în vară au apărut

și primele societăți mixte româno-sovietice, Sovromurile, formă mascată de jefuire a resurselor economice românești de către ruși.

În aceste condiții, regele s-a hotărît să ceară demisia guvernului Groza, dorind a-l înlocui cu unul într-adevăr reprezentativ; anglo-americanii nu recunoscuseră încă guvernul Groza tocmai datorită faptului că nu reprezenta majoritatea populației, ci numai pe comuniști și pe aliații lor. În iunie, președintele Truman îl înștiințase pe Stalin că America nu va semna tratatul de pace cu România și Bulgaria, deoarece erau conduse de guverne „care nu reprezintă toate elementele democratice ale poporului... și care prin modul lor de administrație nu sînt, după părerea mea, nici reprezentative, nici dornice să respecte voința poporului”³⁸. O declarație similară publicase și guvernul britanic.

În urma refuzului guvernului de a demisiona, un refuz nelegal din moment ce regele avea dreptul constituțional de a numi sau demite pe primul-ministru, Mihai a declanșat în august așa-zisa „grevă regală”, refuzînd să semneze decretul sau legile prezentate de guvern spre aprobare. Guvernul și-a continuat totuși nestingherit activitatea, insensibil la argumentele de natură juridică și constituțională, știindu-se sprijinit de armata de ocupație și de Moscova. Tensiunea politică era însă pe măsura acestei situații nefirești, iar la 8 noiembrie 1945, de ziua regelui, la București ciocnirile dintre circa 50 000 de demonstrați anti-comuniști și comuniștii sprijiniți de poliție s-au soldat cu 11 morți, sute de răniți și cu un număr și mai mare de arestați.

Greva regală și situația încordată din țară, precum și faptul că guvernul Groza nu fusese recunoscut de anglo-americieni, ceea ce însemna că marile puteri nu puteau semna tratatul de pace cu România, au dus la începerea unor tratative între miniștrii de externe aliați, în decembrie 1945, la Moscova, pentru găsirea unei ieșiri din criză; după ce hotărîrea a fost luată, cele trei mari puteri au trimis la București o comisie compusă din Vișinski, A. Harriman și A. Clark-Kerr, aceștia din urmă ambasadorii Americii și Angliei la Moscova; guvernul Groza urma să fie lărgit prin includerea cîte unui ministru fără portofoliu reprezentînd pe liberalii lui Brătianu și pe țărăniștii lui Maniu; primul-ministru a promis să respecte toate drepturile democratice cerute de apuseni și să organizeze alegeri cu adevărat libere. În zadar a căutat regele să explice ambasadorilor occidentali că nu se poate aștepta nimic bun de la alegeri „atunci cînd țara se

află în mina acestor oameni... Dacă nu veți supraveghea întreaga operație prin observatori răspândiți în întreaga țară, listele și votul vor fi falsificate, iar guvernul va obține o mare majoritate falsă care va întări puterea comuniștilor.³⁹

Londra și Washingtonul păreau însă decise să închidă capitolul împotrivrării românești; englezii l-au anunțat pe rege că „nu doresc să dea nici un sfat sau încurajare... deoarece nu-l vor putea proteja pe rege și pe liderii opoziției de urmări”⁴⁰. Americanii au îndemnat și ei la moderație, spirit de colaborare și încredere în guvernul Groza; în fața acestei situații, regele a cedat, cei doi miniștri fără portofolii au intrat în guvern, fără nici un fel de putere de altfel, iar aliații satisfăcuți de rezolvarea crizei au recunoscut îndată guvernul Groza (4 februarie 1946).

Astfel legitimizat și cu mâinile libere, guvernul a trecut imediat la aplicarea măsurilor menite a pune capăt oricărei opoziții față de comunizarea țării. Între ele au fost judecarea (mai 1946) și apoi executarea (iunie) mareșalului Antonescu, adoptarea unei noi legi electorale și suprimarea senatului (iulie) și judecarea unui așa-zis grup de 56 criminali de război (noiembrie), între care generalul Aldea, unul dintre organizatorii loviturii de stat din august 1944.

Între timp aveau loc în condiții de teamă și presiune pregătiri pentru alegerile parlamentare; ținute la 19 noiembrie 1946, ele au dat firește câștig de cauză F.N.D.-ului, care a „câștigat” 79,86% din voturi, deși toți observatorii occidentali prezenți semnalaseră victoria cu cel puțin trei pătrimi din voturi a lui Maniu și Brătianu. Departamentul de stat a declarat că „registrele electorale au fost falsificate, că procedura electorală și de despuiere a voturilor, precum și presiunile exercitate prin metode teroriste... au împiedicat numeroși alegători să-și exercite dreptul de vot”. Londra a făcut și ea cunoscut că „alegerile n-au fost nici libere, nici reglementare”. Cu toate acestea, ambele guverne apusene au semnat la 10 februarie 1947 tratatul de pace cu România, dînd astfel, din nou, ca și în februarie 1946, un gir de legitimitate guvernului și parlamentului despre care singure declaraseră că nu erau reprezentative. Ca urmare a semnării păcii, Comisia Aliată de Control, unul dintre ultimele obstacole în calea cuceririi puterii de către comuniști, a fost desființată. Peste numai câteva luni, în iulie, principalii lideri național-țărăniști au fost arestați, iar partidul lor dizolvat; prudenți, liberalii își suspendaseră singuri activitatea, ceea ce nu-i va feri însă de aces-

tări și lungi ani de închisoare. Cît despre social-democrați, ei pașiseră încă din martie 1946 pe făgașul clar al colaborării cu comuniștii, un drum care va duce la înghițirea lor de către Partidul Comunist în februarie 1948. În noiembrie 1947, Maniu, în vîrstă de 75 de ani, era condamnat la închisoare pe viață împreună cu vice-președintele său, I. Mihalache; cu cîteva zile mai înainte Tătărescu și liberalii săi disidenți fuseseră înlăturați și ei din guvern. Democrația populară se afla la numai cîteva luni depărtare.

Democrația populară. Din cele arătate mai sus apare evident rolul determinant jucat de prezența sovietică în cucerirea puterii de către Partidul Comunist; ca și în celelalte țări est-europene acesta a știut să divizeze opoziția, să creeze pentru un timp impresia că dorește o cîrmuire de coaliție, marginalizînd apoi treptat forțele necomuniste care i se asociaseră fie în speranța de a putea juca un rol de moderator, fie din oportunism. Toate aceste schimbări au avut loc sub ochiul neputincios al anglo-americanilor, a căror influență în problemele românești a dispărut cu totul după semnarea tratatului de pace de la Paris.

Ar fi însă greșit dacă această analiză a preluării puterii de către comuniști nu ar lua în considerare și dimensiunea internă a fenomenului; țară a multor inegalități sociale, România reprezenta un teren prielnic pentru răspîndirea unei ideologii radicale care promitea ștergerea deosebirilor dintre clase și venirea epocii de aur; la conferința națională din octombrie 1945, partidul a adoptat un foarte ambițios program de modernizare care prevedea, între altele, dezvoltarea accelerată a industriei grele, electrificarea țării, lărgirea reformei agrare și încurajarea creării de cooperative. Foarte abil, raportul noului prim-secretar Gh. Gheorghiu-Dej nu vorbea de colectivizare, ci, dimpotrivă, de încurajarea inițiativei particulare în toate domeniile și de acceptarea capitalului străin în industrie. De aceea nu e de mirare interesul pe care l-a stîrnit în mase un astfel de program care promitea totul fără să arate în același timp că cele mai multe din câștigurile primelor reforme, în primul rînd împrumuturile, vor fi anulate prin măsuri ulterioare.

Se poate spune că reforma agrară a fost înfăptuită oarecum sub presiunea țărănimii însetate de pămînt și ațîțate de chemările comuniste la împărțirea imediată a moșiilor. În preziua reformei, adoptată la 22 martie, proprietățile de peste 50 de hectare reprezentau 18,8% din suprafața cultivabilă, cele între 10 și 50 de hectare

21,2%, cele între 5 și 10 hectare 24,2%, cele sub 5 hectare 36%. Legea, care a limitat proprietatea rurală la numai 50 de hectare și care a expropriat 1 468 000 de hectare, a afectat deci numai 18,8% din suprafața cultivabilă, mult mai puțin decât afectase reforma din 1921. Urmarea imediată a legii a fost dispariția marii proprietăți și transformarea țării într-o țară de mici proprietari, 75,6% din pământul arabil intrând în categoria proprietăților de sub 5 hectare. Beneficiarii reformei au devenit desigur susținători ai guvernului Groza, fără să-și închipuie că numai după câțiva ani partidul își va începe acțiunea de colectivizare. Îndată după „cîștigarea” alegerilor din noiembrie 1946, Partidul Comunist a trecut la adoptarea unor măsuri de natură a frînge puterea economică a burgheziei, cum ar fi naționalizarea Băncii Naționale, reforma monetară — inițiată de economistul sovietic E. Varga —, înființarea de oficii industriale care stabileau planurile de producție, repartizarea materiei prime, prețurile de vânzare a produselor. În noiembrie 1947, liberalul colaboraționist P. Bejan a fost scos de la Ministerul Economiei Naționale și înlocuit cu Gheorghiu-Dej. În acel moment, aproape toate obiectivele urmărite de partid fuseseră atinse, singura piedică în calea proclamării democrației populare rămînînd monarhia.

La 12 noiembrie, o zi după condamnarea lui Iuliu Maniu, regele a plecat la Londra pentru a asista la căsătoria principesei Elisabeta, viitoarea regină a Angliei; avea desigur speranța primirii unui sfat din partea anglo-americanilor, în timp ce guvernul îngăduise călătoria cu gândul că monarhul nu se va mai întoarce în țară. În capitala britanică, Mihai a fost într-adevăr sfătuit de cei mai mulți oameni politici americani și englezi să nu se mai întoarcă; doar Churchill a fost de părere că „oricare ar fi riscul, întoarce-te la datorie”.

Regele s-a întors într-adevăr la ceea ce socotise întotdeauna a fi fost de datoria sa de monarh constituțional; între timp, preluarea puterii se accelerase și mai mult, A. Pauker ajunsese ministru de externe, Bodnăraș fusese numit ministrul apărării, Tito vizitase Bucureștiul, toate acestea fără ca regele să fi fost consultat sau măcar ținut la curent. Nu bănuia totuși, în dimineața zilei de 30 decembrie cînd P. Groza și Gheorghiu-Dej îi solicitaseră audiență, că aceștia îi vor cere cu politețe, dar sub amenințarea trupelor care înconjurau palatul, să abdice. După cîteva ceasuri de ezitări, izolat, fără a mai avea cu cine să se sfătuiască în afara unui restrîns grup de fideli, Mihai I semna actul de abdicare ce-i era prezentat. Republica popu-

lară era proclamată în aceeași zi, iar la 3 ianuarie 1949, fostul rege, în vîrstă de 26 de ani, părăsea Peleșul, îndreptîndu-se spre Elveția.

Era fără îndoială un sfîrșit nemeritat de domnie; regele Mihai fusese un rege bun, precum bunicul său Ferdinand. Modest și democrat, cu simțul datoriei față de țară, un simț care lipsise tatălui său, ar fi putut ajunge un rege mare, asemenea lui Carol I. A avut însă parte de vremuri tulburi pe care nici un cap încoronat sau om politic nu le-ar fi putut înfrîuri. I-a fost dat să asiste la eșecul României Mari și la inaugurarea unui șir de dictaturi străine spiritului său constituțional, străine de asemenea mentalității clasei politice care făcuse România Mare, la 1918. De la înlăturarea lui Cuza (1866) și pînă la 1938, țara nu a cunoscut nici o lovitură de stat, evoluînd lent, imperfect, dar în limitele parlamentarismului și civilizației, spre o treptată lărgire a democrației. Din anul 1938 însă, fiecare nou regim politic s-a impus printr-o lovitură de palat: în 1938 Carol, în 1940 Antonescu, în 1944 regele Mihai, în 1947 Partidul Comunist. Fiecare nou regim și-a justificat venirea prin păcatele României vechi și a promis să le îndrepte, dar în loc de a o face, fiecare din aceste regimuri succesive a introdus instituții și mai autoritare pînă ce, cu ultimul venit, autoritarismul a atins pragul totalitarismului.

VI COMUNISMUL ÎN ROMÂNIA (1948-1983)

14. TOTALITARISM ȘI AUTONOMIE (1948-1965)

Modelul stalinist: economie, politică, cultură. Studiul comunismului român ridică în fața cercetătorului obstacole aproape de netrecut; informația este săracă, fragmentară și, de multe ori, răstălmăcită; spre deosebire de alte țări socialiste, martorii de prim-plan ai politicii nu și-au publicat încă memoriile sau părerile asupra evenimentelor pe care le-au trăit; statisticile sînt de luat în considerare numai cu extremă prudență, iar istoriografia marxistă cu și mai multă, istoricii contemporani români rezolvînd toate aceste dificile probleme prin practicarea hagiografiei. În același timp, în istoriografia occidentală întîlnim fie pe apologeții liberali și de stînga ai socialismului, fie pe cei de profesie anticomuniști, ambele grupuri hotărîte să vadă numai o parte a medaliei. În ceea ce mă privește, mi se pare limpede că, la capătul a 40 de ani de comunism în România, trăsăturile negative le covîrșesc în chip evident pe cele care ar putea fi eventual considerate drept pozitive; cu toate acestea, nici o epocă nu a avut doar părți rele, chiar și vremea migrațiilor sau cea fanariotă au adus cu ele și lucruri pozitive. Funcțiile organismului social pot fi încetinite, pervertite, dar niciodată cu desăvîrșire blocate, indiferent de regimul politic. De aceea, un cercetător atent trebuie să se aplece și asupra societății comuniste cu aceleași metode obiective cu care a studiat și societățile premergătoare. Binele sau răul nu trebuie afirmate aprioric, ci numai după așezarea structurilor, direcțiilor de evoluție, împlinirilor și eșecurilor epocii respective, într-un context de filozofie a istoriei care să ia în considerație și structurile, direcțiile de evoluție, împlinirile și eșecurile orînduirilor precedente, precum și pe cele ale societăților adiacente.

Numeroși politologi s-au străduit să definească modelul modernizării socialiste; marxism-leninismul s-a socotit, de la începuturi,

un instrument de modernizare a societății, capabil să construiască una nouă, lipsită de păcatele celei vechi. Este de aceea firesc ca cercetarea noastră să pornească în primul rînd de la analiza modelului economic introdus de noua clasă conducătoare, îndată după preluarea definitivă a puterii, în 1948, și pe care l-a impus unei societăți încă neindustrializată, dar pe evidentă cale de dezvoltare. Modelele politologilor occidentali nu sînt de prea mult folos în această cercetare; ei au construit scheme ingenioase, dar principalul lor păcat constă în faptul că se întemeiază pe premise și concepte valabile pentru lumea capitalistă, nu pentru cea socialistă; or, deși semantica celor două lumi se aseamănă, substanța lor este diferită, iar cuvintele nu mai au același înțeles în Apus și în Răsărit. Conceptele occidentale își pierd sensul atunci cînd sînt aplicate socialismului. Politologii apuseni, cei liberali mai ales, au greșit atunci cînd s-au lăsat furați de mirajul modernizării economice, ignorînd în schimb caracterul conservator, nemodern al structurilor politice, de cultură și civilizație, fără de care modernizarea nu poate fi nici întreagă, nici profundă, nici adevărată.

Principesa Ileana, mătusa regelui Mihai, a fost impresionată, îndată după 23 august, de pasiunea cu care Gheorghiu-Dej i-a descris, într-o conversație, tabloul României visate de comuniști: o lume modernă, industrializată, cu știință de carte, avînd parte de toate binefacerile civilizației moderne, dar fără nedreptățile ei. Secretarul partidului era, fără îndoială, sincer; el era desigur convins de justetea modelului marxist de modernizare, industrializare forțată cu accentul pus pe industria constructoare de mașini, conducere centralizată și planificată a economiei, colectivizare cu orice preț, indiferent de obstacole, indiferent de rezistențe, indiferent de cost.

Principiile *stalinismului economic* au fost proclamate de partid încă de la conferința națională din octombrie 1945; ele nu au putut însă fi puse în practică, decît după căderea monarhiei și preluarea deplină a puterii. Aceste piedici odată înlăturate, ritmul aplicării lor s-a accelerat; 1 060 de întreprinderi industriale și miniere — reprezentînd 90% din producția țării —, băncile, societățile de asigurare au fost naționalizate în iunie 1948. În noiembrie au fost naționalizate instituțiile de sănătate, casele de filme, cinematografele; în aprilie 1949 a urmat rîndul farmaciilor, laboratoarelor, întreprinderilor chimice, apoi, în aprilie 1950, a fost naționalizată o parte a fondurilor de locuințe. Pînă la sfîrșitul anilor '50 vor mai intra în stăpîni-

rea statului cabinetele medicale particulare, restaurantele, taxiurile, prăvăliile. În 1948 a fost alcătuit și primul plan economic anual, în 1950 cel de al doilea, urmat apoi de cel dintr-un plan cincinal (1951-1955).

Anul 1949 a fost și cel în care partidul a început colectivizarea agriculturii, o măsură căreia i-a trebuit, totuși, nu mai puțin de 13 ani pentru a fi desăvârșită. Perioada 1949-1953, în special, a fost extrem de dură pentru țărănime, circa 80 000 de țărani recalitrânți fiind arestați de autorități. Cifra, mărturisită de partid după încheierea colectivizării, trebuie să fi fost totuși mult mai mare; pe lângă această represiune directă, regimul a folosit și mijloace indirecte de presiune pentru a-i convinge pe săteni să alcătuiască întovășiri agricole sau gospodării colective, cum ar fi cotele fixe obligatorii, introduse în 1951; ele reprezentau între 20 și 60% din produsele țăranilor, mai scăzute pentru cei săraci, mai ridicate la mijlocași și chibaburi, fiind plătite la prețuri foarte mici, fixate de stat.

În ciuda presiunilor neîntrerupte, ritmul colectivizării a fost lent; în momentul plenerii din martie 1949, cea care a hotărât colectivizarea accelerată a agriculturii, nu existau în întreaga țară decât 55 de gospodării colective; numărul lor a crescut la 1 070 în 1951 și la 1 980 în 1953. La acea dată, gospodăriile particulare reprezentau încă 91,7% din totalul gospodăriilor țărănești, gospodăriile colective și întovășirile 8,3%. În 1953, producția agricolă a atins în sfârșit nivelul anului 1938, urmînd apoi o curbă variabilă (1938=100; 1953=101,2; 1954=97,8; 1955=118,8; 1956=88,6), vădînd greutățile întîmpinate de o agricultură de la care statul aștepta mari profituri, fără a dori însă să investească prea mult în modernizarea sa. Alocările au fost de numai 9,4% din totalul investițiilor în 1949, 6,6% în 1950, 7,5% în 1953. În anul 1956, de teama izbucnirii unor frămîntări asemănătoare celor din Polonia și Ungaria, ambițiile economice au fost reduse; rata planificată de creștere a industriei a fost scăzută de la 10-12% (1956) la 3,8% (1957), iar cotele obligatorii la grîu, cartofi, floarea soarelui, lapte au fost desființate.

Noul curs, perioadă de stabilizare și consolidare pentru partid, nu a durat decât pînă în 1958, cînd modelul economic stalinist a fost din nou pus în aplicare, cu și mai multă fervoare, atît în agricultură cît și în industrie. Plenara Comitetului Central din noiembrie 1958 a declarat țara pregătită pentru un efort general de modernizare socialistă, accentul principal urmînd a fi pus pe dezvoltarea indus-

triei constructoare de mașini și pe siderurgie; prin hotărîrile luate, plenara a reprezentat de asemenea un prim răspuns dat planurilor rusești integraționiste și de diviziune economică între țările satelite, precum și începutul conflictului cu Consiliul de Ajutor Economic Reciproc. Construirea combinatului siderurgic de la Galați a devenit simbolul revenirii la politica de industrializare forțată prevăzută de plenară. Conform prevederilor planului de 6 ani (1960-1965), 78% din investiții urmau a se face în industriile energetică (32%), metalurgică (23%) și chimică (23%).

Datorită acestei politici, cifrele arată un net progres economic față de 1938 (=100), mai ales în ceea ce privește ramurile industriale din grupa A, cum ar fi industria chimică (1950=193%; 1965=1 200%) sau industria producătoare de mașini și cea metalurgică (1950=179%; 1965=2 300%). Industria alimentară, în schimb, nu a progresat decît lent (1950=107%; 1965=382%), ca majoritatea ramurilor din grupa B. Cît privește rata de creștere a întregii industrii, ea a fost inițial de 15,1% (1950-1955), scăzînd apoi la 9,7% (1955-1958), pentru a se stabili între 1958-1965 la 13-14%. Acest ritm rapid a fost obținut, în primul rînd, prin impunerea unei foarte ridicate rate de acumulare din venitul național, respectiv de 17,6% (1951-1955), 16% (1956-1960) și 24% (1961-1965).

Schimbarea de curs hotărîtă de plenara din noiembrie 1958 a însemnat și sfîrșitul scurtei epoci de liniște acordată țăranimii. În 1958, gospodăriile agricole nu cultivau încă decît 17,5% din pămîntul arabil pentru ca, după numai 4 ani, în 1962, procentajul să urce la 96%, colectivizarea fiind practic încheiată. Față de anii 1954-1957, cînd investițiile în agricultură se reduceau la numai 12% din totalul investițiilor, ele au crescut în noua etapă (1958-1961) la 17,8%. Cu toate acestea, atît producția la hectar cît și producția totală au continuat să fie dezamăgitoare; în 1960 s-au produs 5 149 200 tone de cereale, în 1965 12 601 300 tone. Indicele producției agricole nete (1938=100) nu era în 1962 decît de 110, în 1965 de 123. Cu toate acestea, progresul general al economiei era totuși evident, România fiind la majoritatea indicatorilor mai aproape de stadiul de țară dezvoltată în 1965 decît fusese în 1938.

Astfel, ponderea populației urbane a crescut de la 23,4% (1948) la 39,1% (1966), cea a populației rurale a scăzut, între aceleași date, de la 76,6% la 60,9%. În paralel, partea industriei din produsul social total a crescut de la 39% în 1938 la 46,6% în 1950 și la 57,3%

în 1965; venitul național pe cap de locuitor a cunoscut o curbă asemănătoare urcând de la 180 de dolari (1950) la 653 (1965).

Pe hîrtie și în cifre avîntul economic este deci de necontestat; dar cifrele reprezintă numai o parte a medaliei. În primul rînd, ele nu exprimă suferințele și prețul cu care au fost obținute. Apoi, în realitate, situația nu se prezenta întotdeauna atît de înfloritoare; cu tot progresul, din punctul de vedere al puterii de cumpărare, venitul muncitorului fusese în 1938 de 1,9 ori mai ridicat decît cel al muncitorului din 1963. Teoretic, populația consuma acum mai multă pîine albă și neagră, mîncă mai multă carne, zahăr, lapte, ulei, unt decît în 1938, dar toate aceste produse nu s-au găsit multă vreme decît pe cartelă, cantitățile alocate fiind minime.

Situația alimentară s-a îmbunătățit după 1960, dar, cu toate acestea, populația era încă departe de a trăi în paradisul pe care Gheorghiu-Dej îl creionase principesei Ileana cu douăzeci de ani mai înainte.

Stalinismul politic — dictatura proletariatului, monopolul puterii de către un partid unic — îngrădea drepturile cetățenești; „ascuțirea” neîntreruptă a luptei de clasă, lichidarea prin teroare polițienească a vechilor elite politice și culturale precum și a oricărei opoziții, inclusiv a celei dinlăuntrul partidului, toate acestea în numele construirii unui om și a unei societăți noi, au intrat în funcțiune încă înainte de 1948; liderii regimului antonescian au fost arestați, cei mai de seamă executați, între 1944 și 1946. A venit apoi rîndul șefilor țărăniști, ridicați cei mai mulți în 1947. Tot în această perioadă au fost înfrînte și cele cîteva încercări de rezistență militară organizate de foști sau încă activi ofițeri, cum ar fi organizația țărănistă transilvană Sumanele Negre sau Mișcarea Națională de Rezistență condusă de generalul Aldea; în 1948 au fost arestați liderii liberali și acei social-democrați care se arătaseră recalitrânți față de unirea cu comuniștii. Demnitarii vechii României, cîteva mii, au fost adunați cu toții în lagărul de la Sighet, de unde cei mai mulți, în vîrstă și supuși unui regim de exterminare, nu au mai ieșit decît pentru a ajunge la groapa comună a închisorii.

Deosebit de violentă a fost represiunea diferitelor biserici; cea ortodoxă a fost complet aservită statului prin numirea unui patriarh simpatizant comunist, apoi prin naționalizarea proprietăților ei și prin epurarea clerului de toate elementele nedorite. Preoții ortodocși vor

alcătui, de altfel, una din categoriile cele mai numeroase de deținuți politici.

Celelalte biserici și confesiuni au avut parte de o soartă similară, uneori chiar și mai tragică. Biserica unită, de pildă, a fost obligată să se unească cu cea ortodoxă, toți cei cinci episcopi ai ei fiind arestați — patru vor muri în închisoare — împreună cu circa 600 de ierarhi. Concordatul cu Vaticanul din 1927 a fost anulat în iulie 1948, ceea ce a permis statului să reducă numărul episcopilor catolice la două, ultimii doi episcopi catolici fiind și ei arestați. Conducătorii spirituali ai comunității evreiești au sfîrșit și ei în închisoare sau exil, fiind înlocuiți, în anul 1948, cu elemente docile.

După 1948, an în care s-a înființat și securitatea, încadrată numai decît cu agenți sovietici deveniți generali români, precum P. Bodnarenko și A. Nikolski, represiunea a devenit și mai violentă, lovind, conform principiului stalinist al întezirii luptei de clasă, fără discriminare și din nevoia intimidării în orice posibil oponent; țărănimea mai ales a plătit scump ostilitatea arătată colectivizării. Teroarea roșie a lovit și în membrii Partidului Comunist, sfîșiați de propria lor revoluție. Între 1949 și 1953, un număr imposibil de stabilit de deținuți politici, multe zeci de mii în orice caz, au trudit pînă la exterminare pe șantierul canalului Dunăre-Marea Neagră, în timp ce, după 1950, partidul a încurajat, vreme de cîteva ani, în unele închisori, metoda reeducării prin violență, devenită celebră mai ales datorită experimentului de la Pitești.

Represiunea, care în această perioadă a îmbrăcat poate formele cele mai violente din întreaga Europă satelitzată, s-a îndulcit întrucîtva după moartea lui Stalin; între 1956 și 1959 însă, de frica exemplului unguresc și polonez, ea a lovit, din nou, mai ales intelectualitatea și studențimea. Nu se poate stabili desigur nici măcar cu aproximație numărul persoanelor arestate între 1944 și 1964, cînd s-a renunțat la închisorile politice; el trebuie să fi fost însă de cel puțin jumătate de milion. Dacă adăugăm la această cifră și pe așa-zii chiaburi, titoiști etc., printre care mulți șvabi, deportați în Bărăgan și existența detașamentelor militarizate de muncă în care erau trimiși să-și ispășească păcatul social tinerii cu origine nesănătoasă, cifra victimelor represiunii trebuie să fi fost mult mai mare. Această eficiență teroare explică în bună parte neputința organizării unei rezistențe active, deși grupuri izolate de partizani au continuat să acționeze în munți pînă în anul 1956.

Paralel cu distrugerea vechii clase conducătoare și a tuturor împotrivilor, indiferent de clasă, regimul stalinist al lui Gheorghiu-Dej a trecut îndată după înlăturarea monarhiei la construirea noilor structuri ale „democrației populare”: în 1948 s-a adoptat o primă constituție, apoi, în 1952, o a doua, aceasta din urmă, declara Gheorghiu-Dej, după primirea a 8 000 de propuneri din partea oamenilor muncii. Amîndouă erau copiate după constituția lui Stalin (1936). Alegerile parlamentare organizate în 1948, 1957, 1961, 1965 au fost cîștigate cea dintîi cu „numai” 92% din voturi, celelalte cu procente din ce în ce mai aproape de perfecțiune: 99,15% (1957), 99,78% (1961), 99,96% (1965), 99,97% (1969), 99,96% (1975), 99,99% (1980). Partidul a concentrat întreaga putere în mîna sa pentru că, așa cum declarase A. Vișinski în 1948, comunismul „respinge principiul burghez al separării puterilor”. Aparent, viața politică internă a cunoscut o relativă stabilitate, dominată de un partid totalitar ale cărui rînduri, după absorbirea social-democraților (februarie 1948) și schimbarea numelui în Partid Muncitoresc Român, au crescut de la 720 000 (1950) la 834 600 (1960) și la 1 450 000 în 1965. În interiorul clasei conducătoare însă, înlăuntrul celor cîtorva zeci de activiști care dețineau întreaga influență, frămîntările și luptele pentru putere au durat neîncetat între 1948 și 1957; abia atunci, scăpat de rivali, scăpat de pericolul destalinizării hrușcioviste și înconjurat de un grup de noi „baroni”, și-a văzut Dej autoritatea consolidată și pe deplin înstăpinită.

Prima fază a luptei pentru putere a durat între 1948 și 1952, perioadă în care nu s-au primit deloc membri noi în partid și în care 192 000 de persoane au fost excluse din rîndurile noii forțe conducătoare; în februarie 1948, Pătrășcanu, reprezentantul comunismului național, a fost și el exclus din partid și arestat, fiind acuzat de „politică naționalist-șovină”. Atît comuniștii naționali ai lui Dej cît și cei moscoviți ai Anei Pauker s-au coalizat împotriva lui Pătrășcanu, considerat de cel dintîi drept un primejdios rival, de cei de pe urmă, drept un naționalist greu de controlat. Căderea lui Pătrășcanu nu a lămurit însă situația, pe prim plan trecînd acum conflictul dintre Dej și moscoviți; el a evoluat în condiții schimbătoare, principalul element înfrîuritor fiind situația din Kremlin; boala lui Stalin, izbucnirile sale antisemite, războiul din Coreea au contribuit în mare măsură la declinul influenței grupului Pauker-Luca și la victoria finală a stalinistilor români asupra stalinistilor moscoviți. Româ-

nizarea partidului a fost consecvent urmărită de Gheorghiu-Dej, începînd din 1950, iar în 1952, Ana Pauker, Teohari Georgescu și Vasile Luca au fost învinuiți de deviere de dreapta, excluși din partid, iar Luca condamnat la moarte, o sentință pe care Dej nu o va aplica totuși. Mărturie a victoriei depline, Dej devenea, în iunie 1952, și prim-ministru, pe lîngă funcția sa veche de prim-secretar al partidului. Noul secretariat, în care intra acum pentru prima dată și Nicolae Ceaușescu, avea o netă majoritate de comuniști naționali, cărora li se raliase în chip destul de neașteptat și grupul basarabean (P. Borilă, L. Răutu, I. Chișinevschi).

După 1953, principala amenințare pentru autoritatea lui Gheorghiu-Dej nu mai venea din interior, ci din partea Moscovei, ca un reflex al luptei pentru putere care se ducea între zidurile Kremlinului; Hrușciiov ar fi vrut să-l înlocuiască și pe dictatorul român, ca parte a procesului său de destalinizare și de renunțare la liderii comuniști prea compromiși pe timpul stalinismului. Dej a primit cu vădită îngrijorare destalinizarea lui Hrușciiov. O primă reacție de apărare față de intențiile Moscovei a fost judecarea și executarea lui Pătrășcanu (1954), pe care rușii l-ar fi putut eventual folosi drept candidat la șefia unui partid comunist destalinizat. Congresul al XX-lea al Partidului Comunist sovietic pare să-l fi luat prin surprindere pe Dej, care rezistase pînă atunci noului curs pe motiv că destalinizarea avusese loc în România încă în 1952. Delegația română s-a reîntors la București scindată, cu primul-secretar hotărît să se opună liberalizării și cu Miron Constantinescu afirmînd cu tărie, la plenara din 23-25 martie 1956, necesitatea introducerii unor reforme reale și a democratizării vieții sociale și de partid. Evenimentele din Ungaria și Polonia (octombrie-noiembrie 1956) au amînat rezolvarea noului conflict din conducerea partidului; la București, Cluj, Timișoara, în regiunea autonomă maghiară, studenții și-au demonstrat solidaritatea cu răsculații maghiari cerînd, între altele, scoaterea limbii ruse din universități. Peste o mie de intelectuali și studenți au fost arestați după noiembrie 1956, în paralel cu reascuțirea conflictului dintre Dej și M. Constantinescu, devenit între timp și ministru al învățămîntului. În condiții încă nelămurite, dar legate probabil și de căderea guvernului Malenkov, Dej a reușit la plenaryle din iunie-iulie 1957 să-i elimine pe posibili hrușciovieni din conducerea partidului. Căderea lui M. Constantinescu a coincis cu

un nou val de teroare, îndreptată mai ales împotriva intelectualilor și cu un crescut dogmatism în viața culturală.

Cel de al treilea element al modelului stalinist, *stalinismul cultural*, a dus, îndată după proclamarea „democrației populare”, la o radicală restructurare a vechiului sistem de valori și a instituțiilor culturale pe care se întemeiază acestea: partidul comunist și-a fixat, asemenea tuturor partidelor comuniste est-europene, ambițiosul scop de construire a unui „om nou”. Întrucât „Lumina vine de la răsărit” (M. Sadoveanu, 1944), modelul de imitat nu putea fi desigur decât cel sovietic: „Farul luminos care trebuie să călăuzească pe oamenii noștri de știință este țara culturii celei mai înaintate, Uniunea Sovietică”, declara Gheorghiu-Dej în 1951, enunțând astfel o axiomă pe care nimeni nu va cuteza s-o pună la îndoială mai bine de un deceniu.

Construirea unui homo sovieticus român nu se putea însă realiza fără distrugerea și rescrierea valorilor naționale tradiționale; a fost deci nevoie de o masivă infuzie de valori marxist-leniniste, precum și de o campanie de activă rusificare. Primele manifestări ale noului curs au fost *Istoria României* de M. Roller (1947), o completă revizuire a trecutului țării, a ideii naționale și a conceptului de patriotism, apoi studiul programatic al lui L. Răutu intitulat: *Împotriva cosmopolitismului și obiectivismului în științele sociale* (1949), o aplicare locală a jdanovismului și o vehementă încriminare a celor care „ascund putregaiul cosmopolit în carapacea verbiajului despre specificul național”.

Ca și stalinismul politic sau economic, și cel cultural a trebuit să se impună prin forță: legăturile intelectualilor cu Apusul au fost complet întrerupte, Academia Română a fost desființată în iunie 1948 și înlocuită cu una nouă, compusă în majoritate din academicieni obedienți numiți de partid, mulți dintre ei cu îndoielnice merite științifice. În august 1948, apărea și o nouă lege a învățămîntului care lăsa pe dinafară toate cadrele necolaboraționiste, reorganizînd atît învățămîntul mediu cît și pe cel superior conform modelului sovietic. Tot în vara anului 1948 erau desființate toate vechile institute de cercetări, înlocuite cu altele noi, sub patronajul Academiei R.P.R.

Epurarea intelectualilor nu s-a mărginit la aspectul său administrativ. Un număr foarte mare de oameni de știință, artă și cultură au ajuns la închisoare, unii și-au dat acolo sfîrșitul (Gh. Brătianu, A. Go-

lopenția, M. Vulcănescu), alții au ieșit după mulți ani (I. Petrovici, I. Lupaș, C.C. Giurescu, N. Crainic); nume venerabile, care făcuseră renumele științei românești, au fost complet marginalizate, sfîrșindu-și zilele în izolare și mizerie (C. Rădulescu-Motru, S. Mehedinți, D. Gusti, L. Blaga). O altă categorie de „foști intelectuali” a fost reprezentată de cei „recuperați”, fie imediat (M. Sadoveanu), fie după o perioadă de purificare și reconvertire (T. Arghezi, G. Călinescu, T. Vianu, numeroși reprezentanți ai intelectualității tehnice).

Numărul autorilor și titlurilor puse sub cenzură a crescut de altfel neconținut: în iulie 1946 erau interzise circa 2 000 de titluri de cărți și reviste, în primăvara lui 1948 peste 8 000, trecute toate într-un volum de 522 pagini intitulat *Publicațiile interzise*. Ca urmare, vreme de peste un deceniu, Iorga și Părvan au rămas interziși, Eminescu a trăit aproape numai prin „Împărat și proletar”, iar Maioreșcu, unul din ctitorii culturii românești moderne, a devenit „cosmopolitul fără patrie”, „lacheul curții”, al cărui singur scop a fost ca „libertatea și lumina să nu pătrundă în mase”. Între scriitorii și oamenii de știință interziși total sau parțial prin publicația amintită înțîlnim pe Alecsandri, Grigore Alexandrescu, C. Negruzzi, P. Ispirescu, P. Istrati, L. Rebreanu, G. Coșbuc, V. Madgearu, V. Slăvescu, Rădulescu-Motru, H.H. Stahl, G. Ionescu-Sisești, V. Vilcovici. Pe lista neagră din 1948 figurau numeroși pașoptiști, în primul rînd Kogălniceanu, precum și *Hronicul vechimii româno-moldo-vlahilor* (1723) al lui Cantemir, prea filo-roman probabil pentru o nouă concepție slavofilă.

Punerea sub obroc a valorilor naționale a mers în paralel cu efortul inoculării unui nou gen de patriotism, socialist și internaționalist, care muta accentul de pe iubirea de țară, de tradiții, pe dragostea pentru marxism și pentru Uniunea Sovietică, prima țară a „socialismului biruitor”: cum scria o broșură a partidului în 1957, Uniunea Sovietică „și-a cucerit dreptul de a învăța și pe alții care sînt trăsăturile omului nou”.

Pentru a ajuta închegarea acestor trăsături partidul a pornit, foarte de timpuriu, o intensă campanie de rusificare, întemeind rînd pe rînd editura și librăria „Cartea Rusă” (1946), Institutul de Studii Româno-Sovietic (1947), Muzeul Româno-Rus (1948), Institutul de limbă rusă „Maxim Gorki” (1948); rostul editurii, librăriei și al institutului era să popularizeze în România realizările culturii și științei sovietice, cele mai înaintate din lume. Muzeul urma să dove-

dească vechimea și caracterul prietenesc al legăturilor româno-ruse, institutul avea menirea să pregătească miile de dascăli necesari predării limbii ruse în școli și universități. Limba rusă devenise, din 1948, limbă obligatorie, fiind predată începând din clasa a IV-a, deci de la vârsta de 10 ani și până în anul III de facultate, fiind deci „învățată” timp de 10 ani. Întreaga istorie națională a fost rescrisă pentru a pune în lumină rolul slavilor, a diminua locul elementului roman și latin și a sublinia ajutorul constant primit de români de-a lungul veacurilor de la fratele mai mare eliberator. Un moment de vîrf al campaniei de rusificare l-a constituit introducerea unei noi ortografii slavizate (1953), care înlătura unele elemente latine din limbă, mergînd pînă la rescrierea numelui țării, din România în România. Cum scria revista „Limba română”, un an mai tîrziu, reforma lingvistică fusese necesară deoarece vechea scriere devenise „intolerabilă” și „o preocupare a clasei muncitoare și o problemă de stat”. Patriotismul socialist a pătruns și în imnul țării care proclama că „înfrățit fi-va veșnic al nostru popor / cu poporul sovietic eliberator / leninismul ni-e far și tărie și avînt”.

Perioada anilor 1956-1959 a coincis cu o accentuare a dogmatismului cultural și cu o intensificare a campaniei ideologice, reflex probabil al luptelor pentru putere dinlăuntrul partidului și, în același timp, al nevoii de a-l face pe Hrușciiov mai încrezător în fidelitatea grupului Dej. Campania s-a manifestat, în primul rînd, printr-un val de arestări de intelectuali neconformiști, grupul filozofului C. Noica, de pildă, și prin expunerea publică a unor „cazuri” de cosmopolitism și spirit nepartinic, cum ar fi cel al compozitorului M. Andricu (1959). În 1958 s-au organizat în universități zgomotoase ședințe publice de „demascare”, în care distinși profesori au fost învinuiți de neînlăturarea influențelor burgheze, iar numeroși studenți au fost exmatriculați pe motive de dosar. Anii '50 se încheiau așadar tot precum începuseră, pe o notă de pur ortodoxism marxist. Nimeni nu putea să prevadă răsturnarea de politică și situații care, în numai cîțiva ani, avea să scoată „poporul eliberator” din imnul național, limba rusă din școli și prezența sovietică din cultură.

Anii '50, anii stalinismului cultural deplin, trebuie socotiți fără îndoială drept o perioadă extrem de dureroasă pentru spiritualitatea românească. Numeroși oameni de carte au fost exterminați fizic, mulți alții au fost sterilizați intelectualicește. Orientarea tradițională și singura firească, spre Apus, a fost înlocuită cu una nouă, forțată,

spre Răsărit, o direcție de care românii se temuseră și fugiseră dintotdeauna. O întreagă structură a vieții culturale, a cercetării și învățămîntului a fost distrusă și înlocuită cu forme mai puțin evolute, pe deasupra și pervertite. Numeroase discipline științifice, sociologia, economia, statistica, filozofia, istoria, care cunoscuseră o mare înflorire în perioada interbelică, erau acum aduse în stare infantilă, ancilară față de politică, sau erau pur și simplu desființate.

Cu toate acestea, cercetătorul obiectiv trebuie să remarce și unele elemente semnificative în evoluția vieții culturale din perioada stalinistă a cîrmuirii lui Dej, chiar dacă aceste elemente nu au putut înrîuri caracterul general negativ al epocii; astfel, de pildă, analfabetismul — cel puțin teoretic — a dispărut; științele exacte, mai puțin periculoase decît cele sociale, s-au putut totuși dezvolta; a crescut numărul de teatre, filarmonici, muzee; a crescut și numărul de studenți, de la 48 676 (1948) la 130 614 (1965/1966). Se pune desigur întrebarea dacă numărul poate înlocui calitatea, dacă alfabetizarea este de prețuit atunci cînd nu se poate citi decît cuvîntul partidului. Chiar dacă aceste obiecții sînt îndreptățite, progresul culturii pasive trebuie totuși remarcat.

Regimul comunist a reușit să-și atragă, mai ales de la mijlocul anilor '50, un mare număr de „foști” cărturari, grupați mulți în institutele de cercetare ale Academiei, unde au fost lăsați să lucreze cu mai puțin amestec din partea politicii. Institutele erau conduse tot de reprezentanți ai vechii intelectualități, însă dintre aceia care se raliaseră regimului, îndată după 1944; în această perioadă ei au dominat Academia, o instituție pe care Gheorghiu-Dej a tratat-o cu mai mult respect decît succesorul său. Academicienii au făcut multe concesii, iscăbind texte în care nu credeau și de care trebuie să le fi fost multă silă: grație acestor concesii însă, ei au putut să despartă în practică politica de știință și cultură și să continue, în institutele și facultățile lor, vechiul profesionalism antebelic. Fără ei, fără flexibilitatea lor, generația tinerilor intelectuali de după 1960, din anii relativei liberalizări, nu ar fi putut probabil să se formeze.

Politica externă și începuturile liberalizării. Primii ani ai „democrației populare”, cei care au coincis cu ultimii ani ai lui Stalin (1948-1953), s-au manifestat printr-o deplină docilitate a politicii externe, satelitizarea diplomatică a României fiind tot atît de absolută ca și cea a celorlalte țări comuniste „frățesti”; în februarie 1948, guvernul s-a legat de sovietici printr-un tratat de prietenie,

colaborare și asistență mutuală valabil pe douăzeci de ani, urmat de înțelegeri asemănătoare cu Bulgaria, Cehoslovacia, Polonia și Ungaria, semnate toate în cursul anului 1948. Tratatul abia încheiat cu Iugoslavia (1947) a fost, firește, denunțat după excluderea acesteia din Cominform — al cărui sediu era, de altfel, la București —, Gheorghiu-Dej angajându-se imediat pe calea unei violente campanii de „demascare” a lui „Iuda Tito”. Din punct de vedere economic, țara era deja inclusă în sfera de interese sovietice prin tratatul din mai 1945, apoi prin aderarea la Consiliul de Ajutor Economic Reciproc, întemeiat în 1949. Din punct de vedere militar, dominația sovietică era tot atât de deplină, manifestându-se atât prin ocuparea militară directă a țării (care a durat până în 1958) cât și, din 1955, prin încadrarea României în tratatul de la Varșovia.

Dispariția dictatorului sovietic (martie 1953) a deschis o perioadă de incertitudine în întreaga Europă de răsărit care s-a exprimat, în cazul României, prin apariția primelor simptome ale neînțelegerilor româno-sovietice. Deși multe evenimente, atitudini, inițiative politice sînt încă neclare, contradictorii, deseori greu de explicat, ceea ce apare limpede încă de la început și în afară de îndoială este suspiciunea și lipsa de simpatie dintre Dej și noul stăpîn de la Kremlin. Hrușciov a urmărit cu consecvență să-i înlocuiască pe vechii stalinisti est-europeni cu oamenii săi, favorabili destinderii și coexistenței pașnice. Această linie a izbîndit fără greutăți în Polonia și Cehoslovacia unde B. Bierut și K. Gottwald au murit de moarte bună îndată după dispariția lui Stalin, a izbîndit cu oarecare dificultăți în Bulgaria și Ungaria, unde Cervenkov și Rákossi au fost în cele din urmă maziliți (1956) la cererea Moscovei. Planul lui Hrușciov nu a reușit însă în România unde stalinistul local a știut să neutralizeze pe toți posibili adversari interni, jucînd, în același timp, cartea fidelității absolute față de Kremlin. În același timp, Dej a proclamat sus și tare că în România procesul de destalinizare avusese loc încă în anul 1952, o dată cu înlăturarea grupului Pauker-Luca.

Relațiile cu Hrușciov par să fi fost încordate mai ales în anul 1955 cînd unele deosebiri de vederi au ieșit la iveală pe timpul vizitei la București a liderului sovietic; rușii erau în favoarea separării posturilor de prim-secretari și prim-miniștri. Dej, în acel moment doar prim-ministru, a trecut peste obiecțiile rusești reluînd, în octombrie 1955, și funcția de lider al partidului. La congresul al II-lea (1955) s-a vorbit, pentru prima oară, despre calea românească de

construire a socialismului, despre adaptarea marxismului la cerințele locale și s-a insistat pe necesitatea respectării principiilor de suveranitate, egalitate și neamestec în treburile interne. În același an, probabilul favorit al lui Hrușciov, Miron Constantinescu, a fost scos din importanta funcție de șef al planificării.

Evenimentele din Ungaria (octombrie-noiembrie 1956) au pus în surdină, pentru moment, aceste divergențe de păreri, care oricum nu puneau în pericol soarta socialismului în România și nici interesele sovietice în zonă, justificînd în același timp opoziția lui Dej față de destalinizare. Comuniștii români au arătat, de la bun început, multă ostilitate față de I. Nagy și au secundat, cu hotărîre, represiunea sovietică. Pe de altă parte însă, în decembrie 1956, ei vorbeau din nou despre o cale românească de construire a socialismului și cereau ajutor economic sporit din partea Moscovei; 1956 a fost, de asemenea, anul în care ultimul sovrom, Sovromcuarțul, a fost revîndut românilor, punîndu-se astfel capăt unei forme de exploatare economică directă de către ruși.

Calea românească de construire a socialismului se deosebea, în cîteva privințe importante, de planurile lui Hrușciov. C.A.E.R.-ul, somnolent între 1949 și 1955, fusese reactivat de acesta din urmă cu scopul introducerii diviziunii și specializării economice între țările socialiste. Era, oarecum, un conflict între nord și sud, între țările socialiste dezvoltate, Cehoslovacia în primul rînd, și țările socialiste pe cale de dezvoltare. Bulgaria a acceptat repede punctul de vedere al Moscovei, dar în cazul românilor, planul Hrușciov s-a ciocnit de prevederile adoptate la congresul al II-lea al partidului (1955). Praga s-a arătat, încă din 1956, ostilă față de industrializarea accelerată a României, opunîndu-se ajutorării ei tehnologice și criticînd pe față, în 1957-1958, o tendință pe care o socotea autarhică și protecționistă. Cu toate acestea, în ciuda fricțiunilor evidente, Hrușciov a acceptat, în 1958, vechea cerere a lui Dej de retragere a trupelor sovietice din România, o acțiune ale cărei origini sînt încă neclare, dar care se pare să fi avut totuși loc la cererea comuniștilor români; ei ar fi sugerat retragerea trupelor încă din 1953. În chip destul de surprinzător, principalul negociator al Bucureștiului a fost E. Bodnăraș, fostul agent sovietic parașutat în România în 1944, dar care, ulterior, s-a așezat consecvent pe o poziție de sprijinire a politicii externe urmate de Gheorghiu-Dej. Retragerea rușilor trebuie înțeleasă și în contextul internațional al acelui moment: va-

loarea strategică a României scăzuse considerabil după semnarea tratatului de pace cu Austria și retragerea sovieticilor din acea țară. Pe de altă parte, aflat în plină campanie propagandistică de ciștigare a opiniei publice occidentale, Hrușciov a socotit, probabil, că se poate dispensa de ocuparea unei țări înconjurată și așa de sateliți și aflate, oricum, la îndemâna diviziilor rusești staționate în Basarabia. Kremlinul pare să fi privit întreaga problemă a staționării trupelor sale în România numai sub aspect militar și diplomatic, fără să-și dea seama că retragerea lor îi va lipsi de un mijloc de presiune asupra comunistilor lui Dej. La plecarea rușilor (iulie 1958), acesta a rostit unul din cele mai lingușitoare și servile discursuri rostite vreodată, parcă pentru a-i face pe sovietici și mai încrezători în fidelitatea sa. În paralel însă el era, după toate probabilitățile, deja angajat pe drumul care va duce la spectaculoasa reorientare internă și externă de după 1960.

Anul 1958 este cel în care vechile simptome ale conflictului potențial dintre București și Moscova se transformă în acțiuni politice concrete, un fenomen facilitat de constituirea în România a unei noi elite conducătoare, dominată de puternica personalitate a lui I.Gh. Maurer, șef al statului între 1958-1961, prim-ministru după aceeașă dată.

Cu binecuvîntarea lui Dej, noua echipă a pășit repede pe calea unei politici de neconceput cu numai cîțiva ani înainte. Comerțul exterior a fost treptat reorientat spre Occident, în timp ce firmele apusene se anunțau dispuse să acorde credite României (1958); Al. Bîrlădeanu a vizitat diferite capitale occidentale, în fruntea unei importante delegații economice (1958), urmat, un an mai târziu, de primul-ministru însuși; în 1960, România a încheiat cu principalele guverne apusene acorduri de compensare pentru bunurile naționalizate în 1948, înlăturînd astfel o serioasă piedică juridică în calea unor legături economice normale. Ca urmare, importurile din țările capitaliste au crescut între 1958 și 1965 de la 21,5% din valoarea totală a importurilor la 39,9%, exporturile de la 24,1% la 32,8%. În aceeași perioadă, importurile din Uniunea Sovietică au scăzut de la 52,7% la 37,7%, iar exporturile românești în Rusia de la 50,2% la 39,8%.

Congresul al III-lea al P.M.R. (1960) a dat o formulare și mai clară principiilor comunismului național, proclamînd din nou dreptul țării de a se industrializa în mod rapid și făcînd din construirea

combinatului siderurgic de la Galați pionul de încercare a relațiilor cu C.A.E.R.-ul. Un an mai târziu, abia întors de la Moscova, unde asistasese la Congresul al XXII-lea al Partidului Comunist sovietic (octombrie 1961), Dej se angaja într-un violent atac împotriva moscoviților epurați în 1952 și 1957, repetînd din nou vechea poziție potrivit căreia în România destalinizarea vieții politice avusese deja loc. De acum înainte și pînă la moartea dictatorului român (martie 1965), relațiile cu Kremlinul se vor înrăutăți continuu, agravate în primul rînd de insistența cu care rușii urmăreau să transforme C.A.E.R.-ul într-un organism economic supranațional, în cadrul căruia nordul urma să producă produse industriale, iar sudul să furnizeze materii prime și agricole.

La insistențele lui Hrușciov, Consiliul a adoptat în iunie 1962 „Principiile diviziunii internaționale a muncii”, liderul sovietic expunîndu-și părerile și într-un articol tipărit de revista „Kommunist” în luna august a aceluiași an. Nici unul din texte nu se potrivea cu concepția Bucureștiului despre colaborarea economică intersocialistă, ele reafirmau principiul diviziunii între nordul industrial și sudul agrar, insistînd de asemenea pe necesitatea transformării C.A.E.R.-ului într-un organism supranațional, cu largi drepturi de coordonare a politicilor economice naționale. Anii 1962-1963 au fost de aceea martorii unor numeroase presiuni exercitate fie direct de Hrușciov și W. Ulbricht, fie în cadrul diferitelor consfătuiri C.A.E.R., fie la nivelul economiștilor și al publicațiilor economice, pentru a-i lămurii pe români asupra avantajelor integrării economice. Campania a culminat în aprilie 1964 prin publicarea planului Valev de alcătuire a unui „complex economic interstatal” în zona Dunării de jos care ar fi înglobat părțile de sud ale Uniunii Sovietice (12 000 km pătrați), de sud-est ale României (100 000 km pătrați), de nord ale Bulgariei (38 000 km pătrați). Românii au răspuns în mod violent, considerînd pe bună dreptate planul ca o încercare de „dezmembrare a economiilor naționale și a teritoriului național”.

Planul Valev precum și respingerea sa în numele interesului național erau doar ultimele manifestări ale unui proces conflictual care, între timp, depășise sfera economicului, pătrunzînd și în cea a politicului. Într-adevăr, schisma chineză a introdus un element nou în relațiile româno-sovietice, îngăduind Bucureștiului să se distanțeze de Moscova cu mai puțină teamă de reacția acesteia. Comuniștii chinezi au ales capitala română drept loc al exprimării unui vio-

lent atac antisovietic (1960), trimițând apoi la București numeroase delegații economice și politice (1962, 1963). Nu putem ști dacă inițiativa acestei apropieri a pornit de la Dej sau de la Mao, este însă interesant de remarcat faptul că, tot în 1963, liderul român a vizitat Iugoslavia, încheind acordul pentru construirea complexului hidro-energetic de la Porțile de Fier, că ambasadorul român a fost retrimis la Tirana, excomunicată în mai 1961, că legațiile Angliei și Franței la București au fost ridicate la grad de ambasadă, că, în sfârșit, 1963 a fost anul în care la O.N.U. România a votat pentru prima dată altfel decât Uniunea Sovietică și aliații ei.

La începutul anului 1964, Gheorghiu-Dej și-a oferit mediația în conflictul chino-sovietic și l-a trimis în acest scop pe Maurer la Beijing (martie): dacă ar fi să dăm crezare „memoriilor” lui Hrușciiov, misiunea primului-ministru și întrevederea care i-a urmat la Pitsunda, între Maurer și Hrușciiov, nu au făcut decât să agraveze suspiciunea existentă între toate părțile aflate în joc. Presupoșele memorii sînt extrem de aspre cu Maurer, acuzîndu-l de antisovietism și naționalism burghez, de iredentism în privința Basarabiei. Ceea ce este în orice caz limpede este faptul că la Pitsunda rușii și românii nu s-au putut înțelege nici măcar asupra ținerii secrete a neînțelegerilor, dovadă publicarea în aprilie, la Moscova, a planului Valev și, la București, a declarației numite „din aprilie”, referitoare la poziția României în conflictul chino-sovietic. O dată cu această dare pe față a conflictului, politica externă a României a devenit tot mai îndrăzneată și diferită de cea a sateliților est-europeni: numeroase misiuni economice apusene au vizitat Bucureștiul, o delegație economică română a călătorit la Washington, Maurer a vizitat Parisul, voturile independente de la O.N.U. s-au înmulțit. Regimul lui Dej a căpătat neașteptat de repede o respectabilitate internațională pe care a știut-o largi cu multă abilitate.

Reorientarea politicii externe a coincis, după 1960, cu semnificative mutații în politica internă, în primul rînd cu relaxarea regimului polițienesc. Închisorile politice au început să se deschidă în 1962, cînd au fost eliberați, după cifre oficiale, 1 304 deținuți, urmați în 1963 de alți 2 892 și în primele patru luni ale lui 1964 de ultimii 464, mulți închiși după 1944, alții — legionarii — și mai demult, din 1941.

Un element esențial al noului curs, menit în primul rînd a ciștiga opinia publică, a fost începerea unei campanii de derusificare, care

a culminat, în 1963, cu închiderea tuturor instituțiilor create între 1946 și 1948, tocmai în vederea sprijinirii procesului de rusificare: Institutul „Maxim Gorki” și Muzeul Româno-Rus și-au închis porțile; au fost suprimate atît Institutul Româno-Sovietic cît și „Analele Româno-Sovietice”, precum și revista „Timpuri Noi”. Numele rusești de străzi, instituții și cinematografe au fost schimbate peste noapte; în paralel, Dej a organizat ședințe publice la nivelul tuturor întreprinderilor în care activiști superiori de partid aruncau Moscovei incredibile acuzații, învinuind-o de toate păcatele și de toate relele ultimelor două decenii: stalinism, exploatare economică, pervertirea valorilor naționale, izolarea țării de restul lumii, slavizarea unei culturi latine etc. Desființarea instituțiilor de rusificare a fost dublată de reîntemeierea unora din instituțiile desființate în 1948, cum ar fi, de pildă, Institutul de Studii Sud-Est Europene. A crescut de asemenea rolul Academiei, care a putut alege, între membrii ei titulari și corespondenți, un număr de „foști” oameni de știință și cultură, pînă atunci ținuți pe linie moartă. Micșorarea rolului dosarului personal de cadre a făcut posibilă cooptarea unui mare număr de tehnocrați, lăsăți pînă atunci în marginea societății pe motive de origine socială, activități politice burgheze, păcate ideologice. Toate aceste schimbări, remarcabile dacă le comparăm cu situația din anii '50, au dus la crearea unui climat de relativă înțelegere socială și consens național, cu atît mai mult cu cît speranțele eliberării de comunism păreau acum amîinate, pe termen lung.

Grupul lui Dej a condus cu prudență pricepere procesul de reabilitare a vechilor noțiuni de patrie și naționalism, curățindu-le de sovietism și internaționalism, restituind națiunii multe din valorile ostracizate după 1948; principalul instrument folosit în această campanie de revenire spirituală a fost istoria. Anii 1960-1965 au fost, din acest punct de vedere, o perioadă de antislavism, de redescoperire a originii latine, de diminuare a rolului rușilor în istoria țării. Față de anii '50, întoarcerea era de 180 de grade; chiar și rușofilul principe Cantemir era derusificat, iar tratatul său cu Petru cel Mare (1711), care garantase integritatea Moldovei, era acum folosit pentru a aminti, în mod indirect, că anexarea Basarabiei de către ruși nu corespundea dreptății istorice. Marx însuși, cunoscut pentru sentimentele sale antirusești, era pus să vorbească pentru români: în 1964 apărea la București volumul *Marx despre români*, o culegere de articole exprimînd, prin gura părintelui comunismului, părerile

românilor despre ruși. Se vorbea și de nedreptatea ocupării Basarabiei la 1812 și despre planurile anexioniste ale Rusiei față de Principate și despre antirusismul generației pașoptiste și al celei care crease statul național român modern.

Se poate deci socoti că, în 1965, politica externă și internă a dictatorului român era angajată pe o direcție nouă, autonomistă, foarte diferită de calea pe care mergeau celelalte țări est-europene. Economic, România se opunea integraționalismului și specializării cerute de C.A.E.R., încăpăținându-se să continue linia de rapidă industrializare, mai ales cu ajutorul Apusului. În interior, se vedeau tendințe de timidă liberalizare, în timp ce pe plan extern partidul refuza să secondeze Moscova în dorințele ei de hegemonie asupra mișcării comuniste internaționale, apropiindu-se, în același timp, de China și de țările industriale dezvoltate. În sfârșit, din punct de vedere cultural, influența rusă era aproape cu totul dispărută, partidul îngăduind, cu prudență, treptată recuperare, reabilitare și circulație a valorilor tradiționale care nu-i mai amenințau direct autoritatea.

Gheorghiu-Dej a murit pe neașteptate, de boală, în martie 1965, fiind abia la începutul noului său drum, lăsând istoricilor sarcina de a explica o personalitate contradictorie și o politică ale cărei resorturi intime și motivații nu pot rămâne deocamdată decât de domeniul speculației și al ipotezei. Politica lui Dej a cunoscut mai multe faze, mai multe etape de evoluție; în ilegalitate, pînă la 23 august, el a reprezentat facțiunea națională a mișcării comuniste, lipsit de contacte cu moscoviții și departe de influența Kremlinului. După „eliberare”, el a oscilat o vreme între linia națională și cea moscovită, optînd însă, foarte repede, probabil din realism politic, pentru cea de a doua. Între 1948 și 1958 el s-a identificat pe deplin cu interesele și modelul stalinist, patronînd exterminări și crime în masă, nemaiîntîlnite pînă atunci în istoria țării. Nu este însă lipsit de interes să arătăm că atît Tito cît și Kádár au trecut prin epoci singeroase similare. Apoi, după 1958, Dej a evoluat treptat spre o desprindere de ruși și către obținerea unui statut de relativă autonomie, ale cărui trăsături au fost menționate mai sus.

Această întortocheată evoluție se poate explica în mai multe feluri: ea poate fi socotită mai întîi ca rezultatul unui conflict cu Hrușciiov, provocat de acesta, nedorit de Gheorghiu-Dej, și care l-a împins pe dictatorul român spre autonomie, doar pentru a-și scăpa tronul de pe care liderul sovietic dorea să-l înlăture. Pe de altă par-

te, ținînd seama de antecedente, se poate emite și ipoteza că Dej a urmărit întotdeauna să obțină statutul autonom pe care l-a atins în 1964; a reușit să-l împlinească numai în momentul în care condițiile internaționale i-au fost prielnice.

Probabil că ambele ipoteze conțin un simbul de adevăr, ele completîndu-se reciproc. De mare importanță pentru impunerea noului curs a fost și constituirea, după 1958, a unui nou nucleu conducător în sinul partidului, compus din tehnocrații grupați în jurul lui Maurer. Om simplu, fără educație, dar cu bune instincte politice, Dej a știut să asculte sfaturile acestui grup și să îndeplinească autonomia externă cu dezghețul și liberalizarea internă fără de care, pentru popor, autonomia ar fi fost doar un cuvînt gol și un lux inutil.

În același timp însă trebuie subliniat caracterul extrem de limitat al reformismului dejist. Conflictul cu Hrușciiov nu a izbucnit deoarece românii doreau să aplice un alt model de dezvoltare, ci, dimpotrivă, deoarece rușii voiau să-i împiedice să aplice și la ei în țară modelul clasic marxist. Comuniștii români nu s-au gîndit nici un moment la reformarea reală a modelului economic stalinist, ci doar la aplicarea sa integrală. Ca urmare, în 1965, Dej și grupul lui erau în conflict relativ cu Moscova în privința autonomiei, dar structurile interne peste care domneau nu se deosebeau în chip esențial de cele sovietice.

Nu se poate ști cum ar fi evoluat politica internă a partidului dacă moartea primului secretar nu ar fi survenit atît de pe neașteptate, în martie 1965, în momentul în care noul curs era abia început. În Ungaria, kádárismul a avut nevoie de peste zece ani pentru a se impune cu adevărat; Dej nu a avut la îndemînă acest răgaz, dar ipoteza cea mai atrăgătoare, sugerată mai ales de influența grupului Maurer asupra sa, ar fi că, autonomia odată consolidată, el ar fi fost dispus să încurajeze și reforme interne reale, că ar fi urmat, într-un fel, calea lui Tito sau măcar a lui Kádár.

15. AUTONOMIE ȘI NEOSTALINISM (1965-1983)

Destinderea. Atunci cînd sînt întrebați, românii de astăzi răspund, aproape invariabil, că socotesc ultimii ani ai domniei lui Dej și pe cei dinții ai cîrmuirii lui Ceaușescu drept o perioadă de liberalism, o „epocă de aur” atît față de anii '50 cît și față de anii '80. Se înțelege că atît liberalismul cît și caracterul auriu al epocii sînt termeni relativi, care trebuie înțeleși numai în contextul socialismului românesc. Cu toate acestea, ei reflectă o realitate obiectivă: Gheorghiu-Dej a lăsat succesorului său o Românie care începuse să se ridice și un popor care se reînvățase să spere.

Probabil că termenul care definește cel mai semnificativ perioada 1965-1974 este cel de destindere, destindere atît internă cît și externă. Liberalism socialist, deși se folosește deseori, este totuși un concept prea generos, deoarece nici chiar în anii lor cei mai deschiși, comuniștii români nu au pus decît o relativă parte de „față umană” pe obrazul regimului lor, o față care de altfel s-a șters aproape cu totul după 1974. Alți învățați, mai ales apuseni, definesc epoca respectivă prin conceptul de independență; și acest termen mi se pare exagerat, deoarece, oricît de mare ar fi dorința clasei conducătoare românești, despre o reală independență, pentru moment cel puțin, nu poate fi vorba.

Destindere, în schimb, este un termen mai puțin categoric. El are de asemenea avantajul de a defini cu un singur cuvînt atît noua realitate externă, dezangajarea de ruși, apropierea de apuseni, cît și atmosfera de relativ consens național care s-a prelungit, după moartea lui Dej, pînă la începutul anilor '70.

Problema succesiunii lui Gheorghiu-Dej fusese hotărîtă de acesta încă de la sfîrșitul anilor '50 cînd dictatorul român îl desemnase pe tînărul Nicolae Ceaușescu ca viitor lider al partidului. Născut în 1918 într-o familie de țărani săraci munteni, Ceaușescu urcase toate

treptele ierarhiei de partid sub pulpana lui Dej, pe care-l cunoscuse în închisoare: șef al tineretului comunist îndată după război, general-locotenent și șef al direcției politice a armatei (1950), secretar al Comitetului Central (1952), membru al Biroului Politic (1955), responsabil cu problemele de cadre. Cu toate acestea, atunci cînd a devenit prim-secretar al partidului, la 47 de ani, atribuțiile îi erau limitate de existența unei conduceri colective din care mai făceau parte I.Gh. Maurer, șeful guvernului, și Chivu Stoica, președintele Consiliului de Stat. În 1965, Nicolae Ceaușescu era numai un *primus inter pares*, figura dominantă a troicii fiind, fără îndoială, primul-ministru. De altfel, pentru a preveni concentrarea puterii într-o singură mină, congresul al IX-lea (1965) a interzis pe viitor cumulul funcțiilor de partid și de stat.

„Baronii” lui Dej, Maurer, Bodnăraș, Stoica, Apostol, au crezut, fără îndoială, că îl pot controla pe tînărul Ceaușescu și au alcătuit cu acesta o alianță în vederea înlăturării ultimilor stalinisti, în primul rînd a lui Al. Drăghici, ministru de interne din 1952. Drăghici și-a pierdut postul îndată după moartea lui Dej (iulie 1965), fiind ulterior înlăturat și din secretariatul Comitetului Central (1968). O dată cu el au căzut, la congresul al IX-lea al partidului (1965), numeroși vechi activiști de pe vremea stalinismului, înlocuiți atît în aparatul de partid cît și în cel de stat cu o generație nouă de activiști, precum G. Marin, Al. Bîrlădeanu, P. Niculescu-Mizil, I. Verdej, C. Mănescu, M. Florescu, V. Trofin, M. Berghianu, activi încă din ultima parte a cîrmuirii lui Dej și cunoscuți pentru relativa lor înclinație pentru reformism și tehnocrație.

Grupul „baronilor”, Maurer în primul rînd, nu pare să fi socotit ascensiunea lui Ceaușescu drept periculoasă pentru linia sa de treptată destindere internă și dezangajare față de ruși. A încurajat, de aceea, într-un chip încă greu de explicat, încălcarea articolului 13 din statutul abia adoptat la congresul al IX-lea care interzisese cumulul de funcții și a îngăduit secretarului general al Partidului Comunist Român (ambele denumiri au fost adoptate la numitul congres) să ocupe, în 1967, și funcția de președinte al Consiliului de Stat. Ceaușescu s-a folosit cu multă pricepere de această poziție pentru a lărgi continuu atribuțiile Consiliului și a aduce sub ascultarea sa atît Consiliul Economic, creat în 1967, cît și pe cel al apărării, creat în 1968. Pe nesimțite, Consiliul de Stat s-a transformat dintr-un organ onorific într-unul de conducere efectivă, dublînd sau

preluând din atribuțiile guvernului condus de Maurer. Dacă adăugăm și faptul că, în 1969, la congresul al X-lea, două treimi din membrii Prezidiului Permanent fuseseră promovați după 1965 prin grija lui Ceaușescu, putem socoti că preluarea puterii de către acesta era acum desăvârșită.

Politica internă a echipei Maurer-Ceaușescu a justificat, în mare parte, continuarea sentimentului de măsurat optimism care se răspindise peste țară încă de pe vremea lui Dej. Noua cîrmuire a debutat cu o seamă de măsuri simbolice, dar nu mai puțin populare, cum ar fi relatinizarea numelui țării (România în loc de România), adoptarea unei noi constituții (1965), care nu mai dădea importanță „fratelui eliberator”, așa cum făcuseră constituțiile din 1948 și 1952, reabilitarea comunistului național L. Pătrășcanu precum și a numeroși deținuți politici, arestați între 1951 și 1958, comuniști, necomuniști, monarhiști, militari etc.

Caracterul liberal, de destindere internă, a fost imprimat și de unele măsuri menite a încuraja inițiativa particulară și a modifica, într-un fel, rigidul raport stalinist dintre stat și individ; astfel, partidul a îngăduit în iulie 1967 deschiderea de prăvălii, restaurante și pensiuni particulare; în numai șase luni s-au deschis 183 de restaurante particulare. Tot în 1967 s-a admis și construirea de locuințe proprietate personală și s-a micșorat rolul temutelor servicii de cadre. Dosarul personal avea și el să dispară, accentul fiind pus acum nu pe originea socială și pe biografia cetățeanului, ci pe meritele și calitățile sale profesionale. În sfârșit, între 1968 și 1970, s-au adoptat noi reglementări ale regimului pașapoartelor care au ușurat considerabil circulația românilor peste hotare. Supravegherea polițienească a scăzut și ea, în însemnată măsură, din intensitate.

Dar poate că domeniul în care noua orientare s-a făcut cel mai mult simțită a fost cel cultural. Sub influența unor mai luminați miniștri ai educației (1969-1972), învățămîntul a cunoscut o perioadă de progres, de modernizare și deschidere, de scădere a importanței marxismului și de creștere a ponderei disciplinelor exacte și tehnice. Limba rusă a dispărut aproape cu totul din școli și universități, fiind înlocuită cu limbile de circulație internațională, engleză, franceză, germană, pînă atunci foarte puțin predate. S-au înființat chiar și licee în care limba de predare la toate materiile era una din aceste limbi internaționale; transformări tot atât de înnoitoare au fost îngăduite în domeniul științelor sociale; hula sociologie a reapărut în

planurile de cercetare și între cursurile facultăților, creîndu-se chiar și un centru de cercetare și o revistă de sociologie. Istoria a cunoscut și ea o renaștere neașteptată, cu atât mai promițătoare cu cît partidul și secretarul său general au manifestat, vreme de cîțiva ani, un total dezinteres pentru trecutul național. Congresele din 1965 și 1969 ale partidului nu s-au ocupat deloc de problemele istoriei, în vădit contrast cu congresul din 1974, al cărui program va începe cu o sinteză a istoriei naționale, lungă de 18 pagini. Discursurile secretarului general au ignorat și ele trecutul ocupîndu-se aproape exclusiv de problemele istoriei mișcării muncitorești și comuniste. Este limpede că partidul nu descoperise încă valoarea propagandistică a naționalismului istoric și că șeful său nu se proiectase încă pe linia care, din voievod în voievod, prin daci și tracii, îl va înrudi direct, după 1974, cu primul homo sapiens european.

Datorită acestui dezinteres oficial, istoriografia a putut cunoaște o epocă de rapidă înflorire; concepția de „front istoric” a fost abandonată, istoricii asociindu-se în colective și alegîndu-și teme de cercetare nu după interesele și indicațiile partidului, ci după propriile lor înclinații și inițiative. S-au tipărit în această perioadă mai multe istorii ale țării și numeroase studii în care subiecte pînă nu demult tabu erau discutate relativ liber și în contradictoriu, fără dogmatismul marxist al perioadei precedente și fără citate din scrierile șefului partidului.

O dezvoltare similară a avut loc și în lumea literelor, artelor și muzicii; scoaterea stalinistului poet M. Beniuc de la conducerea Uniunii Scriitorilor (1965) a pus capăt pentru un timp realismului socialist în literatură, deschizînd drum liber afirmării unui număr relativ însemnat de scriitori tineri, de talent. Atît romanul cît și poezia și critica au cunoscut acum una din epocile lor de netăgăduită originalitate.

Partidul a cultivat cu mare dibăcie imaginea unei forțe politice domnice de liberalizare, de înlăturare a dogmatismului și de creare a unui consens național; el și-a deschis de altfel, încă din 1965, porțile, scurtînd perioada de stagiatură și căutînd să atragă în rîndurile sale atît pe oamenii de știință și cultură cît și intelectualitatea tehnică. Datorită acestei politici a porților deschise partidul a trecut pentru prima dată pragul celor 2 milioane de membri (2 089 085) în 1970, ceea ce reprezenta circa 10% din întreaga populație a țării.

Toate aceste fenomene, simptome ale unei destinderi interne reale, s-au manifestat în contextul unui relativ progres economic care le făcea și mai promițătoare. Politica de industrializare a cunoscut două faze distincte, despărțite de anul 1970. Planul cincinal pe anii 1966-1970 (directivele fuseseră adoptate în 1965) a prevăzut și realizat un ritm rapid de dezvoltare cu accentul pus pe industria grea, al cărei simbol a devenit combinatul siderurgic de la Galați, inaugurat parțial în 1968. Pe întreaga perioadă, rata de acumulare din venitul național a fost de 28%, rata de creștere a industriei a fost de 11,8%, partea industriei din venitul național crescând de la 49% (1965) la 60% (1970). Investițiile în industrie au fost ridicate, 48,9% din totalul investițiilor în 1965, 47,5% în 1970, partea agriculturii fiind în schimb de numai 16,4% și respectiv 16%. Cu toate acestea, recoltele au fost în general bune, recordul la cereale, 16 milioane tone, fiind atins în 1972. Exportul de produse alimentare a rămas scăzut pînă în 1970-1971 (4,1% din valoarea totală a exportului în 1970, 3,6% în 1971), ceea ce explică probabil relativa abundență alimentară de la începutul anilor '70, inclusiv a cărnii și a produselor de carne, din care, de pildă, se exportau în 1971 numai 55,3 mii de tone.

Anii '60 au fost în întreaga Europă de răsărit o perioadă de căutări și reforme, cu deosebire în domeniul economic. Comuniștii români au publicat și ei în 1967 principiile a ceea ce considerau a fi un nou sistem de conducere și planificare economică, în general mai conservatoare decît cele formulate în alte țări socialiste. Teoretic, întreprinderile au căpătat mai mult drept de decizie, numărul indicatorilor centrali de plan a fost micșorat, dar centralizarea a rămas totuși strictă, planificarea amănunțită și în mîna partidului. Clasa conducătoare socotea în chip evident, și Ceaușescu a repetat-o în mai multe rînduri, că modernizarea vieții economice se poate obține mai repede în condițiile unui dirijism centralizat decît în cele ale descentralizării economice. Această linie s-a accentuat și mai mult după 1970 cînd partidul a hotărît, sub influența lui Ceaușescu și peste opoziția lui Maurer, să revizuiască, mărindu-le, prevederile adoptate în 1969 pentru planul cincinal următor (1971-1975). Ca urmare, rata de acumulare a crescut la 34,1%, procentul investițiilor în industrie a crescut la 49,2%, în timp ce investițiile alocate agriculturii au scăzut la 13%, aceasta în ciuda dublării, între 1970 și 1974, a exporturilor de produse cerealiere și de carne. Partidul și-a

fixat ambițioase obiective industriale, unele de îndoielnică valoare economică, cum ar fi, de pildă, canalul Dunăre-Marea Neagră; siderurgia și petrochimia, rafinarea petrolului îndecesebi, urmau să se dezvolte cu precădere, aceasta în ciuda lipsei minereurilor autohtone de fier, a scăderii producției românești de petrol și a iminentei creșteri la prețul celui importat. Fără a ține prea mult seama de condițiile și resursele locale, de legile economice, partidul s-a angajat fără umbră de ezitare în construirea de centrale nucleare, elicoptere, avioane, vase maritime de pînă la 100 000 de tone, inclusiv petroliere, automobile, ordinatoare, noi centre siderurgice etc.

Rezultatele negative ale acestui gigantism economic nu se vor vedea decît peste cîțiva ani; pentru moment, industrializarea rapidă crea debușee pentru forța de muncă ce părăsea în masă satele, urbaniza localitățile, părea să aducă bunăstare. Alături de destinderea polițienească și ideologică, dezvoltarea economică de după 1965 a fost, fără îndoială, unul din factorii de natură a crea o atmosferă de stabilitate internă și de acceptare desemnată a regimului Ceaușescu.

Un alt factor cu urmări similare a fost accentuarea cursului autonom al *politicii externe*, un subiect asupra căruia specialiștii sînt în evident dezacord, unii avînd tendința de a nega caracterul real al „independenței românești”, cei mai mulți socotindu-l drept o axiomă. În ceea ce mă privește, socotesc pe cei din urmă mai aproape de adevăr, cu singura adăugare că România comunistă nu are totuși cum fi realmente independentă. Termenul de autonomie, cred, este mai potrivit. Aceasta nu înseamnă însă că actuala clasă politică nu a dorit și nu dorește să se dezangajeze cît mai mult de ruși pentru a fi singură stăpînă pe deciziile și acțiunile ei. Că aceste decizii nu corespund întotdeauna cu interesele poporului peste care stăpînește este o altă problemă, asupra căreia vom mai avea prilejul să mai revenim. Pentru moment, să subliniem doar că perioada 1965-1974 a fost martora unor spectaculoase inițiative diplomatice românești, care au adus Bucureștiului respectabilitate în ochii comunității internaționale și un statut special, nu întotdeauna de invidiat, în cadrul comunității socialiste. Vizitatori prestigioși, de Gaulle (1968), Nixon (1969), au venit în capitala română, aducînd cu ei bunăvoința și ajutorul economic al Occidentului; limitele toleranței sovietice au fost deseori puse la încercare, românii continuîndu-și neutralitatea în conflictul ruso-chinez, apropiindu-se de Iugoslavia, apărînd pînă la capăt experimentul Dubcek — pe care s-au ferit

însă să-l aplice — și dreptul comuniștilor cehoslovaci de a-și pune în aplicare modelul dorit. România a fost de altfel singura membră a pactului de la Varșovia care nu a participat la invadarea Cehoslovaciei în august 1968.

Apropierea de Bonn și stabilirea de relații diplomatice cu Republica Federală (1967) într-un moment în care nici o țară socialistă nu avea încă astfel de legături, precum și menținerea de relații diplomatice cu Israelul după războiul de șase zile (1967) au fost și ele atitudini singulare, curajoase, de natură a irita Kremlinul. Comunitatea evreilor români a fost lăsată să adere la Congresul Mondial Evreiesc (1967); comuniștii români au refuzat de asemenea, cu consecvență, să participe la manevrele militare ale pactului de la Varșovia și să îngăduie astfel de manevre pe teritoriul țării, susținând în paralel ideea desființării simultane a blocurilor militare.

Orientarea diplomatică spre Apus a fost dublată de o restructurarea a legăturilor comerciale externe: primele acorduri economice cu Germania au fost semnate în 1966, urmate de altele cu principalele țări capitaliste dezvoltate; tratativele pentru aderare la GATT au început în 1968 și s-au încheiat în 1971; în același an începeau la Washington discuțiile privind aderarea la Fondul Monetar Internațional și la Banca Mondială, România devenind membră celor două organizații în 1972; tot acum, delegații români cereau și Pieței Comune un regim comercial preferențial care le era acordat un an mai târziu (1973). Pentru a atrage capital, tehnologie și a-și asigura desfacerea produselor pe terțe piețe, guvernul a anunțat în 1971 înființarea de societăți mixte în care partea română urma să fie de 51%, restul, capital și profituri, revenind partenerului occidental. Până în 1973 fuseseră întemeiate 20 de astfel de societăți. Grăitoare pentru orientarea economică a comerțului exterior sînt procente valorice ale schimburilor cu C.A.E.R.-ul, cu Uniunea Sovietică și cu țările capitaliste dezvoltate: în 1965, celui dintîi îi revenea 60,4% din valoarea comerțului exterior, din care Uniunii Sovietice 38,8%, țărilor capitaliste 28,9%; în 1974 procentul era de respectiv 33,9%, 15,8%, 45,1%.

Se poate pune firește întrebarea de ce au tolerat rușii o asemenea politică externă, de ce nu i-au ținut și pe români în frîul în care îi țineau pe unguri sau pe polonezi? Un prim răspuns ar trebui să arate că, în ciuda aparențelor, deși supărătoare, cicălitoare, acțiunile României nu lezau în chip esențial interesele Moscovei, în orice caz

nu într-o măsură care să justifice intervenția directă. Lipsa unor reforme interne semnificative a fost și ea de natură a pondera îngrijorarea sovieticilor, mult mai sensibili la transformările interne în Polonia sau Cehoslovacia decît la fronda fratelui mai mic care nu punea în primejdie interesele generale ale comunismului. Bucureștiul a pășit într-adevăr uneori în afara interesului imediat rusesc, dar niciodată în afara interesului comunismului mondial; și poate că nu trebuie înlăturată cu totul nici ipoteza potrivit căreia Moscova s-a putut uneori folosi de bunele oficii ale României pentru a stabili contacte și a întreprinde acțiuni pe care nu ar fi putut să le stabilească sau întreprinde pe cont propriu. Cele cîteva afaceri de spionaj românesc în Apus, descoperite după 1969, de prea mare anvergură pentru a folosi Bucureștiului singur, ar putea indica și ele că, în ciuda diferențelor, au existat și domenii în care interesele comuniștilor ruși și români au converș.

Politica externă românească a anilor 1965-1974 ridică deci în fața cercetătorului numeroase semne de întrebare. Dorința de ieșire de sub tutelă nu se poate nega, dar ea trebuie înțeleasă numai în sens politic, și nu ca o încercare de a părăsi modelul sovietic. Este, într-un fel, independența pe care căutau să o obțină în secolul al XVIII-lea aiații turci din Balcani față de sultan. Acest lucru nu a apărut însă foarte limpede în perioada respectivă, mulți români sperînd că treptata desfacere din îmbrățișarea rusească va duce și la transformări de fond în politica internă. Ei au fost atrași de naționalismul noii conduceri, s-au înflăcărat ascultînd discursul patriotic și antisovietic al lui Ceaușescu din 22 august 1968 și nu au văzut acumularea de semne care indicau apropierea sfîrșitului destinderii interne și revenirea la ortodoxia neostalinistă, după 1974.

Victoria *neostalinismului* și avatarurile destinderii interne trebuie probabil legate de disputa dintre Ceaușescu și Maurer asupra căilor de dezvoltare a societății românești, o dispută despre care se știe încă foarte puțin și pe care Maurer, din nefericire, a pierdut-o în cele din urmă. În centrul discuției s-a aflat problema ritmului de industrializare, un ritm pe care secretarul general al partidului l-a dorit accelerat, cu un accent și mai sporit pe industria grea și pe care primul-ministru l-ar fi vrut mai măsurat, fără neglijarea industriei bunurilor de consum, fără a sacrifica generații după generații pe altarul unui viitor care nu ținea seama de resursele interne, umane, naturale și tehnologice ale țării.

Politica economică promovată de Nicolae Ceaușescu nu se putea însă împăca cu orientarea liberală începută de Gheorghiu-Dej; stalinismul economic presupune centralizarea absolută, concentrarea resurselor și energiilor pe o singură direcție, readucerea tuturor inițiativelor în mîna grupului restrîns care socotea că deține cheia viitorului; stalinismul economic a făcut inevitabil neostalinismul politic, a readus în prim plan pe activiștii de partid, înlăturîndu-i pe tehnocrați. Prima expresie a noului curs politic au fost tezele din iulie 1971, lansate de Ceaușescu la întoarcerea din China, un fel de mini-revoluție culturală cu ajutorul căreia a căutat și a reușit să lovească în grupul lui Maurer și să-i grăbească căderea. Ca și în anii '50, tezele au incriminat cosmopolitismul, au exaltat puritanismul ideologic, au încurajat deprofesionalizarea cadrelor de conducere; au marcat începutul campaniilor de pseudonaționalism și patriotardism care domină pînă astăzi viața culturală românească și mentalitatea clasei conducătoare.

Încrezători în zicala populară care spunea că la români o minune nu ține decît trei zile, cetățenii stupefiați de această neașteptată manifestare de neostalinism au preferat să nu o ia în serios, socotînd-o fie o mișcare strategică de cîștigare a simpatiei chineze, fie o manevră de aruncare de praf în ochii rușilor. La numai cîteva luni însă de la plenara din noiembrie 1971, care-și însușise pe deplin tezele din iulie, Maurer și linia sa economică erau criticați indirect dar în public de secretarul general, acuzați de neîncredere în politica partidului și de defetism economic. Tot acum (aprilie 1972), Ceaușescu anunța că rotirea cadrelor și a funcțiilor va deveni un principiu de bază al politicii partidului; demnitarii statului și activiștii de toate gradele au început a fi schimbați periodic, dependenți tot mai mult de bunul plac al secretarului general, împiedicați în acest fel să-și constituie o bază proprie de putere. În iunie 1973 intra în Comitetul Executiv și Elena Ceaușescu, care-și începea astfel o carieră politică ce în numai cîțiva ani avea să facă din soția președintelui a doua putere în partid și în stat.

Cercetătorul atent poate observa în perioada cuprinsă între tezele din iulie 1971 și congresul al XI-lea din noiembrie 1974 tot mai numeroase semne de apariție a cultului personalității și de orientare spre un nou regim politic, cel prezidențial. Secretarul general al partidului nu se mai așază acum doar în rîndul „eroilor” clasei muncitoare, el începe să se vadă la capătul unui lung șir de principii,

regi, voievozi, de la care încearcă să-și tragă o legitimitate pînă atunci ignorată. Activiștii culturali, culturmicii, merg pînă într-acolo încît descoperă în apropierea Scorniceștilor, satul prezidențial, rămășițele primului homo sapiens european, pompos intitulat *Australanthropus Olteniensis*; volumele omagiale care i se prezintă, tîmălia cu care este acoperit de oamenii partidului, de scriitori, poeți, pictori, de presă arată că se ținea în chip conștient la construirea mitului unui conducător cu însușiri aproape supraomenești, capabil a găsi răspunsuri nu numai la întrebările națiunii, dar și la cele mai largi, ale omenirii întregi.

În acest context înlăturarea lui Maurer din fruntea guvernului (martie 1974) și ungerea în aceeași lună a lui Nicolae Ceaușescu ca președinte apar drept urmarea firească a unei lupte pentru putere declanșată în iulie 1971; congresul al XI-lea al partidului (noiembrie 1974) va desăvîrși căderea „baronilor” lui Dej și victoria unui regim prezidențial bazat pe cultul personalității „Conducătorului”. Cu excepția politicii externe care a cultivat, cu puține variații, vechile direcții, congresul menționat a marcat sfîrșitul absolutismului luminat practicat după 1960, reactualizarea metodelor, scopurilor și a sistemului de valori dominant în anii '50.

Cultul personalității și socialismul dinastic. Neostalinismul românesc al anilor '70-'80 se deosebește în mai multe privințe de modelul inițial; în primul rînd este mai puțin brutal, terorismul generalizat fiind înlocuit cu o represiune selectivă și de multe ori, ca și în celelalte țări comuniste, cu expedierea peste hotare a celor recalcitranți. Se deosebește apoi prin existența unui cult al personalității împins pînă la paroxism și prin instaurarea unui socialism dinastic, de familie. Aceste trăsături au lipsit în vremea domniei lui Dej, au lipsit și lipsesc și astăzi în marea majoritate a statelor comuniste, mai ales în cele dependente de Moscova. Cultul personalității s-a dezvoltat cu deosebire în țările socialiste autonome sau independente, cum ar fi Albania, Coreea de Nord, China lui Mao. În România el a apărut în chip destul de neașteptat, neavînd izvoare interne nici în tradiția politică a vechilor elite politice, nici în cea a socialismului autohton. Dimpotrivă, am putea spune că, vreme de secole, clasele conducătoare au fost mai puternice decît puterea executivă pe care au dominat-o cu autoritate. Nici voievozii, nici regii, nici oamenii politici ai României Mari, nici Antonescu nu au practicat cultul personalității. Singura analogie care s-ar putea face

cu trecutul ar fi cultul conducătorului practicat de Legiune, un cult despre care a fost vorba într-unul din capitolele precedente.

Dincolo de aspectele sale pitorești, cultul personalității este un regim politic cu trăsături specifice, prin care o foarte restrânsă elită politică își exercită dictatura asupra partidului mai întâi, asupra întregii țări mai apoi. Dacă ar fi să ne luăm după constituție, Partidul Comunist Român, 3 260 125 de membri în decembrie 1982 sau 31% din totalul populației ocupate, reprezintă forța conducătoare a societății românești; în realitate el a devenit un fel de organizație de masă, dominată de câteva sute de activiști atașați conducătorului statului și de familia acestuia prin legături de fidelitate personală și familială.

Ridicarea acestei noi caste politice reprezintă probabil unul din fenomenele cele mai interesante ale anilor '70; după cum am arătat, schimbarea de echipă a avut loc în anul 1974, când Ceaușescu a fost proclamat președinte, iar primul ministru I.Gh. Maurer a fost înlocuit cu M. Mănescu; la congresul al XI-lea (noiembrie 1974), Maurer și-a pierdut și locul din Comitetul Central. În același timp, și-au pierdut din influență numeroși membri inițiali ai grupului Ceaușescu, cei pe care se sprijinise acesta după 1965 în lupta cu „baronii” lui Dej, dar care acum puteau primejdui poziția noului „far călăuzitor”, între ei V. Trofin, P. Niculescu-Mizil, Gh. Rădulescu, I. Iliescu, cu toții relativ pricepuți administratori care îndrăzniseră să discute, într-un fel sau altul, politica economică a lui Ceaușescu și să sugereze modificarea ei. În câțiva ani ei vor fi complet marginalizați, scoși din posturile influente, înlocuiți cu activiști șterși, supuși, a căror singură preocupare va deveni traducerea în viață a „prețioaselor indicații” date de Conducător. Pentru a-i ține în frâu, președintele a întins până la ultima limită a rezonabilului principiul rotirii cadrelor, practicând atât de frecvente și derutante schimbări în aparatul de partid și de stat, încât rostul lor a devenit de neînțeles, iar funcționarea instituțiilor statului aproape cu neputință. Astfel de schimbări, afectând de fiecare dată zeci de posturi, au avut loc în 1976 (iunie, iulie), 1977 (ianuarie, decembrie), 1978 (martie) — la această reorganizare și-au schimbat funcțiile nu mai puțin de 23 de persoane —, 1979 (ianuarie, august, octombrie, noiembrie), 1980 (martie), 1981 (martie, septembrie). În 1982, rotirile, epurările, promovările sau pur și simplu schimbările au devenit cronice: în aprilie ele au afectat ministerul educației, internele și comerțul exterior;

în mai, s-au schimbat primul-ministru, 8 viceprim-miniștri, 3 membri ai Comitetului Politic Executiv; între mai și august au fost înlocuiți numeroși miniștri-adjuncți de la ministerele economice; în octombrie s-au operat schimbări în Comitetul Politic Executiv și la Consiliul de Stat; în noiembrie au căzut capete de miniștri-adjuncți la planificare, comerț exterior și agricultură.

Singura parte a castei conducătoare care nu a fost continuu epurată sau rotată și care, dimpotrivă, a acumulat neconținut funcții și responsabilități a fost familia prezidențială, șeful statului dînd tot mai mult impresia că nu are încredere decît în rudele sale apropiate. Soția președintelui, trei dintre frați, unul din feciori, un cumnat au fost puși în poziții cheie care conduc aparatul de partid, ministerele de interne, apărare, ministerul agriculturii, comitetul de planificare, consiliul de știință și tehnologie, organizația tineretului comunist.

Acest socialism dinastic, de familie, neîntîlnit pînă acum în istoria claselor politice românești este întărit printr-un curios complex cultural care face din noua familie domnitoare depozitara nu numai a înțelepciunii politice, dar și a valorilor culturale și științifice celor mai de preț. În mod obișnuit, dictatorii nu pretind să fie socotiți și intelectuali, mulțumindu-se cu ținerea în mînă a frînelor puterii. Grupul dictatorilor români face excepție de la această regulă: președintele „scrie” cărți de filozofie, economie politică, istorie, este proclamat drept mare gînditor al contemporaneității; soția sa a devenit membră a Academiei R.S.R. și a multor altor academii, doctor în științe chimice, „savant de renume mondial”, autoare de cărți publicate în toate limbile pămîntului; doi dintre frații președintelui și doi dintre copiii săi îi urmează exemplul acumulînd titluri și cărți. Întreaga clasă politică românească are de altfel complexe culturale; atunci cînd s-a întemeiat Academia de Științe Sociale și Politice (1970), primii ei membri au fost președintele țării, un viceprim-ministru, ministrul de externe, adjunctul său, ministrul chimiei, guvernatorul Băncii Naționale, ministrul de finanțe, mai mulți secretari de partid de pe la județe, câțiva consilieri prezidențiali etc. Cărturarii de profesie au fost lăsați, firește, mai la urmă.

Ca și în cazul lui Stalin, Kim-Ir-Sen sau E. Hodja, personalitatea conducătorului a ieșit din realitate pentru a îmbrăca calități mitice; obscurul sat natal a devenit loc de pelerinaj și legendă; adjectivele care însoțesc numele „Conducătorului” sînt numai la superlativ, biografia îi este mereu rescrisă căpătînd caracter de hagiografie.

Deificarea atinge formele cele mai delirante la fiecare 26 ianuarie, când țara întreagă sărbătorește aniversarea „fiului celui mai iubit“, bucuroasă, mândră și recunoscătoare: „vîrstă n-are, căci epoca întreagă îi aparține“; „el este România, noi sîntem fiii lui“, scria „Scinteia“ la aniversarea din 1983. Tot atunci s-a anunțat că, dovadă a impactului gîndirii președintelui asupra întregii lumi, cele 24 de cărți scrise pînă acum au avut parte de 125 de ediții, însumînd un tiraj total de 750 000 de exemplare.

Toate aceste perverse forme de cult nu s-ar fi putut probabil practica dacă cel pe care îl cîntă și anturajul său nu le-ar lua într-adevăr în serios; ele ar avea deci în primul rînd o explicație psihologică ce singură lămurește bucuria descoperirii primului homo sapiens european în apropierea Scorniceștilor sau ideea, ciudată pentru un lider socialist, de a-și lua ca însemn al puterii prezidențiale un sceptru.

Explicația psihologică a straniului și nemodernului cult este probabil modul cel mai sigur de a-i înțelege originea și exagerările; în mod officios însă clasa politică îl explică într-un fel, mai cinic, arătînd că a fost nevoie de crearea unui simbol în jurul căruia să se poată ralia întregul popor, într-un moment în care țara este amenințată de ruși și în care nevoile dezvoltării rapide presupun încordarea maximă a energiilor naționale.

Dacă aceasta a fost într-adevăr intenția inițială a elitei politice comuniste, rezultatele au fost departe de a-și atinge scopul. Șiretania diplomatică nu este suficientă pentru a conduce o țară; și fana-rioții au fost buni diplomați; exaltarea naționalistă poate da roade un număr de ani, dar nu poate totuși ține loc la nesfîrșit de hrană zilnică; și apoi, ce credibilitate poate avea o clasă politică bogată în personalități care au absolvit universitatea fără a-și fi terminat liceul și care au doctorate fără a avea bacalaureate?

Personalizarea la maximum a puterii a avut probabil repercusiunile cele mai grave asupra economiei. Disputa Maurer-Ceaușescu se concentrase îndeosebi asupra celor două probleme, a gradului de centralizare a luării deciziilor și a ritmului și anvergurii procesului de modernizare. Victoria cultului personalității și transformarea conducătorului într-un fel de oracol atotștiutor, investit pe deasupra cu președinția tuturor comitetelor și consiliilor posibile, au pus capăt timidului proces de descentralizare inițiat de fostul prim-ministru. Elementul principal în luarea deciziilor a devenit după 1974 „indi-

cația prețioasă“, distribuită darnic în toate domeniile, de la agricultură și industrie la știință și artă, un fenomen care a îngreunat și a încetinit luarea de hotărîri, anihilînd spiritul de inițiativă și răspundere la toate nivelurile și care, pe deasupra, ținînd seama de calitatea „conducerii superioare“, a mărit riscul adoptării unor măsuri arbitrare sau de-a dreptul greșite din punct de vedere economic.

Căderea lui Maurer a închis, pentru moment, discuția în jurul problemei raportului dintre fondul de acumulare și cel de consum, președintele Ceaușescu impunînd, după 1974, o linie de și mai accelerată și diversificată industrializare. Încă din iulie 1975, el a propus creșterea prevederilor planului cincinal pe anii 1976-1980, alocînd 33,5% din venitul național fondului de dezvoltare, față de numai 30-32% cît prevăzuse congresul al XI-lea (1974). În iulie 1976, procentul a fost din nou ridicat, de astă dată la 34%, împreună cu cifrele de plan pentru numeroase ramuri industriale între care industria chimică, cea constructoare de mașini, precum și pentru producția de cereale. În februarie, octombrie și decembrie 1977 planul a fost din nou revizuit stabilindu-se obiective și mai ambițioase. Prevederile cincinalului următor (1981-1985), adoptate în 1979, au fost și ele revizuite „în sus“, tot nerealist, în ciuda faptului că în acel an semnele crizei începuseră deja să se arate.

Cincinalul 1976-1980 nu a putut fi îndeplinit la majoritatea indicatorilor principali: nici la venitul național, nici la producția industrială totală, nici la producția agricolă. Ca urmare, față de directivele aprobate în 1979, prevederile cincinalului următor au fost, pentru prima dată în istoria comunismului român, reduse. Au rămas ridicați numai indicatorii pentru comerțul exterior și agricultură; față de cincinalul anterior, cel dintîi urma să crească cu 11,9%, cea de a doua cu 41%.

Acest joc cu cifrele lasă impresia unui haos deplin în politica de planificare cu atît mai mult cu cît ele maschează lipsa oricărei încercări reale de reformă economică. Economia românească este, fără îndoială, cea mai strict centralizată și rigid planificată economie din întregul lagăr socialist, o situație care generează ineficiență, lipsă de flexibilitate, care descurajează inițiativele. Accentul excesiv pus pe dezvoltarea industriei grele a creat un dezechilibru economic care face ca pe hîrtie țara să arate bogată, dar cu prețul sărăcirii populației. În mod paradoxal, fabricile industrializării socialiste, în loc de a produce bogăție, produc sărăcie. Pe de altă par-

te, chiar și dezvoltarea industrială pare să fi ajuns la un punct mort, metodele prin care a fost realizată până acum, transferul forței de muncă din agricultură în industrie, creditele occidentale, acumularea forțată pe seama consumului, sleindu-se treptat. Cîteva cifre sînt semnificative în această privință; astfel, rata de creștere a investițiilor a scăzut de la 15,9% (1978) la 4,1% (1979), apoi la 3,1% (1980); rata de creștere a forței de muncă s-a redus de la 5,1% (1976) la 2,3% (1980) și la 1% (1981). Datele oficiale referitoare la „îndeplinirea” planului pe 1982 arată toate o accentuată scădere a ritmului de creștere planificat și neîmplinirea planului la numeroși indicatori: energie electrică (-7,1%), cărbune (-13,9%), petrol (-6,4%), oțel (-12,7%), automobile (-25,8%), vase maritime (-53,2%), cereale (-7%), construcții locuințe (-14,7%). Nici populația țării, care fusese „programată” să ajungă în 1982 la 22 550 000 de locuitori, nu și-a respectat „angajamentul”, crescînd numai pînă la 22 527 325 de locuitori.

Doă au fost ramurile în care politica economică a partidului a fost extrem de neprevăzătoare, siderurgia și petrochimia. În 1975, România importa 10 878 700 tone minereu de fier și producea 449 kg oțel pe cap de locuitor; această producție este planificată să ajungă la 1 000 kg și ca urmare, pe lîngă gigantul combinat de la Galați, s-a construit încă unul, de aceeași mărime, la Călărași; în 1981 importurile de minereu de fier au crescut la 15 016 000 tone.

Cît privește petrochimia, deși producția internă de petrol a scăzut continuu după anul de vîrf 1976 (1976 = 14 700 000 tone, 1981 = 11 600 000 tone) și în ciuda crizei petrolului de după 1973, partidul a mărit totuși capacitatea de rafinare, care a ajuns treptat de la 18 500 000 tone în 1973, la circa 33 000 000 tone în 1980. Această înseamnă că România, și așa lipsită de valută forte, a fost obligată să cheltuiască tot mai mult pentru importurile de petrol, care au însumat 14 143 300 tone în 1973, 15 000 000 tone în 1980, 12 900 000 tone în 1981, 10 900 000 tone în 1982, firește la ruinaătorul preț al pieței mondiale. Nepotrivirea dintre capacitatea de prelucrare a rafinăriilor și posibilitatea de achiziționare a petrolului face ca, în prezent, circa 35% din capacitatea de prelucrare a rafinăriilor să nu fie folosită.

Un alt rezultat al politicii de accelerată și neprevăzătoare industrializare a fost creșterea datoriei externe care este socotită a fi în prezent (1983) între 10 și 11 miliarde de dolari. Președintele Cea-

ușescu a promis, în februarie 1981, că întreaga datorie va fi plătită pînă în 1990 și că nu se vor mai face alte împrumuturi externe. La numai cîteva luni însă de la discursul președintelui, în iunie, România împrumută din nou 1 474 milioane de dolari de la Fondul Monetar Internațional. În 1983, s-a anunțat că majoritatea partenerilor apuseni au acceptat să reeșaloneze plățile datorate de România pe anii 1981, 1982 și 1983.

Dificultățile economiei românești au fost accentuate după 1974 de neputința soluționării problemelor agriculturii și de treptata transformare a României într-o țară cu cronice crize alimentare. Politica partidului a tratat întotdeauna agricultura și țărănimea cu indiferență și nepricepere, neputîndu-se hotări să lase liberă inițiativa locală și să slăbească controlul central asupra gospodăriilor colective. În primăvara lui 1983, conducerea de partid a emis nu mai puțin de cinci decrete privind agricultura, urmărind toate rezolvarea crizei, dar găsind „soluția” din nou numai în întărirea controlului central; gradul de pervertire a firescului se vede din preambulul unuia din decrete care arată că creșterea vitelor de către țărani trebuie să fie o cinste și o datorie de onoare; din nou deci o funcție economică naturală, care ar trebui reglementată prin mecanismul pieței, a căpătat o valoare morală și politică. Decretul respectiv introduce un nou sistem de achiziții forțate de la țărani, obligați să contracteze animale doar cu statul și să le vîndă la prețul fixat de acesta. Un alt decret introduce pedepse aspre, amenzi și închisoare pentru tăierea particulară a animalelor, precum și obligativitatea fiecărei gospodării țărănești de a înregistra, la primărie, toate animalele din ogradă. În sfîrșit, un alt decret a reglementat strict prețul de vînzare al produselor țărănești, fixîndu-le un plafon foarte jos. Într-un discurs din decembrie 1982, Nicolae Ceaușescu a arătat că țăranii trebuie lăsați să se îmbogățească dacă o pot face prin munca lor; este puțin probabil că ploaia de reglementări fanariote care s-a abătut peste sate va fi de natură a-i îndemna pe țărani să lucreze mai mult și mai bine.

1982 a fost — pe hîrtie cel puțin — un an cu recolte bune, cea de cereale ajungînd la 22,3 milioane tone, mai puțin decît prevăzuse planul, dar totuși suficient pentru a acoperi nevoile populației; în 1983 însă, agricultura a fost lovită de secetă, un fapt care ilustrează precaritatea programului ei de modernizare. Deși se propusese încă din 1976 irigarea a 3 200 000 de hectare, suprafața irigată în 1982 nu ajunsese decît la 2 380 000 de hectare. Ca urmare, producția

mărturisită de cereale a fost de numai 20 milioane tone. În privința forței de muncă, agricultura română folosește încă un foarte mare număr de muncitori agricoli (3 milioane în 1981) sau 28,9% din totalul populației ocupate. Deși industria chimică a cunoscut mari progrese, cantitatea de îngrășăminte livrată agriculturii este încă insuficientă, România importând astăzi din Apus îngrășăminte și seminte selecționate.

Dificultățile economiei, experimentele, încercările, căutările, eșecurile au avut un efect imediat asupra nivelului de trai al populației, cetățenii României socialiste trăind mai greu în anii '80 decât în anii '60-'70 și cu mult mai puține speranțe de îndreptare a situației decât atunci. Din 1978, prețurile pînă atunci stabile au fost constant mărite, mai întîi la alimente, servicii, transportul de persoane, articole de îmbrăcăminte, lemn și articole de lemn, hîrtie (1978), apoi la benzină, gaz natural, păcură, electricitate (1979). În 1980, a venit rîndul transportului de bunuri și construcțiilor, în 1982 au crescut prețurile din nou la alimente, electricitate, păcură, lemne de foc. Astăzi, atît pentru localnici cît și pentru vizitatorii străini, România este o țară foarte scumpă; după datele Fondului Monetar Internațional nivelul de trai ar fi scăzut în anul 1983 cu între 19% și 40%.

Creșterea prețurilor și scumpirea produselor nu au rezolvat însă problema aprovizionării. Lipsurile de tot felul, mai ales cele alimentare, au devenit acute și cronice din toamna lui 1981, cînd partidul a fost nevoit să reintroducă cartelele pe care le desființase în 1954; s-au raționalizat astfel piinea, laptele, uleiul, zahărul, carnea. În paralel, din inițiativa președintelui Ceaușescu, s-a publicat un program de „alimentație rațională” în care, sub pretextul că populația mănîncă prea mult, că se consumă prea multe calorii, s-au fixat cantitățile alocate anual cetățenilor pentru perioada 1982-1985. Ele sînt următoarele, socotite pe cap de locuitor: carne, 60-70 kg; pește, 8-10 kg; lapte și produse lactate, 210-230 kg; bucăți ouă, 260-280; legume, 173-189 kg; fructe, 85-95 kg; zahăr și produse zaharoase, 22-26 kg; cartofi 70-90 kg; cereale și produse din cereale, 120-140 kg. În același timp „programul științific” a socotit prea ridicat consumul de calorii pe cap de locuitor și a indicat reducerea lui pînă în 1985 cu între 9% și 15%, astfel încît el să nu depășească 2 800-3 000 de calorii zilnic. Urmînd aceste indicații, planul alimentar pe anul 1984, publicat în decembrie 1983, prevede rații individuale anuale și mai scăzute decît cele prevăzute în „programul

științific”. Cîteva exemple: carne 39,12 kg; lapte și produse lactate, 78,73 kg; legume, 66,08 kg; fructe, 27,49 kg; cartofi, 42,54 kg. Au crescut, în schimb, prevederile de plan la săpun și detergent, documentele de partid prevăzînd ridicarea consumului de săpun pe cap de locuitor de la 1 kg (1980) la 1,9 kg (1983), iar a celui de detergent la 3,5 kg (1983). Se poate spune, fără exagerare, că în România anilor '80 calitatea vieții s-a degradat simțitor față de nivelul pe care-l atinsese cu un deceniu mai înainte.

Cifrele menționate mai sus vădese una din obsesiile cele mai tenace ale neostalinismului românesc, centralizarea și planificarea în amănunt a tuturor aspectelor existenței; sînt într-adevăr puține exemple în istorie de clase politice care să prevadă, într-un document oficial, că locuitorul țării are dreptul la între 173 și 189 kilograme de legume pe an sau că igiena celor 365 de zile calendaristice se poate rezolva cu 1,9 kilograme săpun. În afara acestei forme de „conducere”, comuniștii români ai președintelui Ceaușescu au dat puține semne că își dau seama de gravitatea situației în care au adus țara sau că se preocupă de căile scoaterii ei din criză.

Dimpotrivă, în loc de reforme, ei au recurs la noi măsuri restrictive, mai apropiate de iobăgie decît de socialismul „multilateral dezvoltat”, cum ar fi de pildă legarea cetățenilor de locul de muncă și îngreunarea mișcării populației de la sat la oraș; 14 localități au fost declarate în anul 1976 „orașe mari”, așezarea în ele devenind de competența unei comisii speciale. Doi ani mai tîrziu, mutarea din și în localități, indiferent de mărime, a devenit și mai dificilă, în paralel cu adoptarea unei legi menite a face aproape cu neputință transferul de la o întreprindere la alta. Problema mîinii de lucru în agricultură a fost rezolvată an de an prin scoaterea la munca cîmpului a milioane de elevi și studenți (2,5 în 1981, 2 în 1982), a numeroși funcționari, soldați, aceasta în ciuda faptului că aproape 30% din populație este încă, teoretic cel puțin, ocupată în agricultură. Din 1981, armata a primit tot mai multe sarcini economice, în timp ce numeroase departamente și obiective economice au fost direct militarizate și puse sub comanda unor generali (Transfăgărășanul, canalul Dunăre-Marea Neagră, metroul din București, Tarom-ul).

În lipsă și căutare de fonduri, președintele Ceaușescu a inventat în iunie 1982 teoria „părților sociale”, aprobată de Comitetul Central la plenara din luna noiembrie a aceluiași an; termenul desemnează acțiuni de întreprindere valorînd între 10 și 50 de mii de lei

pe care muncitorii le pot cumpăra de la propria instituție. Președintele însuși a anunțat că va cumpăra astfel de „părți sociale” de la Uzinele „23 August” din București. În teorie, până la 30% din fondul fix al unei întreprinderi poate trece în acest fel în proprietatea salariaților ei; în practică, ținând seama de nerentabilitatea acestora precum și de faptul că întregul control asupra planului, producției și desfacerii rămâne în mâna partidului, „părțile sociale” nu reprezintă decât un împrumut forțat care va aduce casieriei prezidențiale suma de circa 630 milioane lei anual, pe seama pauperizării și mai accentuate a unei clase muncitoare aflate și așa pe unul din ultimele locuri din Europa în privința puterii de cumpărare.

Victoria cultului personalității în anul 1974 a avut influențe negative și asupra evoluției culturii. Să ne amintim că perioada cuprinsă între începutul anilor '60 și căderea tehnocraților lui Maurer avusese parte de numeroase inovații față de anii '50: deschiderea spre Apus, diminuarea rolului ideologiei marxiste, cultivarea valorilor naționale, atenuarea cenzurii, modernizarea învățământului și cercetării, o mărită libertate de creație în literatură și artă. Spre deosebire de această „perioadă liberală”, epoca stalinismului dinastic se caracterizează prin închiderea ferestrelor către Occident, prin dezorganizarea sistemului de învățământ și cercetare, în sfârșit prin readucerea procesului de creație literară și științifică sub controlul strict al partidului. Prin toate aceste măsuri, perioada de după 1974 se apropie mai mult de anii stalinismului integral al anilor '50 decât de epoca imediat premergătoare. Statul cheltuiește, de altfel, tot mai puțin pentru cultură, bugetul pe anul 1984 avînd un capital cultural cu 40% mai sărac decât cel pe anul 1983 și cu 2 milioane lei mai scăzut decât fusese în 1965.

Probabil că fenomenul cultural cel mai izbitor este revenirea în forță a ideologiei ca principal instrument al dezvoltării sociale. A apărut ca urmare un nou tip de intelectual, activistul de partid cu diplome, titluri și pretenții, care tratează cultura ca pe un domeniu oarecare al vieții administrative, de planificat, coordonat și dirijat conform necesităților clasei conducătoare. În 1981, de pildă, s-a adoptat un plan de 4 ani pentru „dezvoltarea literaturii”, iar președintele țării, pentru a stimula probabil pe oamenii de știință, a declarat în 1976 că „sînt gata în orice moment ca pentru o descoperire genială să acord titlul de erou al muncii socialiste”.

Domeniul preferat de manifestare al noilor intelectuali pare să fie istoria; începînd cu programul partidului din 1974, care are o introducere istorico-patriotico-naționalistă de 18 pagini, toate textele programatice ulterioare își încep pledoariile cu dacii și tracii, de la care partidul se reclamă acum direct. La Muzeul de Istorie a Partidului Comunist, prima sală este închinată dacilor și este dominată de două impunătoare busturi ale lui Decebal și Traian. Președintele însuși a scris în repetate rînduri despre trecut publicînd chiar și un volum intitulat *Pagini din istoria poporului român* (1983). Numeroși activiști culturali, între ei și unul din frații președintelui, au devenit peste noapte istorici oficiali, preocupați în egală măsură de istoria antică, contemporană, medievală. Obsesia istorică reflectă pe de o parte criza de legitimitate a regimului; pe de alta, ea are și menirea unei diversiuni, căutînd să pună în interesul partidului firescul sentiment național. Modul însă foarte elementar în care se pune în practică acest naționalism istoric, caracterul său aniversativ, patriotard, fals euforic sînt de natură a avea mai degrabă rezultate inverse. Cît privește istoriografia propriu-zisă, se poate socoti că transferarea sediului ei la Academia „Ștefan Gheorghiu” și la Institutul de Istorie al Partidului a lichidat-o practic ca știință.

Culturnicii și-au dat, de altfel, multă osteneală pentru a neutraliza numeroase instituții culturale pînă atunci mai mult sau mai puțin autonome, mai ales pe cele care asiguraseră continuitatea vieții științifice și culturale în anii '50 și pe eforturile cărora se înălțaseră împlinirile perioadei următoare. Academia, de pildă, a fost lichidată ca instituție de cercetare, toate instituțiile i-au fost luate, noii membri au fost aleși aproape exclusiv din rîndul activiștilor culturali de partid în frunte cu soția președintelui. Foarte prestigiosul Institut de Matematică a fost desființat în 1975, Comisia Monumentelor Istorice a dispărut în 1977, Institutul de Pedagogie a avut aceeași soartă în 1982. Au fost de asemenea desființate numeroase institute tehnice.

O atenție specială a fost acordată reorganizării pînă la dezorganizare a învățământului, aproape toate progresele perioadei precedente fiind anulate. Legea educației din 1978 a introdus principiul drag președintelui al integrării învățământului cu producția, alungînd practic din școli disciplinele teoretice, cele sociale și umane, punînd liceele și facultățile sub tutela unor uzine, dîndu-le planuri de producție. Din punct de vedere practic, rezultatele acestei legături dintre învățământ și producție sînt neglijabile, greutățile uzinelor tute-

lare făcînd de cele mai multe ori activitatea productivă a școlilor și facultăților irelevantă pentru economia națională. Cît privește învățămîntul, el a devenit o instituție care trăiește de pe azi pe mîine, în funcție de necesitățile momentului și de pe băncile cărui elevii și studenții ies cu o formație intelectuală redusă. Numărul studenților este, de altfel, în continuă scădere; a fost reintrodusă nota socială la admiterea în universități, precum și obligativitatea prezentării unei recomandări din partea U.T.C. pentru intrarea în facultățile de științe sociale. Cadrele didactice au fost epurate începînd din 1974 cînd președintele țării a declarat că „nu poate lucra în învățămîntul superior acela care se sustrage de la activitatea de educare a tinerei generații în spiritul concepției marxist-leniniste, al programului partidului nostru”; de atunci, această poziție oficială a fost extinsă la învățămîntul de toate gradele. Din 1975, admiterea la doctorat nu s-a mai putut face decît cu aprobarea comitetului municipal de partid, această autoritate fiind transferată ulterior unei comisii speciale a Comitetului Central. Clasa conducătoare pare hotărîtă să îngăduie accesul la învățămîntul superior numai persoanelor care i se par de încredere și pe care nădăjduiește să le poată controla. O atare politică de „cadre”, trecerea criteriului politic înaintea meritului, va fi de natură a desofistica și provincializa și mai mult viața intelectuală românească.

Unul din puținele domenii culturale în care culturnicii nu s-au putut înstăpîni cu totul și care drept urmare mai dă încă dovadă de surprinzătoare vitalitate este literatura. Scriitorii, cu tot conformismul multora dintre ei, reprezintă astăzi principala forță de opoziție intelectuală și singurul grup social relativ autonom, greu de controlat, ceea ce explică recente cereri de desființare a uniunilor de creație, în primul rînd a Uniunii Scriitorilor. Scriitorii clanului conducător n-au putut de altfel niciodată să pătrundă în conducerea acestei uniuni, care și-a manifestat în mai multe rînduri independența. Întîlnirile zise „de lucru” dintre secretarul partidului și scriitori au fost nu o dată martorele unor curajoase discuții privind politica culturală oficială.

Acumularea fenomenelor de criză internă a dus și în România, cu multă întîrziere față de Polonia, Ungaria sau Cehoslovacia, la apariția fenomenului de *disidență*. Etimologic, termenul definește o atitudine diferită de cea oficială, dorința de a fi altfel, de a urma o altă cale. Față de rezistența și opoziția anilor '40-'50, disidența pre-

zintă cîteva deosebiri de tactică și de obiectiv. Vechii rezistenți nădăjduiseră în răsturnarea comunismului, convinși de inevitabilitatea intervenției occidentale și de prăbușirea regimului impus de Moscova prin cauze externe. În anii destinderii și ai respectabilizării regimurilor comuniste prin acordurile de la Helsinki (1975), aceste speranțe au fost lăsate la o parte, diferitele forțe sociale dornice de schimbare concentrîndu-se pe posibilitatea reformării structurii existente. Nu este însă mai puțin adevărat că reformele pot duce și ele la răsturnări; cererea de alegeri libere, de pildă, formulată de grupul lui Paul Goma, sau cea de sindicat liber, expusă de mai multe ori după 1977, sînt în realitate cereri radicale, de natură a provoca modificări sistematice, sînt deci incompatibile cu regimul socialist. Brutalitatea cu care incipentele mișcări disidente au fost reprimite arată de altfel că regimul a fost și este conștient de pericolul tacticii legaliste.

Apariția tîrzie, după 1975, a disidenței române se explică prin mai multe cauze. Ea a fost fără îndoială întîrziată de aura naționalistă cu care s-a înconjurat atît regimul lui Dej după 1960 cît și cel al președintelui Ceaușescu. Inexistența procesului real de destalinizare a fost probabil o altă cauză. Atît în Rusia cît și în Polonia, Ungaria sau Cehoslovacia, disidenții au apărut numai după începerea dezghețului intern, un fenomen care în România a rămas chiar și în anii '60 numai la suprafață. Lipsa de disidențe de stînga, marxiste, în interiorul partidului — precum disidența atît de influentă din Polonia și Cehoslovacia —, a îngreunat și ea prezentarea de alternative. Singurul fapt care a stimulat probabil ieșirea la lumină a disidenților români a fost destinderea și acordurile de la Helsinki (1975), care au îngăduit pe de o parte Apusului să intervină în apărarea drepturilor omului, iar, pe de alta, au înmuiat reacțiile unui președinte dornic să-și mențină în lume imaginea de spirit luminat și reformator.

Teoretic, disidența românilor a produs puține texte demne de remarcat; ele se reduc mai ales la cele cîteva scrisori deschise ale lui Paul Goma și ale grupului său (ianuarie-martie 1977) și la cîteva studii privind comunismul român. Se pot adăuga de asemenea o seamă de scrisori deschise, cîteva zeci, precum și textele disidenților religioși, în primul rînd predicile părintelui Gh. Calciu Dumitreasa (1979). Toate aceste scrieri sînt extrem de critice la adresa cultului personalității, a socialismului dinastic, toate sugerează reforme de

structură pe care nici un regim comunist nu le-ar putea însă accepta: libertatea ideilor și a presei, alegeri libere, pluralism politic, drepturi cetățenești democratice. Este îndoielnic ca intelectualii care au pus pe hîrtie astfel de cereri să-și fi făcut iluzia că ele ar putea fi acceptate. Ei au fost de altfel puțini la număr, ceea ce a ușurat marginalizarea și neutralizarea lor.

Mai periculoase au fost probabil frământările muncitorești, în primul rînd surprinzătoarea înființare a unui sindicat liber (martie 1979) cu secții în Muntenia, Banat și Transilvania, însumînd peste 2 000 de membri; sindicatul, al cărui interesant program cerea în primul rînd acordarea dreptului de asociere, apoi tot felul de drepturi muncitorești inexistente în societățile comuniste, nu a trăit decît două săptămîni, conducătorii săi precum și mulți dintre membri disparînd sau sfîrșind în închisoare. Crearea S.L.O.M.R. (Sindicatul Liber al Oamenilor Muncii din România) venea la numai doi ani după greva celor 35 000 de muncitori minieri din Valea Jiului (august 1977) și conducerea partidului s-a grăbit să înăbușe mișcarea înainte de a apuca să se întindă. De atunci încoace, grupuri izolate au anunțat în mai multe rînduri întemeierea unor noi sindicate libere, dar nici unul nu pare să fi reușit să supraviețuiască mai mult de cîteva zile momentului ieșirii în public.

Singura disidență pe care regimul nu pare capabil s-o gîtuiască este cea religioasă; la ortodocși ea s-a manifestat în primul rînd prin predicile ținute de părintele Calciu în biserica Radu Vodă din București (1979). Adresate mai ales tineretului, ele ocolesc cu prudență politica pentru a se concentra cu precădere asupra raportului dintre ateism, credință, marxism. Regimul le-a socotit însă suficient de periculoase pentru a-l condamna pe autorul lor, care petrecuse deja 16 ani în închisoare (1948-1964), la încă zece. Părintele Calciu, născut în 1929, pare să fie unul dintre foarte puținii reprezentanți ai bisericii ortodoxe pe cale de a deveni martir. Active au fost și sînt încă și numeroasele grupuri neoprotestante care se încăpățîneau să-și ceară cu seriozitate drepturile, între ele dreptul la emigrare. Renașterea religioasă, evidentă pentru orice observator al scenei românești, explică desigur activa și probabil ineficienta campanie ateistă orchestrată de propaganda oficială în ultimii ani.

Din punct de vedere etnic, disidența din România este în mod covîrșitor românească. Germanii și evreii — care au alternativa relativ sigură a emigrării — se fereșc să și-o primejduiască prin acți-

uni politice care le-ar putea periclita plecarea. Cît privește pe unguri, acțiunile lor se încadrează mai degrabă în categoria apărării drepturilor unei minorități naționale decît în cea mai largă a drepturilor omului. În aceste condiții, atîta vreme cît fiecare categorie socială, religioasă sau etnică își urmărește numai scopuri individuale, directe, fără a avea în vedere și interesele altor categorii sau grupuri, disidența din România va rămîne fărîmițată, neputînd reprezenta un pericol real pentru regimul comunist.

Dincolo de cele cîteva acțiuni disidente organizate, se remarcă în România ultimilor ani o sensibilă creștere a semnelor nemulțumirii individuale; anuarul demografic al Națiunilor Unite (1979) așază de altfel România pe primul loc al sinuciderilor, 66,5 la o sută de mii de locuitori, înaintea Ungariei (43,1), Germaniei de Est (30,5), Finlandei (25,1) și Austriei (24,8). Psihoza de emigrare a atins proporții de masă; 62 533 de sași și șvabi au părăsit țara între 1977 și 1982. Comunitatea evreiască a ajuns să nu mai numere decît cca 30 000 de persoane față de cca 400 000 cît număra în 1945; cea armenescă și cea grecească au dispărut cu totul. Numai în anul 1982 au emigrat legal în Statele Unite, Germania Federală și Israel cca 19 000 de cetățeni români. Fuga peste hotare, un act disperat care a atins oameni de toate vîrstele și profesiunile, a devenit astăzi un fenomen generalizat, larg răspîndit, inedit în istoria unei țări care a fost de-a lungul vremurilor țară de imigrație, nu de emigrație.

Generalizării fenomenului de nemulțumire partidul i-a răspuns printr-o serie de măsuri administrative, cum ar fi adoptarea unei noi legi privind trecerea frontierei (martie 1981) prevăzînd pedepse aspre pentru așa-ziii „frontieriști”. Căutînd a opri înmulțirea cererilor de emigrare, Consiliul de Stat a instituit în noiembrie 1982 o taxă de educație pe care cei dornici să părăsească definitiv țara urmau să o plătească în valută forte; unui cercetător psiholog în vîrstă de 57 de ani i s-a cerut, de pildă, în februarie 1983 suma de 23 700 dolari, 3 700 pentru liceu, 12 000 pentru facultate, 8 000 pentru doctorat. La presiunea guvernelor occidentale, aplicarea taxei a fost suspendată în iunie 1983; ca răsplată, Statele Unite au acceptat să prelungească cu încă un an clauza națiunii celei mai favorizate acordată României, iar vest-germanii au promis noi ajutoare economice, mai ales în credite, precum și plata a 7-8 000 de mărci pe cap de emigrant, o sumă dublă față de cea stabilită prin acordul Ceaușescu-

Schmidt din 1978. În urma noii înțelegeri, aproximativ 12 000 de sași și șvabi vor putea părăsi anual România.

Au fost luate măsuri și împotriva răspîndirii cuvîntului scris necenzurat; în martie 1983, Consiliul de Stat a hotărît înregistrarea mașinilor de scris și multiplicat; posesiunea și folosirea lor au fost strict reglementate, pentru a preveni utilizarea lor, spune decretul, de către persoane care „prezintă pericol pentru ordinea publică ori securitatea statului”. O lege similară existase între 1948 și 1964, dar după aceea stăpînirea și folosirea mașinilor de scris de către particulari fusese liberă. Conform noului decret, aprobările de folosire a mașinilor de scris vor fi date de Ministerul de Interne care poate „efectua și controlul asupra modului cum acestea sînt folosite”; o fișă cu literele, cifrele și semnele ortografice ale fiecărei mașini urmează a fi depusă la miliție; decretul prevede de asemenea că „închirierea mașinilor de scris ... precum și împrumutarea acestora în afara domiciliului deținătorului sînt interzise”.

Legi și decrete speciale au fost adoptate pentru a îngreuna și controla contactele cetățenilor români cu străinii; astfel, s-a decretat obligativitatea raportării oricărei convorbiri cu un cetățean străin, iar în 1982 a fost limitat numărul convorbirilor telefonice pe care abonații le pot avea cu străinătatea. Toate aceste măsuri au îngreunat considerabil contactele cu lumea din afară, ușurînd în același timp reprimarea diferitelor acțiuni de disidență.

Caracterul din ce în ce mai represiv al politicii interne, precum și neputința găsirii unor soluții de ieșire din criza economică au împins pe planul al doilea strădaniile clasei politice românești de continuare a *politicii externe* autonome începute de Gheorghiu-Dej și dezvoltate cu succes și curaj în anii destinderii și ai liberalismului intern.

Deși esența relațiilor româno-sovietice a rămas neschimbată, legăturile dintre N. Ceaușescu și L. Brejnev au cunoscut o oarecare îmbunătățire după 1974, procesul de apropiere culminînd în anul 1976 cu vizita președintelui român în Basarabia și Crimeea și cu vizita liderului sovietic la București. Comuniștii români par să fi urmărit reducerea fricțiunilor cu Moscova, abandonînd de pildă pentru moment polemica din jurul problemei basarabene. Există de asemenea informații că, pentru a face pe placul Moscovei, Bucureștiul a transmis rușilor date despre activitatea unor naționaliști basarabeni care se adresaseră președintelui Ceaușescu cu speranța de a

fi ajutați și sprijiniți. Ca urmare, ei au petrecut ani mulți în lagărele din Siberia, înainte de a li se îngădui, unora dintre ei, să emigreze definitiv dincoace de Prut.

Cu toate acestea, apropierea româno-sovietică nu a fost de durată, pozițiile celor două partide comuniste aflîndu-se în conflict în unele probleme importante, cum ar fi de pildă cea a integrării militare în cadrul tratatului de la Varșovia sau cea a integrării și cooperării economice în cadrul C.A.E.R.-ului. Divergențe au apărut uneori și în chestiunea Afganistanului, a Cambodgiei, a Orientului Mijlociu, deși în ultimii ani poziția Bucureștiului în aceste probleme a început să se apropie tot mai mult de cea a Moscovei, deosebiri în chestiunile internaționale ținînd mai degrabă de retorică decît de substanță. Mai serioase par a fi deosebirile din domeniul relațiilor bilaterale. Astfel, în privința tratatului de la Varșovia, conflictul a depășit vechea dispută în jurul problemei manevrelor militare pe teritoriul național, România refuzînd să semneze declarația din noiembrie 1978 prin care pactul condamnă negocierile de pace israelo-egiptene, refuzînd de asemenea să accepte creșterea cheltuielilor militare, o poziție pe care guvernul român s-a menținut pînă în ziua de azi în ciuda repetatelor chemări sovietice de sporire a bugetelor militare.

Și mai semnificative însă decît aceste divergențe militare sînt probabil cele economice. C.A.E.R.-ul și România par să se afle din nou pe pozițiile din anii 1962-1964, cel dintîi susținînd iarăși principiul integrării și specializării economice a țărilor membre, cea de pe urmă respingînd toate aceste cereri și cerînd dezvoltarea relațiilor economice pe bază de egalitate și avantaj reciproc. La un moment dat se părea că greutățile economice ale României, în primul rînd criza de energie și de materii prime, o vor aduce mai aproape de rușii care i-au vîndut petrol pentru prima oară abia în 1979 (400 000 tone). Aceste importuri s-au ridicat ulterior la 1 500 000 tone (1980) și la 2 700 000 tone (1981), dar au scăzut apoi din nou la aproximativ 1 500 000 tone (1982). Speranțele de ajutor ale Bucureștiului au rămas așadar neîmplinite, rușii avînd puțin interes în ajutorarea industriei petrochimice românești. După o relativă creștere, a scăzut și importul de minereu de fier sovietic, 80% din totalul importurilor respective în 1969, circa 60% în 1982. În prezent (1982), comerțul exterior românesc este orientat în proporție de 36,7% spre țările socialiste, din care 31,6% spre C.A.E.R., în pro-

porție de 32,8% spre țările capitaliste dezvoltate și de 30,51% spre cele în curs de dezvoltare. Creșterea cea mai spectaculoasă au înregistrat-o desigur schimburile cu acestea din urmă, care nu reprezentau în 1965 decât 6% din valoarea comerțului țării.

Schimbarea conducerii de la Kremlin în urma morții lui Brejnev nu a fost de natură a netezi asperitățile în relațiile dintre cele două partide și țări; dimpotrivă, N. Ceaușescu pare să fi sperat în ascensiunea lui Cernenko și nu s-a sfiit să-și mărturisească public simpatiile lui R. Nixon. Andropov este privit la București cu neliniște și din pricina presupuselor sale bune relații cu Budapesta. Vechilor deosebiri de vederi li s-au adăugat acum altele noi, cum ar fi de pildă problema rachetelor americane și sovietice staționate în Europa, față de care Bucureștiul, în vorbe cel puțin, arată mai multă imparțialitate decât aliații săi est-europeni.*

Îndată după înscăunarea lui Andropov, presa culturală din cele două țări s-a angajat într-o prelungită dispută ideologică în jurul problemelor „construirii socialismului“, al raportului dintre naționalism și internaționalism, al dreptului fiecărei țări de a urma un model propriu de dezvoltare. Pentru poporul român însă și din punct de vedere intern, această dispută este de o semnificație limitată deoarece modelul președintelui Ceaușescu seamănă ca două picături de apă cu modelul președintelui Andropov.

Poziția relativ divergentă a Bucureștiului explică în schimb înțelegerea tolerantă de care se bucură regimul cultului personalității în capitalele apusene, în ciuda caracterului său intern represiv, atît de nedemocratic și antioccidental. Nu ne putem desigur aștepta la sentimentalism în domeniul relațiilor internaționale; urmărindu-și propriile lor interese și aplicînd o de înțeles politică a diversificării față de Europa de răsărit, americanii, vest-germanii, israelienii sprijină cu inevitabil cinism un regim care îi poate sluji uneori în contextul macropoliticii. Se poate de altminteri afirma că, deși deschiderea internă în care a sperat Apusul nu s-a realizat, nevoia Bucureștiului de menținere a bunelor relații cu țările capitaliste i-a limitat întrucîtva abuzurile și l-a făcut mai receptiv la presiuni de neconceput în

cazul altor țări comuniste. Dilema occidentală se poate, cred, foarte bine explica printr-un citat din Burke: „Cele mai multe decizii politice nu sînt decît o alegere între neplăcut și intolerabil“.

Astăzi apare însă tot mai limpede faptul că bunele relații româno-apusene au atins limitele pînă la care se poate ajunge; aceste limite sînt de mai multe feluri: economice, politice, ideologice.

Cele dintîi sînt probabil cele mai importante. Evoluția economiei românești nu a urmat direcția așteptată, în ciuda masivului influx de capital și tehnologie capitalistă. Industria și agricultura socialistă se găsesc într-o prelungită criză care le face necompetitive și neatractive pentru cercurile economice internaționale. Încercarea de a constitui societăți mixte a eșuat, firmele japoneze au dat cele dintîi semnalul retragerii din participare (1982), Citroën-ul caută o ieșire similară din aventura Olcit-ului, uzina de automobile de la Craiova în care francezii au pierdut pînă acum 2 miliarde de franci și care întîrzie să producă autoturismele planificate. Comerțul exterior al României a scăzut în 1982 cu 17% față de anul precedent, cel cu țările capitaliste dezvoltate a urmat o curbă și mai accentuată, produsele românești oferite la export avînd căutare limitată. Valoarea comerțului cu Statele Unite, de pildă, a scăzut de la 1,1 miliarde dolari (1981) la circa 500 milioane dolari (1982). Conform cifrelor de plan, comerțul cu lumea industrializată urmează să reprezinte o pondere de 27% pe perioada 1981-1985, o cifră mult inferioară celei de 36,7% atinsă în anul 1975. Pe de altă parte, criza financiară în care se află România și greutățile plății datoriei externe au micșorat aproape de limită capacitatea țării de a achiziționa produse și tehnologie pe piața internațională. Despre o nouă dezvoltare a relațiilor economice româno-occidentale asemănătoare celei din anii '60-'70 nu mai poate fi pentru moment vorba, cel puțin atîta vreme cît Bucureștiul se încapățînează să practice un neostalinism care sterilizează economia, blocînd orice posibilitate de progres real. Limitele cooperării economice au fost deci atinse în primul rînd din pricina politicii nepricepute urmate de clasa conducătoare românească; în parte, aceasta este adevărat și în ceea ce privește relațiile politice, regimul cultului personalității reușind în ultimii ani să consume o mare parte a creditului politic pe care îl avusese România în multe capitale apusene. Nebuloase afaceri de spionaj și asasinat politic au dus legăturile româno-franceze la una din cele mai scăzute cote ale istoriei lor, mergînd pînă la nediplomatica anulare a vizitei pe care

* Textul a fost tipărit înainte de moartea lui I. Andropov; nu există încă indicii asupra felului în care vor evolua relațiile cu noul secretar general, C. Cernenko.

președintele socialist al Franței urma să o facă la București (1982). Nerespectarea acordurilor de la Helsinki și încălcările flagrante ale drepturilor omului au răcit considerabil relațiile cu americanii, în timp ce impunerea taxei de emigrare a avut un efect similar asupra legăturilor cu Bonnul, Ierusalimul și desigur Washingtonul. Suspensarea taxei nu a corectat decât parțial această situație, Bucureștiul fiind tot mai mult perceput în capitalele apusene drept un regim imprevizibil, cu care se cooperează anevoie.

Această nouă imagine a fost influențată probabil și de scăderea importanței capitalei române din punct de vedere diplomatic, a rolului ei mediator, fie în conflictele din Asia de sud-est, fie în cele din Orientul Mijlociu. Occidentul are astăzi mai limitată nevoie de un mediator decât a avut în trecut; chiar dacă canalele de comunicație româno-apusene au rămas deschise, este puțin probabil că Bucureștiul va mai juca, în viitorul previzibil, rolul diplomatic spectaculos pe care l-a avut în anii '60 și '70.

Există în sfârșit o a treia explicație a acestei despărțiri obiective româno-occidentale, o explicație de natură ideologică. Comuniștii români nu au prevăzut probabil urmările interne ale destinderii, încurajarea indirectă pe care au primit-o mulți români dornici de schimbare din lectura în „Scînteia” a actului final de la Helsinki și din înțelegerea faptului că Apusul îi poate sprijini în unele din acțiunile lor revendicative. Fără destindere este probabil că nici diferențele mișcări de disidență, nici psihoza emigrării nu ar fi atins formele avansate la care au ajuns. Pentru comuniștii români însă, Occidentul este mai de temut decât rușii, deoarece modelul său exercită o atracție irezistibilă pentru populație și o acțiune dizolvantă asupra propagandei oficiale. De aceea, oricât ar dori regimul președintelui Ceaușescu ajutorul economic al Apusului și sprijinul său politic, este puțin probabil că el va accepta o revenire la sistemul mai liberal care a fost îngăduit înainte de 1974. Liberalismul, fie și socialist, este prea periculos pentru o clasă politică ce a făcut din putere unicul rost al existenței sale.

Cheia ieșirii din criza generalizată în care se găsește socialismul dinastic românesc se află numai în politica internă. Nici un succes diplomatic, nici o mediație, nici chiar doritul loc de lider al Lumii a treia nu poate scoate regimul președintelui Ceaușescu din marasmul în care se află și care face ca, în mod paradoxal, trîmbițata autonomie să fie inutilă pentru poporul român. Despre o restructurare

radicală a instituțiilor și a relațiilor interne nu poate fi desigur vorba atîta vreme cît imperiul sovietic va dăinui, garantînd în mod direct sau indirect existența tuturor regimurilor comuniste est-europene, independente, autonome sau dependente. Aceasta înseamnă că schimbările la care putem spera pentru moment sînt numai de natură limitat reformistă. În condițiile unui regim atît de represiv și după eșecul diferitelor încercări de disidență, apare limpede că eventualele schimbări ar putea fi pornite doar dinlăuntrul clasei conducătoare. Nu este însă o posibilitate iminentă, Partidul Comunist Român fiind în mod tradițional un organism supus, strict centralizat, cu rare cazuri de disidență internă. Au existat totuși, în ultimii ani, mai multe semne ale creșterii nemulțumirii, cum ar fi fuga în Apus a unor înalți funcționari și a numeroși diplomați, securiști sau activiști de nivel mediu. C. Pîrvulescu la Congresul al XII-lea (1979) l-a acuzat în ședința plenară pe secretarul general de practici nedemocratice și de sacrificarea binelui țării pe altarul propriilor interese; la fel pare să fi făcut Șt. Voitec în 1980; în 1982, primul-ministru I. Verdeț și ministrul comerțului exterior C. Burtică și-au pierdut posturile deoarece părerile lor în privința politicii economice nu mai coincideau cu cele ale președintelui. Tot ca o dovadă a nemulțumirii crescînde în rîndurile elitei politice de la București trebuie interpretat și curiosul caz al „meditației transcendente” (1982) în care au fost implicați numeroși miniștri-adjuncți, ofițeri superiori de securitate, intelectuali în căutare de evadare spirituală. Continua rotire de cadre, marginalizarea treptată a tuturor posibililor rivali, de la V. Trofin la P. Niculescu-Mizil și I. Iliescu, plasarea de rude în toate instituțiile cheie vădesc și ele nesiguranța cu care cîrmuiește, de azi pe mâine, clanul conducător. Este însă greu de prevăzut cum se va putea transforma cîrtirea nemulțumită dar pentru moment neputincioasă a unei însemnate părți a activului de partid într-o forță capabilă să impună o nouă politică.

În aceste condiții, perspectivele de viitor ale locuitorilor țării nu sînt încurajatoare. Criza sistemică a socialismului este agravată în cazul României de criza regimului politic specific socialismului românesc, cel al cultului personalității. Promisiunile inițiale au rămas în chip evident neîmplinite, societatea comunistă românească nefiind nici mai bună, nici mai dreaptă decât societatea românească burgheză, imperfectă dar perfectibilă, pe care a înlocuit-o. Industrializarea, în loc de a produce bogăție, a generat un proces de paupe-

VII ROMÂNIA ÎN ANII '80

rizare a populației. Dezvoltarea reală a fost înlocuită cu un proces de falsă dezvoltare care a creat doar aparența modernizării, lăsând sistemul de valori și instituțiile esențiale, în primul rând pe cele politice, la un nivel premodern, anacronic și neeuropean. În chip paradoxal, 40 de ani de „dezvoltare socialistă” au dus România din rîndul țărilor în curs de dezvoltare în cel al țărilor subdezvoltate. România este condusă astăzi de una din cele mai puțin evoluuate elite politice din întreaga sa istorie, ale cărei opțiuni par neperfectibile și incompatibile cu însăși ideea de progres. Ea practică un desuet dar eficient reacționarism politic, avînd drept singur scop menținerea la putere.

Pentru orice privitor obiectiv, societatea comunistă românească prezintă toate simptomele decadenței; economia funcționează prost, neîndeplinindu-și funcțiile esențiale. Energiile sociale sînt blocate, iar structurile culturale și politice s-au reîntors la forme mai puțin evoluat decît cele de la care pleaseră inițial. Cu toate acestea, este puțin probabil ca blocarea mecanismelor dezvoltării să se poată prelungi la nesfîrșit, ar fi ceva nefiresc, contrar esenței devenirii istorice. Sînt unele domenii, cel cultural mai ales, în care organismul social se manifestă viguros, dovedindu-și o vitalitate pe care vitregia vremurilor o poate domoli, dar nu sufoca. De aceea, chiar dacă vremea adevăratelor transformări, ca de atîtea ori în trecut, nu poate veni decît din afară, în momentul restructurării relațiilor internaționale, schimbările interne pregătitoare, menite a corecta excesele socialismului și a prevesti renașterea, vor veni, probabil, în cele din urmă, din interior.

Cu numai patru ani în urmă, într-un discurs ținut după o călătorie în Europa de răsărit, George Bush îl aprecia încă pe președintele Ceaușescu drept unul din „comuniștii buni” est-europeni. Spusele, pe vremea aceea, ale vice-președintelui american reprezentau un ecou întîrziat al atitudinii Occidentului față de România la mijlocul anilor '60: o reală încredere și sprijin față de o politică externă autonomă, o voință de a contribui la modernizarea economiei românești prin intermediul creditelor, tehnologiei și schimburilor comerciale, împreună cu speranța că o conducere mai independentă va favoriza totodată o liberalizare pe planul politicii interne.

Dar așteptările nu s-au materializat. Pe plan intern, autonomia comuniștilor români a rămas în continuare legată de aceleași vechi modele, o administrare a economiei păgubitoare și sărăcirea uneia dintre țările est-europene, în mod potențial, dintre cele mai bogate. Faptul a avut drept consecință erodarea treptată a statutului României pe plan internațional și îngustarea limitelor ei de manevră în raport cu sovieticii.

Relatările care parvin în prezent din România par mesaje din altă lume: propuneri oficiale de a muta bătrîni din orașe la țară pe de o parte, de a distruge satele tradiționale, pe de altă parte; familii care trăiesc săptămîni de-a rîndul în locuințe neîncălzite; cartele pentru distribuirea pîinii; o lege care obligă la înregistrarea mașinilor de scris la miliție; biblii „reciclate” în hîrtie igienică; biserici din secolul al XVI-lea și sinagogi din secolul trecut demolate pentru a face loc bulevardului „Victoriei Socialismului” ș.a.m.d.

Zilele de glorie ale destinderii, cînd președintele Ceaușescu era primit la Buckingham Palace sau Casa Albă și întîmpinat ca un lider curajos și novator, au rămas undeva departe în urmă. Imaginea

sa s-a schimbat complet. Presa occidentală îl numește mai nou „țiran“ („Wall Street Journal“, noiembrie 1985; „London Times“, februarie 1987), „omul bolnav al lumii comuniste“ („The Economist“, octombrie 1985); regimul său este caracterizat drept un lugubru „fin de règne“ („L'Express“, decembrie 1985) sau „le temps du délire“ („Le Figaro“, ianuarie 1987) și care a transformat România într-o „Etiopie a Europei“ (*Das Aethiopen Europas*; v. „Frankfurter Allgemeine Zeitung“, iulie 1985). Iar aceiași diplomați care cu numai zece ani în urmă erau considerați medietori internaționali rafinați sînt etichetați acum drept „mojicii Europei de răsărit“ („PlanEcon Report“, iunie 1986).

Într-un interval de timp atît de scurt, România a experimentat o gamă de considerație mergînd de la primirea cu brațele deschise la condamnare, de la o promisă modernizare accelerată a structurilor ei la reintroducerea raționalizării pîinii. Fără îndoială unul din cazurile cele mai stranii de descompunere politică.

Scopul acestor concluzii este să analizeze originile fenomenului și, pe de altă parte, perspectivele de viitor pentru acest sfîrșit de veac.

Situația economică. Așa cum îi face plăcere Partidului Comunist să proclame adesea, „avem tot ceea ce este necesar pentru a depăși obstacolele și a continua pe calea spre ... prosperitate și fericire“. Firește, țelurile sînt suficient de clare: în 1990 România ar trebui să devină ceea ce conducerea de partid numește „o țară de dezvoltare medie“ care, prin anul 2000, ar urma să prospere cu titlul de „țară socialistă multilateral dezvoltată“.

Pentru a atinge aceste țeluri, Partidul Comunist Român (P.C.R.) a impus din anii '70 o politică de creștere economică forțată, concentrată cu prioritate, așa cum o cere modelul stalinist, pe dezvoltarea industriei grele. România a devenit una din principalele țări ale lumii producătoare de oțel, industria construcțiilor de mașini s-a extins în mod considerabil, iar industria chimică a fost dezvoltată excesiv, cu o capacitate de rafinare a petrolului mult peste mărimea producției de materii prime interne.

Fără să-și asigure o piață internă sau internațională pentru noile capacități de producție, România a început să fabrice, la prețuri de cost înalte, dar de o calitate inferioară, avioane civile și militare,

tancuri, vase maritime, elicoptere, automobile și calculatoare. O dezvoltare, pentru a folosi expresia lui De Gaulle, „tous azimuts“.

Potrivit statisticilor oficiale, începînd din 1970, aproximativ o treime din venitul național a fost alocat fondului de dezvoltare. Mai mult de jumătate din investiții au fost dirijate spre proiecte industriale, în timp ce agriculturii i s-a alocat doar un procentaj extrem de mic din fondurile de investiții¹.

Cea mai mare parte a obiectivelor acestui plan excesiv de ambițios nu au fost niciodată realizate, venitul național ca și produsul industrial brut situîndu-se în mod repetat sub nivelul scontat. În ciuda acestei realități, planul cincinal 1986-1990 a perpetuat rate de creștere anuală extrem de ridicate atît în privința venitului național (9,9-10,6%) cît și pentru produsul industrial brut (între 13,3 și 14,2%). Informații de dată recentă ca și apelurile patetice ale autorităților de la București pentru îndeplinirea obiectivelor de plan indicau că primul an al cincinalului s-a încheiat, după formula eufemistică a Bucureștilui, cu „lipsuri foarte serioase“.

Producția agricolă nu a atins nici ea obiectivele stabilite, în ciuda faptului că statisticile oficiale vorbesc de rate înalte de creștere și recolte record. În ultimii ani, producția reală pare să se fi situat mult sub cifrele raportate. La București, vina pentru dificultățile economice este aruncată, cel mai adesea, pe „criza economiei mondiale“. Rata înaltă a dobînzilor, inflația intervenită în prețul petrolului după 1973, ca și recesiunea economică mondială au jucat, fără îndoială, un rol în problemele economice ale României. Cutremurul din 1977, condițiile atmosferice defavorabile din 1980 și 1981, împreună cu iernile extrem de reci din 1984 și 1985 sînt de asemenea factori de luat în considerare.

Și totuși recesiunea mondială a fost depășită de o bucată de vreme, prețul petrolului a scăzut, în timp ce problemele care confruntă economia românească se acumulează în continuare. Faptul sugerează că principalele motive ale crizei sînt mai degrabă de ordin intern decît extern.

În abordarea problemelor modernizării economice, comuniștii români au urmat metodologia clasică stalinistă. Desprinderea de sovietici, care a condus în cele din urmă la declarația din aprilie 1964, a intervenit nu din dorința P.C.R.-ului de a se liberaliza. Dimpotrivă, ea a fost consecința tendinței de a se menține strict în limitele

șabloanelor staliniste. Hrușciov a încercat să-i impună lui Gheorghe Gheorghiu-Dej un model de dezvoltare socialistă diluată, axată — în locul industriei grele și al „pivotalului” ei industria constructoare de mașini — pe agricultură și industriile ușoare, producătoare de bunuri de consum.

Trei ramuri industriale reflectă în mod special opțiunile nechibzuite făcute în anii '60 și cărora li s-a dat o mare amploare în următoarele două decenii: industria siderurgică, industria petrochimică și cea constructoare de mașini. România, căreia i-au lipsit sursele de materii prime interne, a fost silită să se bazeze pe importuri adesea indisponibile sau obținute la prețuri extrem de mari. În plus, scăderea cererii de oțel, mașini-unelte și produse petrochimice pe piața mondială, în ultimul deceniu, a limitat posibilitățile de export al produselor industriale românești și, implicit, a redus masiv fondurile valutare obținute pe această cale. Lipsa de competitivitate a produselor, datorată mai ales calității lor slabe și unor tehnologii puțin avansate, a obligat România să-și vândă mărfurile industriale la prețuri inferioare costurilor lor de producție, în cea mai mare parte pe piețele Lumii a treia și deseori în cadrul unor schimburi de troc sau pe credit.

Dezvoltarea celor trei ramuri industriale amintite a determinat de asemenea marile lipsuri energetice, înregistrate de-a lungul anilor '80. Se poate spune că unul din principalele motive ale actualei crize l-a constituit tocmai decizia de a dezvolta intensiv sectoare economice care s-au dovedit nerentabile, împreună cu dirijarea masivă a investițiilor în industrii inefficiente și în proiecte grandioase, de prestigiu, de genul marilor canale sau al reconstrucției Bucureștiului.

O altă cauză majoră a crizei poate fi considerată insistența factorilor de decizie în utilizarea unor metode și politici improprii modernizării reale a țării. Economia românească este guvernată de cel mai rigid sistem de comandă din blocul sovietic. Încercările timide de descentralizare și încurajare a unor inițiative locale, susținute în anii '60 de premierul Ion Gheorghe Maurer, au fost abandonate treptat în favoarea unui mecanism economic centralizat și planificat cu strictețe. În baza acestuia, toate deciziile, inclusiv cele de ordin minor, sînt luate la nivel superior, în mod centralizat.

Aceleași tendințe centralizatoare s-au manifestat și în administrarea agriculturii. Livrările obligatorii către stat, la care se renun-

țase în 1956, au fost reintroduse în 1983, pe fondul unei tendințe generale de control centralizat al producției cooperativelor agricole și restului de loturi individuale.

Măsurile coercitive, combinate cu reducerea suprafeței terenurilor particulare și controlul strict al prețurilor la care țărani individuali își pot vinde produsele pe piață, au exclus orice stimulent, dovedindu-se cauze majore ale slabei productivități în agricultură și ale lipsurilor alimentare de care suferă în prezent România.

Slabe performanțe economice, datorate în primul rînd unor strategii eronate și folosirii exclusive a metodelor administrative și de comandă, au avut repercusiuni directe asupra structurii și evoluției schimburilor comerciale. Disputa româno-sovietică din anii '60 s-a situat, mai ales în faza inițială, la nivelul problemelor de independență economică. Rezultatul a fost acela că, odată obținută autonomia dorită, schimburile comerciale cu economiile de piață dezvoltate au crescut masiv în dauna acelorora cu țările blocului sovietic. Așa cum o indică toate statisticile, aceasta a fost tendința dominantă a anilor '60-'70.

Strategia de modernizare economică susținută de președintele Ceaușescu s-a bazat pe masive împrumuturi externe și import de tehnologie din Occident, fără o reformă concomitentă a vechiului mecanism economic. Creditele occidentale au devenit disponibile, în special după admiterea României în GATT (1971), aderarea ei la Fondul Monetar Internațional și acordarea de către Statele Unite a clauzei națiunii celei mai favorizate (1975). Deși nu s-au înregistrat îmbunătățiri notabile pe plan economic, datoriile externe ale României au crescut constant de la 1,2 miliarde de dolari în 1971 la suma record de circa 13 miliarde în 1982. Nici societățile mixte nu au condus la transferurile de capitaluri și tehnologie scontate, astfel ca o producție de calitate superioară să permită expansiunea comercială a României pe piețele occidentale și ale Lumii a treia.

Frînată de supracentralizare și control, inefficientă și slabă productivitate, lipsuri cronice de materii prime și energie, industria românească a continuat de-a lungul anilor să producă bunuri necompetitive pe piața liberă și, în cele din urmă, a fost silită să se redirijeze spre piețele mai puțin competitive și sofisticate ale statelor socialiste. Scăderea generală a exporturilor românești a avut drept rezultat creșterea constantă a vânzărilor pe piețele țărilor socialiste (33,8%

în 1980, 53% în 1983, 57% în 1985). Concomitent, comerțul cu țările dezvoltate a stagnat la o medie anuală de 27% (1981-1985)².

În acest cadru general, schimburile comerciale cu Uniunea Sovietică au crescut într-o manieră spectaculară, de la 17% în 1982 la 22% în 1984 și 26% în 1985. Potrivit unei emisiuni în limba română a postului de radio Moscova, în 1986 schimburile au atins o pondere de 33%. Exporturile românești în Uniunea Sovietică includ în principal oțel și mașini-unelte, avioane și armament produs sub licență sovietică, vagoane de cale ferată, echipament petrolier, bunuri de larg consum și alimente. În schimb sovieticii și-au sporit livrările de materii prime, în special minereu de fier, gaze naturale și petrol³.

Potrivit „programului româno-sovietic pe termen lung de dezvoltare a colaborării economice, tehnologice și științifice”, semnat de Ceaușescu și Gorbaciov în mai 1986, Bucureștiul a acceptat de asemenea „o cooperare largă” pe planul politicii economice, științifice și tehnice, în domeniul investițiilor de capital, al standardizării produselor și specializării industriale.

După o serie de târguieli și întârzieri, Bucureștiul s-a declarat de acord să „dezvolte legăturile directe dintre întreprinderi”. O astfel de atitudine ar fi fost de neînchipuit în anii '60-'70. Faptul a devenit posibil numai în urma unei înfini de proaste administrări a economiei și a incapacității clasei aflate la conducere de a promova orice fel de reforme pe plan intern.

Nivelul de trai. În cazul poporului român, marele vis marxist al industrializării nu s-a materializat niciodată. În locul bunăstării, industrializarea socialistă a condus la sărăcie și faptul este pus în evidență cel mai vizibil în decăderea nivelului de trai. Politica „simulării schimbărilor” (pentru a folosi o expresie sugestivă a lui Michael Shafir) a dat naștere la o situație în care apare clar că, indiferent de termenii de comparație folosiți, românii trăiesc astăzi în condițiile cele mai proaste experimentate de societatea românească în perioada postbelică sau chiar din anii '40.

În multe privințe statul pare să fi abandonat funcțiile sale sociale. Potrivit statisticilor C.A.E.R.-ului, cheltuielile sociale sînt în declin constant din 1980; din 1985 fondurile de stat alocate anual pentru locuințe au scăzut cu 37%, cele medicale cu 17%, iar în domeniul învățămîntului, culturii și științei cu un procent dramatic, estimat la 53%⁴.

În același timp, statul pare să dorească să stoarcă pînă la ultima picătură din populația cea mai săracă din Europa de răsărit. Românii sînt subnutriți, trebuind să se mulțumească cu o rație infimă de alimente. Deși normele de lucru sînt supraîncărcate, veniturile lor continuă să scadă, în timp ce prețurile cresc constant. În ciuda declarațiilor optimiste ale partidului despre rezolvarea problemei locuințelor, legea continuă să aloce pe cap de locuitor o suprafață de numai 12 m². Acestor dificultăți li se adaugă o lipsă cronică de energie electrică și consumuri limitate pentru încălzirea locuințelor, silind oamenii să trăiască și să muncească în timpul iernii la temperaturi extrem de scăzute. Sub pretextul economiei de energie, autoritățile impun restricții circulației automobilelor.

Parcursarea presei române dă impresia unei societăți subdezvoltate. Cu binecuvîntarea oficială se asistă la un proces extrem de straniu de demodernizare. Presa de partid transmite apeluri repetate către țărani pentru a înlocui munca mecanică prin cea manuală, prin înlocuirea camioanelor și tractoarelor cu căruțe trase de cai. Responsabilii de magazine sînt sfătuiți să transporte marfa pe biciclete. Folosirea frigiderelor și a mașinilor de spălat este descurajată, în timp ce lumea e încurajată să folosească sobele cu cărbune și lămpile cu petrol în locul aparatelor care consumă energie electrică. Într-un stat care produce automobile, dar interzice folosirea lor, construiește apartamente lipsite însă de apă curentă și căldură, anunță cea mai mare recoltă de grîne din istorie, dar duce o politică de raționalizare a pîinii, această întoarcere înapoi a ceasului demonstrează că, deși formele externe ale modernismului sînt prezente, ele sînt total lipsite de conținut și funcționalitate.

Rolul clasei conducătoare. Compoziția, înfățișarea și opțiunile politice ale clasei conducătoare s-au schimbat în mod esențial din anii '60 înapoi. În calitatea sa de forță motrice a schimbărilor, împunătorie cu o autoritate pe care clasa conducătoare din România nu a avut-o niciodată înainte, această elită s-a trezit cu toate mijloacele și posibilitățile de a-și impune, aproape fără restricție, filozofia politică și strategia de dezvoltare a țării.

În mod contrar atitudinii sovieticilor, care percep încă partidul în termenii bolșevici de avangardă politică a clasei muncitoare, românii preferă să vorbească despre un partid de masă. Numărul membrilor de partid a crescut de la mai puțin de 1 000 în 1944 la 1,5 milioane în 1965, anul venirii la putere a lui N. Ceaușescu, ajun-

gînd să depășească 3,6 milioane în 1987. Cea mai mare parte a lor au intrat în partid din oportunism.

Din cei aproape 4 milioane de comuniști români, cei care reprezintă adevărata elită politică, *nomenclatura centrală*, sînt estimați, potrivit cifrelor oficiale, la circa zece mii. Chiar dacă se ia în considerare *nomenclatura locală*, aceleași surse dau o cifră totală de 194 235 de membri de partid. Astfel, actuala clasă politică conducătoare este probabil una din cele mai mici cunoscute în istoria României⁵. Este vorba, pe de altă parte, de una din cele mai provinciale și mai simple elite: 80% din membrii de partid și 78,5% din ceea ce la plenara C.C. din martie 1987 era denumit „aparatură de partid” sînt recrutați dintre muncitori și țărani. Educația acestei elite este asigurată aproape integral de școala de partid, iar politica de recrutare a cadrelor favorizează în mod vădit activiștii de partid și nu tehnocrații⁶.

În aceste circumstanțe, nu este de mirare că elita actuală este antiintelectuală, xenofobă, izolaționistă, antitehnocratică și ostilă schimbărilor. Din acest punct de vedere, elita cu caracter rural a anilor '80 nu se aseamănă deloc cu aceea a secolului al XIX-lea, de tip occidental, cosmopolit, factor activ de schimbare urmînd liniile generale ale modelului vest-european. Actuala clasă politică nu se aseamănă nici cu cea comunistă care a precedat-o — o elită care a pus bazele noului curs de la sfîrșitul anilor '50 și din deceniul următor. În linii generale, aceștia din urmă erau oameni educați înainte de război, mulți dintre ei de origine burgheză, parte a lor recrutați dintre minoritățile etnice. Succesul lor din anii '60, atît pe plan intern cît și diplomatic, poate fi explicat prin capacitatea lor de a co-opta un mare număr de tehnocrați și intelectuali aparținînd vechiului regim.

O altă trăsătură particulară a noii elite este obsesia ei pentru istorie. Aceasta s-a transformat într-o formă de neonaționalism, similar aceluia practicat de cercurile românești de dreapta din anii '30: accentul pe dacism, opus originilor romane, un ego național exaltat și o încurajare indirectă a atitudinilor xenofobe, fals-patriotice, inclusiv a celor antisemite, antiruse sau antimaghiare.

Aceste accente, dincolo de tentativa cîștigării unei legitimități naționale, reflectă totodată personalitatea „Conducătorului”, care ar urma să fie perceput mai degrabă ca un lider român tradiționalist decît ca succesor al primilor comuniști români. Scrierile președinte-

lui Ceaușescu conțin numeroase referințe istorice, discursurile lui preiau citate din Herodot și se ocupă pe larg de istoria dacilor. Muzeul partidului expune în primele săli de expoziție istoria regatului dac.

Nici o altă elită comunistă nu manifestă atîta plăcere deschisă pentru atîta „culoare regală”⁷. Într-un studiu scris cu cîțiva ani în urmă, Mihai Botez, poate cel mai strălucit disident român al epocii, argumenta că un astfel de regim exclude de la bun început orice acțiune reușită de modernizare, deoarece îi lipsește capacitatea de a identifica obiectivele și necesitățile reale, persistînd într-o lume fantezistă. În consecință, acțiunile sale sînt supuse unei probabilități de eroare mai înalte decît celelalte regimuri din țările socialiste⁸.

Țara este guvernată prin „indicațiile prețioase ale președintelui” care dictează țăranilor cum și cînd să-și culeagă recolta, inginerilor cum să construiască o centrală nucleară și istoricilor ce să scrie despre Evul Mediu. Instrument al puterii de zi cu zi, cultul personalității tinde să genereze un centralism și mai accentuat atunci cînd este folosit pentru formularea și aplicarea politicii partidului. Această stare de lucruri favorizează activiștii de partid în raport cu tehnocrații și susține așa-numita mobilizare ideologică în defavoarea calculelor costurilor și beneficiilor.

În mod inevitabil, ca și în Albania, Coreea de Nord sau Rusia stalinistă, cultul personalității a dat naștere unei societăți închise, stagnării, izolării, atitudinilor antioccidentale și, în cele din urmă, declinului cultural. În România lui Ceaușescu neraportarea unei conversații cu un străin a devenit delict penal (decretul nr. 408 din decembrie 1985), mașinile de scris sînt înregistrate la miliție (decretul nr. 98 din martie 1983), iar politica informațiilor a devenit atît de restrictivă încît programele de televiziune sînt limitate la două ore pe zi.

Schimbările structurale în cadrul elitei conducătoare, împreună cu incapacitatea acesteia de a furniza un model viabil de dezvoltare internă s-au repercutat și asupra politicii externe, odinioară, în anii '60 și la începutul deceniului următor, una de succes. Rezistînd cu îndrăzneală presiunilor politice și militare sovietice pentru o integrare în C.A.E.R., elita conducătoare a asigurat o oarecare autonomie a țării care i-a conferit, la început, popularitate atît pe plan intern cît și în Occident.

La mijlocul anilor '70, nici analiștii români, nici cei occidentali nu păreau să înregistreze indiciile crescînde că aceeași politică afla-

tă la originea conflictului cu sovieticii din anii '60 pregătea terenul unei reîntoarceri la matcă două decenii mai târziu. Așa cum s-a menționat deja, contenciosul principal cu Moscova privea strategia dezvoltării. Modernizarea se putea bucura însă de succes numai dacă era bazată pe reforme pe plan intern. Acestea din urmă nu s-au produs deoarece comuniștii români au insistat asupra obținerii unei autonomii, fără să renunțe la metodele de guvernare sovietice, bazându-și strategiile de dezvoltare exclusiv pe modelul acelora staliniste.

Pe măsură ce cultul personalității a sporit în intensitate, falimentul economic a devenit și el din ce în ce mai evident, punând în lumină faptul că Fiului risipitor nu-i rămânea decât să se reîntoarcă la patronul său politic și economic, pe care îl abandonase cu 20 de ani mai devreme.

Apropierea româno-sovietică pare să fie trăsătura dominantă a anilor '80, în aceeași măsură în care apropierea de Occident caracterizase anii '60. Economia a fost redirijată spre o integrare crescândă cu aceea sovietică. Faptul a avut chiar o serie de avantaje, în măsura în care, lipsită de masiva cerere de produse pe piața sovietică, industria grea românească nu ar fi putut supraviețui.

Pe de altă parte, apropierea vizează în mare măsură și sfera politică. În ciuda citorva crize de vanitate prezidențială și chiar a unor dispute restrinse pe plan ideologic, politica externă a lui N. Ceaușescu s-a aliniat pozițiilor sovietice în cea mai mare parte a problemelor majore.

Diminuarea rolului României pe plan internațional poate fi explicată parțial de noua scenă diplomatică a anilor '80, în care utilitatea unor medieri din partea Bucureștiului și-a pierdut acuitatea. Motivul principal rămâne însă situația internă a țării: autonomia politică a românilor, din anii '60, a eșuat în privința transformării într-o autonomie economică și culturală. Marile speranțe din perioada 1964-1968, extrema bună dispoziție a Occidentului față de București, de la mijlocul anilor '70, nu au fost capitalizate și folosite constructiv de autoritățile române.

Rezultatul a fost că aceeași conducere, apreciată în urmă cu 15 ani pentru gusturile rafinate și trăsăturile progresiste, a reușit să se retrânzească într-o poziție de completă izolare față de cei mai mulți prieteni și sprijinitori. Relațiile cu China lui Deng sînt corecte, dar superficiale. Iugoslavia își exprimă în mod deschis criticile față de

stadiul relațiilor bilaterale. Vest-germanii se străduie cu disperare să salveze ce mai poate fi salvat din *Ostpolitik* românească. Relațiile cu Franța sînt mai mult decît reci. La Washington, politica de diferențiere a fost pusă în mod deschis sub semnul întrebării și atît Camera Reprezentanților cît și Senatul au votat pentru suspendarea clauzei națiunii celei mai favorizate în raporturile comerciale cu România. În cele din urmă românii au pierdut statutul preferențial în 1988.

Izolarea lui Ceaușescu îl face extrem de vulnerabil în lumina *glasnost*-ului și *perestroikăi* sovietice. Relațiile sale cu Gorbaciov par să conducă spre coliziune. Evoluțiile sovietice sînt practic inexistente în relatările mijloacelor de informare românești, în timp ce mai multe discursuri prezidențiale au pus în evidență că ideea restructurării este condamnată de elita conducătoare a României. Bucureștiul a făcut cunoscut că noul curs sovietic nu reprezintă nici o noutate în context român, unde se pretinde că democratizarea, autogestiunea și socialismul creator au fost introduse deja de multă vreme.

Președintele Ceaușescu mimează dorința de a examina alte modele de dezvoltare, indicînd în același timp cu fermitate că țara sa are nevoie doar de o creștere a controlului de partid, o mai mare centralizare a planificării și o mobilizare ideologică sporită. Orice altceva, afirmă președintele, ar fi echivalent cu „anarhia, dezlănțuirea elementelor mic-burgheze”. Comuniștii români resping în mod special ideea creșterii rolului proprietății private și al pieței, interzicînd, pur și simplu, orice discuție pe această temă: „deși printre noi există unii care gîndesc în acest fel... noi nu sîntem un club de dezbateri”. Cuvintele, pronunțate de președinte la plenara C.C. din 13-14 martie 1985, sugerează că, în lipsa unui eveniment spectacular în relațiile sovieto-române, *glasnost*-ul și *perestroika* nu au nici o șansă de a fi aplicate în România lui Ceaușescu.

Ministrul de externe sovietic Eduard Șevarnadze a fost citat în presa occidentală cu afirmația că „nimeni nu își închipuie... că între România și Uniunea Sovietică nu există probleme”. Spre deosebire de anii '60-'70, cînd aceste probleme erau limitate în cea mai mare parte la sfera politicii externe, în ultimul deceniu ele se referă în primul rînd la economie și stilul de lucru al conducerii de la București. Deși liderii sovietici au evitat cu grijă exprimarea oricăror critici deschise, esența și tonul programelor transmise în limba româ-

nă de Radio Moscova, ca și atitudinea lui Gorbaciov în timpul vizitei în România din mai 1987 și al celei a lui Ceaușescu la Moscova din octombrie 1988 indică în mod clar că, mai devreme sau mai târziu, sovieticii așteaptă ca aliații lor să urmeze noua linie a Kremlinului.

Reacții ale societății românești. Așa cum s-a întâmplat în majoritatea statelor europene, disidența românească a fost încurajată masiv de atmosfera mai tolerantă din perioada post-Helsinki. Actele individuale de disidență, cum au fost protestele scriitorului Dumitru Țepeneag (în anii 1971-1975), și-au găsit o expresie colectivă în mișcarea Goma din 1977, poate cea mai interesantă mișcare pentru drepturile omului din istoria recentă a României.

Tot în 1977, 35 de mii de mineri au intrat în grevă pe Valea Jiului. În 1979 aproximativ două mii de oameni ai muncii din București și alte câteva orașe au încercat să creeze primul sindicat liber. Anii 1978-1979 au marcat o intensificare a activităților disidente religioase, atât ale credincioșilor ortodocși cât și ale celor neoprotestanți, ca și apariția primelor critici deschise la adresa președintelui Ceaușescu, exprimate în rîndurile elitei aflate la putere.

Activiști cu funcții importante, reprezentînd minoritatea maghiară, și-au exprimat nemulțumirea față de politica națională a regimului. Privită retrospectiv, perioada care a urmat semnării acordurilor de la Helsinki, din 1975 pînă în 1980, apare marcată de proteste importante și tentative de creare a unei mișcări instituționalizate în favoarea respectării drepturilor omului. Pe de altă parte, diferitele persoane sau grupări — muncitori, intelectuali, minorități și activități religioase — au acționat fiecare separat, fără a încerca să formeze un front unit. *Securitatea* nu a întâmpinat dificultăți în reprimarea succesivă, una cîte una, printr-un amestec de măsuri dure și diplomatie, a acestor tentative izolate de a pune sub semnul întrebării ordinea în vigoare. Unii dintre conducătorii muncitorilor au dispărut pur și simplu, disidenții religioși au fost condamnați la închisoare pe termene lungi, cîteva persoane au fost internate în instituții psihiatrice, în timp ce majoritatea intelectualilor neconformiști a fost încurajată să emigreze. Începînd din 1980, autoritățile păreau să fi pus capăt la ceea ce potențial ar fi putut deveni o mișcare de disidență activă și eficientă.

Și totuși, disidenți individuali au continuat să apară cu regularitate, exprimîndu-și opiniile în ciuda atmosferei extrem de represive

a anilor '80. Profesorul universitar, matematicianul Mihai Botez a formulat o critică serioasă, de orientare tehnocratică, la adresa strategiilor economice ale conducerii de partid, subliniind lipsa lor de realism. Poetul Dorin Tudoran și-a concentrat opiniile critice asupra statutului intelectualilor și pasivității lor excesive.

Unul din aspectele cele mai interesante ale mișcării disidente din anii '80 îl constituie reparația unor militanți ai vechilor partide politice, interzise în 1947. În timp ce liberalii s-au manifestat cu precădere prin scrisorile deschise redactate de Ion I.C. Brătianu (decedat în august 1987), foștii lideri ai Partidului Național Țărănesc au reușit să atragă elemente ale noilor generații, inclusiv muncitori. Aceștia au organizat o asociație în favoarea respectării drepturilor omului, cu membri recrutați în București și Transilvania. Militantismul politic al acestora s-a limitat la promovarea unor acțiuni în cadrul strict legal, revendicînd respectarea prevederilor constituționale și un sprijin sporit pentru o politică de tip socialist reformator.

Disidența religioasă din anii '80 a fost ceva mai puțin activă. Pe de altă parte, minoritățile naționale, confruntate cu o politică de „omogenizare” etnică, au abandonat maniera de a protesta strict legală din anii '70 și s-au angajat în forme de rezistență mai active. Un grad sporit de radicalizare se observă de asemenea printre intelectualii români, ale căror opinii critice sînt exprimate din ce în ce mai deschis.

În sfîrșit, fenomenul cel mai izbitor al ultimului deceniu îl constituie radicalizarea societății în ansamblul ei. Relatările parvenite în Occident vorbesc despre atacarea de către țărani a silozurilor de grîne, greve, manifeste, demonstrații și tulburări studențești ca și cereri de demitere a președintelui Ceaușescu. O serie de acțiuni inexistente la începutul anilor '70, cînd cei mai mulți dintre români erau încă optimiști în legătură cu evoluțiile de viitor.

Note

I. Antichitatea

1 O descriere detaliată a celor trei epoci — paleolitic, neolitic și epoca de bronz — apare în V. Dumitrescu, A. Bolomey și F. Mogosanu, ed., „The Prehistory of Romania”, în *The Cambridge Ancient History*, ediția a 2-a (Cambridge University Press, Londra, 1982), 3/1, pp. 1-74.

2 Toate informațiile (referirile) ce le deținem de la greci și latini cu privire la geți și daci au fost publicate recent în *Fontes Historiae Daco-Romanae* (Ed. Academiei, București, 1964-1970), vol. 1 și 2 (în continuare *Fontes*). În ceea ce privește informațiile lui Herodot despre geți și daci, vezi *Fontes*, 1, pp. 47-51. Referitor la traducerea englezească, vezi *Herodotus*, traducere A.D. Godley (New York, G.P. Putnam's Sons; W. Heinemann, Londra, 1921-1924), 3, pp. 292-299. În *Geografia* sa, Strabo (63 î. Cr. — 19 d. Cr.) explică originea celor două nume: „Unii se numesc daci, iar alții se numesc geți. Geții sînt situați în jurul Pontusului și în est. Dacii trăiesc în partea opusă, spre Germania și izvoarele Isterului (*Fontes*, 1, pp. 237-238). O versiune engleză se găsește în *The Geography of Strabo*, traducere H.L. Jones (W. Heinemann, New York; G.P. Putnam's Sons, Londra, 1923), 3, p. 213.

3 După V. Pârvan, Dacia Felix avea o suprafață de aproximativ 100 000 km pătrați și o populație cu densitatea probabilă de zece locuitori pe km pătrat. Numărul dacilor care trăiau în Moldova și în câmpia Dunării (adică în afara Daciei romane) nu poate fi evaluat. V. Pârvan, *Începuturile vieții române la gurile Dunării* (Cultura Națională, București, 1923), p. 8.

4 *Istoria României* (Ed. Academiei, București, 1960), 1, p. 385.

5 Eutropius a scris *Breviarum ab urbe condita* în 368 d. Cr. Iată fragmentul referitor la dispariția dacilor: „Traian, după ce a învins Dacia, a strămutat acolo un număr mare de oameni din întreaga lume romană [ex todo orbe romano] pentru a popula țara și orașele deoarece teritoriul fusese secătuit [exhausta] de locuitori în timpul lungului război purtat împotriva lui Decebal”. *Fontes*, 2, p. 32; traducerea engleză în John Selby Watson, trad., *Justin, Cornelius Nepos and Eutropius* (G. Bell and Sons, Londra, 1876), p. 510. Un inventar al descoperirilor arheologice care datează din perioada dacică și daco-romană, ca de exemplu inventare ale cimitirelor, monede, ceramică, obiecte paleocreștine apare în D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei* (Ed. Academiei, București, 1966), pp. 103-196. Pentru o analiză a

izvoarelor literare care tratează aceste probleme, vezi V. Iliescu, „Die Räumung Dakiens und die Anwesenheit der romanischen Bevölkerung Nördlich der Donau im Lichte der Schriftquellen”, *Dacoromania*, 1 (1973), pp. 5-28.

6 În legătură cu săpăturile de la Bratei, vezi L. Bârzu, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V: Cimitirul de la Bratei* (Ed. Academiei, București, 1973), pp. 79-97.

7 Teoria evacuării populației romane și romanizate din Dacia, în timpul lui Aurelian, s-a bazat tot pe informațiile lui Eutropius: „El a abandonat provincia Dacia, pe care Traian o formase dincolo de Dunăre, întrucît nu mai spera să o poată menține după ce au fost depopulate întreaga Ilirie și Moesia. Cetățenii romani evacuați din orașele și teritoriile Daciei au fost duși în interiorul Moesiei numind acea parte Dacia, care acum separă cele două Moesii și care se găsește pe partea dreaptă a Dunării, în sensul curgerii ei spre mare, în timp ce Dacia se afla înainte pe partea stîngă.” *Fontes*, 2, p. 39; Watson, *Justin, Cornelius Nepos and Eutropius*, p. 521. Originea romană a românilor, precum și continuitatea acestora pe teritoriul fostei Dacii nu au fost contestate de istoricii bizantini, italieni, germani, sași transilvăneni, polonezi și unguri care au scris despre români, până la sfîrșitul secolului al XVI-lea. Primul istoric care a pus sub semnul îndoielii teoria continuității pare să fi fost ungurul transilvănean István Szamosközy (1565-1612). Lucrarea sa *De Originibus Hungarorum*, scrisă pe la 1600, a fost publicată pentru prima dată în 1667. Vezi A. Armbruster, *La romanité des Roumains. Histoire d'une idée* (Ed. Academiei, București, 1977), pp. 140-141. Majoritatea istoricilor unguri continuă să accepte teoria continuității până în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Toți istoricii unguri contemporani pretind că dacii au fost complet exterminați de către romani și că întreaga populație romană a fost transferată în Moesia în 271-275 d. Cr. lăsînd Dacia terra deserta. Vezi în special L. Makkai, *Histoire de la Transylvanie* (Presses Universitaires de France, Paris, 1945), pp. 24-29, 67-72; I. Fodor, *In Search of a New Homeland: The Prehistory of the Hungarian People* (Corvina, Budapesta, 1982), pp. 278-285 și B. Köpeczi, ed., *Erdély története* (Akadémia, Budapesta, 1986), 1, pp. 71-106.

8 P. Roussev, „La civilisation bulgare et les peuples balkaniques aux IXème-XIIème siècles”, *Etudes Balkaniques*, 5/1 (1969); J. Dujcev, ed., *Histoire de la Bulgarie* (Horvath, Roanne, 1977), pp. 49, 170; V. Velkov, ed., *Istoria na Bulgariia* (Izdatelstvo na Bulgarskata Akademiia na Naukite, Sofia, 1979), 1, pp. 298-299. Cît despre poziția sovietică, vezi mai ales L.V. Cerepnin, ed., *Istoriia Moldavskoi S.S.R.* (Cartea Moldovenească, Chișinău, 1965), 1, pp. 57-86; și V.J. Țaranov, ed., *Istoriia Moldavskoi S.S.R.* (Știința, Chișinău, 1982), pp. 32-46.

9 I. Nestor, „Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain”, *Revue roumaine d'histoire*, 3/3 (1964), pp. 387-417; E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu* (Ed. Academiei, București, 1967), pp. 151-165;

E. Zaharia, *Populația românească din Transilvania în secolele VI-VIII. Cimitirul nr. 2 de la Bratei* (Ed. Academiei, București, 1967), pp. 100-105. În privința bisericilor paleocreștine descoperite în Banat, sudul Transilvaniei, Valahia și Dobrogea (sec. III-VII), vezi D. Păcurariu, *Istoria bisericii ortodoxe române* (Ed. Institutului Biblic, București, 1980), 1, pp. 91, 165-167; și I. Barnea și C. Popa, *Artă creștină în România* (Ed. Institutului Biblic, București, 1979), 1, pp. 21-29, 31-36.

10 Cuvintele sînt citate din lucrarea *Historiae* a lui Theophylaktus Simocatta (610-641 d. Cr.): „S-a produs o mare dezordine printre soldați, iar zgomotul era îngrozitor; toți strigau că trebuie să se întoarcă și se încurajau reciproc, în limba lor natală, să facă acest lucru, strigând cu înflăcărare *torna, torna* (întoarce-te, întoarce-te)”. Theophanes, care și-a scris cronicile între 810 și 814, citează o expresie puțin diferită, *torna, torna, frater*, vezi *Fontes*, 2, pp. 539, 604. Pentru elementele daco-tracice din limba română, vezi I.I. Rusu, *Die Sprache der Thrako-Daker* (Ed. Științifică, București, 1969), pp. 233-348; idem, *Etnogeneza românilor* (Ed. Științifică, București, 1981), pp. 108-110. Vezi de asemenea A. Graur, *The Romance Character of Romanian* (Ed. Academiei, București, 1967), pp. 7-8; și A. Rosetti, *Istoria limbii române* (Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1986), pp. 200-201, 321-325.

11 Pentru referirile la români descoperite în cronicile bizantine, vezi *Fontes*, 2; p. 663, și vol. 3 (Ed. Academiei, București, 1975), pp. 41, 145, 239. Al patrulea volum al lucrării *Fontes* (1982) menționează surse bizantine suplimentare (sec. IV-XV).

12 Nestor, „Povest vremeni let”, în *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, ed. a 3-a (St. Petersburg, 1879), 1, p. 9; și K. Lachman, ed., *Der Nibelungen Not und Klage*, ed. a 4-a (Berlin, 1878), pp. 173-174, 240, 310.

13 I. Szentpétery, *Scriptores rerum hungaricum* (Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Budapesta, 1938), 2, p. 45; și G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor* (Ed. Bucovina, București, 1934), 1, p. 32.

14 O relatare a cuceririi, scrisă de Anonymus, apare în Szentpétery, *Scriptores*, 2; pp. 33-117 și în Popa-Lisseanu, *Izvoarele*, 1; pp. 24-65. Originea romană a românilor a fost acceptată, de asemenea, de Simon din Kéza, celălalt cronicar maghiar important din Evul Mediu, care a scris *Gesta Hungarorum et Hungarorum* pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea. Simon îi menționează pe „Blackis” din Panonia și Transilvania și, asemenea lui Anonymus, îi considera „pastores et coloni” ai romanilor (Szentpétery, *Scriptores*, 2, pp. 156-157, 163; și Popa-Lisseanu, *Izvoarele*, 4, pp. 32, 37).

Ideile acestor doi primi cronicari referitoare la români se repetă în multe texte maghiare din secolele al XIV-lea și al XV-lea. În ceea ce privește respingerea relatării lui Anonymus de către unguri în epoca modernă, vezi Gy. Györ-

ffy, „Formations d'état au IXème siècle suivant les *Gesta Hungarorum* du notaire Anonyme”, *Nouvelles études historiques*, 1 (1965), pp. 27-53.

15 I. Donat, „Așezările din Țara Românească în secolele XIV-XVI”, în *Studii*, 11/6 (1956), pp. 75-93; S. Olteanu, „State Formations on the Territory of Romania”, în M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu, ed., *Relations between the Autochthonous Populations and the Migratory Populations on the Territory of Romania* (Ed. Academiei, București, 1975), pp. 35-53. Pentru discuția rămasă deschisă referitoare la caracterul etnic al barladnicilor, brodnicilor și bolochovenilor, din care numai ultimii erau probabil români, vezi V. Spinei, *Moldavia in the XIth-XIVth Centuries* (Ed. Academiei, București, 1986), pp. 57-58, 104-108, 130; V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII* (Ed. Junimea, Iași, 1985), pp. 87-89.

16 *Istoria României* (1962) 2, p. 170.

II. Evul Mediu (sec. XIV-1716)

1 Pentru analiza acestei probleme de către istoricii români din secolele al XIX-lea și al XX-lea, vezi F. Constantiniu, „Iobăgia în istoriografia română”, *Studii și materiale de istorie medie*, 10 (1983), pp. 57-114. Interpretarea marxistă clasică se găsește în *Istoria României* (Ed. Academiei, București, 1962), 2, pp. 37-39. Interpretarea opusă a acesteia se găsește în C.C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia românească* (Ed. Albatros, București, 1977), pp. 13-18; și H.H. Stahl, *Controverse de istorie socială românească* (Ed. Științifică, București, 1969), pp. 62-123.

2 Șt. Pascu, „Demografie istorică”, în Șt. Pascu, ed., *Populație și societate. Studii de demografie istorică* (Ed. Dacia, Cluj, 1972), 1, pp. 39-70; Șt. Ștefănescu, „Conjuncturi socio-economice și situația demografică în țările române în secolele XIV-XVII”, în același volum, pp. 78-88; I. Donat, „Așezările omești din Țara Românească în secolele XIV-XVI”, în *Studii*, 10/6 (1956), pp. 77-81; C.C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV* (Ed. Științifică, București, 1973), p. 26.

3 I. Donat, „The Romanians South of the Carpathians and the Migratory People”, în Constantinescu, Pascu și Diaconu, *Autochthonous Populations*, pp. 277, 297-98.

4 *Documenta Romaniae Historica. D. Relațiile între țările române* (Ed. Academiei, București, 1977), pp. 20-21; M. Vlad, „Mișcări demografice în cadrul colonizării rurale din Țara Românească și Moldova”, în *Studii și materiale de istorie*, 14 (1969).

5 V. Costăchel, P.P. Panaitescu și A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova* (Ed. Științifică, București, 1957), pp. 28-39; N. Edroiu și P. Gyulai, „Evoluția plugului în țările române”, în *Acta Musei Napocensis*, 2

(1965), pp. 307-343; V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIème siècle* (Ed. Academiei, București, 1975), pp. 118-38, 235-43.

6 Costăchel, Panaiteșcu și Cazacu, *Viața feudală*, pp. 16-23; L. Roman, „Les transylvanians en Valachie”, în *Revue roumaine d'histoire*, 11/5 (1972), pp. 774-82; C. Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească* (Ed. Academiei, București, 1976), pp. 12, 17-29, 66-68.

7 N. Iorga, *Istoria industriilor la români* (Datina Românească, București, 1927), pp. 163-65; Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea* (Ed. Academiei, București, 1954), pp. 163-92, 224-30, 236-37; Șt. Olteanu și C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu* (Ed. Academiei, București, 1969), pp. 123-25, 223-29; S. Goldberg, „Comerțul, producția și consumul de postavuri de lînă în țările române, secolul XIV-jumătatea secolului XVIII”, în *Studii*, 24/5 (1971), pp. 886-94.

8 P.P. Panaiteșcu, „La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Âge”, în *Revista istorică română*, 3/2-3 (1933), pp. 172-193; S. Papacostea, „Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum și stat”, în *Studii și materiale de istorie medie*, 10 (1983), pp. 9-10.

9 G. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIème siècle* (Geuthner, Paris, 1929), pp. 197-208, 219-25; idem, *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (Societas Academica Dacoromana, München, 1969), pp. 219-224, 274-276, 325-327; R. Lopez, „L'importance de la Mer Noire dans l'histoire de gènes”, în Șt. Pascu, ed., *Genovesi nel Mar Nero* (Ed. Academiei, București, 1977), pp. 13-31.

10 F.C. Nanu, *Condica tratatelor și a altor legăminte ale României (1354-1937)* (Imprimeria Națională, București, 1938), 1, pp. 1, 5, 7-24; I. Ioanășcu, P. Bărbulescu și G. Gheorghe, *Tratatele internaționale ale României* (Ed. Politică, București, 1971), pp. 81-83, 94-99, 105-109, 120-123.

11 Pentru o privire generală asupra caracterului relațiilor româno-otomane, vezi C.C. Giurescu, „Despre caracterul relațiilor dintre români și turci”, în Giurescu, *Probleme*, pp. 87-122.

12 R. Rosetti, *Despre originea și transformările clasei stăpînitoare din Moldova* (C. Goebel, București, 1906), pp. 1-38; C. Giurchescu, *Studii de istorie socială* (Universul, București, 1943), pp. 227-231, 237-256, 348-319; I.C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele Române* (Fundatia Regele Ferdinand I, 1935), pp. 64-109; P.P. Panaiteșcu, *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială* (Ed. Universul, București, 1947), pp. 33-80; D.C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV*, pp. 213-45; M. Neagoe, *Problema centralizării statelor feudale românești* (Ed. Scrisul Românesc, Craiova, 1977), pp. 133-150. Pentru un studiu excelent al discuțiilor privind ori-

ginile aristocrației românești, vezi N. Djuvara, „Les grands boyars ont-ils constitué dans les principautés roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire?” în *Südost-Forschung*, 46 (1987), pp. 1-56. În privința legăturilor de familie dintre boierii importanți români și aristocrația bizantină vezi M.D. Sturdza, „Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople”, în *Dictionnaire historique et généalogique* (Imprimerie Alençonnaise, Paris, 1983), pp. 127-58.

13 D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea* (Ed. Științifică, București, 1967), 1, p. 166.

14 M.N. Tihomirov, „Spisok ruskikh gorodov dalmih i bliznih”, în *Istoričeskie zapiski*, 40 (1952), p. 223; retipărit în C.C. Giurescu, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene* (Ed. Academiei, București, 1967), p. 70; M. Costin, „Cronica țărilor Moldovei și Munteniei, 1677”, în Miron Costin, *Opere*, ed. P.P. Panaiteșcu (ESPLA, București, 1958), p. 217; și Oțetea, *Istoria României*, 2, pp. 289-294, și 3, pp. 67-70.

15 *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească* (Ed. Academiei, București, 1966), 1, pp. 3-7.

16 Ș. Papacostea, „La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les roumains de Transylvanie”, în *Revue roumaine d'histoire*, 18/3 (1978), pp. 390-401; N. Stoicescu, *Continuitatea românilor* (Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1980), p. 62. În ceea ce privește ascensiunea și declinul nobilimii române din sudul Transilvaniei și Maramureș, vezi R. Popa, „Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie au commencement du Moyen-Âge”, în *Revue roumaine d'histoire*, 14/2 (1975), pp. 293-314; R. Popa, *Țara Maramureșului în secolul al XIV-lea* (Ed. Academiei, București, 1970), pp. 50-53, 192, 232-233.

17 Scrisoarea lui Despot către boieri (1561) în *Documente privitoare la istoria românilor*, în *Colecția E. de Hurmuzaki* (București, 1887-1942; în continuare *Hurmuzaki*), 2/1, pp. 415-16; tratatul încheiat între Mihai Viteazul și Sigismund Báthory la Alba Iulia (1595) este prezentat în ibid. 3/1; pp. 209-213.

18 Tratatul dintre Aron și Cazimir al IV-lea al Poloniei (1456) apare în M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare* (Viața Românească, București, 1932), 2, pp. 779-788. Scrisoarea lui Despot și Tratatul de la Alba Iulia au fost deja citate. Pentru Costin vezi *Opere*, pp. 214-215. Pentru tratatul dintre domnitorul Cantemir și Petru cel Mare semnat la Lutsk (1711), vezi *Polnoe sobranie zakonov rosiskoi imperii* (St. Petersburg, 1830), 4, pp. 659-62; M. Mitilneiu, *Collecțiune de tratatele și convențiunile României cu puterile străine* (Nova Typographie, București, 1874), pp. 76-77; și E. Lozovan, „Le traité russo-moldave de 1711”, în *Revue des études roumaines*, 16 (1981), p. 64.

19 Scrisoarea către Ivan al III-lea al Rusiei, în I. Grosul și A. Oțetea, ed., *Istoriceskie sviazi narodov SSSR i Rumunii v XV-naciale XVIII v. Dokumenti i material* (Nauka, Moscova; Ed. Academiei, București, 1965-70; în continuare *Istoriceskie sviazi*), 1, pp. 61-63.

20 Acceptarea suzeranității otomane de către Moldova poate fi citită în *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova*, 2 (1976), pp. 85-88; scrisoarea domnitorului Ștefăniță către regele polonez, în N. Iorga, *Scrisori de boieri. Scrisori de Domni*, ed. a 2-a (Vălenii de Munte, 1925), pp. 186-189; părerea domnitorului Neagoe despre otomani, în *Învățăturile către fiul său Teodosie* (1512-1521), în P.P. Panaitescu, *Cronicile slavo-române din secolele XV-XVI publicate de I. Bogdan* (Ed. Academiei, București, 1959), p. 239.

21 Vezi în special scrisoarea lui Ștefan cel Mare către regele ungar și alți prinți europeni (1475), în M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare* (Viața Românească, București, 1933), 2, p. 321.

22 Vezi în special scrisorile domnitorului Brîncoveanu către Petru cel Mare din 31 decembrie 1688, 16 septembrie 1697, și 10 septembrie 1698; de asemenea *Istoriceskie sviazi*, 3, pp. 105, 118-121, 127-130.

23 I. Matei, „Quelques considérations concernant le régime de la domination ottomane dans les pays roumains”, în *Revue des études sud-est européennes*, 10/1 (1972), pp. 68-73 (part. 1); și 11/1 (1973), pp. 82-86 (part. 2); S. Gorovei, „Moldova în casa păcii”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”*, 17 (1980), pp. 639-643, 664.

24 M. Berza, „Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolele XV-XIX” în *Studii și materiale de istorie medie*, 2 (1957), pp. 7-45; idem „Variațiile exploatarea Țării Românești de către Poarta Otomană în secolele XVI-XVII”, în *Studii*, 11/12 (1958), pp. 59-70. Studiile lui Berza, singurele care tratează întreaga perioadă a suzeranității otomane, se bazează în special pe surse apusene, mai ales pe cele venețiene. Pentru încercările recente de analiză a relațiilor economice dintre români și otomani, pe baza surselor de informații turcești, vezi M. Guboglu, „Le tribut payé par les principautés roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIème siècle”, în *Revue des études islamiques*, 37 (1969), pp. 49-80; M. Maxim, „Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în secolul al XVI-lea”, în *Revista de istorie*, 32/9 (1979), pp. 1731-1765; T. Gemil, „Date noi privind haraciul Țărilor române în secolul al XVII-lea”, în *Revista de istorie*, 30/8 (1977), pp. 1433-46; M. Berindei și G. Veinstein, *L'empire ottoman et les pays roumains, 1544-45. Etudes et documents* (Editions de l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris, 1987).

25 Hurmuzaki, 12, pp. 290-291; M. Berza, ed., *România în sud-estul Europei* (Ed. Politică, București, 1979), p. 16; A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVIII* (Ed. Academiei, București, 1983), pp. 184-89.

26 P.P. Panaitescu, D. Cantemir: *Viața și opera* (Ed. Academiei, București, 1958), pp. 102-117.

27 N. Iorga, *Byzance après Byzance* (Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, Bucharest, 1971).

28 Scrisoarea domnitorului Movilă către trimisul I. Herbult (august, 1598) este retipărită în P.P. Panaitescu, *Documente privitoare la Mihai Viteazul* (Fundatia Regală Carol I, București, 1936), pp. 52-56.

29 A. Camariano-Cioran, *Les académies princières de Bucharest et de Iassy* (Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1974), pp. 356-62.

30 Prefață la Evangheliile (1512); vezi I. Bianu, N. Hodos și D. Simonescu, *Bibliografia românească veche* (în continuare BRV) (Socec, București, 1903-1944), 1, p. 17.

31 Introducerile de la *Cartea de rugăciuni* (1635) și *Psalmi* (1637), 1637, BRV, 1, pp. 105, 139; și *Carte de învățătură* (1643), 4, p. 184.

32 B. Theodorescu, „Cartea românească veche”, în *Mitropolia Olteniei*, 9-12 (1959), p. 590 ff; idem, „Repertoriul cărții vechi românești”, în *Biserica ortodoxă română*, 3-4 (1960), p. 340 ff; C. Tomescu, *Istoria cărții românești de la începuturi pînă la 1918* (Ed. Științifică, București, 1968), p. 21.

33 Coresi, *Tilcul evangheliilor* (1564), BRV, 1, pp. 516-517; idem, *Molitvenic* (1564); vezi M. Gaster, *Chrestomație română. Texte tipărite și manuscrise, secolele XVI-XIX* (Socec, București, 1891), 1, p. 24.

34 Udriște Năsturel, „Prefață la ed. slavonă a lucrării *Imitatio Christi* de Thomas von Kempen (1647)”, BRV, 4, pp. 197-198.

35 D. Cantemir, *Descriptio Moldaviae* (1716), ed. G. Guțu (Ed. Academiei, București, 1973), pp. 371-73.

36 Ștefan cel Mare, „Scrisoare către dogele Veneției (1478)” Hurmuzaki, 8, pp. 23-25; Despot, scrisoare către boieri (1561), în *ibid.*, 2/1, pp. 415-416; Coresi, *Introduction to the Apostles* (1563), *Tilcul evangheliilor* (1564), și *Psaltirea slavo-română* (1577), toate în BRV, 1, pp. 51, 64, 516-517; scrisoarea boierilor valahi este în Hurmuzaki, *supp.* 2, vol. 1, p. 488.

37 Vezi Varlaam, *Carte de învățătură* (1643); Dosoftei, *Liturghier* (1679); și editarea Noului Testament de către Simion Ștefan (1648), toate în BRV, 1, pp. 139-140, 170, 224.

38 Grigore Ureche, *Letopiseșul țării Moldovei*, ed. a 2-a, ed. P.P. Panaitescu (ESPLA, București, 1958), pp. 67, 134.

39 Marele boier moldovean și-a exprimat părerea în legătură cu istoria românilor mai ales în „De neamul moldovenilor” (1675), „Cronica țărilor Moldovei și Munteniei” (1677), și „Istorie în versuri polone despre Moldova și Țara Românească” (1684), ultimele două scrise în limba poloneză. Toate au fost editate de P.P. Panaitescu și apar în Costin, *Opere*.

40 Cantemir a scris două studii lungi care tratează în special aceste probleme: *Historia Moldo-Vlahica* (1717) și *Hronicul vechimii a romano-moldo-vla-*

hilor (1717-1723). În D. Cantemir, *Opere complete*, (Ed. Academiei, București, 1983), 9/1-2.

41 Vasile Lupu, scrisoare către sultan (1642), în N. Iorga, *Documente românești din arhivele Bistriței* (Socec, București, 1899), 1, p. 144.

42 Constantin Brâncoveanu și Constantin Cantacuzino, scrisoare către Petru cel Mare (1702), în *Istoriceskie sviazi*, 3, pp. 184-90.

43 Ureche, *Letopiseșul*, p. 68.

44 Miron Costin, „Letopiseșul țării Moldovei” (1675), în Costin, *Opere*, p. 158.

III. Despotism și iluminism (1716-1831)

1 I. Neculce, *Letopiseșul țării Moldovei* (1745), ed. I. Iordan (ESPLA, București, 1959), pp. 148, 196-197, 323-324; C. Daponte, „Catalogul istoric al oamenilor însemnați din veacul al XVIII-lea” (1784), în C. Erbiceanu, ed., *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă* (București, 1888), pp. 172-73; V. Georgescu, *Political Ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750-1831* (Boulder, Colo. East-European Monographs, 1971), pp. 90-91.

2 S. Vianu, „Din acțiunea diplomatică a Țării Românești în Rusia în anii 1736-1739”, în *Romanoslavica*, 8 (1963), pp. 40-43.

3 D. Eclesiarhul, *Cronograful Țării Românești*, ed. C.S. Nicolaescu-Plopșor (Rîmnicu-Vîlcea, 1934).

4 E. Virtosu, „Napoleon Bonaparte și dorințele moldovenilor la 1807”, în *Studii*, 18/2 (1965), pp. 416-418.

5 M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolele XV-XIX*, pp. 43-45; M. Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, „Rolul hatiserifelor de privilegii în limitarea obligațiilor către Poartă”, în *Studii*, 11/6 (1958), pp. 105-111; G. Zane, *Un veac de luptă pentru cucerirea pieței românești* (Iași, 1926), și Oțetea, *Istoria României*, 3, p. 858.

6 A. Oțetea, „Un cartel fanariot”, în *Studii*, 12/3 (1959), pp. 111-118; idem, *Tudor Vladimirescu și revoluția de la 1821* (Ed. Științifică, București, 1971), pp. 39-40. Pentru descrierea contemporană detaliată a pierderilor financiare ale Moldovei, în timpul ultimilor ani de domnie fanariotă, vezi I. Rosetti-Rosnovanu, „Exposé des tributs de toute nature et des pertes supportées par la Moldavie depuis 1812”, în V. Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les principautés roumaines, 1769-1830* (Association Internationale d'Etudes Sud-Est Européennes, Bucharest, 1970), 1, pp. 47-69.

7 T. Holban, *Documente românești în arhivele franceze* (București, 1939), p. 39; G. Ungureanu, „Catagrafia locuitorilor Moldovei din 1825”, în *Revista de statistică*, 17/10 (1969), p. 70.

8 G. Platon, „Cu privire la dezvoltarea pieții interne a Moldovei”, în *Analele științifice ale Universității „Al.I. Cuza”*, 5 (1959), p. 27; V.A. Urechia, *Istoria românilor* (C. Goebel, București, 1891-1902), 8, p. 303.

9 W. Wilkinson, *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia* (Londra, 1820), p. 75.

10 Hrisov pentru înființarea fabricii de hârtie de la Ciorogirla, ianuarie 1796, în Urechia, *Istoria românilor*, 6, pp. 688-689.

11 Urechia, *Istoria românilor*, 9, p. 591; 12, pp. 409-413; și A. Oțetea, ed., *Istoria românilor*, 3, pp. 648-649.

12 C. Șerban, „Întreprinderea manufacturieră de postav de la Pociovaliște”, în *Studii*, 5/3 (1952), pp. 89-90.

13 G. Zane, *Un veac de luptă*, pp. 21-24; P. Cernovodeanu, „Les échanges économiques entre les pays roumains et l'occident, 1650-1829”, în *Contributions roumaines au VIème Congrès International d'Histoire Economique, Leningrad, août 1970* (Ed. Academiei, București, 1971), pp. 65-66.

14 C. Șerban, „Le rôle économique des villes roumaines au XVII-XVIIIème siècles” în *Studia Balcanica*, 3 (1970), p. 141; F. Georgescu, D. Berindei și A. Cebuc, ed., *Istoria Bucureștilor* (Muzeul de Istorie al Orașului București, București, 1966), 1, p. 150; N. Bogdan, *Orașul Iași*, ed. a 2-a (Tipografia Națională, Iași, 1915), p. 74; V. Mateescu, „Populația orașului București în secolele XIX-XX”, în *Revista de statistică*, 12/9 (1959), pp. 57-61; G. Platon, „Populația orașului Iași”, în Șt. Pascu, ed., *Populație și societate. Studii de demografie istorică*, 1, pp. 281-282; G. Retegan, „Evoluția populației urbane”, în *Revista de statistică*, 18/7 (1965), pp. 57-62.

15 I.C. Filitti, *Catagrafia oficială de toți boierii Țării Românești la 1829* (București, 1929), p. 70; G. Ungureanu, *Catagrafia locuitorilor Moldovei*, pp. 69-70.

16 S. Diamandi, „O gospodărie moșierească din Moldova din prima jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Studii*, 9/2-3 (1956), p. 79.

17 A. Oțetea, „Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism”, în *Studii și materiale de istorie medie*, 4 (1960), p. 331; H.H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești* (Ed. Academiei, București, 1958), 1, p. 34; V. Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les principautés roumaines au XVIIIème siècle* (Ed. Academiei, București, 1971), pp. 129-144; F. Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea* (Ed. Academiei, București, 1972), pp. 121-128. Decretele privind abolirea iobăgiei se găsesc în V. Mihordea, ed., *Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea* (Ed. Academiei, București, 1961-1966), 1, pp. 287-289.

18 *Reglementele Organice ale Valahiei și Moldovei* (București, 1944), 1, p. 15 ff.; N. Bălcescu, *Question économique des principautés danubiennes* (Paris, 1850), p. 33; M. Emerit, *Les paysans roumains depuis le traité d'Adrianople jusqu'à la libération des terres, 1829-1864* (Librairie du Recueil Sirey,

Paris, 1937), pp. 251-258; I. Corfus, *L'agriculture en Valachie durant la première moitié du XIXème siècle* (Ed. Academiei, București, 1969), pp. 16-37.

19 Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 297.

20 V. Mihordea, „Date cu privire la începuturile industriei din orașul București”, în *Revista de statistică*, 8/9 (1959), pp. 50-51; S. Columbeanu, „O statistică negustorească și fiscală de la 1824 în Țara Românească”, în *Studii*, 13/4 (1960), p. 195.

21 D. Prodan, *Les migrations des roumains au-delà des Carpathes* (Centrul de Studii privitoare la Transilvania, Sibiu, 1945); D. Giurgiu, „Populația Transilvaniei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea”, în Șt. Pascu, *Populație și societate*, 1, pp. 101-114; C. Daicoviciu și Șt. Pascu, ed., *Din istoria Transilvaniei* (Ed. Academiei, București, 1960), 1, p. 193.

22 L. Roman, „Așezarea statornică a românilor transilvăneni în Țara Românească, 1738-1831”, în *Studii*, 15/5 (1971), pp. 902-915; idem, „Les transylvains en Valachie”, în *Revue roumaine d'histoire*, 12/5 (1972).

23 Pentru o istorie definitivă a răscoalei din 1784 vezi D. Prodan *Răscoala lui Horia*, ed. a 2-a (Ed. Științifică, București, 1984), vol. 1 și 2.

24 *Supplex* a fost publicat de mai multe ori de la ediția Eder din 1791. Textul în latină a fost republicat recent de D. Prodan, ed., *Supplex Libellus Valachorum* (Ed. Științifică, București, 1984), pp. 455-67. Pentru traducerea în limba engleză vezi D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum and The Political Struggle of the Romanians of Transylvania during the 18th Century* (Ed. Academiei, București, 1971), pp. 455-66.

25 Urechia, *Istoria românilor*, 1, pp. 101-3.

26 Un catalog al programelor de reformă scrise între 1769 și 1830 se află în Georgescu, *Mémoires et projets*, 1, pp. 3-34.

27 N. Iorga, „Francmasoni și conspiratori în Moldova în secolul al XVIII-lea”, în *Analele Academiei Române, memoriile secțiunii istorice* (1928), 8, pp. 301-304; P.P. Panaitescu, „Medaliile francmasonilor din Moldova în secolul al XVIII-lea”, în *Revista istorică*, 14/10-12 (1928), pp. 354-355; A. Camariano-Cioran, *Spiritul filozofic și revoluționar francez combătut de patriarhia ecumenică și Sublima Poartă* (Imprimeria Națională, București, 1941); G. Serbanesco, *Histoire de la Franc-Maçonnerie* (Editions Intercontinentales, Paris, 1966), 3, p. 317.

28 A. Duju, „L'image de la France dans les principautés roumaines pendant les campagnes napoléoniennes”, în *Nouvelles études d'histoire*, 3 (1965), pp. 224-233.

29 Hurmuzaki, n.s. 1, pp. 767-768; T. Codrescu, *Uricariul* (Iasi, 1852-95), 3, pp. 61-68; A. Oțetea, ed., *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821* (Ed. Academiei, București, 1959-62), 1, p. 187.

30 Oțetea, *Răscoala din 1821*, 1, pp. 196-197.

31 N. Stetcu și I. Vătămanu, „Un manuscris necunoscut al ponturilor lui T. Vladimirescu”, în *Revista arhivelor*, 47/2 (1970), p. 601-604. Pentru traducerea în germana contemporană a „Revendicărilor”, vezi Oțetea, *Răscoala din 1821*, 1, pp. 274-278; proclamația către panduri apare în C.D. Aricescu, *Acte justificative privind istoria revoluției române de la 1821* (Craiova, 1874), p. 91.

32 E. Virtosu, *Din scrierile inedite ale lui I. Tăutu* (București, 1820), pp. 6-11.

33 B.P. Mumuleanu, *Rosi de poezii* (București, 1820), p. 1.

34 Scrisoarea domnitorului Ghica adresată diplomatului austriac F. von Gentz, februarie 1824, este retipărită în V. Georgescu, *Din corespondența diplomatică a Țării Românești, 1823-1878* (Muzeul Româno-Rus, București, 1962), p. 121. „Constituția” lui Tăutu apare în A.D. Xenopol, „Primul proiect de Constituție al Moldovei”, în *Analele Academiei Române, memoriile secției istorice* (1898) 20, pp. 4-23.

35 Cantemir, *Descriptio Moldaviae*, p. 135.

36 *BRV*, 2, p. 406.

37 Scrisoarea boierilor valahi de la 1 iunie 1821, Oțetea, *Răscoala din 1821*, 2, pp. 191-192; D. Golescu, *Însemnare a călătoriei mele, 1826* (Minerva, București, 1915), p. 65; E. Poteca, discurs ținut pe 20 iulie 1827, în G.D. Teodorescu, *Viața și operele lui E. Poteca* (București, 1883), p. 57.

38 A. Alexianu, *Mode și vestimente din trecut* (Meridiane, București, 1971), 2, p. 90.

39 G. Ungureanu, „Veniturile și cheltuielile unei mari case boierești din Iași în anul 1816. Casa Rosetti-Rosnovanu”, în *Studii și articole de istorie*, 1 (1956).

40 *Catalogue of the Rosetti-Rosnovanu Library, 1827* (State Archives, Bucharest), A.N. 260/16; P. Poenaru, *Catalog de cărțile ce s-au găsit în biblioteca Sfintei Mitropolii, 1836* (Biblioteca Academiei, București), Mss. rom. nr. 2683.

41 Urechia, *Istoria românilor*, 1, pp. 83-84; Tomescu, *Istoria cărții românești*, p. 87; Camariano-Cioran, *Les académies princières*, p. 279-280.

42 N. Soutzo, „Notions statistiques sur la Moldavie (Iassy, 1849)”, în *Hurmuzaki*, 18, p. 464.

43 N. Albu, *Istoria învățământului românesc în Transilvania* (Blaj, 1944), p. 148.

44 Teodorescu, *Repertoriul cărții vechi românești*, pp. 341-342; Tomescu, *Istoria cărții românești*, p. 110.

45 D. Fotino, *Istoria vechii Dachii, 1818*, ed. G. Sion (Imprimeria Națională, București, 1859), 1, p. 45; N. Rîmniceanu, „Despre origina românilor, 1820”, în Erbiceanu, *Cronicarii*, pp. 245-246; N. Rîmniceanu, *Cronică inedită, 1802*, ed. Șt. Bezdechi (Cluj, 1944), pp. 84, 87-88, 92.

46 Istoricii sași transilvăneni, începînd cu G. Reichersdorffer, au pus sub semnul întrebării puritatea rasei românilor.

47 Georgescu, *Mémoires et projets*, 1, p. 38.

48 Virtosu, „Napoleon Bonaparte”, pp. 415-416.

49 N. Rîmniceanu, „Cronica Țării Românești, 1802”, în Erbiceanu, *Cronica*, p. 90; pentru planurile lui I. Budai-Deleanu vezi D. Prodan, *Încă un Supplex Libellus Valachorum, 1804* (Ed. Dacia, Cluj, 1970), pp. 42, 81; scrisoarea lui M. Nicoară în C. Bodea, *Moise Nicoară* (Arad, 1943), pp. 166-167.

50 Într-o scrisoare scrisă în octombrie 1838, A.G. Goleșcu denumesc Bucureștiul „viitoarea capitală a Marii Dacii”.

51 „Originea, aceeași religie, obiceiurile și limba comună tuturor locuitorilor acestor două principate, precum și nevoile lor comune sînt elemente suficiente care justifică strînsa legătură dintre ele”. Regulamentele organice, 1, p. 130; 2, p. 341.

52 BRV, 2, p. 44.

53 Ibid., p. 321; A. Donici, *Manualul de legi, 1814* (Ed. Academiei, București, 1959), p. 21.

54 BRV, 3, pp. 631-632.

55 Oțetea, *Răscoala din 1821*, 1, pp. 211-212, 228-259; I. Tăutu, *Scrieri social-politice*, ed. E. Virtosu (Ed. Științifică, București, 1974), p. 279.

56 Urechia, *Istoria românilor*, 1, pp. 83-84; 2, pp. 154-155.

57 T. Thornton, *Starea de acum a principatelor Valahiei și Moldovei*, trad. D. Goleșcu (Buda, 1826). Cf. BRV, 3, p. 522; Ursu, *O disertație*, pp. 163-170.

58 G. Șincai, „Hronica românilor, 1808-1809”, în G. Șincai, *Opere*, ed. F. Fugariu și M. Neagoe (Minerva, București, 1967-73), 2, pp. 337-338; N. Rîmniceanu, „Tratat important, 1822,” în *Biserica ortodoxă română*, 27 (1903), p. 26; C. Erbiceanu, *Viața și activitatea literară a lui N. Rîmniceanu* (București, 1900), p. 22.

59 G. Pleșoianu, „Prefață la Marmontel”, *Aneta și Luben* (București, 1829). Cf. BRV, 3, p. 658.

IV. Vremea Renașterii (1831-1918)

1 L. Colescu, *Recensămîntul general al populației României din 1899* (Inst. de Arte Grafice M. Eminescu, București, 1905), p. XVIII; idem, *La population de la Roumanie* (Institut Central de Statistique, Bucharest, 1903), pp. 16-19; I. Scărlătescu, *Statistica demografică a României. Populația regatului român după recensămîntul făcut la 19 decembrie 1912* (București, 1921), pp. 5-52; I. Adam, „La structure de la population de Transylvanie du point de vue des recensements hongrois de 1900 et 1910,” în Pascu, *Populație și societate*, 3, pp. 99-103; B. Köpeczi, ed., *Erdély története*, 3, p. 1742. Recensămîntul ma-

ghiar din 1910 nu îi înregistrează pe cei 195 000 de evrei (4,2%) ai populației transilvănene ca pe un grup etnic separat, ci numai pe unguri. Vezi J. Ancel, „The Jewish Presence in Transylvania According to the 1910 Hungarian Ethnic Census of the Region,” *Romanian Jewish Studies*, 1/2 (1987): pp. 107-108.

2 E. Illyés, *National Minorities in Romania* (Boulder, Colo. East-European Reports, 1982), p. 22; S. Columbeanu, „Economia domeniului feudal”, *Studii*, 18/2 (1965), p. 349; D. Gusti și N. Cornățeanu, *La vie rurale en Roumanie* (Imprimeria Națională, Bucharest, 1940), p. 63; *Statistica agricolă a României pe anii 1911-1915* (București, 1918), 3, p. 24.

3 *Anuarul statistic al României, 1915-1916* (București, 1916); p. 38.

4 *Lucrări statistice făcute în anii 1859-1860*, p. 323; *Dezvoltarea economică a Moldovei între anii 1848 și 1864* (Ed. Academiei, București, 1963), pp. 71-72; C.D. Creangă, *Proprietatea rurală în România* (C. Goebel, București, 1907), p. 17; *La Roumanie économique* (Ministerul Industriei, Bucharest, 1921), pp. 13-14; G.D. Cioriceanu, *La Roumanie économique et ses rapports avec l'étranger de 1860 à 1915* (Giard, Paris, 1928), p. 331-32.

5 *La Roumanie: Guide économique* (Union des Chambres Agricoles, Bucharest, 1936); C. Boncu, *Contribuții la istoria petrolului românesc* (Ed. Academiei, București, 1971), pp. 90, 183-89; G. Ravas, *Din istoria petrolului românesc*, ed. a 2-a (Ed. de Stat pentru Literatură Politică, București, 1957), pp. 53-56; C.C. Kirîțescu, *Sistemul bănesc al leului* (Ed. Academiei, București, 1967), 2, p. 64.

6 C. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale* (București, 1904), 1/1.

7 *Dezvoltarea economică*, p. 352-357; S. Columbeanu, *Economia domeniului feudal*, p. 350; *Comerțul exterior al României* (Banca Națională, București, 1939), 1/1, p. 48; V. Jînga, *Principii și orientări ale comerțului exterior al României* (Ed. Dacia, Cluj, 1975), p. 55; M. Popa-Yeres, *Situația producției și exportului de cereale* (Independența Economică, București, 1939), pp. 3-53.

8 Băicoianu, *Istoria politicii*, 1/1, p. 397 ff.

9 N. Suțu, „Despre utilitatea unei căi ferate, 1854”, în N. Suțu, *Opere economice* (Ed. Științifică, București, 1957), p. 334. Conform celor menționate de J. Hagemester, costul de transport al unei încărcături de 1 000 ocale de la Cerneți, din vestul Valahiei, pînă la Brăila era între 33 și 36 ruble în 1834; de la Ismail la Sulina era de numai două ruble. J. Hagemester, *Report on the Commerce of the Ports of New Russia, Moldavia and Wallachia* (Londra, 1836, pp. 83-84).

10 G.D. Cioriceanu, *La Roumanie économique*, pp. 124-127, 256; B. Tincu, „Contribuții la istoria căilor ferate în România”, în *Studii*, 24/5 (1971), pp. 951-962.

11 G. Vulturescu, *Despre societățile de credit funciar și instituirea lor în România* (București, 1889); N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat*

(Cartea Românească, Sibiu, 1936), pp. 31, 99; Kirițescu, *Sistemul bănesc*, 2, pp. 67-68. I. Totu, ed., *Progresul economic în România* (Ed. Politică, București, 1977), pp. 148-150.

12 D. Pop-Marțian, „Recensiunea din 1860”, în *Analele statistice*, 1/2 (1860), p. 109; *Lucrări statistice făcute în anii 1859-1860*, pp. 124, 188; *Anuarul statistic al României, 1904* (București, 1905), p. 137; Colescu, *La population de la Roumanie*, p. 30; L. Colescu, *Statistica profesiunilor din România* (București, 1913), p. IV și urm.; O. Constantinescu și N.N. Constantinescu, *Cu privire la problema revoluției industriale în România* (Ed. Științifică, București, 1957), p. 175; C. Daicoviciu și M. Constantinescu, ed., *La désagrégation de la monarchie austro-hongroise, 1900-1918* (Ed. Academiei, București, 1965), pp. 258-259.

13 Pentru cea care era, probabil, cea mai elocventă prezentare a acestei poziții, vezi B. Catargiu, *L'état social des principautés danubiennes* (Bruxelles, 1857).

14 L. Colescu, *La loi rurale de 1864* (Bucharest, 1900), p. V; N. Adăniloae, *La réforme agraire de 1864* (Ed. Academiei, București, 1966).

15 Creangă, *Proprietatea rurală în România*, p. 43; *Relațiile agrare și mișcări țărănești în România, 1908-1921* (Ed. Politică, București, 1968), p. 49.

16 R. Rosetti, *Pentru ce s-au răsculat țărani* (Socec, București, 1907), 507-509.

17 Daicoviciu și Constantinescu, *Desagregation*, 19-37; I. Kovacs, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania* (Ed. Dacia, Cluj, 1973), pp. 161-168; *Relații agrare și mișcări țărănești*, p. 93; I. Popescu-Puțuri și A. Deac, *Unirea Transilvaniei cu România*, ed. a 3-a (Ed. Politică, București, 1978), pp. 258-259.

18 G. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române* (Evry: Academia Română, 1977), p. 414.

19 L. Colescu, *Statistica electorală* (A. Baer, București, 1913), pp. 8-9, 126-127.

20 Programele lui Câmpineanu sînt prezentate în franceză și română în Ion Bodea, *Lupta românilor*, pp. 216-223.

21 „Profession de foi” a lui Filipescu apare în E. Virtosu „Réformes sociales et économiques proposées par M. Filipescu en 1841”, în *Revue des études sud-est européennes*, 8/1 (1970), pp. 116-120.

22 *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, 1 (C. Goebel, București, 1902-1910). Pentru traducerea în franceza contemporană vezi Georgescu, *Mémoires et projets*, 2, pp. 144-154.

23 Georgescu, *Mémoires et projets*, 1, pp. 490-501.

24 Vezi în special D. Bolintineanu, *Les Principautés roumaines* (Paris, 1854); C. Filipescu, *Mémoire sur les conditions d'existence des principautés danubiennes* (Paris, 1854); G. Gănescu, *La Valachie depuis 1830 à nos jours*

(Bruxelles, 1855); V. Boerescu, *La Roumanie d'après le Traité de Paris* (Paris, 1856).

25 A. Papiu-Iliarian, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ed. a 2-a (Viena, 1852), 1, pp. 243-246.

26 Discursul lui Bărmuțiu precum și cele șaisprezece cereri au fost republicate recent în C. Bodea, *1848 la Români* (Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982), 1, pp. 446-486.

27 K. Hitchens, „The Rumanians of Transylvania and the Constitutional Experiment in the Habsburg Monarchy, 1860-1865”, *Balkan Studies*, 1 (1964), pp. 95-107.

28 V. Netea, *Istoria memorandumului românilor din Transilvania și Banat* (București, 1947).

29 Vezi, de exemplu, I. Ghica, *Poids de la Moldovalachie dans la question d'orient* (Paris, 1838), și A. G. Goleșcu, „Historique du protectorat russe dans les principautés roumaines”, în *Anul 1848 în Principatele Române*, 1, pp. 35-47.

30 Vezi Georgescu, *Mémoires et projets*, 2, pp. 139-142.

31 L. Kossuth, *Souvenirs* (Paris, 1880), p. 236 și urm.; V.A. Urechia, *L'alliance des roumains et des hongrois en 1859* (Bucharest, 1894); A. Marcu, *Conspiratori și conspirații în epoca renașterii României, 1848-1877* (Cartea Românească, București, 1946).

32 Scrisoarea lui A. G. Goleșcu apare în *Anul 1848 în Principatele Române*, 2, pp. 732-733; planurile lui Bălcescu în N. Bălcescu, *Opere*, ed. G. Zane (Ed. Academiei, București, 1964), pp. 276-284, 291-294, 310-317, 344-345; Scrisoarea lui I. Ghica din 4 ian. 1850 către Bălcescu, în I. Ghica, *Scrisori către N. Bălcescu* (București, 1943), pp. 37-41; scrisoarea adresată generalului Wissoski, 1 februarie 1850, în *Documente și manuscrise literare* 2 (Ed. Academiei, București, 1969), 2, pp. 91-98. Pentru Federația latină a lui Maniu *La mission de l'occident latin dans l'orient de l'Europe* (Paris, 1859).

33 Carol I, *Cuvîntări și scrisori* (București, 1909), 1, pp. 8-9, 465-467.

34 D. Brătianu, „Notice à l'appui de la demande de neutralité adressée par la Roumanie à la Conférence Européenne réunie à Constantinople”, în R. Rosetti, *Documente privitoare la misiunea lui D. Brătianu la Constantinopol* (Academia Română, București, 1943), pp. 17-20.

35 Convenția româno-rusă este retipărită în *Documente privind istoria României. Războiul pentru independență* (Ed. Academiei, București, 1952), 2, p. 112.

36 *Monitorul Oficial*, nr. 118 (8 iunie 1877), pp. 3451-353.

37 S. Rădulescu-Zoner, *Rumänien und der Dreibund, 1878-1914* (Ed. Academiei, București, 1983), pp. 202, 260.

38 Rîmniceanu, *Cronica inedită*, p. 90; Prodan, *Încă un Supplex Libellus românesc, 1804*, pp. 79-81.

39 C. Bodea, „Lupta pentru unitatea națională a românilor” în *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, 13 (1946), 89-90.

40 Praza a fost prezentată prima oară de Bălcescu în „Mișcarea românilor din Ardeal la 1848”, scrisă în 1851. În Bălcescu, *Opere*, ed. G. Zane (Fundatiile Regale, București, 1940), 1/2; p. 216.

41 „Manifesto of the Romanian Revolutionary Committee, London, September 10, 1852”, în A. Cretzianu, *Din arhiva lui D. Brătianu* (Imprimeria Națională, București, 1933), 1, pp. 289-301.

42 B.P. Hasdeu, „Războiul franco-german și o eventuală împărțire a Austriei”, în *Columna lui Traian*, 29 iulie 1870.

43 A.D. Xenopol, *Scrieri sociale și filozofice*, ed. N. Gogonea și Z. Ornea (Ed. Științifică, București, 1967), pp. 204-216.

44 În Alexandre Boldur, *La Bessarabie et les relations russo-roumaines* (J. Gamber, Paris, 1927), p. 136.

45 „Haracterul epoci noastre”, în *Curierul românesc*, 2 (1830), pp. 399-400.

46 D. Buga, „Populația Olteniei în secolele XIX și XX”, în *Revista de statistică*, 17/6 (1968), pp. 62-63.

47 L. Colescu, *Statistica clădirilor și locuințelor din România* (Cartea Românească, București, 1920), pp. 12-51; G. Banu, *Sănătatea poporului român* (Fundatiile pentru Literatură și Artă „Regele Carol II, București, 1935), pp. 121-122; Gusti și Cornășeanu, *La vie rurale en Roumanie*, pp. 151-152.

48 Pentru viața de fiecare zi, din vechiul regat la începutul secolului, vezi Ion Bulei, *Lumea românească la 1900* (Ed. Eminescu, București, 1984).

49 *Regulamentele Organice*, 1, p. 18; 2, p. 190; *Buletinul Oficial al Țării Românești*, nr. 45 (septembrie 1833), p. 244; Banu, *Sănătatea*, pp. 47-57; M. Iosa și T. Lungu, *Viața politică în România, 1899-1910* (Ed. Politică, București, 1977), p. 146.

50 Numărul total al studenților în 1900-1901 era de 440 431. Hurmuzaki, 18, p. 383; *Anuarul statistic al României 1904*, pp. 79, 92; *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași* (1960), 1, pp. 182-183, 215; Tomescu, *Istoria cărții românești*, p. 129.

51 I. Slavici, *Die Rumänen in Ungarn* (K. Prohaska, Viena, 1881), pp. 234-236; S. Polverejan, „Contribuții statistice privind școlile românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea”, *Cumidava*, 2 (1968), p. 161.

52 Colescu, *Statistica științurilor de carte*, p. IX; C. Angelescu, *Activitatea Ministerului Instrucțiunii* (București, 1926), p. 4; S. Manuilă și M. Georgescu, „Populația României”, în *Enciclopedia României* (Imprimeria Națională, București, 1938-1943), 1, p. 142.

53 D. Grăsoiu, „O cercetare sociologică asupra stratificării publicului românesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea”, în *Revista de istorie și teorie literară*, 23/2 (1974), pp. 229-237.

54 (Prince) Grigore V Ghica „Aperçu sur le principales réformes à introduire en Moldavie, 1854”, în D.A. Sturdza, ed., *Acte și documente relative la istoria renașterii României* (București, 1899-1909), 9, pp. 578-586. Pentru politica dusă împotriva bisericii de Divanul ad-hoc din Moldova în 1857, vezi Sturdza, *Acte și documente*, 6/1, pp. 160, 169 și M. Kogălniceanu, *Discursuri parlamentare din epoca unirii* (Ed. Științifică, București, 1959), pp. 66-78. Drepturile politice și economice ale bisericii au fost apărate îndeosebi de arhimandriții N. Scriban și Melchisedec, așa cum este arătat în Sturdza, *Acte și documente*, 6/1, pp. 102-107, 435-442. Pentru legile lui Cuza privind biserica vezi C.C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza-Vodă*, ed. a 2-a (Ed. Științifică, București, 1970), pp. 149-164, 199-210, 338-339, Păcuraru, *Istoria bisericii ortodoxe române*, 3, pp. 113-127.

55 Sturdza, *Acte și documente*, 11/1.

56 M. Kogălniceanu, „Cuvînt pentru deschiderea cursului de istorie națională”, în idem, *Opere*, ed. A. Oțetea (Imprimeria Națională, București, 1946), 1, pp. 634-635; T. Maiorescu, „Observări polemice”, în *Critice* (Minerva, București, 1908), 1, pp. 117-142; G. Panu, „Studii asupra afirmării sau neafirmării politice a românilor”, *Convorbiri literare* (1872), nr. 4-7.

57 T. Maiorescu, „În contra direcției de astăzi în cultura română”, în idem, *Critice*, 1, pp. 152-164.

58 Xenopol, *Scrieri sociale și filozofice*, pp. 146-155. Xenopol a dezvoltat mai tirziu aceste idei privind evoluția socială în *La théorie de l'histoire* (Leroux, Paris, 1908).

59 I. Ghica, *Scrieri economice* (București, 1879), pp. 82-83, 242.

60 Pentru mișcarea avangardistă română vezi Ion Pop, *Avangardismul poetic românesc* (Ed. pentru Literatură, București, 1969).

61 Colescu, *Recensămîntul general*, p. XLIV; Scărlătescu, *Statistica demografică*, p. 52. Pentru istoria antisemitismului românesc în secolul al XIX-lea, în special opoziția față de naturalizarea totală a evreilor, vezi C. Iancu *Les juifs en Roumanie, 1866-1919: De l'exclusion à l'émancipation* (Editions de l'Université de Provence, Aix-en-Provence, 1978), pp. 175-180, 186-205.

V. De la România Mare la democrația populară (1918-1947)

1 *Recensămîntul general al populației României din 29 decembrie 1930* (Institutul Central de Statistică, București, 1938-1941), 1, p. XXIV; S. Manuilă, *Ethnographical Survey of the Population of Romania* (Imprimeria Națională, București, 1938), pp. XXIII-XXXVII. După pierderea Basarabiei, nordului Transilvaniei și sudului Dobrogei în 1940, populația a scăzut la 13 535 757, din care 87% erau români, 4% germani, 3% unguri, 2% evrei și 3% alte națio-

nalități. *Die Bevölkerungszählung in Rumänien, 1941* (Staatsdruckerei Wien, Viena, 1943), 22; Daicoviciu și Pascu, *Din istoria Transilvaniei*, 1, p. 12.

2 *Anuarul statistic al României, 1937-1938*, pp. 130-131; *ibid.*, 1939-1940, p. 192.

3 *Recensământul din 29 decembrie 1930*, 5, p. XIV; S. Manuilă și D.C. Georgescu, *Populația României* (Imprimeria Națională, București, 1937), pp. 17-20.

4 *Anuarul statistic al României, 1937-1938*, pp. 34-35.

5 *Documente din istoria Partidului Comunist din România* (Ed. P.M.R., București, 1951), pp. 37-38, 49-51, 70-76, 112-133, 266-268; *Congresul al V-lea al P.C.R.* (Ed. P.C.R., București 1932), pp. 35-47; M. Mușat și I. Ardeleanu, *România după Marea Unire* (Ed. Științifică, București, 1986), pp. 195-196, 607-608; R. King, *History of the Romanian Communist Party* (Hoover Institution Press, Stanford, Calif., 1980), pp. 31-36.

6 King, *Romanian Communist Party*, p. 22. La al V-lea Congres al partidului ținut la Harkov, în 1931, A. Danieliuc-Ștefanski (Gorn) a recunoscut că „partidul nostru din România este mai puțin numeros, și ceea ce este și mai important este faptul că nucleul său proletar în rândul muncitorilor români din marea industrie este foarte slab.” Mușat și Ardeleanu, *România după Marea Unire*, p. 634.

7 Procentajele au fost rotunjite pînă la cel mai apropiat număr întreg. N. Petrașcu, *Evoluția politică a României în ultimii 20 de ani, 1918-1938* (Ed. Bucovina, București, 1939), p. 139-140.

8 C.Z. Codreanu, *Eiserne Garde* (Brunnen, Berlin, 1939), pp. 440-441; I. Scurtu, „Acțiuni de opoziție ale unor partide și grupări politice burgheze față de tendințele dictatoriale ale regelui Carol al II-lea”, în *Revista de istorie*, 27/3 (1978), 412.

9 O. Parpală, *Aspecte din agricultura României, 1920-1940* (Ed. Academiei, București, 1966), p. 69; I.C. Vasiliu, „Structura economică a agriculturii românești”, în *Enciclopedia României*, 3, p. 303.

10 D. Șandru, *Reforma agrară din 1921* (Ed. Academiei, București, 1975), pp. 19-20, 98-130, 146-167; G. Ionescu-Sisești și N. Cornățeanu, *La réforme agraire en Roumanie* (Académie Roumaine, București, 1938), pp. 17-38.

11 *La Roumanie agricole* (Bucharest, 1929), p. 427; „L'agriculture en Roumanie”, în H. Lupan, *La production agricole en Roumanie* (Bureau of Statistics (?), Bucharest, 1937), pp. 28-30, 82; M. Popa-Veres, *Situația producției și exportului de cereale* (București, 1939), p. 9; I. Vasiliu, *Rentabilitatea agriculturii României* (București, 1942), p. 4-6; Parpală, *Aspecte*, p. 47.

12 „Tabele statistice generale,” în *Enciclopedia României*, 3, p. 1067; Gusti și Cornățeanu, *La vie rurale en Roumanie*, p. 23; I. Vasiliu, *Politica de valorificare a grîului* (București, 1940), pp. 5-13, 28; I. Vasiliu, *Problema inventa-*

rului agricol în România (București, 1941), p. 7; Parpală, *Aspecte*, pp. 107-108; N.N. Constantinescu, *Capitalul monopolist în România* (Ed. Politică, București, 1962), p. 89.

13 I. Totu, *Progresul economic*, p. 307.

14 *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul* (Cultura Națională, București, 1929), 1, pp. 490-491; N.P. Arkadian, *Industrializarea României* (Imprimeria Națională, București, 1936), p. 219; V. Madgearu, *Evoluția economiei românești după primul război mondial* (Independența Economică, București, 1940), pp. 137, 146; I. Puiu, „Le développement de l'industrie roumaine dans les années qui ont précédé la Seconde Guerre Mondiale,” în *Revue roumaine d'histoire*, 10/3 (1917), p. 493.

15 *Anuarul statistic al României 1937-1938*, p. 452; Madgearu, *Evoluția economiei*, p. 102.

16 *Anuarul statistic al României 1937-1938*, pp. 570-591; *ibid.*, 1939-1940, pp. 596-600; Madgearu, *Evoluția economiei*, p. 276; Puiu, „Développement,” pp. 496-497.

17 S. Manuilă, *Statistica prețurilor de detaliu în 1940* (Institutul de Statistică, București, 1942), pp. 2-5; *L'agriculture en Roumanie* (Album Statistique, Bucharest, 1927), p. 38; I. Cladian, *Alimentația poporului român* (Fundăția Regele Carol II, București, 1939), pp. 11-127, 135-143; D.C. Georgescu, *L'alimentation de la population rurale en Roumanie* (Bucharest, 1940); R. Moldovan, „Bunurile de consum,” în *Enciclopedia României*, 4, pp. 920-923.

18 M. Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești* (Cugetarea, București, 1942), pp. 151-154.

19 *Recensământul din 29 decembrie 1930*, 3, p. XXXVI, 5, p. XXXV; S. Manuilă, *Știința de carte a populației României* (Institutul Social Român, București, 1932), pp. 4-32.

20 I.I.C. Brătianu, *Activitatea Corpurilor Legiuitoare și a Guvernului, 1922-1926* (București, 1926), p. 97; Angelescu, *Activitatea Ministerului Instrucțiunii*, pp. 3-8; *Statistica învățămîntului în România pe anii 1921-1922, 1928-1929* (București, 1931), pp. 488-489, 744-750.

21 „Noua Constituție promulgată la 27 februarie 1938, în Petrașcu, *Evoluția politică*, supp. 4, p. 142; *Codul Calimah* (Ed. Academiei, București, 1958), art. 41-42, p. 81.

22 V. Moisuc, *Diplomația României și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie-mai 1940* (Ed. Academiei, București, 1971), p. 177.

23 *Documente din istoria Partidului Comunist*, pp. 308, 309-311.

24 C. Hamangiu, *Codul general al României* (Alcalay, București), 18/2, pp. 1272-1289, 1428-1431, 1764-1765; B. Vago, *The Shadow of the Swasti-*

ka: *The Rise of Fascism and Anti-Semitism in the Danube Basin 1936-1939*, (Saxon House, Farnborough, England, publicat pentru Institutul de cercetare a problemelor evreiești, 1975), p. 71.

25 G. Barbu, *Mémorial Antonescu, le troisième homme de l'Axe* (Editions de la Couronne, Paris, 1950), p. 82.

26 Scrisorile pe care Antonescu și Sima și le-au trimis unul altuia au fost publicate, după înfrângerea rebeliunii Gărzii de Fier, în *Pe marginea prăpastiei* (Ed. Ministerului de Propagandă Națională, București, 1942), 1, pp. 144-161; vezi de asemenea E. Weber, „Romania”, în E. Weber și H. Rogger, *The European Right* (University of California Press, Berkeley, 1965), pp. 560-561.

27 M. Carp, *Cartea neagră. Fapte și documente. Suferințele evreilor din România, 1940-1944* (Socec, București, 1946-1948), 1, p. 68; 23 August 1944. *Documente* (Ed. Științifică, București, 1984), 1, pp. 157-160.

28 *Pe marginea prăpastiei*, 2, pp. 44-45.

29 Barbul, *Memorial Antonescu*, pp. 104-105; M. Sturdza, *The Suicide of Europe. Memoirs* (Western Blands, Boston, 1968), p. 217; A. Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch-rumänischen Beziehungen, 1938-1944* (Wiesbaden, F. Steiner, 1954), pp. 118-121; N. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and Others. A History of Fascism in Hungary and Romania* (Hoover Institute Press, Stanford, Calif., 1970), pp. 324-328.

30 23 August 1944. *Documente*, 1, pp. 342-345; A. Cretzianu, *The Lost Opportunity* (London, J. Cape, 1957), p. 83; N. Penescu, *La Roumanie de la démocratie au totalitarisme* (Contrepoint, Paris, 1981), pp. 24-25.

31 Barbul, *Mémorial Antonescu*, pp. 140-141; *Policies towards Romania, 1938-1947* (Romanian-American Academy, Los Angeles, 1977), pp. 83-85; Penescu, *De la démocratie au totalitarisme*, p. 38.

32 Barbul, *Mémorial Antonescu*, p. 163.

33 J. Ancel, „Plans for deportation of Romanian Jews, July-October 1942”, în *Yad Vashem Studies*, 16 (1984), pp. 381-390; R. Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 3 vol. (Holmes and Meier, New York), 3, pp. 782-787.

34 *Foreign Relations of the United States* (Washington, D.C., U.S. Department of State, 1944), 4, pp. 236-237.

35 W. Churchill, *The Second World War. Triumph and Tragedy* (Houghton Mifflin, Boston, 1953), p. 227.

36 M. Djilas, *Conversations with Stalin* (Harcourt, Brace and World, New York, 1962), p. 114.

37 *Foreign Relations of the United States*, 5, p. 566; L. Holborn, *War and Peace Aims of the United Nations 1943-1945* (World Peace Foundation, Boston, 1948), 2, pp. 353-354.

38 *Foreign Relations of the United States*, 5, p. 550.

39 A.S. Gould Lee, *Crown against Sickle. The Story of King Michael of Romania* (Hutchinson, Londra, 1950), p. 135.

40 Ibid., p. 134; P. Quinlan, *Clash over Romania: British and American Policies towards Romania, 1938-1947* (American Academy of Arts and Sciences, Oakland, Calif., 1977), p. 143.

VII. România în anii '80

1 Structura investițiilor, potrivit surselor oficiale românești are aspectul următor:

	1981	1982	1983	1984 (plan)
Industrie	50,7%	46,9%	48%	51,7%
Agricultură	15,8%	15,6%	17,2%	14,9%.

Cf. „Romanian Economic Memorandum” (March, 1984), p. 25. În 1985, 48,3% din totalul investițiilor au fost alocate industriei, iar 17,7% agriculturii (v. „Anuarul statistic al R.S.R.”, 1986, pp. 222-223). Vezi și Șerban Orescu, „Multilaterally developed Romania: An Overview”, în Vlad Georgescu (ed.), *Romania: 40 years, 1944-1984*, (Praeger, New York, 1985), p. 13.

2 Statisticeski ejegodnik strancilenov Soveta ekonomiceskoi vzaimopomošci, 1986 (Moscova, 1986), p. 301; P. Gafton, „Romanian Trade, East and West”, „RFE Research”, Romania SR/13, September 20, 1987, pp. 2-3, and SR/4, March 25, 1986, pp. 7-12; vezi de asemenea „Romanian Foreign Trade Performance in 1983”, în Wharton Economic Forecasting Associates, „Centrally Planned Economies Current Analysis” 40 (June 7, 1984), pp. 1-7. Pentru comerțul exterior al României și balanța de plăți în 1985 și primul trimestru al anului 1986, vezi „PlanEcon Report 23” (June 6, 1986), pp. 1-8.

3 În mai 1987, Radio Moscova în românește estima procentul creșterii la „aproximativ o treime”; valoarea totală a comerțului sovieto-român în 1986 era estimată, de același post de radio, la 5,2 miliarde de ruble. Vezi „RFE Romanian Monitoring”, January 6, p. 121; May 15, 1987, p. 416; May 18, 1987, p. 515.

4 Sekretariat SEV, „Statisticeski ejegodnik”, 1986, pp. 51-53, 143-156, 289-291; Vlad Socor, „Social Hardships Reflected in CMEA Statistics”, „RFE Research, Romania” SR/1, February 6, 1987, pp. 11-13.

5 Cifrele menționate au fost furnizate la plenara Comitetului Central din 24-25 martie 1987. Elita conducătoare s-ar cifra astfel la 204 535, reprezentând 5,6% din numărul total al membrilor de partid și 0,88% din totalul populației.

6 Din 1950 până în 1985, procentajul „intelectualilor și funcționarilor” a scăzut de la 24% la 20,65%. Vezi „Munca de Partid” 8 (1986), p. 89; „Scinte-

ia", 26 martie 1987, p. 3 și 29 martie 1987, p. 2. Însăși alăturarea din formulare indică în mod semnificativ rolul jucat de intelectualitate; deși nu se fac precizări numerice pentru cele două categorii, este mai mult ca probabil că funcționarii sînt cei care domină.

7 Dan Ionescu, „A Touch of Royalty”, „RFE Research, Romania” SR/2, February 22, 1985, pp. 13-19.

8 Mihai Botez „Lumea a doua: Introducere în comunismologie structurală” (București, mss., 1980), p. 26. Aceste tendințe au fost inaugurate o dată cu minirevoluția culturală, declanșată în 1971, și sînt în plină manifestare. Pentru președinte, activistul de partid trebuie să fie modelat după propria sa imagine: „Un activist de partid și de stat are acea capacitate de cunoaștere care îl face să îndeplinească în bune condiții orice fel de activitate”. Vezi „Scînteia”, 26 martie 1981, pp. 1-3. Minirevoluția culturală chema la o societate în care „criteriile politice trebuie să fie cele hotărîtoare și nu cele profesionale” (cf. „Scînteia”, 5 noiembrie 1971, p. 5. Vezi și Mihai Sturdza, „Reds Squeeze out the Experts”, „RFE Research, Romania” SR/11, October 2, 1986, pp. 37-39.

9 La Conferința națională a P.C.R. din 1972, președintele Ceaușescu declara că „deși drepturile minorităților trebuie apărate... trebuie să avem în vedere... necesitatea... de a realiza o societate mai omogenă, atît pe plan social cît și național”. Conferința națională a P.C.R. (Editura Politică, București, 1972, p. 79). Vezi și Anneli Maier Gabany și Dan Ionescu, „Minorities Issues”, „RFE Research, Romania” SR/3, April 22, 1987, pp. 3-22. Pentru o privire de ansamblu a activităților disidente religioase din anii '80, vezi Vlad Socor, „Mounting Religious Repression in Romania”, „RFE Research”, *Background Report*, August 30, 1985, pp. 1-16; and „Romania”, „RFE Research”, *Background Report* (Eastern Europe), October 1, 1986, pp. 49-53.

Eseu bibliografic

Lucrări generale

Vechile sinteze, A.D. Xenopol, *Istoria românilor*, I-XII (1925-1930), N. Iorga, *Istoria românilor*, I-X (1936-1939), C.C. Giurescu, *Istoria românilor*, I-III (1938-1946), își păstrează încă în întregime valoarea, ca de altfel și istoriile într-un volum ale lui R. Seton-Watson, *A history of the Romanians* (1934, 1963) și C.C. Giurescu, *Istoria românilor din cele mai vechi timpuri și pînă la moartea regelui Ferdinand* (1943). Cea dintîi scriere marxistă, M. Roller, *Istoria României* (1947), reeditată vreme de zece ani în mai multe ediții, nu este de folosit decît ca subiect de analiză istoriografică; sintezele apărute însă în perioada de relativă liberalizare, *Istoria României*, I-IV (1960-1964), M. Constantinescu, C. Daicoviciu, Șt. Pascu, *Istoria României* (1969), A. Oțetea, M. Berza, I. Nestor, *Istoria poporului român* (1970), C.C. Giurescu, D. Giurescu, *Istoria românilor* (1971), sînt lucrări valoroase deși inegale. Ca și scrierea lui D.C. Giurescu, *Illustrated history of the Romanian people* (1981), ele se pot consulta cu folos numai pentru perioadele mai vechi, fiind de necitit pentru vremurile mai noi în care nu fac decît să urmeze linia oficială. Se impune de aceea consultarea unor manuale sau bibliografii occidentale precum P. Horecky, *Southeastern Europe: a guide to basic publications*. (1969), St. Fischer-Galați, *Romania, a bibliographic guide* (1968), E. Keefe (redactor responsabil), *Area handbook for Romania* (1972), K.D. Grothusen, *Rumänien*, în „Südosteuropa Handbuch”, I (1978).

De utilitate pentru înțelegerea scrisului istoric la români este *Enciclopedia istoriografiei românești* (1978), editată sub îngrijirea lui Șt. Ștefănescu.

Există de asemenea cîteva lucrări generale pe provincii istorice, a căror consultare completează informațiile cuprinse în sintezele amintite. Pentru Transilvania cele mai utile sînt C. Daicoviciu, Șt. Pascu (red. resp.), *Din istoria Transilvaniei*, I-II (1960-1961), C.C. Giurescu, *Transilvania în istoria poporului român* (1967), Șt. Pascu, *Volevodatul Transilvaniei*, I (1971); L. Makkai, *Histoire de la Transylvanie*

(1946) exprimă punctul de vedere al istoriografiei maghiare. Cît privește Basarabia, lucrările mai vechi, precum Z. Arbore, *Basarabia în secolul al XIX-lea* (1889), Al. Boldur, *La Bessarabie* (1927), au fost completate de scrieri recente, tipărite în afara granițelor românești, precum N. Dima, *Bessarabia and Bukovina, The Soviet-Romanian territorial dispute* (1982), M. Manoliu-Manea (red. resp.), *The tragic plight of a border area: Bessarabia and Bukovina* (1983), G. Ciorănescu, *Bessarabia, Disputed Land between East and West* (1984). Poziția sovietică a fost între alții expusă de A. Lazarev, *Moldavskaia sovetaskaia gosudarstvennost i bessarabski vopros* (1974).

Există încă foarte puține lucrări generale de istorie socială, economică și instituțională; lipsește de pildă o istorie a boierimii și a clasei moșierești. Pentru burghezie, Șt. Zeletin, *Burghezia românească, originea și rolul ei istoric* (1925) și M. Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești* (1942) sînt interesante mai degrabă sub aspect teoretic. Date utile la C.C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei românești* (1973). Nici țărănimea nu are parte de o istorie generală; în lipsa ei sînt încă de folosit serioasele studii scrise îndată după răscola din 1907, R. Rosetti, *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova* (1907) și *Pentru ce s-au răscolat țărăanii* (1908), G.D. Creangă, *Proprietatea rurală în România* (1907).

Capitole închinete României din J. Lampe, M. Jackson, *Balkan economic history, 1550-1950* (1982) reprezintă probabil cea mai interesantă prezentare de ansamblu a istoriei economice românești. Pentru anumite ramuri economice mai sînt de consultat: *Istoricul dezvoltării tehnice în România*, I-II (1931), *Contribuții la istoricul industriei miniere în România* (1931), N. Maghiar, Șt. Olteanu, *Din istoria minierii în România* (1971), Gh. Răvaș, *Din istoria petrolului românesc* (1957), M. Pearton, *Oil and the Romanian state* (1971), C. Boncu, *Contribuții la istoria petrolului românesc* (1971); O. Iliescu, *Moneda în România* (1970); N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, I-II (1925).

Pentru istoria instituțiilor sînt de folosit: I. Peretz, *Curs de istoria dreptului român*, I-III (1926-1931), D. Ionescu, Gh. Țupui, Gh. Matei, *Dezvoltarea constituțională a statului român* (1957), utile reprezentări ale evoluției structurilor statale. Pentru istoria bisericii române vezi M. Păcurariu, *Istoria bisericii române și a vieții religioase a românilor*, I-II (1908-1909), *Istoria bisericii române*, I-II (1957), D. Păcurariu, *Istoria bisericii române*, I-III (1980-1981). Pentru istoria armatei vezi N. Iorga, *Istoria armatei românești*, I-II (1929-1930) și R. Rosetti, *Essai sur l'art militaire des Roumains* (1935).

Există mai multe studii generale de istoria culturii și civilizației românești. Pentru înțelegerea psihologiei, a mentalității poporului român, de mare interes, cu atît mai mult cu cît se așază pe o poziție critică, sînt D. Drăghicescu, *Din psihologia poporului român* (1907), G. Rădulescu-Motru, *Psihologia ciocoismului. Psihologia industriașului* (1911) și *Etnicul românesc* (1942), G. Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura românească* (1909, 1922). Mult mai puțin utile sînt recente studiile de istoria filozofiei cum ar fi *Istoria gîndirii sociale și filozofice din România* (1965) sau *Istoria filozofiei românești*, I-II (1972-1980), prea dogmatice și necritice. Cercetările de istorie literară au dat în schimb rezultate mai serioase, deși vechile istorii, N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, I-II (1925-1926) și G. Călinescu, *Istoria literaturii române* (1941), sînt încă de neînlocuit; dintre scrierile recente vezi mai ales tratatul colectiv *Istoria literaturii române*, I-III (1964-1973) și Al. Piru, *Istoria literaturii române* (1981). Pentru alte aspecte ale dezvoltării culturale vezi G. Ionescu, *Histoire de l'architecture en Roumanie* (1970), M. Tomescu, *Istoria cărții românești* (1968), Al. Rosetti, *Istoria limbii române* (1978), precum și volumele colective *Istoria artelor plastice în România*, I-II (1968-1970) și *Pictura românească* (1976).

Izvoare

Semnalăm în continuare unele culegeri de documente care acoperă mai multe secole de istorie românească și fără de cercetarea cărora nici politica internă, nici cea externă nu pot fi înțelese: Th. Codrescu, *Uricariul*, I-XXIV (1852-1895), *Documente privitoare la istoria românilor. Colecția E. de Hurmuzaki*, 45 de volume apărute între 1876 și 1942, acoperind perioada 1199-1851, A.D. Sturdza, D. Sturdza-Scheianu, G. Petrescu, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, I-X (1888-1909), N. Iorga, *Acte și fragmente*, I-III (1895-1897) și *Studii și documente*, I-XXIX (1901-1916), D. Sturdza-Scheianu, *Acte și legiuiri privitoare la chestia țărănească*, I-IV (1907-1910), Gh. Ghibănescu, *Surete și Izvoare*, I-XXV (1906-1933) și *Ispisoace și zapise*, I-VI (1906-1933). Tratatul și convențiile internaționale ale României, din secolul al XIV-lea și pînă în veacul al XX-lea au fost adunate și publicate de T. Djuvara, *Tratate, convențiuni și învoiuri internaționale ale României* (1888), F.C. Nanu, *Condica tratatelor și a altor legăminte ale României, 1354-1937*, I-III, I. Ionașcu (red. resp.), *Tratatul internațional ale României, 1354-1920* (1975). Istoria instituțiilor nu se poate urmări fără consultarea impunătorului

Cod general al României, editat de C. Hamangiu și colaboratorii săi între 1899 și 1944 în 38 de volume acoperind anii 1393-1942; pentru istoria culturii vezi I. Bianu, N. Hodoș, R. Caracaș, G. Nicolaiasa, Gh. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I-IV (1907-1967). Inventarierea presei, începută de N. Hodoș și S. Al. Ionescu, *Publicațiile periodice românești* (1913), a continuat cu cele pînă în prezent cinci volume ale impresionantei *Bibliografia analitică a periodicelor românești* (1966-1972), acoperind anii 1790-1858. Informațiile călătorilor străini despre români la N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I-IV (1928-1929) și mai ales M. Holban (red. resp.), *Călători români despre Țările Române*, I-VIII (1968-1983).

I. Antichitatea

Deși depășite ca informație, I. Andrieșescu, *Contribuție la Dacia înainte de romani* (1912), V. Pârvan, *Getica* (1926) și *Dacia. Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene* (1937), R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja* (1938), C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité* (1945) sînt încă scrieri de referință. Izvoarele scrise ale epocii, inclusiv cele ale „mileniului întunecat” au fost adunate cu mîgală în *Fontes Historiae Daco-romaniae*, I-IV (1964-1983), de către un colectiv condus de H. Mihăescu.

Contribuțiile noi au fost aduse mai ales de arheologi: D. Berciu, *Contribuții la problema neoliticului în România* (1961) și *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre* (1966), M. Petrescu-Dîmbovița, *Scurtă istorie a Daciei preromane* (1978); pentru traci vezi R. Vulpe, *Studia Thracologica* (1976) și S. Morintz, *Contribuții la istoria tracilor timpurii*, I (1978); pentru daci și epoca romană, I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa* (1975), H. Daicoviciu, *Dacii* (1965, 1972) și *Studii dacice*, (1981), R. Vulpe, I. Barnea, *Românii la Dunărea de jos* (1968), M. Macrea, *Viața în Dacia romană* (1969). Excelente, studiile lingvistice ale lui I.I. Russu, *Limba traco-dacilor* (1959, 1967), *Elemente autohtone în limba română* (1970) și *Etnogeneza românilor* (1981).

Problema continuității și a formării poporului român rămîne piatra de încercare a specialiștilor în istorie veche, așa cum a fost de altfel încă de la apariția cărții lui R. Roessler, *Romänische Studien* (1871) și a răspunsului lui A.D. Xenopol, *Teoria lui Roessler* (1884). Gh. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain* (1937), o excelentă trecere în revistă a tuturor punctelor de vedere precum și a faptelor istorice, își păstrează întreaga actualitate; N. Stoicescu, *Continui-*

tatea românilor. Privire istoriografică (1980) și S. Schwerthoffer, *Die Romanität der Rumänen. Probleme der rumänischen Ethnogenese in der Discussion der rumänischen Geschichtsforschung der Nachkriegszeit* în „Münchener Zeitschrift für Balkankunde” (1980) sînt excelente studii de istoriografie a problemei. În lipsa descoperirii unor izvoare scrise, diferitele aspecte ale continuității și etnogenezei românești au fost cel mai convingător lămurite de arheologi: K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IX-XIII* (1958), I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, în „R.R.H.” (1964), E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu* (1967), D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei* (1966) și *Autohtonii în Dacia*, I (1980), L. Bârză, *Continuitatea populației autohtone în Transilvania în secolele IV-V* (1973), Șt. Pascu, P. Diaconu (red. resp.), *Relations between the autochthonous populations and the migratory populations on the territory of Romania* (1975), D. Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI* (1981).

II. Evul de mijloc

Izvoare. Documentele interne din secolele XIV-XVII, cele cunoscute desigur, sînt toate repertoriate și publicate: I.R. Mircea, *Catalogul documentelor Țării Românești, 1369-1600* (1947) și lucrarea colectivă *Catalogul documentelor moldovenești, 1387-1700*, cinci volume (1957-1975), sînt repertoriile cele mai utile. Academia R.P.R. a publicat între 1951 și 1960 32 de volume de documente interne sub titlul *Documente privind istoria României*, acoperind perioada 1251-1625, dar numai în traducere. Planul a fost reluat cu ceva mai multă acribie științifică în 1966, prevăzîndu-se editarea tuturor documentelor interne din secolele XIII-XVI în serii separate pentru Moldova, Țara Românească și Transilvania, sub titlul *Documenta Roumanie Historica*; pînă în prezent, 1983, au fost publicate 28 de volume, acoperind secolele XIII-XVII. În ciuda acestui efort editorial considerabil, vechile ediții de documente se cer totuși cercetate: I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I-II (1913), M. Costăchescu, *Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I-II (1931-1932) și *Documentele moldovenești de la Ștefan cel Mare* (1933), P.P. Panaitescu, *Documentele Țării Românești. I. Documente interne, 1369-1490* (1938). Pentru Transilvania vezi A. Veress, *Bibliografia româno-ungară*, I-III (1931-1935) și *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*,

I-IX (1929-1939), I. Lupăș, *Documente istorice transilvane*, I, 1599-1699 (1940).

Istorie social-economică. Instituții, I. Donat, *Așezările omenești în Țara Românească în secolele XIII-XVI în „Studii“*, 6, 1965, Șt. Meteș, *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX* (1971, 1977) și Șt. Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei* (1974) sînt excelente studii de demografie istorică. Pentru economia medievală vezi mai ales: Șt. Meteș, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Ardealul pînă în veacul al XVIII-lea* (1921) și *Viața agrară, economică a românilor din Ardeal și Ungaria. Documente contemporane*, I, 1508-1820 (1921), Gh. Brătianu, *Recherches sur le commerce genois dans la Mer Noire au XIIIe siècle* (1929) și *La Mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (1969), Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea* (1954), R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul în secolele XIV-XVI* (1965), Șt. Olteanu, C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara românească și Moldova în Evul Mediu* (1965), V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle* (1975).

Există încă puține studii de istorie socială, fapt ciudat dacă ne gândim că istoriografia română se consideră marxistă de aproape patru decenii. Dintre lucrările antebelice sînt încă fundamentale cele două studii ale lui C. Giurescu, *Despre boieri* (1920) și *Studii de istorie socială. Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul* (1943). D. Prodan, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în secolele XVI-XVII*, în „Anuarul“, Cluj, VI (1963) și *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, I-III (1967-1968), P. P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova* (1964) sînt probabil cele mai serioase studii de istorie socială scrise în ultimele decenii. O excelentă discuție a problemelor teoretice ale feudalismului la F. Constantiniu, *Geneza feudalismului românesc. Încadrare tipologică în „Revista de istorie“*, 7, 1978. Pentru orașul medieval vezi C. C. Giurescu, *Tirguri sau orașe și cetăți moldovenesti din secolul al X-lea și pînă la mijlocul secolului al XVI-lea* (1967), M. Matei, *Studii de istorie orășenească medievală. Moldova, secolele XIV-XVI* (1970), Șt. Olteanu, *Premizele majore ale procesului de constituire a orașelor medievale la est și sud de Carpați*, în „Studii“, 5, 1972.

Pentru istoria instituțiilor, lucrarea postumă a lui Gh. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române* (1977) este, fără îndoială, o carte de căpătîi. Diferite aspecte particulare au fost tratate de P. P. Panaitescu, *Marea Adunare a Țării*, în „Studii“, 3, 1957, E. Virtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Româ-*

nească și Moldova pînă în secolul al XVI-lea (1960), N. Stoicescu, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII* (1968) și *Dicționar al marilor dregători în Țara Românească și Moldova. Secolele XIV-XVII* (1971), N. Grigoraș, *Instituții feudale din Moldova. Organizarea de stat pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea* (1971), M. Neagoe, *Problema centralizării statelor feudale românești Moldova și Țara Românească* (1976); *Istoria dreptului românesc*, I (1980), volum colectiv editat sub îngrijirea lui Vl. Hanga, acoperă perioada medievală.

Lucrările generale de istoria bisericii au fost deja amintite. Pentru secolele perioadei de mijloc este extrem de util studiul lui Al. I. Elian și I. Rămureanu, *Legăturile mitropoliei Ungrovlahiei cu patriarhia de la Constantinopol și celelalte biserici ortodoxe în „B.O.R.“*, 7-10, 1959. Actul unirii cu Roma a fost în profunzime și contradictoriu analizat de S. Dragomir, *Românii din Transilvania și unirea cu biserica Romei* (1963) și O. Bârlea, *Ostkirchliche Tradition und Westlicher Katoizismus. Die rumänische unierte Kirche zwischen 1713-1727* (1966).

Politica internă. Gh. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești* (1945), S. Papacostea, *Moldova în epoca reformei*, în „Studii“, 4, 1958, și *La formation de la Valachie et de la Moldavie et les roumains de Transylvanie* în „R.R.H.“, 3, 1978, R. Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea* (1970), Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I (1971), Șt. Ștefănescu, *Țara Românească de la Basarab I întemeietorul pînă la Mihai Viteazul* (1971), D. C. Giurescu, *Țara Românească în secolele XIV-XV* (1973), N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei pînă la Ștefan cel Mare* (1978), V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV* (1982), A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și mare: Dobrogea* (1979) sînt lucrările generale cele mai utile. Trebuie adăugate, pentru înțelegerea unor domnii mai semnificative, următoarele monografii și studii: P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn* (1944), C. Mureșan, *Iancu de la Hunedoara și vremea sa* (1957, 1968), N. Stoicescu, *Vlad Tepeș* (1976), Șt. Andreescu, *Vlad Tepeș* (1976), I. Ursu, *Ștefan cel Mare* (1925), Șt. Gorovei, *Petru Rareș* (1982), M. Neagoe, *Neagoe Basarab* (1971), D. C. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz* (1966), N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, III (1936), P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul* (1936), Șt. Olteanu, *Les pays roumains à l'époque de Michel le Brave* (1975), N. Iorga, *Viața și domnia lui C. Brâncoveanu* (1914), Al. A. C. Sturdza, *C. Brâncoveanu, prince de Valachie* (1915), Șt. Ionescu, *Epoca brîncovenească* (1981), P. P. Pa-

naïtescu, Dimitrie Cantemir (1958), A. Pippidi, *Politică și istorie în proclamația lui D. Cantemir din 1711*, în „Studii”, 5, 1973.

Politica externă. Numeroase informații privind relațiile internaționale ale românilor pot fi găsite în monografiile și lucrările generale, deja amintite. Pentru date suplimentare sînt de consultat: C. Giurescu, *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană* (1908), I. Hudiță, *Histoire des relations diplomatiques entre la France et la Transylvanie au XVIIe siècle* (1927), M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolele XV–XIX*, în „Studii și materiale de istorie medie”, II (1957) și *Variațiile exploatarei Țării Românești de către Poarta Otomană în secolele XVI–XVIII* în „Studii”, 2 (1958), G. Lebel, *La France et les Principautés danubiennes du XVIe siècle à la chute de Napoleon Ier* (1955), M. Mehmet, *Din raporturile Moldovei cu Imperiul otoman în a doua jumătate a veacului al XV-lea*, în „Studii”, 5 (1960), G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse* (1962), *Relațiile istorice dintre popoarele U.R.S.S. și România în veacurile XV — începutul celui de al XVIII-lea*, I–III (1965–1970), S. Papacostea, *De la Calomeea la Codrul Cosminului. Poziția internațională a Moldovei la sfîrșitul secolului al XV-lea*, în „Romanoslavica”, XVII (1970), H. Ursu, *Moldova în contextul politic european, 1517–1527* (1972), M. Berza (red. resp.), *România în sud-estul Europei* (1979), V. Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848* (1980), M. Holban, *Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV* (1981).

Cultura medievală. Să menționăm mai întîi cîteva indispensabile instrumente de lucru: G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești pînă la 1800*, I (1959), P.P. Panaitescu, *Cronici slavo-române din secolele XV–XVI, publicate de I. Bogdan* (1959), M. Gregorian, *Cronicari munteni*, I–II (1961), cu o excelentă introducere istorică de E. Stănescu, intitulată *Valoarea istorică și literară a cronicilor muntene*, I. Crăciun, A. Ilieș, *Repertoriul manuscriselor de cronici interne, secolele XV–XVIII* (1963). Pentru problemele generale ale culturii medievale vezi M. Berza (red. resp.), *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare* (1964), P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română* (1969) și *Introducere în istoria culturii românești* (1969); N. Cartoian, *Istoria literaturii române vechi*, I–III (1940–1945) rămîne încă, după peste 40 de ani de la publicare, o scriere de referință. C. Tsourkas, *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans* (1948) și cele două studii ale lui V. Cîndea, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie* în „R.E.S.E.E.”, 2, (1968) și *Les intellectuels du sud-est européen au XVIIe siècle*, „ibidem”, 2, 4 (1970) se ocupă de unele pro-

bleme importante pentru mișcarea de idei a veacului al XVII-lea. Dintre monografiile închinăte principilor gînditori ai vremii remarcăm îndeosebi studiul lui D. Zamfirescu despre *Neagoe Basarab și învățăturile către fiul său Theodosie. Probleme controversate* (1973) și două cărți închinăte lui Cantemir, D. Bădărău, *Filozofia lui Cantemir* (1964) și P. Vaida, *D. Cantemir și umanismul* (1972).

Pentru istoria cărții și circulația ei semnalăm foarte interesantele articole ale lui B. Theodorescu, *Cartea Românească veche, 1508–1830*, în „Mitropolia Olteniei”, 9–12 (1959) și *Repertoriul cărții vechi românești* în „B.O.R.”, 3–4 (1960). Utile informații și la C. Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român: C. Cantacuzino-Stolnicul* (1967) și *Bibliotecă umaniste românești* (1974). Pentru istoria artei, vezi îndeosebi V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, I (1959), tratatul publicat de Academie sub titlul *Istoria artelor plastice în România*, I–II (1968–1970), V. Drăguț, *Artă Românească* (1982). De constant interes sînt și lucrările lui S. Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești*, în „S.C.I.A.” 1 (1972), E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și rolul său în cultura română veche*, în „Romanoslavica”, XI (1965), C. Nicolescu, *Istoria costumului de curte în Țările Române* (1971) și *Case, conace și palate vechi românești* (1979), I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești* (1973), R. Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești, secolele X–XIV* (1974) și *Un mileniu de artă la Dunărea de jos, 400–1400* (1975), Al. Alexianu, *Mode și veșminte din trecut*, I–II (1971), P. Chihai, *Din cetățile de scaun ale Țării Românești* (1974) și *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească* (1983).

Problema originilor medievale ale conștiinței naționale este un subiect de cercetare relativ recent. Studiile lui E. Stănescu, *Premizele medievale ale conștiinței naționale românești* în „Studii”, 5, 1964, S. Papacostea, *Les roumains et la conscience de leur romanité au Moyen Age*, în „R.H.R.”, 1 (1965) și A. Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei* (1972) sînt fără îndoială cele mai interesante și utile de consultat.

III. Despotism și iluminism (1716–1831)

Puține subiecte și epoci ale istoriei românești au avut parte de mai contradictorii interpretări decît secolul fanariot. Antifanariotismul tradițional, M.P. Zallony, *Essai sur les phanariotes* (1824), A. D. Xeno-

pol, *Epoca fanariotă, 1711–1821* (1892), a fost oarecum amendat de N. Iorga, vezi mai ales *Le despotisme éclairé dans les pays roumains au XVIIIe siècle*, în „Bulletin of the International Committee of Historical Sciences”, I (1937 și de unii istorici contemporani, precum Fl. Constantiniu, S. Papacostea, *Les reformes des premiers princes phanariotes en Moldavie et en Valachie; essai d'interprétation*, în „Balkan Studies”, I (1973). Interesante opinii la S. Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă, 1718–1739* (1971); un punct de vedere diferit, mai critic față de fanarioți la Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de reforme dans les principautés roumaines, 1769–1831* (1970) și *Political ideas and the Enlightenment in the Romanian Principalities, 1750–1831* (1971).

Pentru înțelegerea politicii interne și a evoluției instituțiilor sînt de consultat: V.A. Urechia, *Istoria românilor, I–XIII* (1891–1901), D.V. Barnovski, *Originile democrației române. „Cărvunarii” și constituția Moldovei din 1822* (1922), N. Iorga, *Francmasoni și conspiratori în Moldova în secolul al XVIII-lea* (1928), P.P. Panaitescu, *Medaliile francmasonilor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în „Revista istorică”, 10–12 (1928) și *Corespondența lui C. Ipsilanti cu guvernul rusesc, 1806–1810* (1933), G. Vântu, *Primele proiecte de organizare a țărilor române* (1941), E. Virtosu, *Napoleon Bonaparte și proiectul unei republici aristo-democraticești în Moldova la 1802* (1946) și *Napoleon Bonaparte și dorințele moldovenilor la 1807*, în „Studii”, 4 (1962), N. Grigoraș, *Frământări sociale și politice în Moldova și Țara Românească între 1750–1760*, în „Anuarul”, Iași, II (1965), V.Al. Georgescu, M. Popescu, *Legislația agrară a Țării Românești, 1775–1784* (1970) și *Legislația urbană a Țării Românești, 1761–1782* (1975), V. Sotropa, *Proiectele de constituție, programele de reforme și petițiile de drepturi din țările române în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea* (1976).

Din bogata bibliografie a mișcării de la 1821 amintim îndeosebi studiile lui A. Oțetea, *T. Vladimirescu și mișcarea eteristă în țările române, 1821–1822* (1945, 1971) și D. Berindei, *L'année révolutionnaire 1821 dans les pays roumains* (1973). Documentele revoluției au fost publicate recent în *Documente privind istoria României, Răscoala din 1821, I–V* (1959–1962). Pentru epoca postrevoluționară vezi I.C. Filitti, *Frământările sociale și politice în Principatele Române de la 1821 la 1828* (1932) și *Les Principautés Roumaines sous l'occupation russe, 1828–1834* (1904), A. Oțetea, *Geneza Regulamentului Organic*, în „Studii și articole de istorie”, II (1957).

Istorie social-economică. Există câteva excelente studii privind agricultura și relațiile agrare, precum I.C. Ciobotaru, *Așezămintele agrare din Țara Românească, 1766–1832*, în „Anuarul”, Iași, V (1968), V. Mihordea, *Maîtres du sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIIIe siècle* (1971), Fl. Constantiniu, *Relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea* (1972), S. Columbeanu, *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIIIe siècle* (1974). Meșteșugurile și industria începătoare au fost în schimb mai puțin cercetate, ca de altfel și istoria comerțului; vezi, mai ales, E. Pavelescu, *Economia breslelor în Moldova* (1939), G. Penelea, *Les foires de Valachie pendant la période 1774–1848* (1937), A. Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional* (1977).

Politica externă. I.C. Filitti, *Rôle diplomatique des phanariotes de 1700 à 1821* (1901) și A. Oțetea, *Influența Moldovei și Țării Românești asupra politicii Porții în „Revista arhivelor”, I* (1960) sînt bune studii generale asupra rolului și caracterului politicii externe purtate de fanarioți. De mare interes pentru definirea raporturilor cu Poarta sînt studiile lui I.D. Condurachi, *Cîteva cuvinte asupra condiției juridice a străinilor în Moldova și Țara Românească* (1918), M. Alexandrescu-Dersca, *Rolul hașierilor de privilegii în limitarea obligațiilor către Poartă, 1774–1802*, în „Studii”, 6 (1958) și *Sur le régime des ressortissants ottomans en Moldavie, 1711–1829*, în „Studia et Acta Orientalia”, V–VI (1967), Tr. Ionescu, *Hașieriful din 1802 și începuturile luptei pentru asigurarea pieței interne a Țării Românești*, în „Studii și articole de istorie”, I (1956), A. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk-Kainargi cu privire la Moldova și Țara Românească, 1775–1783*, în „Studii”, 5 (1960). Pentru alte aspecte privind diplomația epocii fanariote vezi N. Iorga, *Les Roumains et Napoleon Ier*, în „Revue historique du Sud-Est Européen”, 4–6 (1932), A. Oțetea, *Înființarea consulatului francez în Țările Române*, în „Revista istorică”, XVIII (1932), Al. Vianu, *Acțiuni diplomatice ale Țării Românești în Rusia în anii 1736–1739*, în „Romanoslavica”, VIII (1963), Al. Dușu, *L'image de la France dans les pays roumains pendant les campagnes napoléoniennes et le Congrès de Vienne*, în „Nouvelles Études d'histoire”, III (1965).

Pentru evenimentele politice și militare care au dus la anexarea Basarabiei de către ruși, vezi mai ales S. Columbeanu, *Contribuții privind situația internațională a țărilor române între 1806–1812*, în „Revista de Istorie”, 5 (1976) și G. Jewsbury, *The Russian annexation of Bessarabia* (1976); istoria diplomatică a primilor domni pămînteni de după

fanarioți la Vlad Georgescu, *Din corespondența diplomatică a Țării Românești, 1823–1828* (1962).

Iluminismul. Scrierile mai vechi asupra mișcării de idei din veacul al XVII-lea, N. Iorga, *Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea, I–II* (1901), D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières* (1945), sînt încă scrieri de referință. Dintre lucrările generale mai noi sînt de remarcat îndeosebi contribuțiile lui P. Teodor, între ele *Fragmentariu iluminist* (1972), scris împreună cu D. Ghișe, și *Ou en sont les études sur les Lumières roumaines*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, 2 (1977); sub îngrijirea aceluiasi istoric a apărut volumul colectiv *Enlightenment and Romanian Society* (1980); alte importante studii asupra iluminismului românesc se datoresc lui Al. Dușu, *Coordonate ale culturii românești în veacul al XVIII-lea* (1968) și *Cărțile de înțelepciune în cultura română* (1972), O. Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc* (1975), R. Munteanu (red. resp.), *La culture roumaine à l'époque des Lumières*, I (1982).

De mare însemnătate pentru dezvoltarea iluminismului românesc au fost legăturile cu Franța; studiile lui N. Camariano, *Influența franceză în Principatele române prin filiera neogreacă*, în „Revista Fundațiilor Regale”, IX (1942) și A. Camariano-Cioran, *Spiritul filozofic și revoluționar francez combătut de patriarhia ecumenică și Sublima Poartă* (1941) și *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limbile greacă și română* (1946) sînt un model de cercetare comparată. Pentru legăturile cu alte culturi iluministe vezi mai ales I. Bianu, *Întîii bursieri români în străinătate, Scrisori ale lui E. Poteca, 1822–1828*, în „Revista nouă”, I (1888), C. Erbiceanu, *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă* (1903), D.C. Amzăr, *Studenți români în străinătate. Date și interpretări statistice*, în „Convorbiri literare”, IV (1940), V. A. Georgescu, *Contribuții la studiul culturii juridice românești în veacul al XVIII-lea*, în „Anuarul”, Iași, III (1966), A. Camariano-Cioran, *L'oeuvre de Beccaria „Dei delitti e delle pene” et ses traductions en langues grecque et roumaine*, în „R.E.S.E.E.”, 1-2 (1967) și *Academiile domnești din București și Iași*, (1971); R. Rosetti, *Despre cenzura în Moldova, I–IV* (1907) și V. Mihordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordăților* (1940) sînt utile studii privind circulația cărții. În sfîrșit, cîteva titluri referitoare la dezvoltarea conștiinței naționale: N. Iorga, *Origine et développement de l'idée nationale surtout dans le monde oriental* (1934) și *Penseurs révolutionnaires roumains de 1804 à 1830* (1934), A. Răduțiu, P. Teodor, *Ideea de unitate politică la români* (1968), V. Al. Georgescu, *La phi-*

losophie des Lumières et la formation de la conscience nationale dans le sud-est de l'Europe, în „Association Internationale d'Etudes Sud-Est Européennes”, Bulletin, 1-2 (1969).

Transilvania. Disputatele probleme demografice ale veacului al XVIII-lea sînt prezentate de D. Prodan, *Teoria imigrației românilor din Principatele Române în Transilvania în veacul al XVIII-lea* (1944); A. Treboniu-Laurian, *Die Rumänen der Österreichischen Monarchie, I–III* (1849–1852) și T. Păcățian, *Cartea de Aur sau luptele naționale ale românilor de sub coroana maghiară, I–VIII* (1904–1915), ambele depășind limitele epocii luminilor, sînt încă de neînlucuit pentru bogăția de informații și documente pe care le conțin. Pentru istoria religioasă a acestui frămîntat veac vezi S. Dragomir, *Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea, I–II* (1929–1930). Dintre evenimentele politice semnificative, răscoala lui Horia și Supplex-ul din 1791 sînt desigur cele mai importante; ambele și-au găsit în S. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum* (1948, 1967) și *Răscoala lui Horia, I–II* (1979), un strălucit cercetător. Pentru atît de importanta problemă a regimentelor de graniță, vezi C. Gollner, *Regimentele grănicerești din Transilvania, 1764–1851* (1974) și V. Sotropa, *Districul grăniceresc nășăudean* (1975).

Există încă puține lucrări de sinteză asupra Școlii Ardelene și a mișcării de idei românești din Transilvania veacului al XVIII-lea; cele mai semnificative sînt probabil L. Błaga, *Gîndirea românească din Transilvania în secolul al XVIII-lea* (1966), scriere importantă și pentru înțelegerea epocii episcopului Clain, apoi I. Lungu, *Școala Ardeleană* (1978). Informații și interpretări interesante asupra vieții culturale cît și asupra dezvoltării conștiinței naționale în veacurile XVIII–XIX la E. Prokopowitch, *Die Nationalbewegung in der Bukovina und der Dako-Romanismus* (1965), K. Hitchens, *The Romanian national movement in Transylvania, 1780–1849* (1969) și *Cultură și naționalitate în Transilvania* (1972), M. Bernath, *Habsburg und die Anfänge der Rumänischen Nationsbildung* (1972), Em. Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte des Serbischen und Rumänischen Nationsbildung* (1976).

Există de asemenea numeroase și utile studii privind istoria învățămîntului, din care menționăm: N. Comșa, *Dascălii Blajului* (1940), N. Albu, *Istoria învățămîntului românesc din Transilvania pînă la 1800* (1944), L. Protopopescu, *Contribuții la istoria învățămîntului românesc din Banat, 1780–1918* (1970), I.V. Goraș, *Învățămîntul românesc din ținutul Sucevei, 1775–1918* (1975).

O excelentă culegere de articole privind procesul de modernizare a țării a fost recent publicată de K. Jowitt, *Social change in Romania, 1860–1960* (1978); interesante puncte de vedere și în volumul colectiv *Progresul economic în România, 1877–1977* (1977). Informații statistice prețioase la L. Colescu, *La population de la Roumanie* (1903) și *Recensământul general al României din 1899* (1905), G. Retegan, *Evoluția populației urbane a României*, în „Revista de statistică”, 7 (1965); N. Bălcescu, *Question économiques des Principautés Danubiennes* (1850) și G.D. Cioriceanu, *La Roumanie économique et ses rapports avec l'étranger de 1860 à 1915* (1928) sînt, în ciuda trecerii anilor, scrieri încă foarte utile înțelegerii fenomenului economic din veacul al XIX-lea. Pentru diferitele ramuri economice sînt de consultat: C. Mănescu, *Istoricul căilor ferate în România, I–II* (1906), G. Zane, *Un veac de luptă pentru cucerirea pieței românești* (1926) și *Economia de schimb în Principatele Române* (1930), G. Pașcanu, *Istoria uzinelor electrice din România* (1929), Șt. Imreh, *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a veacului al XIX-lea* (1955), *Dezvoltarea economiei Moldovei între anii 1848 și 1864. Contribuții* (1963), Al. Cebuc, C. Mocanu, *Din istoria transportului de călători în România* (1967), I. Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea* (1969), G. Zane, *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea* (1970), V. Jinga, *Principii și orientări ale comerțului exterior al României, 1859–1916* (1975), G. Bușe, *Galații sub regimul de porto franco, 1837–1883* (1976), Vl. Dinculescu (red. resp.), *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu peninsula Balcanică, 1829–1858* (1970), C. Botez (red. resp.), *Epopeea feroviară românească* (1977).

Problemele monetare, financiare și bancare ale epocii au fost tratate în numeroase studii dintre care menționăm: C.I. Băicoianu, *Istoria politicii noastre vamale și comerciale de la Regulamentele Organice și pînă în prezent, I–II* (1904) și *Istoria politicii noastre monetare și Băncii Naționale, I–IV* (1932), Th.C. Aslan, *Finanțele României de la Regulamentele Organice și pînă astăzi* (1905), N. Petra, *Băncile românești din Ardeal și Banat* (1936), C.C. Kirișescu, *Sistemul bancar al leului și precursorii lui, I–III* (1964–1971), M. Dreciu, *Banca „Albina” din Sibiu, instituție națională a românilor transilvăneni, 1871–1918* (1982).

Istoria socială a fost mai puțin cercetată decît cea economică, lipsesc încă monografiile asupra claselor sociale, de pildă. Pentru țărănime

și relațiile agrare vezi mai ales M. Emerit, *Les Paysans roumains depuis le traité d'Adrianopole jusqu'à la libération des terres, 1829–1864* (1927), N. Adăniloae, D. Berindei, *Reforma agrară din 1864* (1967), H.H. Stahl, *Les anciennes communautés villageoises roumaines. Asservissement et pénétration capitaliste* (1969), Gh. Platon, *Domeniul feudal din Moldova în preajma revoluției de la 1848* (1973), Ph. Eidelberg, *The great Romanian peasant revolt of 1907* (1974). Excelente, studiile lui I. Kovacz, *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania* (1973) și A. Egyed, *Țărănimea din Transilvania la sfîrșitul secolului XX* (1975).

Cele mai multe din aceste studii se ocupă și de problema proprietărilor de moșii; pentru prima jumătate a veacului, cînd aceștia erau încă boieri, nu moșieri, este de consultat contribuția lui I. C. Filitti, *Catagrafie de toți boierii Țării Românești la 1829* (1929). Interesante date acoperind atît veacul al XIX-lea cît și cele premergătoare la O.G. Lecca, *Familiiile boieresti române* (1899), G. Sion, *Arhondologia Moldovei* (1892), Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru, I–II* (1940–1943), D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România* (1977).

Pentru studiul clasei de mijloc rămîn încă neîntrecute cărțile lui Șt. Zeletin, *Burghezia românească. Originea și rolul ei istoric* (1925) și M. Manoilescu, *Rostul și destinul burgheziei românești* (1942); pentru puncte de vedere mai puțin filozofice vezi G. Retegan, *Structura social-economică a burgheziei românești din Transilvania în anii regimului liberal*, în „Acta Musei Napocensis”, VIII (1971) și C.C. Giurescu, *Contribuții la istoria, originile și dezvoltarea burgheziei românești pînă la 1848* (1973).

Istoria muncitorimii nu poate fi urmărită decît cu foarte multă greutate; cercetătorii mai vechi i-au ignorat în general existența, cei noi, marxisti, au exagerat-o în așa măsură încît numeroasele lor studii și volume de documente nu se pot folosi decît cu extrem de multă prudență. Cîteva din scrierile mai puțin euforice: L. Fodor, L. Vaida, *Contribuții la istoria mișcării sindicale din Transilvania, 1848–1917* (1957), N.N. Constantinescu (red. resp.), *Din istoria formării și dezvoltării clasei muncitorești din România pînă la primul război mondial* (1959), I. Popescu-Puțuri (red. resp.), *Mișcarea muncitorească din România, 1893–1900* (1965), volumul colectiv *Mișcarea muncitorească și legislația muncii în România, 1864–1944* (1972), I. Cicală, *Mișcarea muncitorească și socialistă din Transilvania, 1901–1921* (1976).

Bibliografia istoriei politice a perioadei 1831–1918 este foarte bogată. De mare utilitate pentru înțelegerea funcționării mecanismului

politic sînt G. Nicolaescu, *Parlamentul Român, 1866–1901*, I–III (1903), L. Colescu, *Statistica electorală* (1913), A. Stan, V. Stan, P. Căncea (red. resp.), *Istoria parlamentului și a vieții parlamentare din România pînă la 1918* (1983). Pentru perioada regulamentară, I.C. Filitti, *Domniile române sub Regulamentul Organic, 1834–1848* (1915) este încă, în ciuda trecerii timpului, un studiu de referință. Frământările sociale și naționale au fost analizate în numeroase studii, din care semnalăm: P. P. Panaitescu, *Planurile lui I. Cîmpineanu pentru unitatea națională a românilor în „Anuarul”, Cluj, III* (1924–1925), Gh. Zane, *Le mouvement révolutionnaire de 1840* (1964), C. Bodea, *Lupta românilor pentru unitate națională, 1834–1849* (1967), C. Vlăduț, *Ion Cîmpineanu* (1973); E. Stănescu, Roumanie. *Historie d'un mot*, în „Balkan Studies”, I (1969) este o interesantă analiză a evoluției conștiinței naționale, văzută prin prisma numelui țării.

Cele mai multe din studiile și edițiile recente de documente privind revoluția de la 1848 sînt de folosit cu prudență; pentru izvoare, cercetătorul trebuie să se bazeze tot pe culegerile mai vechi de documente, precum *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente*, I–VI (1902–1910), S. Dragomir, *Studii și documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anul 1848–1849*, I–V (1946). Excepție de la caracterizarea de mai sus face C. Bodea, *1848 la români*, I–II (1982), o serioasă culegere de documente, precum și următoarele studii generale: V. Cheresteșiu, *Adunarea națională de la Blaj* (1966), I.D. Suci, *Revoluția de la 1848–1849 în Banat* (1968), N. Adăniloae, D. Berindei (red. resp.), *Revoluția de la 1848 în țările române, culegere de studii* (1974), Șt. Pascu, V. Cheresteșiu, *Revoluția de la 1848–1849 din Transilvania*, I (1977). Pentru evenimentele din Transilvania și legătura lor cu revoluția maghiară este de semnalat și cartea cu totul remarcabilă a lui I. Deak, *The lawful revolution, L. Kossuth and the Hungarians, 1848–1849* (1979).

Problema unirii Principatelor a fost cercetată cu multă diligență de D. Berindei, *L'Union des Principautés Roumaines* (1967) și *Epoca unirii* (1978), scrieri interesante ca documentare, dar păcătuiind printr-o viziune marxistă excesivă; o expunere mai detașată la G. Bobango, *The emergence of the Romanian national state* (1979); cea mai completă biografie a domnului unirii aparține lui C.C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza-Vodă*, (1966, 1970); pentru cadrul internațional care a făcut posibilă unirea vezi W.T. Riker, *Cum s-a înfăptuit România. Studiul unei probleme internaționale, 1856–1866* (1944).

Lunga și rodnică domnie a lui Carol I este încă lipsită de o monografie pe măsura însemnătății sale. Dintre studiile mai vechi, D.A. Sturdza, *Charles Ier, roi de Roumanie*, I–II (1899–1904) este încă de utilitate. Dintre cele mai noi semnalăm: P. Căncea, *Viața politică din România la sfîrșitul secolului al XIX-lea, 1888–1899* (1968), M. Iosa, Tr. Lungu, *Viața politică în România, 1899–1910* (1977), A. Iordache, *Viața politică în România, 1910–1914* (1972); aceste studii acoperă cu multă seriozitate, deceniu de deceniu, întreaga domnie a lui Carol. Pentru războiul de independență sînt de adăugat: N. Iorga, *Războiul pentru independența României* (1927), D. Berindei, *Cucerirea independenței României* (1967), *The independence of Romania* (1977), L. Maior, *Transilvania și războiul pentru independență, 1877–1878* (1977), N. Corivan, *Lupta diplomatică pentru cucerirea independenței* (1977).

Lucrările mai vechi de istorie diplomatică, N. Iorga, *Politica externă a regelui Carol I* (1923), R. Bossy, *Agenția diplomatică a României la Paris și legăturile franco-române sub Cuza-Vodă* (1931) și *L'Autriche et les Principautés Unies* (1938), își păstrează încă întreaga actualitate. Ele au fost completate de unele lucrări mai noi, datorate unor cercetători de la institutele de istorie din București și Iași: D. Berindei, *Din începuturile diplomației românești moderne* (1965), L. Boicu, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii* (1972) și *Geneza chestiunii române ca problemă internațională* (1975), S. Rădulescu-Zoner, *România și Tripla Alianță la începutul secolului al XX-lea, 1900–1914* (1977).

Pentru istoria Transilvaniei veacului al XIX-lea este de menționat în primul rînd *Cartea de Aur* a lui Păcățian, deja amintită, apoi E. Brote, *Chestiunea română în Transilvania și Ungaria* (1895). Scrierile noi păcătuiesc, din păcate, prin lipsă de seninătate și măsură, ceea ce le diminuează credibilitatea. Bune sinteze de istorie politică a scris V. Netea, *Istoria memorandumului românilor din Transilvania și Banat* (1947) și *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională, 1848–1881* (1974). Împreună cu Gh. Marinescu, V. Netea a mai publicat *Liga culturală și unirea Transilvaniei cu România* (1979); date utile și în volumul colectiv *România din Transilvania împotriva dualismului austro-ungar* (1978); foarte bună, cartea lui K. Hitchins, *Orthodoxy and nationality: A. Saguna and the Romanians of Transilvania, 1846–1873* (1977).

Bibliografia primului război mondial și a formării României Mari este extrem de bogată; pentru anii neutralității este de consultat

C. Nușu, *România în anii neutralității, 1914–1916* (1972). Aspectele militare ale participării românești la război sunt prezentate de C. Kirițescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916–1918*, I–III (1925–1927) și în cele zece volume publicate de ministerul apărării între 1934 și 1946 sub titlul *România în războiul mondial, 1916–1919*; pentru negocierile și tratatele de pace vezi S. Spectator, *Romania at the Paris peace conference* (1962); C. Daicoviciu, M. Constantinescu, *Destrămarea monarhiei austro-ungare* (1964) se ocupă îndeosebi de problema unirii Transilvaniei cu regatul.

Unele dintre lucrările de sinteză privind cultura și civilizația epocii renașterii naționale au fost menționate și la capitolul precedent; pentru epoca renașterii mai sînt de semnalat: P. Eliade, *Histoire de l'esprit publique en Roumanie au XIXème siècle*, I–II (1905–1914), E. Lovinescu, *Istoria civilizației române moderne*, I–III (1924–1925), V. Jinga, *Gîndirea economică românească în secolul al XIX-lea* (1938), Șt. Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpînirea rusească* (1944), V. Curticăpeanu, *Die rumänische Kulturbewegung in der österreichischen Monarchie* (1966), D. Păcurariu, *Clasicismul românesc* (1971), P. Cornea, *Originile romantismului românesc* (1972), aceasta din urmă unul din cele mai bune studii de istorie a ideilor din istoriografia ultimelor decenii; meritorii și cele cîteva lucrări dedicate de Z. Ornea unor curente literare și politice ale vremii, cum ar fi *Junimea și junimismul* (1975), *Curentul cultural de la Contemporanul* (1977), *Semănătorismul* (1971). O interesantă privire generală asupra literelor române din preajma primului război mondial la C. Ciopraga, *Literatura română între 1900 și 1918*, I (1970); excelente, studiile sociologice și statistice ale lui D. Grăsoiu, *O cercetare sociologică asupra stratificării publicului românesc în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Revista de istorie și teorie literară”, 2 (1974), și E. Siupiur, *L'écrivain roumain au XIXème siècle: typologie sociale et intellectuelle*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, 2 (1980).

Din bibliografia învățămîntului semnalăm: V.A. Urechia, *Istoria școalelor, 1800–1864*, I–IV (1892–1901), E. Virtosu, *Chiricale II. Note despre introducerea oficială a alfabetului latin în Principatele Române*, în „Arhiva românească”, VIII (1947), S. Polverejan, *Contribuții statistice privind școlile românești din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în „Cumidava”, II (1968), N. Grigoraș, *Introducerea alfabetului latin în școlile din Moldova*, în „Revista arhivelor”, 1 (1960), *Contribuții la istoria dezvoltării Universității din Iași, 1860–1960*, I–II (1960), G. Retegan, *Contribuții la istoria statisticii în-*

vățămîntului în România, 1830–1940, în „Revista de statistică”, 9 (1936), V. Grozav, *Știri privitoare la bursierii români în străinătate, 1820–1877*, în „Revista arhivelor”, 1 (1970), V. Popeangă, *Școala românească din Transilvania în perioada 1867–1918* (1974).

Pentru diferite alte aspecte ale evoluției societății românești în perioada modernizării sînt de consultat: I. Felix, *Istoria igienei în România în secolul al XIX-lea și starea ei la începutul secolului al XX-lea*, I–II (1901–1903), E. Ghibu, *Sportul românesc de-a lungul anilor* (1971), I. Cantacuzino (red. resp.), *Contribuții la istoria cinematografului în România, 1896–1948* (1971).

V. De la România Mare la democrația populară (1918–1947)

Perioada 1918–1938

Societatea. Nu există încă nici o lucrare care să înlocuiască sinteza lui V. Madgearu, *Evoluția economiei românești după primul război mondial* (1940) sau studiile demografice ale lui S. Mănuilă, *Populația României* (1937) și *Structure de l'évolution de la population rurale* (1940). Volumele colective *La Roumanie agricole* (1929), *Transilvania, Banatul, Crișana și Maramureșul, 1918–1928*, I–III (1929) și *La Roumanie. Guide économique* (1936) reprezintă o bogată sursă de informații pentru istoria social-economică a epocii. Pentru diferitele aspecte ale problemei agrare sînt de consultat: G. Ionescu-Sisești, N.D. Cornățeanu, *La réforme agraire en Roumanie* (1940), D. Gusti (red. resp.), *La vie rurale en Roumanie* (1940), M. Popa-Vereș, *Producția și exportul de cereale în ultimii 10 ani* (1939), O. Parpală, *Aspecte din agricultura României, 1920–1940* (1966), D. Șandru, *Reforma agrară din 1921* (1975); N.P. Arkadian, *Industrializarea României* (1936) și Gh. Dobrovici, *Evoluția economică și financiară a României în perioada 1934–1943* (1943) sînt lucrări esențiale pentru înțelegerea procesului de dezvoltare industrială; puncte de vedere utile asupra aceluiași problematici la M.F. Iovanelli, *Industria românească, 1934–1938* (1975) și I. Saizu, *Politica economică a României între 1922 și 1928* (1982). Pentru structura și direcțiile comerțului exterior vezi I. Puia, *Relațiile economice externe ale României în perioada interbelică* (1982).

Cercetătorii dintre cele două războaie mondiale au arătat mult interes și pentru problemele de alimentație, asistență medicală, habitat.

Iată câteva dintre titlurile mai reprezentative: G. Banu, *Sănătatea poporului român* (1935), I. Claudian, *Alimentația poporului român* (1939), D.C. Georgescu, *L'alimentation de la population rurale en Roumanie* (1940).

Viața politică. Excelentă, sinteza lui H.L. Roberts, *Rumania: political problems of an agrarian state*, (1951), acoperind de altfel și primii ani postbelici; Al. Savu, *Sistemul partidelor politice din România, 1919-1940* (1976) este o bună carte, ca aproape tot ce a scris acest serios cercetător; o interesantă viziune de ansamblu asupra epocii la P. Shapiro, *Romania's past as challenge for the future: a developmental approach to interwar politics*, în D. Nelson (red. resp.), *Romania in the 1980s* (1981); *Politics and political parties in Romania* (1936) este o detașată și obiectivă privire asupra spectrului politic interbelic văzut de observatori apuseni. Cît privește sintezele recente, F. Nedelcu, *Viața politică din România în preajma dictaturii regale* (1973) și *De la restaurație la dictatura regală* (1981) și E. Sonea, G. Sonea, *Viața economică și politică în România, 1933-1938* (1978), M. Mușat, I. Ardeleanu, *Political life in Romania, 1918-1921* (1982), ele păcătuiesc prin parțialitate, în ciuda unor capitole bine scrise.

Nu există încă nici o istorie generală a partidelor politice; P. Șeicaru, *Istoria partidelor național, țărănist și național-țărănist*, I-II (1963) este mai degrabă o interesantă dar subiectivă trecere în revistă a istoriei politice contemporane decît istoria partidelor enunțate în titlu; temeinice, studiile lui I. Scurtu, *Din viața politică a României. Întemeierea și activitatea partidului țărănesc, 1918-1926* (1975) și *Din viața politică a României, 1926-1947, studiu critic privind istoria partidului național-țărănesc* (1983), acesta din urmă cu excepția capitolelor referitoare la evenimintele de după 1944, prea părtinitoare; volumul colectiv *Doctrinile partidelor politice* (1924) înmănunchează un șir de prelegeri în care reprezentanții partidelor vremii își expun crezul programatic.

Greu de urmărit sînt încă istoria mișcării legionare și a partidului comunist; Al. Fătu, I. Spălățelu, *Garda de Fier, organizație teroristă de tip fascist* (1971) este prea pătimașă pentru a putea fi citită cu vreun folos. Același caracter partizan și la sinteza lui H. Sima, *Histoire du mouvement legionnaire* (1972). Memoriile fostului comandant al Legiunii, *Sfîrșitul unei domnii sîngeroase* (1977) și *Era libertății* (1982), aceasta din urmă cu un titlu din cale-afară de nepotrivit, sînt mai mult pledoarii în favoarea propriei cauze decît scrieri științifice. Interesante date și interpretări la N. Nagy-Talavera, *The green shirts and others: a history of fascism in Hungary and Romania* (1970); dintre toate studi-

ile privind legionarismul cel mai temeinic a rămas capitolul *Romania* al profesorului E. Weber, din culegerea H. Rogger, E. Weber (red. resp.), *The European Right* (1966).

Cît privește istoria comunismului român, ea se află de peste 40 de ani în rescriere continuă, astfel încît sutele de volume care îi sînt consacrate prezintă interes mai mult din punctul de vedere al felului în care și-au înțeles comuniștii istoria de-a lungul vremurilor decît din cel al faptelor înseși. În aceste condiții, singurele studii de luat în seamă sînt cele apărute în afara României, cum ar fi R. King, *History of the Romanian Communist Party* (1980), o scriere utilă în ciuda caracterului său incomplet și pe alocuri necritic, T. Gilberg, *The communist party of Romania*, în Șt. Fischer-Galați (red. resp.), *The communist parties of Eastern Europe* (1979); pentru studiul mișcării socialiste vezi cartea lui C.T. Petrescu, *Socialismul în România*, apărută la sfîrșitul anilor '30.

Politica externă. Cărțile Elizei Campus, *Mica înțelegere* (1968), *Înțelegerea balcanică* (1972) și *Din politica externă a României, 1913-1947* (1980), reprezintă probabil cea mai completă privire asupra politicii externe a României Mari. Puncte de vedere mai oficiale în volumul colectiv *Probleme de politică externă a României, 1919-1940*, I-II (1971-1977); M. Oprea, N. Titulescu (1967) este probabil cea mai utilă monografie asupra principalului diplomat român din perioada interbelică. Pentru activitatea țării la Liga Națiunilor vezi P. Bărbulescu, *România la Societatea Națiunilor, 1929-1939* (1975); tratatele și actele internaționale ale țării la Al. Vianu (red. resp.), *Relațiile internaționale în acte și documente, 1917-1939*, I-II (1974-1976) și Gh. Gheorghe, *Tratatele internaționale ale României, 1939-1965* (1983), aceasta din urmă utilă și pentru epoca următoare.

Cultura. Pentru evoluția literelor interbelice vezi mai ales E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*, I-IV (1926-1929), Ș. Cioculescu, Al. Streinu, T. Vianu, *Istoria literaturii române moderne* (1944), Ov.S. Crohmălniceanu, *Literatura română între cele două războaie mondiale*, I-III (1972-1975). Util, studiul lui D. Micu, *Gîndirea și gîndirismul* (1975).

Perioada 1938-1947

P. Quinlan, *Clash over Rumania. British and American policies towards Romania, 1938-1947* (1977) și N. Penescu, *La Roumanie de la démocratie au totalitarisme, 1938-1948* (1981) sînt probabil cele mai interesante lucrări generale asupra deceniului cuprins între proclama-

rea dictaturii regale și instaurarea celei comuniste. Pentru cei doi ani de dictatură regală sînt de consultat Al. Savu, *Dictatura regală, 1938-1940* (1970), A. Simion, *Dictatul de la Viena* (1972), apoi primul volum, deja amintit, al amintirilor lui H. Sima, apărut în 1978, toate trei scrieri partizane, ca de altfel aproape tot ce s-a scris asupra epocii. Pentru scurta istorie a statului național-legionar vezi mai întîi punctul de vedere oficial al generalului Antonescu, expus în *Pe marginea prăpastiei*, I-II (1942), apoi, pentru punctul de vedere contrar, cel de al doilea volum de amintiri ale lui H. Sima, *Era libertății. Statul național-legionar*, I (1982). Punctul de vedere comunist la Al. Simion, *Regimul politic din România în perioada septembrie 1940-ianuarie 1941* (1976). După aceste lecturi, cititorul se va întoarce probabil cu ușurare la expunerea senină a articolului deja menționat al profesorului E. Weber.

Aspectele militare ale războiului românesc din răsărit reprezintă un subiect tratat rar și cu puțină competență; face oarecare excepție volumul generalului P. Chirnoagă, *Istoria politică și militară a războiului României contra Rusiei Sovietice* (1965); pentru aspectele politice, diplomatice, precum și pentru înțelegerea controversatei personalități a mareșalului Antonescu, vezi: Gr. Gafencu, *Préliminaires de la guerre à l'Est* (1944), G. Barbul, *Mémorial Antonescu, Le troisième homme de l'Axe* (1950), Al. Cretzianu, *The Romanian armistice negotiations*, Cairo 1944, în „Journal of Central European Affairs”, 3 (1951), F.C. Nanu, *The first Soviet double cross*, „ibidem”, 3 (1953), I. Gheorghe, *Rumâniens Weg zum Satelliten Staat* (1952), Al. Crețianu, *The lost opportunity* (1957), A. Hillgruber, *Hitler, König Carol und Marschall Antonescu, Die deutsche-rumänischen Beziehungen, 1938-1944* (1954, 1965).

Istoriografia marxistă asupra epocii este în general ilizibilă; pentru excepții parțiale vezi A. Simion, *Preliminarii ale actului de la 23 August* (1979) și Gh. Buzatu, Th.I. Florea, I. Saizu, D. Sandru, *Din istoria unei zile. Contribuții la cronologia insurecției române din august 1944*, în „Anuarul”, Iași, XVII (1979). Pentru războiul din vest, date, necontrolabile, la E. Bantea (red. resp.), *La Roumanie dans la guerre anti-hitlerienne, Août 1944-Mai 1945* (1970).

Istoria ultimilor patru ani ai vechii României a fost cel mai interesant și obiectiv expusă de A. Gould-Lee, *Crown against sickle. The story of king Michael of Romania* (1950) și N. Franck, *La Roumanie dans l'engrenage, 1944-1947* (1977); pentru conferința de pace de la Paris vezi mai ales E. Ciurea, *La traité de paix avec la Roumanie* (1954). O excelentă tratare jurnalistică a dramaticelor evenimente la R. Markham, *Rumania under the Soviet yoke* (1949).

Istoria evreilor români nu are încă parte de o tratare corespunzătoare; M. Carp, *Cartea neagră. Fapte și documente. Suferințele evreilor din România*, I-III (1946-1948) este prea prosovietică pentru a inspira încredere, în ciuda bogatului material documentar pe care îl conține. Neștiințific este și studiul lui I. Fischer, *Transnistria: the forgotten cemetery* (1966). Date interesante la B. Vago, *The shadow of the Swastika, the rise of fascism and anti-semitism in the Danube basin, 1936-1939* (1975) și în revista „Toladot”, editată sporadic începînd din 1972 de „Institutul dr. I. Niemirower” din Ierusalim, un centru de cercetări închinat evreimii românești. Din mulțimea de date statistice contradictorii care circulă în literatura de specialitate, cele mai de încredere par a fi cele expuse în studiul lui S. Mănuilă și W. Filderman, *Regional development of the Jewish population in Romania* (1957).

VI. Comunismul în România (1948-1983)

Există mai multe studii privitoare la funcția politică a istoriei în societatea românească contemporană și la felul în care trecutul este scris și rescris în raport cu necesitățile prezentului. Între ele amintim: M. Rura, *Reinterpretation of history as a method for furthering communism in Romania* (1961), D. Ghermani, *Die kommunistische Umbeutung der rumänischen Geschichte* (1967), Vlad Georgescu, *Politică și istorie. Cazul comuniștilor români, 1948-1977* (1981, 1982), Șt. Fischer-Galați, *Myths in Romanian history*, în „East European Quarterly”, 3 (1981). Ancilizarea istoriei față de politică a îmbrăcat formele cele mai agravante după 1974, în primul rînd datorită interesului arătat de N. Ceaușescu pentru istoria țării, pe care a înfățișat-o, de altfel, în propria sa viziune ciudată, într-o sumedenie de articole, grupate cele mai multe în scrierea *Istoria poporului român. Culegere de texte* (1983). Ca urmare, istoricii români contemporani pornesc astăzi, indiferent de subiect, domeniu sau specializare, de la „strălucita sa viziune asupra cursului vremurilor”, care definește „coordonatele dezvoltării poporului român”, cum scrie un adept al cultului personalității și în istoriografie.

Permanentă manipulare a istoriei de către politică face ca marea majoritate a scrierilor de istorie contemporană să nu poată fi consultate decît cu maximă prudență. Volumele de izvoare și reeditările au și ele numeroase paranteze drepte sau puncte, puncte; statisticile sînt cu neputință de verificat, după cum arată și M. Jackson, *Assessments of economic information from Bulgaria and Romania*, Arizona State University, f. a. Toate acestea fac scrierea istoriei românești contemporane

o întreprindere hazardată, descurajatoare; nu este de mirare deci că bibliografia serioasă a ultimilor 40 de ani este atât de săracă.

Dintre lucrările de sinteză apărute în afara granițelor țării semnalăm: Al. Cretzianu, *Captive Rumania* (1956), Gh. Ionescu, *Communism in Romania, 1944–1964* (1964), Șt. Fischer-Galați, *The new Romania: from people's democracy to socialist republic* (1967) și *Twentieth Century Romania* (1970), J. Montias, *Economic development in communist Romania* (1967), K. Jowitt, *Revolutionary breakthrough and national development: the case of Romania. 1944–1965* (1971), J. Spingler, *Economic reform in Romanian industry* (1973), T. Gilberg, *Modernization in Romania since World War II* (1975), I. Rațiu, *Contemporary Romania* (1975).

Scrise în general în perioada de relativă liberalizare și deschidere către Occident, cele mai multe din aceste scrieri privesc cu relativă încredință modelul socialist românesc schițat în anii '60 și aplicat în parte până la începutul anilor '70; optica s-a schimbat în ultimii ani, după cum se vede și din articolele publicate în culegerea lui D. Nelson (red. resp.), *Romania in the 1980s* (1981); pentru problema cultului personalității vezi mai ales articolul lui M.E. Fischer din respectivul volum; pentru ultimele evoluții ale situației economice, articolele lui M. Jackson: *Perspectives on Romania's economic development in the 1980s*, în D. Nelson (red. resp.), *Romania in the 1980s* (1981) și *Romania's economy at the end of the 1970s: turning the corner on intensive development*, în *East European Economic Assessment. A compendium of papers submitted to the Joint Economic Committee, Congress of the United States*, Washington, D.C. (1981) sînt esențiale.

Dintre lucrările românești marxiste închinată problemelor economice semnalăm: N. Giosan, *Agricultura României, 1944–1964* (1964), M. Biji (red. resp.), *Dezvoltarea economică a României, 1944–1964* (1964) și *Dezvoltarea agriculturii României socialiste în cifre* (1965), volumul colectiv *Industria României, 1944–1964* (1964), Vl. Trebici, *Populația României și creșterea economică* (1971), C. Moisuc, *Coordonate principale ale dezvoltării economice, 1971–1990* (1972). Publicațiile apărute după 1974, în epoca cultului personalității, prezintă interes doar din punct de vedere istoriografic, spiritul critic, acribia științifică fiind cu totul sacrificate pe altarul mitologiei politice.

Cercetătorii apuseni au arătat în chip constant interes pentru politica externă românească, subliniindu-i, nu întotdeauna cu suficient spirit critic, caracterul activ și autonomist. Vezi, mai ales, F. David, *Romania: Russia's dissident ally* (1965), A. Braun, *Romanian foreign policy since*

1965: the political and military limits of autonomy (1978), G. Linden, *Bear and foxes: the international relations of the East-European Communist states* (1979). Interesante puncte de vedere și la I. Volgyes, *The political reliability of the Warsaw Pact armies. The Southern tier* (1982); pentru interpretări mai critice la adresa „independenței” românești, vezi culegerea *Aspects des relations russo-roumaines*, I-II (1967–1971) și articolul lui Vl. Socor, *The limits of national independence in the Soviet bloc; Romania's foreign policy reconsidered*, în „Orbis”, 3 (1976).

Istoria diferitelor forme de opoziție față de comunism nu a fost încă scrisă; pentru primele reacții precum și pentru descrierea „gulagului” românesc sînt de menționat: S. Crăciunaș, *The lost footsteps* (1961), D. Bacu, *Pitești, centru de reeducare studențească* (1963), I. Cârjă, *Canalul morții, 1949–1954* (1974), Gr. Dumitrescu, *Demascarea* (1978), V. Ierunca, *Pitești* (1981). Textele mișcării lui Paul Goma au fost publicate în revista „Limite” din Paris, 24–25 (1977); pentru descrierea acelor evenimente, vezi și P. Goma, *Le tremblement des hommes* (1979). Interesante grupaje de documente și studii privind disidența română în revistele „L'Alternative”, 20 ianuarie 1983, și „Limite”, 26–27 (1978). Interpretări mai generale ale întregului fenomen la T. Gilberg, *Social deviance in Romania*, în I. Volgyes, *Social deviance in Eastern Europe* (1978), V. Frunză, *Pentru drepturile omului în România* (1982), Vlad Georgescu, *Romanian dissident: his ideas*, în J. Curry, *Dissident in Eastern Europe* (1983), M. Shafir, *Political culture, intellectual dissent and intellectual consent. The case of Romania*, în „Orbis”, 3 (1983).

În sfîrșit, cîteva titluri privind fenomenul literar de după 1944: I. Negoieșcu, *Scriitori români* (1966), Al. Piru, *Panorama deceniului literar românesc, 1940–1950* (1968), E. Simion, *Scriitori români de azi*, I-II (1976–1978), Gh. Grigurcu, *Poeți români de azi* (1979) și *Critici români de azi* (1981), N. Manolescu, *Arca lui Noe*, I-III (1980–1983), scrieri valoroase în ciuda condițiilor în care au fost scrise; puncte de vedere neînhibate la A.U. Gabanyi, *Partei und Literatur in Rumänien seit 1945* (1975) și M. Lovinescu, *Unde scurte* (1978).

Listă de prescurtări

Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie, Cluj-Napoca:
Anuarul, Cluj.

Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”:
Anuarul, Iași.

Biserica Ortodoxă Română:
B.O.R.

Revue des Etudes Sud-Est Européennes:
R.E.S.E.E.

Revue Roumaine d'Histoire:
R.R.H.

Studii și Cercetări de Istoria Artei:
S.C.I.A.

Indice

— nume de persoane —

- Ahtum, 29, 55
Alecsandri, Vasile, 159, 267
Aldea, Alexandru, 60
Aldea, Aurel, 262
Alexandrescu, Gr., 267
Alexandru I, 116
Alexandru II, 180
Alexandru cel Mare, 18
Alexei Mihailovici, 40
Aman, Theodor, 203
Anadan, 127
Andreescu, Ion, 203
Andricu, Mihail, 268
Andropov, Iuri, 301
Antonescu, Ion, 229, 231, 232,
234, 235, 236, 238, 239,
242, 243, 254, 257, 287
Antonescu, Mihai, 238, 239
Antoninus, Pius, 23
Apafy, Mihail, 35
Apolodor, 20
Apostol, Gheorghe, 250, 279
Apponyi, Albert, 175, 195
Archirie, 127
Arghezi, Tudor, 224, 267
Aron, Petru, 58, 63
Aron, Tiranul, 60
Arpad, 28
Arsace, 127
Asachi, Gheorghe, 127
Atanasie, 56
Attila, 25
Aurelian, 23, 85
Aurelian, Petre S., 201
Averescu, Alexandru, 154, 186,
188, 210
Azarie, 83
Babeș, Victor, 194
Bacovia, George, 224
Baiazid, Iderim, 69
Bălăceanu, Constantin, 112
Balc, 32
Bălcescu, Nicolae, 158, 159, 162,
173, 178, 183
Băleanu, familie, 50
Balș, familie, 126
Balș, Theodor, 164
Balzac, Honoré de, 195
Bánffy, Georg, 175
Barbat, 30
Barbu, Ion, 224
Barițiu, Gheorghe, 171, 184, 196,
199
Barnovski, Miron, 45
Bămuțiu, Simion, 171, 172
Basarab, dinastic, 48, 49, 62, 75
Basarab I, 30, 48
Basarab cel Bătrân, 60
Basarab, Laiotă, 41

- Basarab, Matei, 38, 52, 54, 61, 64, 67, 75, 79, 83
 Basarab, Neagoe, 48, 56, 60, 66, 82
 Basta, Gheorghe, 71
 Bathory, Andrei, 70
 Báthory, Sigismund, 56, 70
 Baumeister, 127
 Beccaria, Cesare, 129
 Bejan, Petre, 256
 Béla IV, 30, 35
 Bellu, Barbu, 192
 Bem, Iosif, 173
 Bendis, 19
 Beneš, Eduard, 238
 Beniuc, Mihai, 281
 Bergheanu, Maxim, 279
 Bethlen, Gabriel, 77
 Bibescu, Gheorghe, 158, 166
 Bibescu, Valentin, 193
 Bierut, Boleslaw, 270
 Bismarck, Otto von, 168
 Bîrlădeanu, Alexandru, 272, 279
 Blaga, Lucian, 224, 225, 267
 Bodnăraș, Emil, 240, 243, 250, 256, 271, 279
 Bodnarenko, P., 263
 Boerescu, Vasile, 179
 Bogdan I, 32
 Bogdan, Manolache, 111
 Bogosz, 124, 190
 Bogza, Geo, 224
 Boieriu, A., 189
 Bois le Comte, 98
 Bolintineanu, Dimitrie, 184
 Borilă, Petre, 265
 Botez, Mihai, 321
 Brâncuși, Constantin, 203, 224
 Brătianu, familie, 226
 Brătianu, Constantin, 214, 236, 242, 249, 252, 253
 Brătianu, Dumitru, 160, 162, 170, 180, 184
 Brătianu, Gheorghe, 214, 242, 266
 Brătianu, Ion C., 154, 155, 160, 168, 169, 180, 182, 184, 185, 187, 188, 201, 206, 214
 Brătianu, Ion I.C., 183, 209, 213, 217, 219, 239
 Brătianu, Vintilă, 209, 213
 Brejnev, Leonid, 302, 304
 Brîncoveanu, familie, 51
 Brîncoveanu, Grigore, 112, 115, 116, 118
 Brîncoveanu, Constantin, 36, 37, 43, 48, 52, 54, 56, 58, 67, 73, 74, 77, 79, 83, 84, 86, 87, 90, 93, 109, 124, 190
 Bucow, g-ral, 128
 Budai-Deleanu, Ion, 131, 132, 136, 183
 Buharin, N., 211
 Burebista, 19, 36
 Bush, George, 309
 Buzescu, familie, 42, 50, 83
 Byron, George, 195
 Calciu-Dumitreasa, Gheorghe, 299, 300
 Călinescu, Armand, 230
 Călinescu, George, 267
 Callimachi, familie, 89
 Callimachi, Gavriil, 112
 Callimachi, Scarlat, 94, 110
 Cantacuzino, familie, 50, 74, 93
 Cantacuzino, Constantin, postelnicul, 84
 Cantacuzino, Constantin, stolnicul, 58, 79, 84, 87, 125
 Cantacuzino, Grigore, 170
 Cantacuzino, Ion, spătarul, 131
 Cantacuzino, Mihai, 129, 131
 Cantacuzino, Pirvu, 84
 Cantacuzino, Radu, 78
 Cantacuzino, Șerban, 37, 39, 50, 52, 58, 73, 77, 111
 Cantacuzino, Ștefan, 74
 Cantemir, Antioh, 72, 78
 Cantemir, Constantin, 73
 Cantemir, Dimitrie, 37, 41, 48, 58, 59, 61, 72, 74, 80, 81, 84, 85, 86, 87, 90, 103, 105, 109, 111, 122, 123, 125, 129, 130, 131, 132, 136, 190, 267, 275
 Căpățineanu, Stanciu, 127
 Capodistria, Ioan, 117
 Caracalla, 23
 Caragea, familie, 89
 Caragea, Ioan, 93, 110, 125
 Caragiale, Ion Luca, 203
 Carol I, 143, 152, 169, 176, 179, 180, 181, 183, 185, 206, 227, 257
 Carol II, 213, 216, 225, 227, 228, 229, 230, 234, 236, 257
 Carol XII, 127
 Carol-Robert, 30, 31
 Carp, Petre P., 170, 184, 197, 201, 222
 Castriotul, Gheorghe, 73
 Catargiu, Barbu, 167, 169
 Catargiu, Lascăr, 169, 170, 222
 Ceaușescu, Elena, 286
 Ceaușescu, Nicolae, 265, 278, 279, 280, 282, 283, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 295, 299, 301, 302, 304, 306, 309, 313, 314, 316, 317, 318, 319, 320, 321
 Cercel, Petru, 67
 Cernenko, Constantin, 304
 Cezar, Iulius, 18
 Chamberlain, Neville, 230
 Chateaubriand, F.R. de, 195
 Chesterfield, Ph., 127
 Chirnoagă, V., 235
 Chișinevski, Iosif, 250, 265
 Chivu, Stoica, 250, 279
 Churchill, Winston, 246, 256
 Cicio-Pop, Ștefan, 189
 Cioran, Emil, 224
 Cipariu, Timotei, 196
 Cîmpineanu, Ion, 158, 163, 177, 183
 Clain, Inochentie Micu, 105, 107, 130, 135, 174
 Clain, Samuel Micu, 129, 131, 133
 Clark-Kerr, A., 253
 Clement de Rîmnic, 130
 Cloșca, 106
 Coandă, Constantin, 189
 Coandă, Henri, 203
 Cobălcescu, Grigore, 203
 Codreanu, Corneliu Zelea, 213, 216, 229, 233
 Commodus, 22, 21, 23
 Comosicus, 18
 Condillac, E.B. de, 127
 Constantin cel Mare, 23
 Constantin VII, Porfirogenetul, 27
 Constantin, Șerban, 58, 64
 Constantinescu, Miron, 265, 271
 Corbea, David, 73
 Coressi, 79, 80
 Coșbuc, George, 267
 Coson, 18
 Costin, familie, 51
 Costin, Miron, 81, 84, 85, 87, 123, 125, 129

Cotyso, 18
 Crainic, Nichifor, 225, 267
 Craiovescu, Nestor, 110
 Cretzianu, Alexandru, 239
 Crețulescu, Constantin A., 202
 Crișan, 106
 Crișan-Körössi, Ștefan, 132
 Cristescu, Gheorghe, 211
 Crosneff, Gheorghe, 211, 212
 Cuza, Alexandru C., 210, 213, 214, 236
 Cuza, Alexandru Ioan, 143, 147, 152, 153, 156, 166, 167, 178, 194, 198, 206
 Cuza, Ioniță, 111
 Dămăceanu, Dumitru, 245
 Danieluk, Alexandru (Gom), 211
 Daphyx, 18
 Deceneu, 18
 Decébal, 18, 19, 20, 22, 27, 131, 297
 Demidov, Anatoli, 139
 Deng Xiao Pin, 319
 Despot-Vodă, 58, 60, 85
 Diamant, Theodor, 202
 Dicomés, 18
 Dionisie, Ecclesiarhul, 91
 Dobrescu-Argeș, Constantin, 170
 Dobrogeanu-Gherea, Constantin, 202
 Dobrogeanu-Gherea, Alexandru, 211
 Doja, Gheorghe, 45
 Domițian, 19
 Donici, Alexandru, 110, 133
 Dosoftei, 49, 85, 87
 Dragoș, 32
 Drăghici, Alexandru, 279
 Drăghiceanu, Matei, 203

Dromihete, 18
 Dubcek, Alexandru, 283
 Duca, Constantin, 73
 Duca, Ion G., 209, 213, 214
 Dumas, Alexandre, 195
 Dușan, Ștefan, 62
 Eftimie, 83
 Eichmann, Adolf, 244
 Elena, regina mamă, 244
 Eliade, Mircea, 224
 Eliade-Rădulescu, Ion, 160, 178
 Elisabeta II, 256
 Eminescu, Mihai, 170, 184, 203, 267
 Enescu, George, 224
 Eustratie, 53
 Eutropius, 21, 130
 Falkenhayn, Erich von, 186
 Farcaș, 30
 Farinaccius, P., 53, 109
 Fénelon, F., 127
 Ferdinand I, 149, 185, 208, 213, 227
 Filangeri, G., 129
 Filip de Flandra, 168
 Filipescu, Constantin, 112
 Filipescu, Mitiță, 158, 159
 Filipescu, Nicolae, 184
 Flechtenmacher, Christian, 110
 Fleury, 126
 Florescu, I.Em., 170
 Florescu, Mihail, 279
 Florian, I.P.C., 127
 Foch, F., 189
 Fotino, Dionisie, 131
 Fotino, Mihai, 110
 Foriș, Istvan, 248, 205, 240, 250
 Fuad-pașa, 162

Fuscus, Cornelius, 19
 Gaulle, Charles de, 283, 310
 Gavril, Protul, 82
 Gebeleizis, 19
 Gelu, 28, 54
 Georgescu, Teohari, 250, 251, 252, 265
 Gerstenberg, Alfred, 245
 Gheorghe, Ștefan, 78
 Gheorghiu, Ștefan, 297
 Gheorghiu-Dej, Gheorghe, 251, 255, 256, 259, 262, 264, 265, 266, 268, 269, 271, 272, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 286, 287, 288, 299, 311
 Ghica, familie, 89
 Ghica, Alexandru, 157, 158, 164, 234
 Ghica, Dimitrie, 169
 Ghica, Grigore I, 58
 Ghica, Grigore III, 92
 Ghica, Grigore IV, 112, 115, 118, 119, 191
 Ghica, Grigore Al., 162, 164
 Ghica, Ion, 159, 169, 178, 183, 199, 201, 202
 Ghica, Matei, 95
 Ghica, Scarlat, 110
 Gigurtu, Ion, 231
 Giurescu, Constantin, 200
 Giurescu, Constantin C., 267
 Glad, 28, 54
 Glogoveanu, familie, 115
 Goga, Octavian, 210, 214, 224, 236
 Goldiș, Vasile, 196
 Golescu, familie, 160
 Golescu, Dinicu, 123, 134
 Golescu, Iancu, 124

Golescu, Ștefan, 162
 Golescu-Albu, Alexandru C., 183
 Golescu-Arăpiliă, Alexandru G., 132, 178
 Golopenția, Anton, 267
 Goma, Paul, 299
 Gorbaciov, M., 314, 319
 Gorceakov, A., 180
 Gorki, Maxim, 267, 275
 Gottwald, Klement, 270
 Graziani, Gaspar, 72
 Greceanu, Radu, 49
 Grigore IX, 35
 Grigorescu, Eremeia, 187
 Grigorescu, Nicolae, 203
 Grotius, Hugo, 126
 Groza, Dumitru, 234
 Groza, Petru, 247, 248, 252, 253, 254, 256
 Gusti, Dimitrie, 225, 267
 Gyla, 29
 Hăcha, Emil, 244
 Hadrian, 20, 23
 Hansen, Erik, 235
 Haret, Spiru, 203
 Harriman, Averell, 246, 253
 Hasdeu, Bogdan Petriceicu, 199, 202
 Herodot, 17, 317
 Hitler, Adolf, 229, 230, 231, 235, 236, 237, 239, 241, 243, 245
 Hodja, Enver, 289
 Holostenko, (Barbu) Vitali, 211
 Honiades, Nicetas, 27
 Horia, 106
 Horthy, Miklos, 239
 Hrușciiov, Nikita S., 265, 268, 270, 271, 273, 276, 311
 Hugo, Victor, 195

Iacobici, I., 237
 Iacov, Putneanul, 135
 Iancu, Avram, 173
 Iancu de Hunedoara, 64, 69
 Ileana, principesa, 259, 262
 Iliescu, Ion, 288, 307
 Inochentie de Rîmnic, 130, 132
 Ioan al XXII-lea, 30
 Ioasaf, 127
 Ion-Vodă cel Cumplit, 60, 61, 69
 Ionescu, Eugen, 224
 Ionescu, Gelu, 13
 Ionescu, Nae, 224, 225
 Ionescu, Niculae, 180
 Ionescu, Take, 170, 184, 209
 Ionescu-Sisești, Gheorghe, 267
 Iorga, Nicolae, 20, 75, 88, 170, 203, 224, 233, 267
 Iosif II, 104, 106
 Ipsilanti, familie, 89
 Ipsilanti, Alexandru, domn, 110, 122, 128, 134
 Ipsilanti, Alexandru, 116, 117, 118
 Ispirescu, Petre, 267
 Iustinian, 23
 Ivireanul, Antim, 49, 79, 87

Kádár, Iános, 276, 277
 Kant, I., 127
 Kedrenos, 27
 Kekaumenos, 27
 Kerenski, A., 187
 Kim-Ir-Sen, 289
 Kiseleff, Pavel, 120
 Köblös, Elek (Bădulescu), 211
 Kogălniceanu, Mihail, 148, 167, 169, 179, 180, 181, 200, 201, 267
 Kogălniceanu, Vasile, 170
 Kossuth, Lajos, 173, 178

Kun, Béla, 212
 Kynnamos, 27

Lalescu, Traian, 203
 Laurian, August Treboniu, 199
 Lazăr, Gheorghe, 127, 134
 Ledru-Rollin, A.A., 164
 Lemeni, Ioan, 171
 Leopold I, 35, 57
 Litovoi, 30
 Lovinescu, Eugen, 225
 Luca, Vasile, 250
 Lucaciu, Vasile, 176
 Luchian, Ion, 203
 Lüders, A.N., 162
 Ludovic de Anjou, 31
 Ludovic Filip, 159
 Lupaș, Ioan, 267
 Lupescu, Elena, 213
 Lupu, Vasile, 35, 37, 61, 64, 67, 79, 83, 84
 Lysimach, 18

Macarie, 33
 Macedonski, Alexandru, 203
 Macedonski, Dimitrie, 116
 Măcelariu, Ilie, 175
 Mackensen, August von, 186, 236
 Madgearu, Virgil, 225, 233, 267
 Magheru, Gheorghe, 160
 Maior, Petru, 130, 131, 136
 Maiorescu, Titu, 170, 183, 184, 197, 200, 201, 202, 267
 Malenkov, G., 265
 Mănescu, Corneliu, 279
 Mănescu, Manea, 288
 Manoilă, Mihail, 225
 Maniu, Iuliu, 176, 189, 209, 214, 216, 226, 236, 237, 239, 242, 244, 250, 251, 253, 254, 256

Maniu, Vasile, 178, 184
 Mannerheim, Carl Gustav, 236, 244
 Mao-Tze-Tung, 285, 274, 287
 Marcus, Aurelius, 23
 Marghiloman, Alexandru, 189, 209, 217
 Maria-Tereza, 105
 Marin, Gaston, 279
 Marinescu, Gheorghe, 194
 Marx, Karl, 275
 Maurer, Ion Gheorghe, 272, 274, 277, 279, 280, 282, 285, 286, 287, 288, 290, 312
 Mavrocordat, familie, 88, 89, 126
 Mavrocordat, Constantin, 42, 90, 100, 108, 109, 145
 Mavrocordat, Nicolae, 78
 Mavrogheni, Nicolae, 131
 Mavrogheni, Petre, 114
 Mazzini, Giuseppe, 164
 Mehedinți, Simion, 267
 Mehedințianu, Marin, 139
 Menumurut, 28, 29
 Midhat-pașa, 180
 Mihai Viteazul, 42, 45, 52, 56, 58, 59, 60, 63, 67, 68, 70, 71, 72, 101, 159
 Mihai I, 231, 237, 241, 243, 253, 254, 256, 257
 Mihalache, Ion, 170, 210, 249, 255
 Mihnea III, 58, 64, 72
 Mihnea Turcitul, 67
 Milesco, Nicolae, 87
 Miller, 127
 Mincu, Ion, 191
 Minovici, Mina, 191
 Minulescu, Ion, 203
 Mircea cel Bătrîn, 38, 60, 61, 62, 63, 69, 76

Molotov, V., 238, 239, 246, 252
 Montesquieu, 126, 135
 Moruzi, familie, 89
 Moruzi, Alexandru, domn, 110
 Moruzi, Alexandru, 200
 Moschuna-Sion, Irina, 14
 Movilă, familie, 50, 71
 Movilă, Ieremia, 69, 71, 76
 Movilă, Petru, 77
 Movilă, Simion, 79
 Musa, 69
 Mușat, Petru, 40
 Mușatini, dinastie, 49, 75

Nagy, Anton, 45
 Nagy, Imre, 271
 Nanu, F., 239
 Napoleon I, 91, 110, 126
 Napoleon III, 164, 165
 Năsturel, Udriște, 81, 84, 134
 Neculce, Ion, 87, 130
 Negruzzi, Constantin, 163, 267
 Negruzzi, Iacob, 197
 Nestor, 28
 Neubacher, H., 235
 Nicoară, Moise, 132
 Nicodim, 244
 Nicola, Iancu, 133
 Nicolae III, 31
 Nicolae, mare duce, 181
 Niculescu-Mizil, Paul, 279, 288, 307
 Nifon, 82
 Nikolski, A., 263
 Nixon, Richard, 283, 304
 Noica, Constantin, 268
 Novicov, M., 240, 245

Olaha, 31
 Onciu, Dumitru, 200

Orăscu, Alexandru, 191
Osman-paşa, 181
Ottokar de Styria, 31
Oxienstern, A., 125

Panu, Gheorghe, 200
Papiu-Ilariu, Alexandru, 172, 199
Pârvulescu, Constantin, 240, 250
Paskevici, I., 173
Pătrăşcanu, Lucreţiu, 241, 242,
245, 250, 251, 264, 265, 280
Pătraşcu, Nicolae, 234, 250
Pauker, Ana, 250, 256, 264
Pauker, Marcel, 211
Petrescu, Constantin Titel, 212,
242, 249, 251
Petriceicu, Ştefan, 58
Petrovici Ion, 225, 267
Petru cel Mare, 59, 73, 275
Petru Şchiopul, 40
Philippide, Alexandru, 200
Pini, Alexandru, 116
Pleşoianu, Grigore, 135, 136
Pleşoianu, Nicolae, 160
Plokoff, Jean, 127
Pogor, Vasile, 197
Pop, Gheorghe, 245
Pope, Alexander, 127
Popovici, Aurel, 176
Poteca, Eufrosin, 123, 125
Potemkin, G.A., 124
Prevost, P., 127
Pufendorf, Samuel, 126

Racoviţă, familie, 89
Racoviţă, Constantin, 111
Racoviţă, Emil, 203
Racoviţă, Mihai, 73, 111
Racoviţă, Ştefan, 110
Racovski, Cristian, 188, 212

Rădescu, Nicolae, 252
Radu de la Afumaţi, 48, 60, 66
Radu cel Mare, 60, 67, 82
Radu, Paisie, 66
Radu, Şerban, 67, 68
Radu, Leonte, 157
Rădulescu, Gheorghe, 288
Rădulescu-Motru, Constantin, 202,
225, 267
Rákóczi, Francisc II, 104
Rákóczi, Gheorghe I, 56, 64
Rákóczi, Gheorghe II, 56, 64
Rally, Dionisie, 71
Râmunc, 28
Rangheţ, Iosif, 240, 250
Rareş, Petru, 66, 67, 78, 83
Raşiu, Ion, 176
Răutu, Leonte, 250, 265, 266
Rebreanu, Liviu, 267
Richter, G., 244
Ribbentrop, Joachim von, 239
Rîmniceanu, Naum, 132, 136, 183
Roller, Mihail, 266
Românul, Mihail, 45
Roosevelt, Franklin D., 247
Rosetti, familie, 51, 126
Rosetti, Dumitru, 101
Rosetti, Constantin A., 159, 169,
201
Rosetti, Theodor, 170, 197, 201
Rosetti-Roznovanu, Iordache, 112,
113, 126
Rousseau, Jean-Jacques, 127
Rudolf II, 72
Ruset, Iordache, 43
Russo, Alecu, 200
Sadoveanu, Mihail, 266
Şaguna, Andrei, 171, 173, 196
Saint-Pierre, Bernardin de, 127

Sănătescu, Constantin, 243, 249,
251
Sarrail, Maurice, 186, 189
Sas, 32
Sazonov, Serghei, 185
Scerbacev, 188
Schmidt, Helmut, 302
Sever, Septimiu, 20, 23
Shafir, Michael, 314
Sigismund de Luxemburg, 62
Sima, Horia, 231, 232, 233, 235
Sinan-paşa, 70
Şincai, Gheorghe, 129, 130, 136
Şişman III, 71
Slătineanu, Radu, 98
Slăvescu, Victor, 225, 267
Sobieski, Ioan, 73
Socor, Vladimir, 13
Soliman, Magnificul, 66
Stahl, Henri H., 267
Stalin, Iosif V., 230, 231, 238,
240, 250, 264, 269
Ştefan cel Mare, 34, 48, 59, 60, 63,
69, 83, 85, 184
Ştefan, Răzvan, 70
Ştefan cel Sfînt, 29, 54
Ştefăniţă Vodă, 41
Ştefanov, Boris, 211, 240
Sterca-Suluţiu, Alexandru, 196
Stere, Constantin, 155, 184
Ştirbei, Barbu, boier, 124
Ştirbei, Barbu, 239, 245
Ştirbei, Barbu Dimitrie, 143, 162,
164, 166, 191, 200
Stroici, Luca, 81
Sturdza, Dumitrache, 113
Sturdza, Grigore, 166
Sturdza, Ioniţă Sandu, 118
Sturdza, Mihail, 143, 157, 158,
159, 163, 166

Suleiman-paşa, 161
Suţu, familie, 89
Suţu, Alexandru, 112, 116
Suţu, Mihail, 112
Suţu, Nicolae, 201
Szalasi, Ferenc, 244

Talleyrand, 114
Tăutu, Ionică, 118, 119, 133, 168
Tătărescu, Gheorghe, 214, 231,
248, 255
Télémaque, 127
Teoctist, 81, 134
Teodosie, 82
Teofil, 56
Tettius, Iulianus, 19
Tihomir, 30
Tito, Iosip Broz, 270, 276
Titulescu, Nicolae, 215, 216
Tolstoi, P., 74
Traian, 19, 20, 22, 27, 297
Trofin, Virgil, 304, 279, 288, 307
Truman, Harry, 247, 253
Tudoran, Dorin, 321
Tuhutum, 29
Türr, I., 178
Tzara, Tristan, 203

Ulbricht, Walter, 273
Ulea, Octav, 241
Ureche, Grigore, 49, 81, 84, 85, 87
Ureche, Nestor, 43
Urechia, V.A., 199

Văcărescu, Barbu, 112, 115, 118
Văcărescu, Enăchiţă, 129, 131,
133, 136
Vaida-Voievod, Alexandru, 189
Vălcovici, Victor, 267
Valev, E.B., 273, 274

Varga, E., 256
 Varlaam, 85
 Verdeț, Ilie, 279, 307
 Vianu, Tudor, 267
 Vinea, Ion, 203
 Vișinski, Andrei I., 247, 252, 253, 264
 Vișoianu, Constantin, 245
 Vlad, colonel, 189
 Vlad Țepeș, 52, 67, 69
 Vladimirescu, Tudor, 110, 112, 115, 116, 117, 133, 159, 204, 227
 Vlaicu-Vodă, 85
 Vlastares, Matci, 53
 Vogoride, Nicolae, 165
 Voitec, Ștefan, 251, 307
 Volney, C., 127
 Voltaire, 126
 Voronca, Ilarie, 203, 224

Vuia, Traian, 203
 Vulcănescu, Mircea, 267
 Walewski, Alexandre, 165
 Wenkheim, Christina, 217
 Wilhelm, prinț moștenitor, 183
 Wilkinson, William, 97
 Wolf, 127
 Xenopol, Alexandru D., 184, 199, 200, 201, 203
 Young, Ed., 127
 Zamolxes, 19
 Zane, Gheorghe, 225
 Zápolya, Ioan, 65
 Zenovius, 24
 Zyraxe, 18

Cuprins

Notă asupra ediției	5
VLAD GEORGESCU (1937-1988), de Mihai Botez	9
Introducere	13
I. ANTICHITATEA	
1. Originile	15
Dacii. Sigiliul Romei. Formarea unui nou popor.	
II. EVUL DE MIJLOC (sec.XIV-1716)	
2. Societatea	33
A existat un feudalism românesc? Viața economică. Clasele sociale. Structurile politice. Istoria instituțională a românilor transilvăneni.	
3. Statutul internațional și politica externă	58
Obiectivele politicii externe. Mijloacele și metodele. Statutul internațional al țărilor române.	
4. Bizanț după Bizanț: civilizația medievală.	75
Mediul cultural. Instituțiile. Spiritualitatea medievală.	
III. DESPOTISM ȘI ILUMINISM (1716-1831)	
5. Epoca fanariotă. Habsburgii în Transilvania	88
Fanariotismul. Economia și viața socială. Habsburgii în Transilvania.	
6. Reformă și revoluție	108
Absolutismul luminat. Reformismul boieresc. Epoca revoluțiilor	
7. Iluminismul și conștiința națională	122
Între Orient și Occident. Iluminismul românesc. Conștiința națională.	

IV. VREMEA RENASTERII (1831-1918)

8. Capitalism și modernizare 137
Economia. Structura socială. Regimul politic,
instituțiile și structura puterii.
9. Viața politică 157
Politica internă. Politica externă. Războiul
mondial și formarea României Mari.
10. Cultura națională 190
Civilizația. Instrumentele culturale ale modernizării.
Mișcarea ideilor.

V. DE LA ROMÂNIA MARE LA DEMOCRAȚIA POPULARĂ (1918-1947)

11. România Mare (1918-1938) 207
Regimul politic. Economia. Societatea.
12. Regimurile autoritare (1938-1944) 227
Dictatura regală. Statul național-legionar.
Dictatura militară.
13. De la autoritarism la totalitarism (1944-1947) 245
Contextul internațional. Etapele cuceririi puterii.
Democrația populară.

VI. COMUNISMUL ÎN ROMÂNIA (1948-1983)

14. Totalitarism și autonomie (1948-1965) 258
Modelul stalinist: economie, politică, cultură.
Politica externă și începuturile liberalizării.
15. Autonomie și neostalinism (1965-1983) 278
Destinderea. Cultul personalității și
socialismul dinastic.

VII. ROMÂNIA ÎN ANII '80 309

- Note 322
- Eseu bibliografic 345
- Listă de prescurtări 370
- Indice — nume de persoane 371

Culegere și paginare ADISAN COMPUTER

Printed and bound in Germany
by Graphischer Großbetrieb Pöbneck GmbH
A member of the Mohndruck printing group